

AÜSBİD

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Anadolu University Journal of Social Sciences

Sahibi: Anadolu Üniversitesi adına Rektör Prof. Dr. Fuat ERDAL
Owner: On behalf of Anadolu University, Rector Prof. Dr. Fuat ERDAL

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (AÜSBD) yayın hayatına 2001’de yılda iki sayı ile başlamış, 2012 itibariyle Mart, Haziran, Eylül ve Aralık aylarında olmak üzere yılda 4 defa yayınlanan ve TÜBİTAK-ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanında taranan uluslararası hakemli statüsünde olan bir dergidir. AÜSBD ayrıca; EBSCOhost Academic Search Complete, Index Copernicus gibi uluslararası indekslerin yanı sıra Sobiad atf dizinininde de yer almaktadır.

Derginin Yayın dili Türkçe ve İngilizce olup, “araştırma makalesi”, “derleme”, “editöre mektup” ve “kitap incelemesi” türünden metinleri, yazım kurallarına uygun hazırlanmış olması koşuluyla değerlendirmeye kabul eder. Değerlendirilmek üzere dergimize gönderilen metinlerin, daha önce yayınlanmamış, yayınlanmak üzere kabul edilmemiş ve yayınlanmak için değerlendirilme sürecinde olmaması gerekir. Değerlendirme sürecinde olan ve yayınlanan eserlerin sorumluluğu tümüyle yazar(lar)a aittir.

AÜSBD 2019 yılı 1. sayısına kadar hem basılı hem çevrimiçi olarak yayınlanmıştır. 2019 yılı 2. sayısından itibaren ise çevrimiçi olarak yayınlanmaktadır. Değerlendirme süreci, elektronik ortamda çift-kör hakem değerlemesi (double-blind) yöntemiyle yürütülür. Dergimiz iktisat, işletme, maliye, sosyal politika ve çalışma ilişkileri, kamu yönetimi, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler, davranış bilimleri, hukuk, tarih, sanat tarihi, arkeoloji, Türk dili ve edebiyatı, sosyoloji, felsefe, açık ve uzaktan öğrenme, iletişim bilimleri alanlarındaki bilimsel eserleri yayımlar.

Anadolu University Journal of Social Sciences (AUJSS) is an international peer-reviewed journal that started its publication life in 2001 with two issues per year, and as of 2012 published four times a year in March, June, September and December and is indexed in TÜBİTAK-ULAKBİM Social Sciences Database. AUJSS is also included in international indexes such as EBSCOhost Academic Search Complete, Index Copernicus and as well as in Sobiad citation index.

The journal's publication language is Turkish and English, and it accepts manuscripts such as "research article", "review", "letter to the editor" and "book review", provided that they are prepared in accordance with the guidelines of the journal. Manuscripts submitted to our journal for evaluation should not have been previously published, accepted for publication, and not in the process of being evaluation for publication. The responsibility of the manuscripts that are in the process of evaluation and the published articles belongs to the author(s).

AUJSS was published both in print and online until the first issue of 2019. Since the 2nd issue of 2019, our journal has been published online only. The evaluation process is conducted electronically by double-blind peer-review method. Our journal publishes scientific articles in the fields of economics, business, finance, social policy and labor relations, public administration, political science and international relations, behavioral sciences, law, history, art history, archeology, Turkish language and literature, sociology, philosophy, open and distance learning, communication sciences.

AÜSBD’de yayımlanan tüm eserlerin yayın hakkı Anadolu Üniversitesi’ne aittir.
Anadolu University holds the copyright of all published material that appear in AÜSBD.

Yazışma Adresi / Address: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi
Yunusemre Kampüsü 26470 Tepebaşı - ESKİŞEHİR
e-mail: sosbilder@anadolu.edu.tr
web: <https://dergipark.org.tr/pub/ausbd>

Bu eser Creative Commons Atf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

Editör / Editor

Saime ÖNCE

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 26470 Eskişehir - Turkey

Tel/Phone: +90 222 335 05 80 dahili/ext: 3243-1262

Faks/Fax: +90 222 335 08 95

e-posta/e-mail: sonce@anadolu.edu.tr

Teknik Editör / Technical Editor

Gülgün BULUT

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 26470 Eskişehir - Turkey

Tel/Phone: +90 222 335 05 80 dahili/ext: 3243-1275

Faks/Fax: +90 222 335 08 95

e-posta/e-mail: gbulut@anadolu.edu.tr

Yayın Kurulu / Editorial Board

Ayşegül Asuman AKDOĞAN (Erciyes Üniversitesi)
Abdullah YALAMAN (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Bayram Zafer ERDOĞAN (Anadolu Üniversitesi)
Ender GEREDE (Eskişehir Teknik Üniversitesi)
Evrin GENÇ KUMTEPE (Anadolu Üniversitesi)
Mehmet FIRAT (Anadolu Üniversitesi)
Yavuz AKBULUT (Anadolu Üniversitesi)

Alan Editörleri / Field Editors

Aytül Ayşe CENGİZ (Anadolu Üniversitesi)
Aras BOZKURT (Anadolu Üniversitesi)
Aziz Arman KARAGÜL (Anadolu Üniversitesi)
Bakı DUY (Anadolu Üniversitesi)
Banu UÇKAN HEKİMLER (Anadolu Üniversitesi)
Bedia Yelda OLCAY UÇKAN (Anadolu Üniversitesi)
Demet KURTOĞLU TAŞDELEN (Anadolu Üniversitesi)
Erkan ÖZATA (Anadolu Üniversitesi)
Erkan YÜKSEL (Anadolu Üniversitesi)
Ferîştah ALANYALI (Anadolu Üniversitesi)
Fikret ÇELİK (Anadolu Üniversitesi)
Hakan SEZEREL (Anadolu Üniversitesi)
Kemal YAKUT (Anadolu Üniversitesi)
Mustafa Erkan ÜYÜMEZ (Anadolu Üniversitesi)
Mehmet Mahur TULUM (Anadolu Üniversitesi)
Meltem ERDOĞAN (Anadolu Üniversitesi)
Mesude Canan ÖZTÜRK (Anadolu Üniversitesi)
Mine OYMAN (Anadolu Üniversitesi)
Özlem OKTAL (Anadolu Üniversitesi)
Temmuz GÖNÇ ŞAVRAN (Anadolu Üniversitesi)
Tolga AKKAYA (Anadolu Üniversitesi)

Dil Editörleri / Language Editor

Ferdi BOZKURT (Anadolu Üniversitesi)
Harun SERPİL (Anadolu Üniversitesi)

Görsel Tasarım ve Dizgi / Graphic Design & Typeset

Gülgün BULUT (Anadolu Üniversitesi)

Danışma Kurulu / Advisory Board

Abdülkadir GÜRER - Ankara Üniversitesi

Ahmet KALENDER - Selçuk Üniversitesi

Ahmet MAKAL - Ankara Üniversitesi

Ali Resül USUL - Anadolu Üniversitesi

B. Yelda UÇKAN - Anadolu Üniversitesi

Betül DEMİRCİ - Anadolu Üniversitesi

Bülent AÇMA - Anadolu Üniversitesi

C. Hakan AYDIN - Anadolu Üniversitesi

C. Hakan KAĞNICIOĞLU - Anadolu Üniversitesi

Cengiz YILMAZ - Orta Doğu Teknik Üniversitesi

Deniz KAĞNICIOĞLU - Anadolu Üniversitesi

Deniz TAŞCI - Anadolu Üniversitesi

E. Nezh ORHON - Anadolu Üniversitesi

Elif TEKİN İFTAR - Anadolu Üniversitesi

Ergün KAYA - Anadolu Üniversitesi

Erinç YELDAN - Bilkent Üniversitesi

Erol KUTLU - Anadolu Üniversitesi

F. Zeynep ÖZATA - Anadolu Üniversitesi

Fatih TEMİZEL - Anadolu Üniversitesi

H. Zümrüt TONUS - Anadolu Üniversitesi

Hakan KARAKEHYA - Anadolu Üniversitesi

Halil İbrahim USTA - Ankara Üniversitesi

Halit Turgay ÖNALAN - Anadolu Üniversitesi

H. Rafet YÜNCÜ – Anadolu Üniversitesi

Hüseyin Sabri ALANYALI – Anadolu Üniversitesi

İbrahim KAYA - Anadolu Üniversitesi

John GRAHL - Middlesex University

Kurtuluş KARAMUSTAFA - Kayseri Üniversitesi

Mehmet Şükrü AKDOĞAN - Erciyes Üniversitesi

Mesut AYGÜN - Anadolu Üniversitesi

Metin TOPRAK - İstanbul Üniversitesi

Michael BASIL - University of Lethbridge

Michael J. BAKER - University of Strathclyde

Meryem AKOĞLAN KOZAK - Anadolu Üniversitesi

Nezh VARGAN - Anadolu Üniversitesi

Nuray TOKGÖZ - Anadolu Üniversitesi

Oktay EMİR – Anadolu Üniversitesi

Philip J. KITCHEN - Brock University

Selami SEZGİN - Anadolu Üniversitesi

Selim BAŞAR - Anadolu Üniversitesi

Süleyman SÖZEN - Anadolu Üniversitesi

Şehmuz BALOĞLU - University of Nevada

Tony ROYLE - National University of Ireland

Turgut TOK - Pamukkale Üniversitesi

Tyler COWEN - George Mason University

Zehra GÜLMÜŞ - Anadolu Üniversitesi

Editörden...

Çok değerli araştırmacılarımız ve okurlarımız merhabalar,

2023 yılının ilk sayısında sizlerle birlikte olmaktan mutluyuz, gururluyuz. Şu anda okuduğunuz sayımızda yer alan yazılar ile bu zamanların sizler için verimli bir yıl olmasını diliyoruz. Bu sayımızın hazırlıkları devam ederken ülkemizde yaşanan deprem ve arkasından yaşanan sel felaketleri hepimizi derinden üzmüştür. Yaşamını kaybedenlere Allah'tan rahmet diliyoruz. Bu sayımızda doğrudan depremden etkilenen bölgelerdeki üniversitelerden araştırmacılarımızın da makaleleri yer almaktadır. Bu zor koşullarda çalışmalarını tamamlayarak yayın aşamasına getiren yazarlarımıza çok teşekkür ediyoruz.

Dergimizin yayınlanmasında alan editörleri ve hakemler başta olmak üzere çok sayıda akademisyenin emeği var, kendilerine teşekkür ediyoruz. Değerli çalışmalarını dergimize gönderen yazarlarımıza ve dergimizi takip eden okuyucularımıza da teşekkürler. Ayrıca makalelerin ilgili okuyucu kitlesi ile buluşmasını sağlayan teknik editörümüz Gülgün Bulut'a da çok teşekkür ediyorum.

Tüm sayılarımızda olduğu gibi, bu sayımızdaki makalelerin de bilimsel bilgi birikimine katkı sağlayacağına yürekten inanıyorum. Bir sonraki sayımızda görüşünceye dek sağlıklılıkla kalın, esen kalın.

Sevgi ve Saygılarımla...

Prof. Dr. Saime ÖNCE

From the Editor...

Dear researchers and readers,

We are very pleased and proud to be with you in the first issue of 2023. We wish these times turn into a productive year for you with the help of the articles in the issue you are reading now. While the preparations for this issue continue, the earthquake and the disasters in our country have deeply saddened all of us. We wish God's mercy who lost their lives. This issue also includes articles from universities directly affected by the earthquake. We would like to thank to the authors who had completed their works under very difficult conditions.

Many academicians, especially editors and referees, have contributed to the publication of our journal. I would like to thank to everyone; the field editors, referees, editorial and advisory boards and many others. I would like to thank to all of the authors who have sent their works that are prepared with great efforts and to the readers of our journal. Special thanks to our technical editor Gülgün Bulut, who made the articles meet with the readers.

As in all our issues, I strongly believe that the articles in this issue will contribute to scientific knowledge. We hope to meet you all in our next issue.

Love and respect...
Prof. Dr. Saime ÖNCE

İçindekiler / Contents

Araştırma Makalesi / Research Article

Sosyal Konut ve İdare Konut Projelerinde EI Değişirme: Sivas, Merkez İlçe Örneği
Housing Transaction in Social and Administration Housing Projects Produced by TOKİ:
The Case of Sivas Central District

Münevver Rumeysa GÜRBÜZER - Esmâ AKSOY KHURAMİ 1-28

Araştırma Makalesi / Research Article

**Dynamic Volatility Connectedness among Cryptocurrencies: Evidence from
Time-Frequency Connectedness Networks**

Kriptoparalar Arasındaki Dinamik Oynaklık Bağlantılılığı: Zaman-Frekans
Bağlantılılık Ağlarından Kanıtlar

Onur POLAT 29-50

Araştırma Makalesi / Research Article

**Ağrı ve Afyonkarahisar İllerindeki Vergi Mükelleflerinin Yapay Zekâ ile
İlgili Vergi Uygulamaları Hakkındaki Algılarının Araştırılması**

Researching the Perceptions of Taxpayers in Ağrı and Afyonkarahisar
Provinces about the Tax Applications on Artificial Intelligence

Ayşe MERCAN - Ahmet GÜMÜŞ 51-78

Araştırma Makalesi / Research Article

Örgütsel Bağlılık ve Örgütsel Sinizm İlişkisi: Bir Meta-Analiz Çalışması
The Relationship Between Organizational Commitment and Organizational
Cynicism: A Meta-Analysis Study

Ömer Şahin ASLAN - Ragıp TERZİ 79-98

Derleme / Review

**Sosyal Bilimlerde Büyük Veri Analitiği, Yapay Zeka ve Makine
Öğreniminin Kullanımı**

Use of Big Data Analytics, Artificial Intelligence and Machine
Learning in Social Sciences

Mevlüt Hürol METE 99-120

Araştırma Makalesi / Research Article

Büyük Veriden Öğrencilerin Öğretim İçerik Tercihlerinin Başarıya Etkisinin Belirlenmesine Yönelik Veritabanlarından Bilgi Keşfi Yöntemi: OULAD Veri Seti Örneği

Knowledge Discovery in Databases Method for Determining the Effect of Students' Teaching Content Preferences on Success from Big Data: OULAD Data Set Example

Can MEŞE 121-138

Araştırma Makalesi / Research Article

Theoretical Saturation in Grounded Theory Studies: An Evaluative Tool

Temellendirilmiş Kuram Çalışmalarında Kuramsal Doyum

Züleyha ÜNLÜ - Henna A. QURESHİ 139-162

Araştırma Makalesi / Research Article

1964-2022 Yılları Arasında İşletme Ana Bilim Dalı'nda Hazırlanan Tezlerin

Gizli Dirichlet Tahsisi Yöntemi ile Konu Modellemesi

Topic Modeling of Business Administration Dissertations (1964-2022) with Latent Dirichlet Allocation

Mehmet ÖZÇALICI 163-188

Araştırma Makalesi / Research Article

XIX. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Yezidî Aşiretler

Yazidi Tribes in Ottoman Society in the XIXth Century

Mehmet Nuri ŞANDA 189-208

Derleme / Review

Otel Endüstrisinde McDonaldlaşma ve Disneyleşme: Tatil Otelleri Üzerine

Kavramsal Bir Değerlendirme

McDonaldization and Disneyization in the Hotel Industry: A Conceptual Evaluation on Holiday Resorts

H. Kader ŞANLIÖZ ÖZGEN 209-232

Araştırma Makalesi / Research Article

Medyada Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Bebek Bezi Reklamlarının İncelenmesi

Gender Inequality in the Media: Examining Diaper Advertisements

Erhan ALABAY 233-258

Araştırma Makalesi / Research Article

BRICS-T Ülkelerinde Erkek ve Kadın Genç İşsizlik ile Doğuşta Beklenen Yaşam Süresi İlişkisi: Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi

The Relationship with Male and Female Youth Unemployment and Expected Natural Lifestyle in Brics-T Countries: Toda-Yamamoto Causes Analysis

Tuba Esra BASKAK 259-278

Araştırma Makalesi / Research Article

Dış Politikada Ölçülebilirlik: 1943 Tahran Konferansı'na Göre Avrupa'nın Jeopolitik Ağırlığı

Measurability in Foreign Policy: Europe's Geopolitical Weight According to the 1943 Tehran Conference

Onur KÖSE 279-290

Araştırma Makalesi / Research Article

Osmanlı Modernleşme Sürecinde Kadın Mahkumlar İçin Erken Tahliye, Firar ve Af Uygulamaları: 1839-1918

The Early Release, Desertation and Amnesty Cases of Female Prisoners in the Process of Ottoman Modernisation Process: 1839-1918

Abidin ÇEVİK - Muhammet Emin ÇAYCI 291-304

Araştırma Makalesi / Research Article

The Effect of Cultural Leadership on Motivation: A Study on Social Service Workers

Kültürel Liderliğin Motivasyona Etkisi: Sosyal Hizmet Çalışanları Üzerine Bir Uygulama

Filiz DEMİR 305-324

Araştırma Makalesi / Research Article

Eskişehir ve Çevresindeki Bizans Dönemi Yapıları

Byzantine Period Buildings in Eskişehir and its Vicinity

Seçkin EVCİM 325-352

Kitap İncelemesi / Book Review

Aykırı Kültür

Sedat KARAL 353-358

Sosyal Konut ve İdare Konut Projelerinde El Değiştirme: Sivas, Merkez İlçe Örneği¹

Münevver Rumeysa GÜRBÜZER² - Esmâ AKSOY KHURAMI³

Başvuru Tarihi: 07.06.2022

Kabul Tarihi: 25.12.2022

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Karşılama biçimi ve finansman yöntemleri ülkelerin politikalarına göre çeşitlenen sosyal konut birimleri aracılığıyla hanehalklarının konut piyasası koşullarından çok daha düşük fiyatlarla konuttan yararlanması mümkün kılınmıştır. Çoğunlukla kiralık konut birimleri üzerinden yürütülen sosyal konut politikası konusunda Türkiye farklı bir yol izlemiş ve sosyal konut kapsamına giren konut birimleri satılmak üzere üretilmiştir. Başvuranların gerekli koşulları sağladığının tespit edilmesinin ardından kura yöntemiyle dağıtılan sosyal konut birimlerinin sahiplerine bir dizi kolaylık sunulmuş ve uymaları gereken bir taahhüt çerçevesi oluşturulmuştur. Sosyal konut birimlerinin borçlarının bitene kadar kiralanmaması ve satılmaması bu çerçevenin en önemli maddelerindedir. Ancak sosyal konut yararlanıcısı olan bu hanehalklarının ilgili konutlarda yaşamaya devam edip etmediği ve konutun bir başkasına satılma durumu tartışmalarda yerini alsa da kapsamlı bir şekilde araştırılmamıştır. Bu çalışma kapsamında Toplu Konut İdaresi Başkanlığı'nın (TOKİ) iki farklı konut projesi (Alt Gelir Projesi ve İdare Konut Projesi) için el değiştirme durumları Tapu İşlem İstatistikleri üzerinden tartışılmıştır. İdare tarafından yasaklanmasına karşın projelerde el değiştirme işlemlerinin gerçekleştiği tespit edilmiştir. Son olarak bu durumun sosyal konut politikasının uzun erimde sürdürülebilirliği açısından yaratacağı sonuçlar ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: TOKİ, Sosyal Konut, Konutun El Değiştirmesi, Alt Gelir Grubu

Atıf: Gürbüzer, M. R. ve Aksoy Khurami, E. (2023). Sosyal konut ve idare konut projelerinde el değiştirme: Sivas, merkez ilçe örneği. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 1-28.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, rumeysagurbuzer@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0355-3762

³ Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, esmaaksoy@mu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5931-5547

Housing Transaction in Social and Administration Housing Projects Produced by TOKİ: The Case of Sivas Central District

Münevver Rumeysa GÜRBÜZER⁴ - Esmâ AKSOY KHURAMİ⁵

Submitted by: 07.06.2022

Accepted by: 25.12.2022

Article Type: Research Article

Abstract

Social housing policy enabled the provision of housing units below market values through the different provision and finance methods based on the changing policy of countries,. Although the policy most probably focused on rental social housing units, Turkey's social housing policy has followed its distinct way via building for sale social housing units. After evaluating the applications that met the necessary conditions, housing units were distributed by lot, and a framework for new owners of units was created to obey. One of the most critical items of the framework is that owners cannot lease and sell social housing units until their debts are paid. However, whether the owner continues to live in the social housing unit or the unit is sold to someone else has not been extensively investigated, although it has taken its place in the discussions. Within the scope of this study, the housing transaction for the Housing Development Agency's (TOKİ) two different housing projects (The low-income social housing project and the administration housing project) were discussed through the Title Deed Transaction Statistics. As a result, it has been revealed that although the Administration restrains the projects, handover transactions occur. Last but not least, the consequences and reasons for these handovers have been overviewed for the sake of social housing policy in the long run.

Keywords: TOKİ, Social Housing, Housing Handover Transaction, Low-income group

⁴ Muğla Sıtkı Koçman University, Faculty of Architecture, Department of City and Regional Planning, rumeyzagurbuzer@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0355-3762

⁵ Muğla Sıtkı Koçman University, Faculty of Architecture, Department of City and Regional Planning, esmaaksoy@mu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5931-5547

Giriş

Barınma hakkı sosyal bir varlık olan insanın en temel haklarından biridir. Günümüzde barınma ihtiyacının karşılandığı birimler ise konutlardır, devletler bu gerekliliğin varlığı ve teminini hususunu onaylar. Bağlayıcı niteliği olmasa da İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 25. maddesi "Herkesin gerek kendisi gerek ailesi için yiyecek, giyim, konut, tıbbi yardım ve gerekli sosyal hizmetler de dâhil olmak üzere sağlık ve refahını sağlayacak uygun bir yaşam düzeyine ve işsizlik, hastalık, sakatlık, dulluk, yaşlılık veya geçim olanaklarından kendi iradesi dışında yoksun bırakacak başka durumlarda güvenliğe hakkı vardır." (Birleşmiş Milletler, 1948, s. 5) ifadesine sahiptir. Türkiye de bildiriye olumlu oy vererek gerekleri yerine getireceğine yönelik tavsiyeyi kabul eden ülkelerden biridir. Devletlerin konut politikasının oluşturulması ve yürütülmesindeki hayati rolünü vurgulayan bir diğer çalışma Birleşmiş Milletler İnsan Yerleşimleri Programı'nın Küreselleşen Dünya'da Kentler (2001) başlıklı raporudur. Rapor "Dünya'nın hiçbir ülkesinde piyasa, getiri (kâr) için ödeme yapamayanlar için konut sağlamaz. Bu nedenle piyasanın hizmet etmediğini korumak için hükümet eylemi gereklidir." (UN-HABITAT, 2001, s. 39) ifadesi ile devlet rolünün güncel politikalarda olanın aksine terkedilemeyeceğini vurgulanmaktadır.

Devletin konut sektörüne en temel müdahalesinin sosyal konut politikası ile olduğu bilinmektedir. Politik, ekonomik ve sosyal değerlerin değişimi ile evrilen sosyal konut politikası temelde; toplumun savunmasız üyeleri olarak görülen alt gelir gruplarının barınma ihtiyacını karşılamak amacıyla devlet veya yerel yönetimler tarafından kâr amacı güdülmeden oluşturulmuş ya da desteklenmiş kiralık ve satılık konut birimlerinin üretim ve yönetim sürecinden oluşmaktadır (Scanlon, Whitehead ve Fernandez Arrigoitia, 2014, s. 1; Andrews, Caldera Sánchez ve Johansson, 2011, s. 44). Bu kapsamda sosyal konut; düşük gelirli hanehalklarına görece daha düşük kiralar veya maliyetler üzerinden kabul edilebilir yaşam koşulları sağlamak için bir şans veren, çeşitli maddi zorlukla karşılaşan veya piyasa koşullarında kendi başına konut bulma imkânı olmayan hanelere konut sunmanın bir yolu olarak değerlendirilmiştir (Grabka ve Verbist, 2015, s. 6). Keleş sosyal konutu çeşitli özelliklerinden dolayı öncelik arz edenlere sunulan konut olarak ele almaktadır ve bu önceliklerin belirleyicisi olarak sosyal sınıfı, gelir düzeyini ve yaşanan konutun sahip olduğu özellikleri işaret etmektedir (Keleş, 1966, s. 169-171).

Sosyal konut birimleri sadece üretildikleri an değil yaşam döngüleri boyunca piyasa fiyatları altında kira/satış değerlerine sahip olarak sosyal olma (sübvansiyona sahip olma) özelliklerini sürdürmüşlerdir. Dünya'da çoğunlukla kiralık konut birimleri üzerinden yürütülen sosyal konut politikası konusunda Türkiye farklı bir yol izlemiştir. 2000'li yıllara kadar konut stokunda sosyal konut üretiminin payı çok minimal düzeyde tutulmuş ve 2002 yılından sonra sosyal konut kapsamına giren konut birimleri satılmak üzere üretilmiştir. TOKİ tarafından örgütlenen üretimler ile pek çok şehirde alt gelir, yoksul ve orta gelirli hanehalklarının konut ihtiyacı onları ev sahibi yapma suretiyle karşılanmıştır ("Toplu Konut İdaresi", 2019). Başvuru koşullarını sağlayan hanehalkları arasından kura yoluyla belirlenen yararlanıcılar inşaat sürecinin tamamlanmasının ardından konutlarında ikamet etmeye başlamıştır. Devam eden süreçte ödemelerini düzenli olarak yaptığı müddetçe hanehalklarının akıbeti, bir diğer deyişle, ilgili konutta yaşamaya devam edip etmediği kapsamlı bir şekilde sorgulanmamıştır. Benzer şekilde üretimi TOKİ tarafından gerçekleştirilen diğer proje tiplerinden konut edinen hanehalklarının konut sahibi olduktan sonraki süreçte deneyimlediği hareketlilik deseni de bilinmemektedir. Bu eksiklikten yola çıkarak sosyal konut birimleri ve diğer proje tiplerinde gerçekleşen el değiştirme süreçlerinin karşılaştırmalı olarak izlenmesi hedeflenmektedir. Bu kapsamda Sivas ili merkez ilçesi hem sosyal konut hem de idare konut uygulaması barındırması ve yöntem kısmında bahsedilen diğer etmenler sebebiyle örneklem olarak seçilmiştir. 2010-2021 yılları arasında Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Tapu İşlem İstatistikleri aracılığıyla mekânsal sınırlar kapsamında sorgulanan el değiştirme işlemlerinin hacmine göre her iki proje ayrı ayrı incelenmiştir. Projede el değiştiren konut birim sayısının ilgili projede yer alan konut birim sayısına bölünmesiyle elde edilen el değiştirme oranı bu çalışmada kullanılan temel değişkendir.

Çalışmanın bulgularına göre idare konut projesinde el değiştirme oranı sosyal konut projesine göre daha fazladır, elde edilen el değiştirme miktarına göre bazı konut birimlerinin birden fazla kez el değiştirdiği tahmin edilmektedir.

Bu çalışma giriş bölümünün ardından sosyal konut politikasının farklılaşan mülkiyet alternatifleri göz önünde bulundurularak farklı ülke örnekleri üzerinden sosyal konutların el değiştirme süreçleri ve sosyal konut uygulamalarının sürekliliğinin değerlendirildiği bir yazın taraması içermektedir. Akabinde Türkiye'nin sosyal konut deneyimleri irdelenmiştir. Çalışmanın mekânsal ayağını oluşturan örneklem projelerinin seçimi veri ve yöntem kısmında detaylandırılmış ve temel bulgular paylaşılmıştır. Çalışmanın son kısmında el değiştirme sürecinin sonuçlarının konut piyasasına olası etkileri ortaya konmuştur.

Sosyal Konut Politikası ve Çeşitliliği

Sosyal konut politikasının evrimi

Sosyal politika, ortaya konan politikaların meşruiyetini toplumdan alması nedeniyle çok geniş bir uygulama alanına sahiptir. Ortaya ilk çıktığı dönemde işçi sorunlarının artmasıyla aşağıdan gelen baskının bir sonucu olarak devlet tarafından iş dünyasına dayatılan kısıtlamalar ve devlet desteği olarak görülen reformlar öte yandan büyük şirketler için kapitalist sürecin daha istikrarlı, öngörülebilir, güvenli bir şekilde ilerlemesine hazırlanan ortam şartlarını temsil eden araçlar olarak görülmektedir (Adams, 1985, s. 389). Sosyal politika aynı zamanda 1929 yılında gerçekleşen Büyük Buhran ile ABD'de başlayıp Avrupa'yı da etki alanı içine alan olumsuz sosyal ve ekonomik koşullardan kurtulmak için başvurulan çıkış yolu Keynesyen sosyal refah devleti ile de anılmaktadır. Bu kapsamda devlet; istihdam sorununu çözen, talebi yeniden canlandırarak arzı arttırmayı hedefleyen ve vatandaşların konut, eğitim ve sağlık gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak için müdahalede bulunmaktan çekinmeyen makro bir aktördür (Gül, 2006, s. 151; Şenkal, 2005, s. 276).

Sosyal politika kapsamında yer alan sosyal konut alanında ilk yasal düzenlemeler üretim sürecine doğrudan katkı sunması beklenen işçi sınıfının var olduğu ancak kötü yaşam koşulları sebebiyle sağlık problemleri ile mücadele eden pek çok Avrupa ülkesinde gerçekleşmiştir. 1890-1905 yılları arası bu kapsamda bilinen ilk sosyal konut dalgasını oluşturmaktadır (Reinprecht, 2014, s. 63). Bu süreçte çok kısıtlı sayıda sosyal konut üretimi gerçekleştirilmiştir. Avrupa'da 1. Dünya Savaşı öncesinde özellikle kent merkezlerinde hâkim olan kötü konut koşulları savaş sonrasında yıkıma uğrayan pek çok alana yayılmış ve konut ihtiyacına niteliğin yanı sıra nicelik de eklenmiştir. Amerika Birleşik Devletleri'nde ise 1929 yılında gerçekleşen Büyük Buhran sonrası artan işsizliğin ve ekonomik durgunluğun azaltılmasını hedefleyen bir dizi politikayla satılık sosyal konutlar sunumda yer almaya başlamıştır (Dekker ve Varady, 2011, s. 126; Malpass, 2008, s. 262).

Sosyal konutun ele alınışını değiştiren bir diğer önemli olay 2. Dünya Savaşı süresince ve sonrasında meydana gelen değişimlerdir. Şengül'e (2003, s.191) göre savaş sonrası temel kaygının emek gücünün yeniden üretimi olması nasıl az gelişmiş ülkelerde enformel konut piyasalarının oluşumunu ve af süreçlerini beraberinde getirmişse gelişmiş ülkelerde de refah devleti kontrolünde formel bir mekanizma yaratarak hedefine ulaşmıştır. Bu kapsamda devlet hanehalklarına bir ömür boyu uygun fiyatlı kiralık konut sunarak destekleyicileri olmaktansa onları ev sahibi yaparak işgücüne katılımını garanti altına almayı hedeflemiştir. Şüphesiz Keynes'in ortaya attığı refah kapitalizm devletinin sürdürülebilirliği için tüketim ve yatırım talebi oluşturan satın alınabilir konutun rolü de bu farklılığın belirleyicisidir (Lee, 2018, s. 107).

1970'lerde ortaya çıkan ekonomik krizler ve sunulması gereken hizmetlerin devlet harcamalarını karşılanması güç düzeyde arttırması sosyal refah devletinin sürdürülebilirliği konusunda çekinceler uyandırmıştır (Briggs, 2000, s. 20). Devlet müdahalesinin azalması görüşü ivme kazanmış ve liberal uygulamalar neoliberalizm adıyla

yeniden politika sahnesine çıkmıştır (Peck ve Tickell, 2002, s. 384). Yapılı çevre bu yeni politik ve ekonomik düzende üretim ve istihdam sürecine katkısı, artı değer üretmesi ve tüketimi sürekli kılması sebebiyle kendine geniş bir yer bulmuştur (Harvey, 2013, s. 88; Harvey, 2014, s. 117; Penbecioğlu, 2011, s. 63). Örneğin İngiltere’de Thatcher döneminde sosyal konuta ilişkin harcamaların bütçedeki payı ve yükünün fazla olması sebebiyle kiralık sosyal konutlar satılığa çıkarılmış (Jones ve Murie, 2006, s. 1) ve mülk konut politika olarak benimsenmiştir. Ronald ise sosyal konutu sunan devletin kendini geri çekip mülk konut teşvikine yönelmesini inşa ve onarımın gerektirdiği bütçeye karşın kira düzeylerinin düşüklüğünü gerekçe göstererek açıklamanın yeterli olmadığını savunur (2008, s. 24-89). İşgücüne katıldıkları sürece gelir elde edebilen hanehalkları emek piyasasından çekildiği anda yeniden refah devletinin desteğine ihtiyaç duymaktadır. Bir diğer açıdan emek gücüne katıldığı dönemde zorunlu olarak birikim yapıp ev sahibi olan hanehalkları için devletin ilerleyen yaşlarında yapması gereken harcama miktarı azalacaktır. Fiili bir alışverişi barındıran bu döngü ile refah devletine bağımlı hale gelen hanehalklarından kurtulmak mümkün görülmüştür (Fitzpatrick ve Watts, 2016, s. 1022).

2009 Küresel Ekonomik Krizi süresince konut piyasalarının ekonomideki etkilerinin tahmin edildiğinden çok daha fazla olduğunun ortaya çıkması sonucunda pek çok ülke sosyal konut yaklaşımında yenilenmeye gitmiştir. Ancak belirtmek gerekir ki tıpkı sosyal konutun tanımı ve sunumunda olan mevcut farklılıklar gibi yapılan revizyonlar da tüme varılamayacak kadar çok çeşitlidir. Örneğin Hollanda’da Konut Yasası ile konut birliklerinin sahip olduğu birim sayısına göre artan bir şekilde ev sahipliği vergisine tabi tutulması ve finansal özerkliklerinin kısıtlanması süreci yaşanmıştır (van Gent ve Hochstenbach, 2020, s. 160). Bu sürecin akabinde bazı sosyal konut birimleri satılmış ve sosyal konut birimlerinden yararlanabilecek olan hanehalklarının eşik gelir seviyeleri aşağı çekilmiştir. Bir başka örnek ise Küresel Ekonomik Krizi takip eden yıllarda İrlanda’nın sosyal konut politikasını ele alışı üzerinden verilebilir. Yeni sosyal konut birimi üretmenin süre ve mali karşılığının konutta meydana gelen krizi kısa sürede çözemeyeceğini anlayan yönetimler sosyal konutların bekleme listesinde bulunan hanehalkları için bir dizi kolaylık sağlamıştır (Norris ve Byrne, 2017, s. 25). Özel kiralık konut stokunda yer alan ancak boş olan konut birimlerinin piyasa koşullarının altına kiralanabilmesi ya da bu birimleri kiralayan hanehalklarına yapılan maddi destekle konut stokunda bulunan sosyal birim oranı arttırılmaya çalışılmıştır. Bu kiralamaların süresi 10-20 yıllık anlaşmalar ile garanti altına alınmış ve böylece ilgili hanehalkları sosyal konut birimlerinin bekleme listesinden konut ihtiyaçları uzun süreli olarak karşılandığı için çıkarılmıştır.

Sosyal konut politikası kapsamında süregelen olumsuz gidişata aykırı bir örnek olarak 2021 yılında Berlin’de düzenlenen referandum ile konut birliklerinin kontrolünde olan sosyal konut birimlerinin geleceğine ilişkin çekinceler ortaya konmuştur. Sosyal konut birimlerinin üretilmesi ve yönetilmesinde kâr hedefinin güdülmesi, yerel/merkezi hükümetlerin bu gidişata müdahale etmemesi ve sosyal konut birimlerinin mülkiyetinin belirli tüzel kişi/konut birliklerinde toplanması referandumun temel tetikleyicileri olarak ele alınmıştır (“Berlin’de konut krizi”, 2021). Kira artışlarının sosyal konut birimlerini birer getiri aracına dönüştürdüğünü savunan hanehalkları sosyal konut birimlerinin kamulaştırılması talebini yerel yönetime iletmiştir (“Berlin’de konut sıkıntısı”, 2021). Talep kesin bir sonuca bağlanmasa da konut birlikleri ve mevcut sosyal konut uygulamalarına olan memnuniyetsizliği ortaya koyması açısından önem taşımaktadır.

Farklı refah tipolojilerinde sosyal konut

Tüm bu süreçler sonucunda İktisadi Birleşme ve Gelişme Teşkilatı’nın (Organisation for Economic Co-operation and Development [OECD], 2020, s.4) raporuna göre 2018 yılında OECD üyesi ülkeler ve OECD üyesi olmayan Avrupa Birliği ülkelerinin toplam konut stokunun yaklaşık %7’si satılma amacıyla üretilmiş ya da kiralanmış sosyal konuttur. Ancak ülkelerin beraber anıldığı sosyal refah rejim türlerine bağlı olarak oranlar farklılaşmaktadır. Rejimlerin en bilindik örneğini Esping-Andersen sosyal hakların meta olmaktan çıkması,

toplumsal sınıf farklılıklarını ortadan kalkması ve sosyal refahın sunumunda aile, piyasa ve devletin rol paylaşımı değişkenleri ışığında farklı refah kapitalizmi tipolojileri ile ortaya koymuştur (Esping-Andersen, 1990, s. 2). Tipolojilere göre devletler Liberal (ABD, Birleşik Krallık, İrlanda, Avustralya, Kanada ve Yeni Zelanda), Muhafazakâr (Finlandiya, Fransa, Almanya, Japonya, İsviçre ve İtalya) ve Sosyal Demokrat (Avusturya, Belçika, Danimarka, Hollanda, İsveç ve Norveç) kategorilerinde refah politikalarını şekillendirmektedir.

Konut üzerinden refah tipolojileri inceleyen Harloe (1995, s. 13) sosyal konutun sunumu, Kemeny (1995, s.63) ise özel sektör ve sosyal kiralık konut piyasalarının ilişkisi üzerinden sınıflamaya gitmiştir. Kemeny'e göre ülkelerin refah tipolojileri özel sektör ve sosyal kiralık konutların birbirinden farklı olarak sunulduğu, hedef kitlesinin belirlendiği, finanse edildiği ya da tam aksine benzer düzenlemelere tâbi olduğu ayrımı ile ayrıştırılabilir. Sistemlerin aynılaştığı üniter/bütünleşmiş refah rejim (Avusturya, Almanya, Fransa) ve ayrıştığı ikici refah rejimi tipolojisi konut odaklı iki farklı grubu oluşturur. Harloe ise sunum odaklı çalışmasında sosyal konut birimlerinin hedef kitlesinin genişliği ve kısıtlılığını refah rejiminin belirleyici olarak kabul etmiştir (1995, s. 50). Geniş bir gelir aralığına hizmet etmeyi hedefleyen kamu ve kâr amacı gütmeyen özel sektör katılımıyla oluşan tipoloji kitle rejim modeli (Hollanda, Fransa ve İsveç), sadece yoksul hanehalklarını odağına alan ve kamunun sunum yaptığı sistem artık model (ABD ve Birleşik Krallık) olarak adlandırılmıştır.

Esping-Andersen, Harloe ve Kemeny'nin ele aldığı sınıflamalar doğrultusunda farklı refah rejimlerine dolayısıyla sosyal konut uygulamalarına sahip olmaları sebebiyle Avusturya ve Birleşik Krallık, güncel araştırmalarda sıklıkla ele alınan, köklü ve çeşitli bir sosyal konut stokuna sahip olması ve toplam konut stoku içinde sosyal konut oranının en yüksek olduğu ülkelerin başında gelen Singapur'un sosyal konut süreçleri detaylı olarak incelenmiştir.

Avusturya'da sosyal konutların hedef kitlesi çok geniş tutulmuştur, sadece en üst gelir grubunda yer alan %20'lik kesimin bu konutlardan yararlanamayacağı kararlaştırılmıştır (Mundt, 2018, s. 18). Mülkiyeti belediye ve konut birliklerinde olan farklı sosyal konut birimlerine sahip olan Avusturya'da birimlerden yararlanabilmek için belirlenen ölçütler mülk sahibinin kim olduğu dolayısıyla kâr motivasyonunun varlığına göre değişmektedir (Scanlon, Whitehead ve Fernández Arrigoitia, 2014, s. 5). Belediye mülkü olan birimler için belirlenen en yüksek gelir düzeyi ancak işçi sınıfı ve dar gelirli hanehalklarının yararlanması mümkün kılarken, konut birliklerinin sahibi olduğu birimlerin yararlanıcıları orta gelirli olabilmektedir. Ayrıca özel sektör ve sınırlı kâr amacı güden kurumların mülkiyetinde bulunan, kira düzeyi ve kira artış oranı, hanehalkı geliri ve gelirin değişimi göz önünde bulundurularak kontrol altında tutulan sübvans edilmiş kiralık konutları içeren sosyal bir konut uygulaması da mevcuttur.

2. Dünya Savaşı sonrasında şekillenen köklü bir sosyal konut politikasına sahip olan Birleşik Krallık'ta uygulama 1980 yılındaki Konut Kanunu'na kadar kiralık sosyal konut üretimi aracılığıyla hayata geçirilmiştir. İlk etapta bütün birimler için sabit bir kira miktarı ile düzenlenen sosyal konut politikası artan kamu harcamalarını azaltmak için farklılaşan kira düzeyleri şeklinde kurgulanmıştır (Brady ve McManus, 2020, s. 1009). Takip eden süreçte yerel yönetimler ve konut birlikleri merkezi yönetimden daha fazla söz sahibi olmuştur. Yerele inmenin etkisiyle Krallığı oluşturan farklı ülkelerin iç uygulamaları da çeşitlenmiştir. Ancak eş zamanlı olarak kiralık sosyal konut birimlerinin kiracılarına ikamet ettikleri konutu satın alma hakkı tanınmış böylece sosyal konut birimlerinin el değiştirme süreci başlamıştır. (Whitehead ve Scanlon, 2007, s. 10).

Kamu konutları adıyla sosyal konut uygulamasına sahip ülkelerin başında gelen Singapur yıllar içinde çeşitlenen sunum yöntemlerini takip etmiştir. İlk konut açığı problemini çözmek için kiralık sosyal konut uygulamasını benimseyen ülke, kamu eliyle üretilen ve finanse edilen satılık kamu konutları aracılığıyla ev sahibi bir topluma dönüşmüştür (Lee, 2000, s. 116). Öyle ki 1970'de %29,4 olan ev sahibi hanehalklarının oranı 1990'da %87,5'e yükselmiştir. Şüphesiz ev sahibi hanehalklarının oranının artması sadece satılık kamu konutları üretilmesiyle değil aynı zamanda kiralık kamu konutlarına ilişkin uygulamalarla da şekillenmiştir. Sürecin Konut ve Kalkınma Kurulu (Housing and Development Board (HDB)) tarafından yürütüldüğü Singapur'da kamu konutları için arsa sunumu bu kurul tarafından sağlanmış, dolayısıyla konut üretimi özel inşaat firmalarına yaptırılsa dahi konut fiyatı ve kira artışı kısıtlanabilmiştir.

Bahsedilen tüm bu süreçler sosyal konut birimlerinin el değiştirmesinin bir başka deyişle kâr elde edebilir bir mülke dönüşmesinin önüne geçilmesine yönelik tedbirlerin bazı ülkelerde uygulandığını göstermektedir. Bu tedbirlerin hayata geçirilmemesi durumunda ise Berlin'de yapılan referandum örneğinde olduğu gibi sosyal konut birimlerinin özel kiralık sektör konut birimleri ile benzer uygulamalara (kira artışı, yararlanma süresinin kısaltılması vb.) sahip olmaya başlaması ise çok farklı politik ve ekonomik sonuçları beraberinde getirecektir. Marx'ın (1976, s. 895-916) yıllar önce tarım alanlarının özel mülkiyete dönüştürülmesi aracılığıyla yorumladığı ilkel birikim sürecinin güncel uyarlamasını ele alan Harvey'in (2006, s. 165) mülksüzleştirme yoluyla birikim çıkarımları tam da bu düşünceyi destekler niteliktedir. Mülksüzleştirme yoluyla birikim, toprak ve diğer kaynakların sermaye ve devlet tarafından zorla elde edilmesini ve bu sürece dar gelirli hanehalklarının da dâhil edilmesiyle sermaye çarkının büyütülmesini ifade eden neoliberal bir olgudur (Harvey, 2007, s. 34). Sosyal konutların özelleştirilmesi ile de sermayenin ele geçirebileceği alan doğrudan genişletilmekte ve kentsel düşük gelirli nüfus gayrimenkul ve finansal sermayenin genişletilmesinin aracı olmaktadır (Das, 2017, s. 594).

Sosyal konutların satışının herkese açılması durumunun doğrudan bir elit avantajına dönüşeceğini öne süren Walder ve He (2014, s. 86) aynı zamanda bu satışı varlığın yeniden dağıtım süreci olarak da ele almaktadır. Çin'de yürütülen pek çok çalışma bu argümanı destekler nitelikte bulgulara ulaşmış ve bu süreçte sosyal konutların özelleştirilme dalgalarından önce ve sonra hanehalklarının varlık miktarları ve gelir düzeyleri incelenmiştir. Sonuç olarak hali hazırda varlıklı olan hanehalklarının bu dalgalarla beraber varlık düzeyinin diğer hanehalklarına kıyasla çok daha fazla arttığı ve bu süreçteki spekülâtif konut fiyat artışlarının bu değişimi beslediği ortaya konmuştur (Meng, 2007, s. 780).

Sosyal Konutun El Değiştirmesi

El değiştirme temelde mülkiyet ve kullanım haklarının bir kişi ya da kurumdan bir başka zümreye geçişini ifade eder. Sosyal konut birimlerinin el değiştirmesi diğer konut birimlerinden farklı olarak kısıtlı şekillerde gerçekleşmektedir. Bunların ilki kiralık birim olmaları amacıyla üretilen sosyal konutların politika düzenlemesi ile mevcut kiracılarına satılmasının teklifi ile mümkündür. Bu kapsamda öncelikle sosyal konut biriminin kiracısı olan hanehalkının satış için belirlenen koşulları (ikamet süresi, gelir düzeyi, konut finansmanını alabilme vb.) sağlıyor olması beklenir. Akabinde sübvans edilmiş fiyatlara ilgili birimin satışı gerçekleşir. İkinci şekil ise sosyal konutların ilk üretiminin merkezi ve yerel hükümetler eliyle olduğu ülkelerde birimlerin konut birliklerine, kısıtlı kâr amacına sahip olan işletmecilere ya da özel kiralık konut birimleri olarak piyasada yer almalarını sağlayacak olan çoklu mülk sahipleri devredilmesi/satılması ile olmaktadır. Ülkenin sosyal konut politikasının evrildiği yöne bağlı olarak bu el değiştirme süreci sonrasında birimler sosyal olma niteliğini her zaman koruyamayabilir. Pek çok araştırmacı sosyal konut stokunun sürekliliğinin sağlanmadığı durumları özellikle ilerleyen yıllarda ortaya çıkabilecek konut krizlerinin habercisi olarak yorumlamaktadır. Norris ve Hayden (2018, s. 4) İrlanda üzerinde yürüttükleri çalışmada sosyal konut stokunun birimlerin satılması suretiyle azalmasını başlı başına bir sorun/başarısızlık olarak görmektedir. Sosyal konutların dağıtım yönteminin bir dizi gerekliliğe bağlandığı bir sisteminin yararlanıcısı olan hanehalkları hâlihazırda piyasa fiyatı

düzeyinde olan bir konutta ikamet edebilecek gelire sahip olmadıkları için bu politikadan yararlanmaktadır. Ancak bu hanehalklarından alınan kira tutarı ikamet ettikleri birimin bakım-onarım harcamalarını karşılamaktadır, bir diğer deyişle işletmeyi üstlenen kuruma bir kâr getirisi bulunmamaktadır. Dolayısıyla birimlerin satılmasıyla ev sahibi olan bu hanehalklarının hem ipotek borcunu ödeyip hem de konutlarına bakım-onarımı nasıl yapacakları merak konusudur. Bu el değiştirme yöntemleri kapsamında Avusturya, Birleşik Krallık ve Singapur'un el değiştirme süreçleri ve sonrasında sosyal konut birimlerinin akıbeti sorgulanmıştır.

Avusturya'da 1970'lerden 2005 yılına kadar satılmak için üretilen sosyal konut birimlerinin sayısı kiralanmak için üretilenlerden fazla olmuştur. Ancak 2005'ten itibaren mevcut sosyal kiralıkların satışı ağır basmış, bu durum Avusturya'da sosyal konutların yok olma ihtimali ile ilgili pek çok tartışmayı da beraberinde getirmiştir (Mundt, 2018, s. 19). Bu satışın gerçekleşebilmesinin ilk koşulu hanehalkının satın almak istediği birimde (bölgesine göre değişmekle birlikte) en az 6 yıldır kiracı olması ve konut kredisi kullanabilmesi için gerekli olan peşinatı ödeyebilmesidir (Reinprecht, 2014, s. 68). Konutu satın alan eski kiracı konutu satın aldığı tarihten itibaren 15 yıl içerisinde birimi satmak isterse bir dizi kısıtlamaya tabi olur. Birimin ilk satıldığı zaman dilimi için belirlenen piyasa değeri ile yeni mülk sahibi tarafından ödenen fiyat arasındaki fark konut birliklerine geri ödenmek zorundadır. Bir başka deyişle, sosyal konut biriminin ilk sahibinin yaptığı konut satma işlemi aracılığıyla aşırı konut varlığı elde etmesi engellenmiştir. Eğer satın alan kişi birimi kiraya vermek isterse de bu işlem konut birlikleri aracılığıyla belirlenen kira düzeyleri üzerinden yapılmak zorundadır.

Birleşik Krallık'ta ise sosyal konutların el değiştirmesi sürecinde de idareler düzeyinde farklı düzenlemeler mevcuttur. Belediyeler ve kâr amacı gütmeyen kuruluşların sahip olduğu sosyal konutların satışı için en sık görülen uygulama, önceliğin mevcut kiracılara verildiği bir satın alma hakkı politikası ile yürütülmektedir. Bir diğer uygulama da hâlihazırda satın alma hakkı politikasından yararlanmış yeni ev sahiplerinin sahip olduğu sosyal konut birimini yeniden satması ile mümkündür ("Social housing sales", 2022). İlk alıcıya sunulan sübvansede edilmiş konut fiyatı kolaylığı sosyal konut sahibi olmak isteyen ikincil hanehalklarına da uygulanmaktadır. Dolayısıyla bu hanehalklarının da sosyal konut ile ilgili bir takım hanehalkı gerekliliklerini (belirlenen düzeyin altında bir gelir, başka bir mülke sahip olmama, ipotek kredisi kullanabilme, depozito ve yasal ödeme bedellerini karşılayabilme, vb.) sağlaması beklenmektedir (Murie, 2014, s. 420). Sosyal konutun yeniden satış sürecini pek çok belediyede ev sahibi ve ev sahibi olmayı talep eden hanehalkı ikili olarak gerçekleştir(e)mez. İki tarafı buluşturan, konut fiyat düzeyini ve uygulanacak sübvansede oranını belirleyen diğer yandan da satın almayı talep eden hanehalkının konut ihtiyacını karşılayan konut biriminin bulunmasını standardize edilmiş bir başvuruya dönüştüren konut ofisleri bulunmaktadır ("Apply for a", 2022). Başvurunun ardından tıpkı kiralık sosyal konut birimlerinde olduğu gibi bekleme listeleri oluşturulur ve hanehalkı-konut eşleştirme süreci başlatılır. Satış sonrasında konut birimlerinin kim tarafından kullanıldığı sorgulanmaz. Sonuç olarak bu birimler yeni sahipleri tarafından kiraya verildikleri durumda sosyal konutların yaklaşık 2 katı kira düzeyine sahip özel mülkiyet altındaki birimler olarak kiralık konut stokunda yerlerini alırlar (Ministry of Housing, Communities and Local Government, 2020). Üretim amacı sosyal olan bu konutlar ikincil satışın ardından sosyal birimler olarak sürekliliğini koruyamazlar.

Singapur'da bulunan sosyal konutların kamu mülkiyetinden özel mülkiyete geçmesi ya da özel mülk sahipleri arasında el değiştirmesi işlemlerini kısıtlayabilmek için çeşitli düzenlemeler mevcuttur. İlk olarak sosyal konut birimini satın alan hanehalkına beş yıllık satış yasağı getirilir. Her hanehalkına satılık sosyal konuttan yararlanmak için bir şans verilir, satılık sosyal konut birimlerinden yararlanılması durumunda o çekirdek ailedeki kimseye bir daha hak tanınmamaktadır. Sosyal konut birimlerinin yeniden satışını mümkün kılan haller ise hanehalkı büyüklüğünün değişmesi ve evin kapsamlı bir tadilat gerektirmesi dâhilindedir. Bu doğrultuda hanehalkının istemesi durumunda başka bir sosyal konut birimine geçme hakkı saklı tutulmuştur

(Phang, 2018, s. 102). Bu kapsamda değerlendirilen hanehalkları için yeni bir sosyal konut almaları ya da kiralamaları halinde sübvansiyon edilen miktar azaltılmış, ilk defa sosyal konut satın alacak bir hanehalkına sübvansiyon edilen miktar konutunu bu sebepler dâhilinde değiştiren hanehalkına sunulandan fazla olmuştur (Yuen, 2007, s. 11). Singapur’da sosyal konut birimlerinin el değiştirmesine aracı olan bir diğer uygulama da eskiyen ve kent merkezlerinde kalan kiralık/satılık sosyal konut birimlerinin onarımı ile mümkün olmuştur. Sahibi olan hükümet ya da kâr amacı gütmeyen özel konut birlikleri tarafından yenilenen birimler daha yüksek fiyatlarla satılabilir hale gelmiştir. Bu uygulama ile aslında sosyal konut birimlerinden yararlanması uygun bulunmayan hanehalkları da yenilenen birimleri satın alma hakkına sahip olmuş ve birimler sosyal olma özelliklerini yitirmiştir.

Türkiye’de Sosyal Konut Politikası

Devletler; kira yardımı, mülkiyeti kamuya ait olan konut birimlerini piyasa değerinin altında kiraya verme, düşük faiz oranı ve çeşitli avantajlara sahip kredi olanakları yaratma gibi yollarla sosyal konut sunmakta ve hanehalklarının bu konutlardan yararlanmasını sağlamaktadır. Her ülkenin geçirdiği kentleşme deneyimi ve ülkeleri yöneten iktidar partilerinin politik yönelimi sosyal konut politikasının çeşitlenmesi ile sonuçlanmaktadır. Dünya’nın pek çok ülkesinde olduğu gibi Türkiye’de de 2. Dünya Savaşı sonrasında sanayi yatırımlarının artması ve kırsal kalkınmayı destekleyen politikaların azalması sonucunda ciddi bir nüfus hareketliliği yaşanmıştır. Kentlere yeni gelen nüfusun artan konut ihtiyacını karşılayamayan yasal stok hanehalklarının yasal olmayan konut stoku bir diğer deyişle gecekonduları oluşturmasıyla şekillenmiştir (Uzun, 2005, s. 185). Dar gelirli vatandaşların konut ihtiyacını karşılayamayan devlet, gelenekselleşen ve sayısı 10’u bulan imar afları aracılığıyla mevcut işleyişin devamlılığını yasal olmayan konutları yasallaştırarak sağlamıştır (Keleş, 1978, s. 175). İmar aflarının yanı sıra 1950’li yıllardan itibaren kentlerde giderek yoğunlaşan işçi nüfusunun konut sorununun çözümünde bir mülk sosyal konut uygulaması olan işçi konut kooperatiflerine de yer verilmiştir (Tekeli, 2012, s. 156). Ancak Türkiye’nin önemli bir sosyal konut uygulaması sayılabilecek olan işçi konutlarının durumu ve geliştirilebileceği hususlar üzerine rapor talep edilen Monson, Abrams, Wedler ve Wagner’ın en büyük çekincelerini mülkiyet değişimleri üzerinden tanımlanması aslında Türkiye’de sosyal konutların güncel durumuna ilişkin bir takım ipuçları da içermektedir. Örneğin Monson raporunda amacı sosyal olan konutların mülkiyetinin işçi kooperatiflerinde kalmayarak maliklerine dağıtılmasının bu konutların özel sektör kiralık konut birimlerine dönüşmesine yol açabileceğini iddia etmiştir (1953, s. 17). Wagner ise işçi konutlarının kiralanması ve satılmasının spekülasyon bir işleme dönüşmemesi için satışın sadece Sosyal Sigortalar Kurumu’na yapılması önerisini getirmiştir (1956, s. 68).

İlerleyen süreçte de dar gelirli hanehalklarının konut sorunu, üretilen sınırlı sayıdaki sosyal konut üretimi ile çözülmeye çalışılmış ancak sunulan konut birimlerinin daha yüksek gelire sahip hanehalkları tarafından sahip olunmasının önüne geçilememiştir (Türkün, 2013, s. 393). Bu başarısızlığın nedenlerinin anlaşılması için Cumhuriyetin ilanından bu yana Türkiye’de sabit bir sosyal konut stoku olmadığı, sosyal konut olma amacıyla üretilen birimlerin ne kadar süre ile sosyal konut olduğu ya da olacağına dair bir düzenleme bulunmadığını belirtmek faydalı olacaktır. Sosyal konut ancak üretim ve finans sürecinde çeşitli sübvansiyonlardan yararlanmış konut uygulamaları aracılığıyla sunulmuştur. Türkiye’de bilinen ilk sosyal konut benzeri uygulama Cumhuriyet’in ilanını takiben o dönemin kilit meslek grubu olarak görülen memurların konut ihtiyacını karşılamak için kira yardımı yapma ve lojman birimleri sağlama şeklinde ortaya konmuştur (Erman, 2010, s. 235). Bahsedilen sınırlı uygulamalarda devletin 1961 Anayasası’na kadar konut sunumunda sorumlu aktör olarak tanımlanmamasının önemi yadsınamaz. 1961 Anayasası ile sosyal bir devlet olarak atfedilen Türkiye Cumhuriyeti Devleti sağlık hakkının düzenlendiği 49. madde ile yoksul ve dar gelirli ailelerin sağlık şartlarına uygun konut ihtiyaçlarını karşılayıcı tedbirleri alma görevine sahip olmuştur. Bu önemli gelişmeye

rağmen 53. maddede belirtildiği üzere devletin iktisadi ve sosyal amaçlara ulaşma ödevlerini yerine getirebilmesinin ön koşulu olan mali kaynakların yeterliliği konut sunumunda beklenen atağın gerçekleşmeyeceğinin habercisi olmuştur.

İmar ve İskân Bakanlığı'nın kurulması ile doğrudan sosyal konut uygulaması olmasa da sağlam ve ucuz meskenlerin inşası, ıslah gerektiren konutların ıslahı, evsizlerin mesken sahibi yapılması veya karşılanabilir kira düzeyine sahip konutlarda barınmalarını sağlayacak tedbirlerin alınması ve çoklu mesken inşaatını desteklemek gibi bir takım adımlar atılmıştır (Tekeli, 1996, s. 70). İktisadi gelişme eksikliğinin konut sorununun çözümünün önündeki engellerden biri olarak kabul edilmesi ve Birleşmiş Milletlerin 1962 yılında konut ve kentleşme uzmanlarına hazırlattığı rapor kapsamında Türkiye'ye yaptığı öneriler, Devlet Planlama Teşkilatı'nın kuruluşu ve Beş Yıllık Kalkınma Planları aracılığıyla konut sorununun çözüm sürecinin hızlandırılması amaçlanmıştır. Beş Yıllık Kalkınma Planları ile konut sektöründe devletin kolaylaştırıcı rolünü tanımlayan ve doğrudan üretimi gerçekleştirmesini mümkün kılan bir çerçeve çizilmiştir. Bu hususta lüks konut yapımından ziyade asgari standartları sağlayan sosyal konutların inşası hedeflenmiştir. Ayrıca konut yatırımlarının toplam yatırımların %20'sini geçmemesi bir koşul olarak sunulmuştur (Devlet Planlama Teşkilatı [DPT], 1963, s. 429). Planda belirtilmesine rağmen hem konut yatırımları belirlenen oranı geçmiş hem de lüks konut üretiminin önüne geçilememiştir. İlk iki plandan farklı olarak 3. Beş Yıllık Kalkınma Planı ile özel kiralık konut birimlerini karşılayamayan ve mülk konut sahibi olamayacak kadar düşük gelir düzeyine sahip hanehalklarına altyapısı hazır arsa sunulması ve toplu sosyal konut sunumu önerileri getirilmiştir. Belirlenen hedeflere ulaşmak, arsanın konut sunumundaki maliyet payını düşürmek ve artan konut ihtiyacını karşılamak için aynı anda çok sayıda konutun inşa gerekliliği doğmuş ve yasal düzenlemelerle bu süreç desteklenmiştir. 1965 yılında yürürlüğe giren 634 sayılı Kat Mülkiyeti Kanunu ile konut sunumunun önünde engel olarak görülen arsa maliyeti ve niceliksel sorunlar çözülmeye çalışılmıştır. Başka bir deyişle, konut üretiminin etkin bir yolu olarak, mevcut konutların yıkılması veya şehir merkezi çevresindeki boş arazilerin kat mülkiyeti sistemine dayalı olarak yapılaşmasıyla tek bir parsel üzerinde yüksek apartman blokları inşa edilmiştir (Balamir, 1975, s. 314).

Ev sahibi olmayan hanehalklarını ev sahibi yapma amacıyla 1980 yılında ortaya konan Milli Konut Politikası ve 2487 sayılı Toplu Konut Kanunu ile konut üretiminde mali kaynakların yaratılması ve dağıtılması hedeflenmiştir. Türel'in belirttiği üzere Toplu Konut Fonu'nun sunduğu düşük ve sabit faizli konut kredileri ve sübvansiyonlardan yararlanacak hanehalklarının belirlenmesinde aranan ölçütler fonun uygulamalarının sosyal nitelikli olmasına katkı sağlamıştır (Türel, 1989, s. 146). Hanehalkları için başka bir konuta sahip olmama, kredi/sübvansiyonun kullanılacağı konut biriminin büyüklüğünün belirlenen standardın altında olması ve sadece bir kere bu uygulamadan yararlanabilecek olma bu kıstasların bazılarını oluşturmuştur. Ancak 24 Ocak kararları ile başlayıp 1982 Anayasası ile şekillenen neoliberal süreçten bu fon da nasibini almıştır. Bu kapsamda değişen ilk ele alış yeni anayasanın 57. maddesinde ayrı bir kapsamda vurgulanan Konut Hakkı ilgili tarihten itibaren devlet, şehirlerin özelliklerini ve çevre şartlarını gözetleyen bir planlama çerçevesinde, konut ihtiyacını karşılayacak tedbirleri alır, ayrıca toplu konut teşebbüslerini destekler ifadesi ile olmuştur. Gelecek yıllarda konut politikasının evrileceği yöne ilişkin ipuçları da içeren bu madde ile barınma gereksinmesi özel teşebbüslerinde dâhil olduğu bir sistemin parçası haline getirilmiştir. İkinci olarak siyasi baskılar sonucu 2487 sayılı Toplu Konut Kanunu iptal edilerek 2985 sayılı Toplu Konut Kanunu yürürlüğe konmuş ve kanun kapsamında Toplu Konut İdaresi ve Toplu Konut Fonu kurulmuştur. Bu yeni Toplu Konut Kanunu ile devlet sosyal konut sunumunda önemli bir rol üstlenme görevinden uzaklaşmıştır. Sosyal konut politikası sayılabilecek bu yasa yıllar içerisinde değiştirilerek niteliğinden uzaklaştırılmıştır. Ülkedeki ekonomik koşulların da etkisiyle azalan konut üretiminde sübvansiyona sahip konut birimleri içerdikleri düşük kâr payı sebebiyle kolaylıkla gözden çıkarılmıştır.

2002 yılına gelindiğinde ise konut politikaları yön değiştirmiş ve konut üretiminde sayısal hedefler üzerinden bir seferberlik başlatılmıştır. 2003 yılından bu yana, TOKİ'nin görev ve yetki alanı önemli ölçüde genişletilmiştir. Konut faaliyetlerini yürütmek için şirket kurma ve kurulu şirketlere ortak olma hakkı, bireylere, toplu konut ve kentsel dönüşüm projelerine kredi verme imkânı, konut, altyapı ve sosyal donatı uygulamalarını yapma bu yetkilerin bazılarıdır (Geray, 2009, s. 80). Bir başka deyişle TOKİ kamu arazilerine sınırsız erişim hakkı, her türlü plan yapma ve onama yetkisi ile konut sektörünün en güçlü aktörü haline getirilmiştir. Bu kapsamda yoksul, alt ve orta gelir grupları ve afet sonrası ihtiyaç odaklı konut projeleri inşa edilmesine öncülük etmiştir. TOKİ'nin yetki genişlemesiyle neredeyse eş zamanlı olarak 2003 yılı Ocak ayında oluşturulmuş olan Acil Eylem Planı ile konut sorununa çözüm üretmek amaçlanmıştır. Merkezi yönetim toplu konut üretimlerini TOKİ ve işbirliği yapması öngörülen yerel yönetim faaliyetleri aracılığıyla üstlenmiştir.

Bu çalışmanın doğrudan odağını oluşturan yoksul ve alt gelir grubu konutları da üretim sürecinin önemli bir parçası olmuştur. Alt gelir grubu konut projelerinden yararlanabilmenin ilk belirleyicisi hanehalkı geliri olmuştur. Bu kapsamda hanehalkının sahip olabileceği en yüksek aylık gelir 2022 yılı için 6500 TL (İstanbul için 7000 TL) olarak belirlenmiştir. TOKİ yoksul grubu konut projelerinde sadece aracı konumundadır, bu konutlardan yararlanma, konutların dağıtımı ve geri ödeme detayları Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından yürütülmektedir ("Toplu Konut İdaresi", 2019). Ayrıca konut sahibi olabilmek için başvuru yapılan şehirde belirli bir süredir ikamet edilmesi buna ek olarak kendisi, eşi ve/veya velayeti altındaki çocuklara ait tapuda kayıtlı kat irtifaklı/kat mülkiyetli bağımsız bir bölüm veya müstakil bir konuta (tarla, bağ, bahçe, köy evi ve işyeri hariç) sahip olunmaması gerekmektedir.

TOKİ, bu iki grupta yer alan hanehalkları için 2004 yılından itibaren 101 adet projeyi hayata geçirmiştir. Bu konut projeleri türünde tamamlanma oranı en düşük olan projenin başlangıç duyuru tarihi 2011 yılı gözüküğü için bu değerlendirmenin 2005-2011 tarihleri arasındaki inşasına başlanan projeler kapsamında yapıldığını belirtmek faydalı olacaktır. Tamamlanan projeler ülkede 52 farklı ilde yapılmış olup toplamda 40.000'den fazla konut üretilmiştir ("Proje Tipine Göre", 2022a). Bu konutlar tamamlanmalarının ardından başvuruda bulunan ve kura sonucu belirlenen hanehalklarına teslim edilmiştir. TOKİ, konut satın alanlar ile sözleşmeler imzalamak ve onlar adına kredi sağlamak ve ödemeleri tahsil etmek için kamu bankaları (Ziraat Bankası ve Halkbank) ile birlikte çalışmaktadır. TOKİ'nin konut kredileri özel piyasadaki ipoteklerden farklıdır, çünkü hanehalkları "kamu bankalarındaki TOKİ hesabına doğrudan farklı bir fiyat endeksi sistemi ile ödeme yapar" (Doğru, 2016, s. 210).

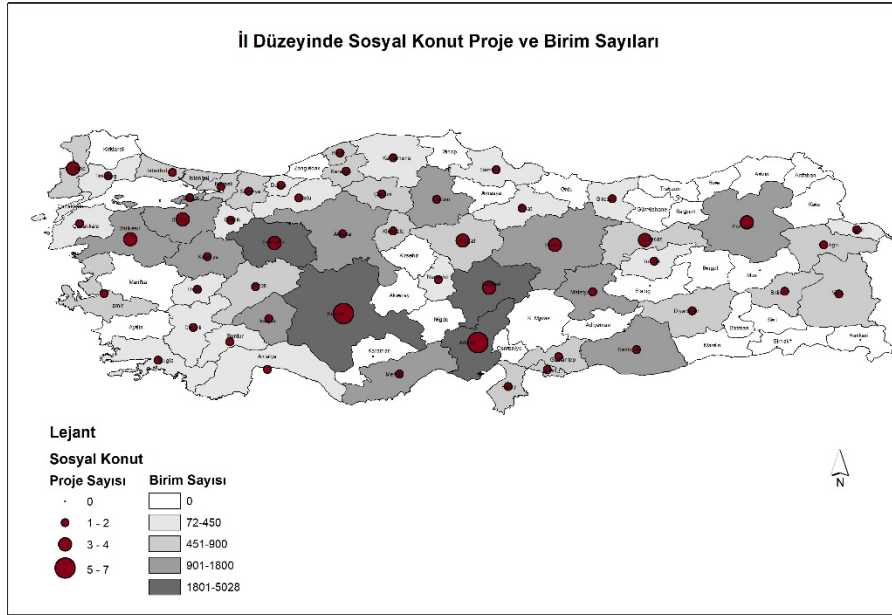
TOKİ alt gelir grubu konut projeleri başvuru formunda belirtildiği üzere bu projelerden yararlanmak isteyen hanehalkları başvuru aşamasında kullanım ve devir hakları hususunda bilgilendirilmektedir. Bu kapsamda hanehalkları "Hak sahibi olup sözleşme imzalamam durumunda konutumu borcu bitene kadar devredemeyeceğimi, ancak fiili anahtar teslimine kadar İdareye iade edebileceğimi; konutun bu süre içerisinde iadesi durumunda o tarihe kadar yapılan ödemelerin faizsiz olarak geri verileceğini, Damga Vergisi, Banka Komisyonu ve BSMV tutarının iade işleminde tarafıma iade edilmeyeceğini ve konut teslim edilmiş ise hiçbir suretle almış olduğum konutu iade edemeyeceğimi; ayrıca, sözleşme imzalamış olduğum konut için borç bitene kadar kendim, eşim veya çocuklarımla ikamet edeceğimi; söz konusu konutta ikamet etmediklerimin tespit edilmesi halinde sözleşmenin fesih edilerek gerekli hallerde ödenen peşinat tutarlarının irad kaydedileceğini ve ödenen taksit tutarlarının masraflar tahsil edildikten sonra faizsiz olarak iade edileceğini kabul ederim." şeklinde bir beyan vermektedir ("Alt Gelir Grubu", t.y.). Bu projelerde yılın belirli dönemlerinde tanınan hak kapsamında borç kapatmak mümkündür, bu haktan yararlanmak isteyen hanehalklarına kalan toplam ödeme miktarı üzerinden %20-25'lik bir indirim de uygulanmaktadır. Bu kolaylıktan yararlanabilme koşulu

ödemelerin başlamasının üzerinden en az bir yıl geçmiş olması ve bir yıldan daha uzun süreli bir ödemenin kalmış olmasıdır (“TOKİ'nin indirim kampanyası”, 2022). Bu sayede konut birimlerinin el değiştirmesinin önündeki engel de ortadan kalkmaktadır.

Türkiye’de sosyal konut olgusunu fiziksel mekân bileşenleri açısından değerlendiren Bingöl (2019, s. 12), projelerde öne çıkan en önemli problemlerden birinin seri üretimi andıran tek düzelik olduğunu vurgulamaktadır. Bu aynılığın aksine farklılaşan ihtiyaçlar göz önünde bulundurulduğunda Türkiye’de sosyal konutların el değiştirmesi doğal bir sonuç olarak ortaya çıkmaktadır. Aslan ve Güzey (2015, s.46) Kusunlar TOKİ alt gelir grubu projesi üzerine yürüttükleri çalışmalarında el değiştirme sürecinin önemli bir belirleyicisi olarak zaman kısıtını ortaya koymuştur. El değiştirme onlara göre teslim süresinin hemen akabinde değil yaşanan deneyimlerin ardından ortaya çıkmaktadır. Benzer şekilde Karaagac (2022, s. 136), İstanbul’da yürütülen bir TOKİ alt gelir grubu konut projesi kapsamındaki çalışmada projenin anahtar tesliminden sonraki onuncu yılda örnekleminde yer alan konut birimlerinin ilk sahiplerinin yalnızca %50’sinin edindikleri evlerde oturmaya devam ettiği sonucuna ulaşmıştır. Bu durum bir diğer bakış açısıyla kalan %50’lik stokun özel sektörün ve kâr amacı güden ev sahiplerinin keyfi uygulamalarına bırakıldığının bir göstergesidir. Erman (2012, s. 54) bu sonucun en temel sebeplerinden biri olarak satılık sosyal konutların aylık geri ödeme miktarındaki değişimin ve kalan borcun memur maaşlarındaki artışa endekslenmesini gösterir. İlgili konut sahiplerinin maaşlarının aynı oranda artmaması (ev sahiplerinin devlet memuru olmaması) ve kalan borç miktarının güncelleme sebebiyle hanehalklarının beklediği gibi azalmaması sonucunda TOKİ konutlarının sıklıkla el değiştirdiğini ifade etmektedir. Türkiye ile kıyaslandığında incelenen ülke örneklerinden biri olan Avusturya’da da sosyal konut birimlerinin satışı mümkün olurken satışı gerçekleştiren hanehalkının bu işlem aracılığıyla fazla varlık elde etmesinin önüne geçici bir takım önlemler alınmıştır. Birleşik Krallık’ta ise kiralık sosyal konutu satın alan hanehalkında aranan gerekliliklerin konutu ikinci sahibi olarak almak isteyen hanehalkında da aranması sosyal konutların sürdürülebilirliğini zaman açısından arttırmıştır. Fakat konutu satın alan bu hanehalklarının kiraya verme taleplerine karşı otoritelerce bir kısıtlama geliştirilememiştir. Türkiye’de ise sahibi olunan sosyal konutların kiralanması belirli bir süreliğine yasaklansa da bu kuralın takibinin yapılması ile ilgili bazı eksiklikler olduğu bilinmektedir. Sonuç olarak Türkiye’de konut sahibi olan hanehalklarının konutlarında yaşamaya devam edip etmediği/konutun başkasına satışının yapılma durumu tartışmalarda yerini alsa da bir projenin tamamını kapsayan bir şekilde araştırılmamıştır.

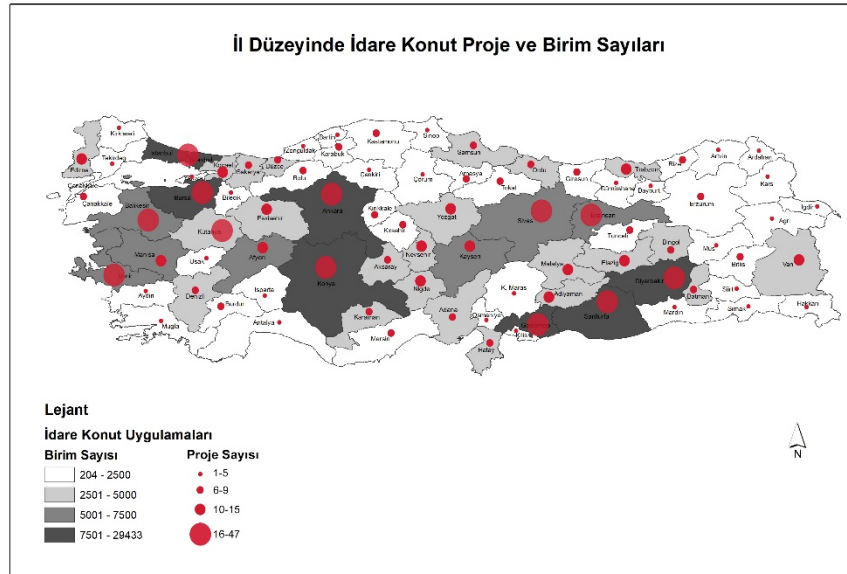
Yöntem ve Veri

Bahsedilen araştırma eksikliğinden yola çıkan çalışma kapsamında, Türkiye’de TOKİ tarafından inşa edilen sosyal konut projesi (alt gelir grubu) ile bir diğer konut projesinin (idare konut) el değiştirme süreçleri karşılaştırmalı olarak incelenecektir. Bu çalışma, kapsamı gereği etik kurul onayı gerektirmemektedir. Çalışmanın örneklemini belirlerken TOKİ projelerine ait nicel verilerden yararlanılmıştır. TOKİ’nin tamamlanmış olduğu 101 sosyal konut projesi ve 42667 konut birimi incelenmiş ve il ayrımında değerlendirilmiştir (Şekil 1). Hem proje hem de birim sayısı olarak öne çıkan iller Balıkesir, Bursa, Eskişehir, Konya, Adana, Kayseri, Sivas ve Erzurum’dur. İlk olarak el değiştirme süreçlerinin değerlendirilebilmesi için hiçbir sosyal konut uygulamasına sahip olmayan iller (29 adet) bu çalışmanın kapsamından çıkarılmıştır.

Şekil 1. İl düzeyinde sosyal konut proje ve birim sayıları (“Proje Tipine Göre”, 2022a)

Stok el değıştirme oranının değeriendirilmesinde karşılaştırma hedeflenmesi sebebiyle TOKİ'nin İdare Konut Uygulamaları da gözden geçirilmiştir. TOKİ İdare Konut Uygulaması'nda devir şartı; konutta anahtar teslim tarihinden sonra bir seneyi tamamlamaktır. Açık satışlarda söz konusu bu şart aranmamaktadır. Bu değeriendirme yapılırken İdare Konutları içinde kaydedilen afet konutları, lojmanlar, yoksul ve alt gelir konutları proje ve birim sayısı olarak dâhil edilmemiştir. Şekil 2'de görüldüğü üzere Türkiye'nin her ilinde farklı büyüklüklerde ve sayıda İdare Konut Uygulaması gerçekleştirilmiştir. Öne çıkan iller hem proje sayısı hem de üretilen birimlerin niceliği bakımından İstanbul, Bursa, Balıkesir, İzmir, Ankara, Konya, Sivas, Erzincan, Gaziantep, Şanlıurfa ve Diyarbakır olmuştur.

Şekil 2. İl düzeyinde idare konut proje ve birim sayıları (“Proje Tipine Göre”, 2022b)

Bu iki genel değerlendirmenin akabinde ilçelerde yer alan Sosyal ve İdare Konut uygulamalarının barındırdığı özgün niteliklerin (iş gücü imkânlarına yakınlık, birim sayısının fazla olması, vb.) merkez ilçelerde yer alan uygulamalardan daha fazla olması sebebiyle merkez ilçelerinde her iki uygulamayı da barındıran iller üzerinden örneklem belirlemesi devam ettirilmiştir. Son olarak sosyal konut projelerinde yer alan birimlerinin on yıllık geri ödeme süresi boyunca devredilemeyeceği kabulü/kuralından hareketle 2004-2009 yılları arasında tamamlanan projelere odaklanılmıştır. Sonuç olarak belirlenen bütün kıstasları taşıyan Sivas ili Merkez ilçesinde yer alan Sosyal ve İdare Konut Uygulamaları üzerinden el değiştirme süreçlerinin farklılaşması sorgulanmıştır (Şekil 3).

Şekil 3. Sivas merkez ilçe önemli kentsel odaklar, sosyal ve idare konut projesinin konumu

Bu projeler, Çayboyu mahallesinde bulunan ve iki etap şeklinde tanımlanan 848 adet sosyal konut projesi ve yine iki etapta 864 konut biriminden oluşan Merkez İşhanı idare konut projesidir. Projelerin başlama tarihi 2004 ve son etabın tamamlanma tarihi ise 2008 yılıdır. Çalışmada temel veri olarak T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı'na bağlı olan Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü (TKGM), parsel sorgu uygulamasının bağımsız birim temelli analiz kısmından yararlanılacaktır. Mevcut veri doğrultusunda 2010-2021 yılları arasının referans alındığı bu çalışmada, "Bağımsız Birim Satışı" ve "İpotekli Bağımsız Birim Satışı" ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Bağımsız Birim Satışı'nın İpotekli Bağımsız Birim Satışı'nı da kapsadığı kabul edilmiştir. İlgili veri genellikle imar adası (bazı durumlarda parsel) detayında satılan birim sayılarını küme ya da yoğunluk haritası olarak göstermektedir. Bu kapsamda belirlenen iki proje konumunda 2010-2021 yılları arasında satışa konu olan işlemler gözlemlenmiş ve kayıt altına alınmıştır. El değiştirme oranı bir projede el değiştiren konut birim sayısının o projedeki toplam konut birim sayısı içindeki payı ile ölçülmüştür. Projelerin bitiş tarihi olan 2008 yılından itibaren on yıllık süre zarfında (2008-2017) ve bu sürenin sonundan 2021 yılına kadar (2018-2021) yapılan satışlar iki ayrı kesit olarak irdelenmiş ve projede yer alan konut birimlerinin el değiştirme oranı karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.

Bahsedilen veri yardımıyla bu çalışma üç temel araştırma sorusuna cevap aramaktadır. İlk olarak seçilen sosyal ve idare konut projelerinde el değiştirme gerçekleşmekte midir ve ne oranda gerçekleşmektedir? İkinci soru ise iki farklı projede el değiştirme oranları ve dönemleri arasında belirgin bir farklılaşma bulunmakta mıdır? Son olarak el değiştirme süreçlerinde ipotek kullanımını mevcut mudur? Mevcut ise bu durumun Türkiye'deki sosyal ve idare konut uygulamalarının ve konut piyasasının akıbeti üzerinde olası etkileri nelerdir?

Bu çalışma kendi içinde birtakım kısıtlar barındırmaktadır. İlk olarak çalışmada kullanılan veri nokta düzeyinde bilgi içermektedir. Parsel ortasını işaret eden veri el değiştirmelerin hangi binada, cephede ve katta olduğunu açıklayacak detaya sahip değildir. Bu durum el değiştirmenin gerçekleştiği birimin tam olarak tespit edilememesine sebep olmaktadır. Çalışmanın ikinci kısıtı ise elde edilen verilerin zaman ölçeğinden kaynaklanmaktadır. Verilerin derlendiği ilk yılın 2010 olması önceki tarihlerde gerçekleşen konut el değiştirme durumlarının gözden kaçmasına sebep olmaktadır. Ayrıca yıl bazında elde edilen bu veri ile satışların hangi ayda gerçekleştiği bilinmemektedir. Hâlbuki ay düzeyinde veri elde etmek mümkün olsaydı ülke düzeyinde düzenlenen konut finansmanı ve konut borcu kapatma kampanyalarının da el değiştirme dinamiğindeki etkisini incelemek mümkün olabilirdi.

Son olarak aşağıda yer alan bulguların incelenen iki proje özelinde ortaya çıkarıldığını belirtmek faydalı olacaktır. Sosyal konut politikasının son yirmi yıldaki gidişatının ülkedeki tüm sosyal konut birimleri üzerinden ele alınması gerekmektedir. Ancak bu kadar geniş kapsamlı bir araştırmanın sosyal konut birimlerinin sağlayıcı tarafından yapılmasının çok daha sağlıklı olacağı düşünülmektedir.

Bulgular ve Tartışma

Bahsedilen üç araştırma sorusunun cevapları üzerine bir tartışma yapmayı hedefleyen bu kısımda odak; el değiştirme durumunun varlığını, niceliğini ve olası etkilerini irdelemektedir. Bu arayışın en temel nedeni el değiştirme süreçlerinin mülkiyet devrini içermesi ve bu işlem aracılığıyla projelerin hedeflerinden tamamıyla uzaklaştırılma ihtimalidir. Bir diğer deyişle hedef grubu önceden belirlenen ve çeşitli kistasları sağlayan hanehalkları arasından belirlenen yararlanıcılara devletin sübvansiyon sağlamak için maddi kaynaklarını (arazi, iş gücü vb.) kullandığı bir sürecin kâr motivasyonu yüksek bir alışverişe dönüşme ihtimaline açıklık getirmek önemlidir. Bu alışveriş hem hanehalkı vergilerini içeren bir fondan yararlanılması hem de konutun her türlü spekülasyona açık kentsel bir kullanım haline geldiği Türkiye'de çok önemli bir tartışma konusu olmalıdır. Aynı zamanda topyekûn ev sahipliği politikasının benimsendiği ülkemizde devlet imkânları ile ev sahibi yapılan bu hanehalklarının hangi sebeplerle konutlarını terk ettiği de dikkatleri cezbetmesi gereken konuların başında gelmektedir. Ancak bu çalışma bu nedenlerden ziyade bu terkin yarattığı iki etki olan artan konut fiyatları aracılığıyla devlet imkânını kullanan hanehalklarının elde ettiği ekstra varlık ve satışa konu olan her konut işleminin piyasada fiyatların artışına olan etkisine değinmeyi hedeflemektedir.

Bu motivasyon ve kaygılar kapsamında çalışma üç araştırma sorusunu da iki farklı dönem aralığı için cevaplamayı hedeflemektedir. Bu dönemler projelerin tamamlanışı ve hanehalklarına teslimini takip eden 8 yıllık süre ve projenin tesliminden itibaren 9-12. yıllar arasında yer almaktadır. Ayrıca projelerin inşaat süreleri göz önünde bulundurulduğunda 2017 yılı temel atma sürecinden itibaren onuncu yılın sonuna tekabül etmektedir. Bu ayrıma gidilmesinin temel sebebi çalışmanın dayandığı varsayımdan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla el değiştiren konut birimlerini ödemeyi bitiren veya bir şekilde borcunu tek seferde kapatan hanehalkları olarak tanımlamak mümkün olabilir. İlgili tarihe kadar olan el değiştirmeler, bankadan/idareden mülk sahibine mülkiyet devri niteliğini taşıyabilir.

İkinci dönemlemede ise konutların devrinde idare tarafından konulan kısıtlamalar doğrudan hayata geçirilememiştir. İlk on yıllık süre (2008-2017) zarfında ipotekli satışların varlığı bu ihtimali olası hale getirmektedir. İpotekli satışlar sosyal konut projesi için ilk olarak 2015 yılında idare konut projesi için de 2010 yılında gözlenmiştir. Aynı zamanda 2010 yılından itibaren gerçekleşen tüm satış işlemlerinin idare konut projesi özelinde projede yer alan konut birimi sayısından fazla olması da bu ihtimali güçlendirmektedir. Bir başka deyişle, 2010-2017 yılları arasında idare konut projesinde el değiştirmenin sadece borçlarını tamamlayan hanehalkları tarafından yapılması el değiştiren konut birimi sayısının toplam konut birimi sayısından fazla olması sebebiyle mümkün değildir. Sonuç olarak devir işlemlerinin bir kısmının ilgili konutun bir başkasına satışı yapılarak gerçekleştirildiği tahmin edilmektedir. Bu doğrultuda yapılan değerlendirmede sosyal konut projesi için 2015 yılından, idare konut projesi için de 2010 yılından itibaren yapılan birim satışları göz önünde bulundurulmuş ve el değiştirme oranı en üst sınırdaki olacak şekilde hesaplanmıştır.

Sosyal ve idare konut projelerinde el değiştirme

İki farklı dönemlemeye ilişkin hesaplamalarda Tablo 1’de gösterilen ipotekli ve toplam birim satışları parsel temelli toplanmış ve derlenmiştir. El değiştirme oranı projede el değiştiren konut birim sayısının toplam konut sayısına bölünmesi ile elde edilmiştir. Elde edilen sayılar hem sosyal konut hem de idare konut uygulamasında el değiştirmelerin gerçekleştiğini vurgular niteliktedir. Bu bağlamda sosyal konut projesi olan örnekte 848 konutun 184’ü ilk dönemde el değiştirmiştir ve el değiştirme oranı %22 olarak tespit edilmiştir. Yine aynı projede ikinci dönemde el değiştiren toplam konut sayısı 596 ve el değiştirme oranı %70’dir. Türkiye’de, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu kaynakları kullanılarak üretimi TOKİ’ye gerçekleştirilen yoksul grubu sosyal konut projeleri de hanehalklarının konut birimleri üzerinde yaşadıkları deneyimlerden yola çıkan Beşirli, Koçancı, Bakır, Özdemir ve Yalçınkaya Güllü’nin (2016) 13 farklı ilde 1000’den fazla hanehalkı ile yaptığı araştırmaya göre sosyal dışlanmanın boyutları kapsamında değerlendirilen iki yıl içerisinde başka bir yere taşınma fikri el değiştirme süreçleri hakkında bazı ipuçları içermektedir. Yoksul grubu konutlarda el değiştirme yasak olmasına rağmen bu çalışmaya katılan hanehalkları içinde taşınmayı düşünen hanehalklarına rastlanmıştır (Beşirli ve diğerleri, 2016, s. 122). Bu çalışmanın kapsamına giren idare konut projesinde ise ilk dönemde el değiştiren konut birimi sayısı 890 iken el değiştirme oranı %103’tür. İkinci dönemde ise bu sayı 327 konut birimine ve %38 oranına düşmüştür.

Tablo 1
Konut El Değiştirme İşlem Hacmi

Proje Türü	Sosyal Konut Projesi		İdare Konut Projesi	
	Yıllar	İpotekli Satış	Birim Satış	İpotekli Satış
2010	0	2	43	89
2011	0	4	8	76
2012	0	7	19	145
2013	0	4	62	140
2014	0	5	27	131
2015	7	42	52	124
2016	2	58	38	131
2017	5	62	37	54
2018	4	93	22	61
2019	Kayıt bulunmamaktadır	86	Kayıt bulunmamaktadır	74
2020	15	165	104	98
2021	8	252	46	94
2010-2017 arası toplam	14	184	286	890
2018-2021 arası toplam	27	596	172	327

El değiştirme oranları ve dönemlerinin farklılaşması

Projelerde gerçekleşen el değiştirme oranları yıllar ve belirlenen dönemler düzeyinde değişiklik göstermektedir. Sosyal konut projesinde 2015 ve 2020 yılı el değiştirme oranlarının önceki yıllara göre gözle görülür artışı sebebiyle dikkat çekmektedir. Aynı zamanda inşa yılından günümüze kadar el değiştiren konut birimi sayısının artış eğiliminde olması yorumlanması gereken bir diğer bulgudur. Özellikle 2021 yılında 252 konut biriminin el değiştirdiği projede bu sayı projenin yaklaşık %25'inin sadece bir yıl içinde el değiştirdiğini ortaya koymaktadır. Aidat, genel harcamalar ve sosyal güvenlik açısından bu değişimin bir takım sorunlar barındırdığını belirtmek gerekmektedir. Öte yandan bu çalışmanın kapsamında doğrudan yer almasa da Dülgeroğlu Yüksel, Özsoy ve Pulat Gökmen'in belirttiği üzere konutun yüksek oranda el değiştirmesi ilgili konut bölgesindeki sosyal ağları zayıflatır (2019, s.102). Bu durum uzun erimde fiziksel ya da sosyal güvenlik konusunda çeşitli problem yaratabilir. Özden ve Kubat'a göre de el değiştirme süreçleri gerçekleştikleri birime göre değişmekle beraber genellikle köhneme ve bozulmaların temel nedeni olmaktadır (Özden ve Kubat, 2003, s. 81). Hâlihazırda yapı ve çevre kalitesi nedeniyle hanehalklarının memnuniyetsizliğini belirtmekten çekinmediği bu projelerde el değiştirmenin sıklığı daha hızlı yıpranma sürecini de beraberinde getirmiştir. Mevcut eğilim incelendiğinde ise bu yıpranmanın artarak devam edeceği ön görülmektedir.

İdare konut projesi el değiştirme süreçleri bakımından sosyal konut projesinden farklı bir yönelim göstermektedir. Sosyal konut projesinde zamanla artan el değiştirme oranı idare konut projesinde 2012 yılında en yüksek düzeyine ve 2017'de en düşük değerine ulaşmıştır. Ancak 2018 yılından bu yana yeniden artış eğilimindedir. Bu oranlar ve değişimin deseni idare konut projesinde yer alan konut birimlerinin el değiştirme sürecinin özel konut sektöründen daha fazla etkilendiği ve onu takip ettiği izlenimini uyandırmaktadır.

Öte yandan sosyal konut uygulamalarının özel konut piyasasından farklı bir eğilime sahip olması gereken dönemlerin başında kriz süreçlerinin olduğu vurgulanmıştır (Byrne ve Norris, 2018, s. 50). Araştırmaya konu olan süre zarfında Türkiye'nin deneyimlediği 2018 ekonomik krizinin hemen akabinde sosyal konut projesinde el değiştirmede bir azalış gözlemlense de 2020 yılından itibaren el değiştirme süreçleri kriz etkisinden tamamen kurtulmuş gözükmektedir. İlgili projelerde konut fiyat değişiminin hanehalklarına sağladığı aşırı varlık artışını gözlemlemek mümkün olmadığı için Sivas'ın da içinde yer aldığı Düzey-2 bölgesinde konut fiyat endeksi incelenmiştir. Bu doğrultuda 2010 yılında 52 olan endeks değerinin 2022'de 358'e çıktığı görülmektedir. Artışın iki projede doğrudan verilen oranlarla gerçekleşmediği düşünülse bile fiyatlarda bir artış olduğu ve bunun bahsedilen varlık artışına yol açtığı şüphesizdir. Bir başka açıdan kamu kaynakları kullanılarak üretilen bu konut birimleri maalesef kâr alışverişinin ve piyasa mekanizmasının birer aracına dönüşmüştür.

El değiştirmede ipotek kullanımı ve Türkiye'deki sosyal ve idare konut uygulamalarının akıbeti

Seçilmiş sosyal konut projesinde 2015 yılına kadar ipotek kullanılan bir el değiştirme sürecine rastlanmamıştır. Ancak bu süre zarfı yine de ilk dönemleme içine dâhil edilmiştir. Bu kapsamda 848 konutun sadece 14 tanesi yani %2'lik kesimi ilk dönemde ipotek ile el değiştirmiştir. El değiştiren konutların içinde ipotek ile el değiştiren konutların oranı ise 2010-2017 yılları arasında %8'dir. 2018-2021 yılları arasını içeren ikinci dönemde ise sırasıyla %3 ve %5'tir. Bu oranlar sosyal konut birimlerinin el değiştirme oranının artmasına karşın ipotek ile satışın tüm satışlar içerisindeki payının azalma eğiliminde olduğunu göstermektedir. Sosyal konut birimleri bahsedilen ikinci dönemde birinci döneme kıyasla hâlihazırda birikmiş parası olan yani ipotek kredisi kullanmadan konut sahibi olabilen hanehalkları tarafından satın alınmıştır. Al-sat süreçlerinin bu sonuçta etkisi olma ihtimali olduğu düşünülmektedir. Bu ihtimal sosyal konut projelerinin amaçları dışında bir kullanıma evrilmesini yönündeki şüpheleri de haklı çıkarır niteliktedir.

İdare konut projesinde ise ipotekli satışların tüm satışlardaki payı ilk dönemde %32 iken bu oran 2018-2021 yılları arasını kapsayan süreçte %53'e ulaşmıştır. İdare projesinde yer alan konutların el değişim süreci daha sık ve yüksek ipotek kullanım oranıyla gerçekleşmektedir. Özellikle idare konut projesinde el değiştirme oranında ipotekli satışların payının yüksek olması bu projeden konut satın almak isteyen hanehalklarının al-sat yapan kesime kıyasla daha fazla olduğunu ispatlar niteliktedir.

Öte yandan incelenen ülke örneklerinde gözlemlendiği üzere sosyal konutların satılma amacıyla üretilmesi ya da kiralık sosyal konutların satılması ev sahipliği oranlarında ciddi artışlara sebep olmuştur. Ancak Türkiye'de 2004 yılında %71 olan ev sahibi hanehalkı oranı düşme eğilimi göstermiş ve 2021 yılında %57,5 düzeyine gerilemiştir (Aksoy Khurami ve Özdemir Sarı, 2019; "İstatistiklerle Aile 2021", 2022). Sosyal konut üretiminin çok aktif olduğu bu süre zarfında ev sahipliği oranında beklenen artışın gerçekleşmemesi sosyal konut politikasının sadece ev sahipliği ile ilişkilendirilerek sürdürülmesinin beklenen etkiyi göstermeyeceğini ortaya koymaktadır. Hatta odağın ev sahipliği üzerinden devam etmesi sosyal konut birimi üretimi hedefiyle yeni yapıları çevrenin üretilmesi ve mevcutların dönüştürülmesi döngüsünün sürekli hale gelmesine yol açabilecektir.

Sonuç

Sosyal konut uygulamalarında en temel kaygılardan biri konut üretimin kısıtlı olduğu ülkelerde diğer konut politikalarıyla eş güdümlü olarak dar gelirli hanehalklarının evsiz kalmamasını ve fazla konut harcamaları altında ezilmemesini sağlamaktır. Türkiye’de ise bu örüntüden farklı bir ele alış mevcuttur. Türkiye’de sosyal konut politikası müstakil bir politika olarak görülmektedir. Alt konut piyasalarının birbiriyle etkileşim içinde olduğu ve birindeki değişimin diğerlerini de etkileyeceği görmezden gelinir. Sonuç olarak sosyal konut politikasının yeni birimler üretilerek ortaya konması ve sürecin takibinin konutun ömrü düşünüldüğünde kısa erimli olması sürekli yeniden üretimi gerekli kılmakta ve bu üretimin bütün konut piyasalarına yansımaları olmaktadır.

İlk olarak Türkiye’de konut üretim düzeyi özellikle son 20 yıl için yüksek seviyelerdedir ve mevcut stok içinde boş birimler hem yeni hem de eski konut alanlarında bulunmaktadır. Ülkemizde mevcut stokun değerlendirilmesinden ziyade alt gelir gruplarının konut sorunu yeni sosyal birimler üreterek çözülmeye çalışılmaktadır. Bu hanehalklarının önceden ikamet ettiği kiralık konut birimlerinin akıbeti ya yeni bir dar gelirli kiracının ikamet etmesi ya da birimlerin dönüştürülmeleri ile stoka yeni birimler olarak kazandırılması şeklindedir. Dönüştürülen bu konutların yarattığı ilk etki fiyat-kira düzeyleri üzerinde olmaktadır, dolayısıyla ilerleyen süreçte sosyal konutlardan yararlanamayan hanehalklarının piyasada ikamet etmek için uygun fiyatlı kiralık konut bulması imkânsızlaşmaktadır. Benzer problem sosyal konutlarını belirli bir sürenin sonunda satan hanehalklarının dönmeye çalışacakları ve eski kiracıları olarak bıraktıkları konut piyasaları arasında pek çok farklılığı görmesiyle sonuçlanacaktır. Bu hususun önemli bir örneğine Bektaş ve Türkün’ün Ankara Gültepe üzerinde yaptıkları çalışmada konut piyasasının güncel dinamikliğine sahip olmadığı dönemde dahi rastlamak mümkündür (2017, s. 272). Aynı hanehalkı ile 2012 yılında yapılan ilk görüşmede hanehalkı borcu ödemekte zorlandığı ve aksattığını belirtmekte akabinde 2015’te yapılan ikinci görüşmede ise başka bir yakını tarafından çekilen kredi aracılığıyla borcun kapatıldığını ve yeni borcun onlara ödendiğini ifade etmektedir. Bu süreçte TOKİ konutunu kiraya verip daha uygun fiyata kiralık bir gecekonduya dönmeyi düşünen hanehalkının yer arayışında olduğu fakat azalan gecekondusu sebebiyle bulamadığı belirtilmiştir. Güncel el değiştirme süreçlerinde hanehalkları bir başka gecekondusu birimine geçmeyi hedeflemese de sahip olduğu birimi kiraya verip kendi daha düşük kira düzeyine sahip bir birimde yaşamayı ya da artan fiyatlarla beraber değerlendirildiğini düşündüğü birimini satarak daha uygun fiyatlı bir konut sahibi olmayı hedefleyebilir. Ancak unutmamak gerekir ki Türkiye’deki konut piyasası hareketliliğinden tüm konut birimleri farklı düzeylerde nasibini almaktadır ve bu artışın özel sektör konutlarında daha fazla olduğu tahmin edilmektedir. Dolayısıyla son birkaç yılda konut fiyat ve kira düzeylerinin artışının çok yüksek seviyelerde olmasının hanehalkı beklediği alışverişi gerçekleştirmesine imkân sağlamayacağı düşünülmektedir.

Sosyal konutların bahsedilen pek çok ülke örneğinde sürekliliğini sosyal konut olarak sağlamasına özen gösterilmiştir. Bu hassasiyetle sosyal konut birimlerinin el değiştirdikten sonra kâr odaklı bir sistemin parçası olmasının önüne geçilmiştir. Türkiye’de de hayata geçirilen sosyal konut uygulamasının sürekliliğinin yeni üretim değil kontrollü yönetim mekanizmasıyla sağlanması mümkün olabilir. Örneğin sosyal konut sahibi hanehalkının ilgili konutu satmak ya da kiraya vermek istemesi durumunda idarenin kontrolü ile yeni yararlanıcıların yine sosyal konut edinmek için belirtilen ya da yeni düzenlenen kriterleri taşıyan bir hanehalkı olmasına özen gösterilebilir. Bu sayede ilgili birim ilk satış anında değil yaşam süresi boyunca sosyal olma özelliğini koruyabilir.

Tartışılmayı hak eden bir diğer önemli konu da idare konut proje türünde gerçekleşen el değıştirme oranıdır. Sosyal konut projeleriyle kıyaslandığında inşasından kısa sürede yüksek oranda el değıştirdiği tespit edilen bu proje türünün al-sat türevi işlemleri barındırdığı tahmin edilmektedir. Unutmamak gerekir ki her işlem konut piyasalarında spekülâtif etkilere yol açıp fiyat artışını tetiklemektedir. Aynı zamanda güncel koşullar altında her alış ve satış bir müddet beklemenin ardından hanehalklarına/yatırımcısına çaba sarf edilmeden elde edilen ek bir varlık artışı olarak dönmektedir.

Ev sahibi olma motivasyonunun hep yüksek olduğu bir ülkede hanehalkları ev sahibi olduktan sonra neden bu mülklerini satışa çıkarırlar sorusuna mekânsal açıdan cevap aranmaya çalışılmıştır. Projeler için seçilen konumların Sivas Merkez ilçesinde el değıştirmeye neden olabilecek bir sebep olduğu düşünülmemektedir. Fakat belirtmek gerekir ki yer seçimi pek çok kentte sosyal konutların el değıştirmesi ya da hanehalklarının bu konutlarda yaşamak istememesi için geçerli bir sebeptir (Yılmaz, 2016, s. 42). Ancak yapılan konutların kalitesi ve yıpranma sürecinin hızlı ilerlemesinin hanehalkının bu davranışını etkilediği düşünülmemektedir. Birimlerin yeni sayılabilecek 10-15 yıllık süre zarfında daha önce ev sahibi olmamış hanehalklarının tahmininden çok daha fazla bakım-onarım giderine sahip olduğu aşikârdır. Bir diğer yandan başlangıçta kira öder gibi ancak zamanla ödemedeki artışlarda göz önünde bulundurulduğunda hem geri ödeme hem de bu masraflara bütçeden pay ayırmak pek çok hanehalkı için zor olmaktadır. Yine ödeme ile ilgili bir diğer problem ise alt gelir grubu ve orta gelir grubu projeleri için belirlenen finansman yönteminin neredeyse aynı olmasından kaynaklanmaktadır (Bayraktar ve Yılmaz Bakır, 2019, s. 45). Bu kapsamda Kayseri örneğinin incelendiği çalışma alt gelir grubu hanehalklarının gelirlerinin %39-47'si arasında değışen kısmını aylık konut ödemelerine ayırdığını ve bu durumun uzun erimde sürdürülebilir olmadığını ortaya koymuştur.

Son olarak Türkiye'ye özgü bir politika olan yılın belirli dönemlerinde TOKİ projelerinden yararlanan hanehalklarının borçlarını kapatmasına imkân veren düzenlemenin de el değıştirme durumunu tetiklediği ve kolaylaştırdığı düşünülmemektedir. Kendi ödeme döngüleri içinde borçlarını kapatamayacak hanehalklarının evlerini satın alacak yeni bir hanehalkı bulduğu ve konut satış tutarının bir kısmının borç kapatmada kullanıldığı akabinde devir işleminin yapıldığı düşünülmemektedir. Hanehalklarına kolaylık gibi görünen bu düzenlemenin sosyal konut politikasına zarar verdiği düşünülmemektedir.

Kaynakça

- Adams, P. (1985). Social policy and the working class. *Social Service Review*, 59(3), 387-402. Erişim adresi: https://www.jstor.org/stable/pdf/30011809.pdf?refreqid=excelsior%3A277ec8a6452efbaa857dfb20bdc051f2&ab_segments=&origin=&acceptTC=1
- Aksoy Khurami, E. ve Özdemir Sarı, Ö. B. (2019). Konut Üretim Performansının Konuta Ekonomik Erişebilirlik Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi. *Planlama*, 29(1), 23-32. doi: 10.14744/planlama.2019.59672
- Alt Gelir Grubu Konut Projesi Başvuru Formu. (t.y.). Erişim adresi: <https://www.toki.gov.tr/AppResources/UserFiles/files/alt%20gelir%20grubu%20ba%5c%9fvuru%20formu-2019.pdf>
- Andrews, D., Caldera Sánchez, A. ve Johansson, Å. (2011). Housing markets and structural policies in OECD countries (Working Papers No. 836). Organisation for Economic Co-operation and Development web sitesinden erişilen adres: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/5kgk8t2k9vf3-en.pdf?expires=1656919390&id=id&accname=guest&checksum=B A0CCB9BD40CBC81AD7708FEB3D52E49>
- Apply for a discounted for sale property. (2022, 15 Nisan). Erişim adresi: <https://www.york.gov.uk/housing/apply-discounted-sale-property>
- Aslan, S. ve Güzey, Ö. (2015). “Karşılabilir konut” sunumu: TOKİ Ankara Kusunlar yoksul grubu konutları örneği. *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 42-53. Erişim adresi: https://jag.journalagent.com/jas/pdfs/JAS_3_1_42_53.pdf
- Balamir, M. (1975). Kat mülkiyeti ve kentleşmemiz. *METU Journal of the Faculty of Architecture*, 1(2) 295-318. Erişim adresi: <https://open.metu.edu.tr/bitstream/handle/11511/51339/295-318.pdf>
- Bayraktar, O. F. ve Yılmaz Bakır, N. (2019). Türkiye’de ulaşılabilir konut çözümleri, Toplu konut idaresinin rolü. *Artium Mimarlık Planlama Tasarım*, 7(1), 36-49. Erişim adresi: <http://artium.hku.edu.tr/en/download/article-file/655826>
- Bektaş, Y. ve Türkün, A. (2017). Kentsel dönüşümde karma gelirli konut stratejisi ve Türkiye’ye özgü dinamikler: Ankara Altındağ-Gültepe örneği. *Megaron*, 11(2), 263-279. doi: 10.5505/megaron.2017.85570
- Berlin’de konut krizi: Halk referandumda 200 binden fazla konutun kamulaştırılmasına evet dedi. (2021, 27 Eylül). Erişim adresi: <https://tr.euronews.com/2021/09/27/berlin-de-konut-krizi-halk-referandumda-200-binden-fazla-konutun-kamulast-r-lmas-na-evet-d>
- Berlin’de konut sıkıntısı: Halk referandumda 200 binden fazla konutun kamulaştırılmasına 'Evet' dedi. (2021, 27 Eylül). Erişim adresi: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-58709765>
- Beşirli, H., Koçancı, M., Bakır, M. A., Özdemir, Z. ve Yalçinkaya Güllü, M. (2016). *Sosyal konut uygulamaları ve yoksulluğun yönetimi üzerine ampirik bir çalışma*. Ankara: Siyasal Kitabevi.

- Bingöl, Ö. (2019). Sosyal konut yerleşmelerinde kentsel mekân üretimi: İstanbul Kayabaşı 24. bölge sosyal konut yerleşmesi. *Megaron*, 14(1), 1-15. doi: 10.14744/MEGARON.2019.92160
- Birleşmiş Milletler. (1948). *İnsan hakları evrensel bildirgesi*. Paris: Birleşmiş Milletler Genel Kurulu.
- Brady, J. ve McManus, R. (2020). Dublin's twentieth-century social housing policies: tenure, 'reserved areas' and housing type. *Planning Perspectives*, 35(6), 1005-1030. doi: 10.1080/02665433.2019.1662833
- Briggs, A. (2000). The welfare state in historical perspective. C. Pierson ve F. G. Castles (Ed.), *The welfare state: A reader* içinde (s. 16-29). USA: Blackwell Publishing.
- Byrne, M. ve Norris, M. (2018). Procyclical social housing and the crisis of Irish housing policy: marketization, social housing, and the property boom and bust. *Housing Policy Debate*, 28(1), 50-63. doi: 10.1080/10511482.2016.1257999
- Das, R. (2017). David Harvey's theory of accumulation by dispossession: A Marxist critique. *World Review of Political Economy*, 8(4), 590-616. doi:10.13169/worldreviewpoliecon.8.4.0590
- Dekker, K. ve Varady, D. P. (2011). A comparison of Dutch and US public housing regeneration planning: the similarity grows?. *Urban Research & Practice*, 4(2), 123-152. doi: 10.1080/17535069.2011.579769
- Devlet Planlama Teşkilatı. (1963). *Birinci beş yıllık kalkınma planı (1963-1967)*. Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası. Erişim adresi: <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan1.pdf>
- Doğru, H. E. (2016). *The "benevolent hand" of the Turkish State: Mass Housing Administration, state restructuring and capital accumulation in Turkey* (Yayınlanmamış doktora tezi). York University, Toronto.
- Dülgeroğlu Yüksel, F. Y., Özsoy, F. A. ve Pulat Gökmen, G. (2019). Kentsel dinamikler ile değişen enformel konut yerleşmelerinde "Aidiyet" kavramının tartışılması. *Megaron*, 14(1), 100-108. doi: 10.14744/MEGARON.2019.41033
- Erman, T. (2010). Kent ve gecekondu. Ö. Uğurlu, N. Ş. Pınarcıkoğlu, A. Kanbak, ve M. Şiriner (Ed.), *Türkiye perspektifinden kent sosyolojisi çalışmaları* içinde (s. 227-267). İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Esping-Andersen, G. (1990). *Three worlds of welfare capitalism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Fitzpatrick, S. ve Watts, B. (2016). *Initial findings: fixed-term tenancies in social housing*. UK Department of Social Policy & Social Work web sitesinden erişilen adres: <http://www.welfareconditionality.ac.uk/publications/first-wave-findings-social-housing>.
- Geray, C. (2009). *Toplumsal konut siyasası açısından TOKİ uygulamaları*. Mimarlar Odası Genel Merkezi (Ed.), *Çalıştay: TOKİ Çalışmaları Üzerine Değerlendirmeler* içinde (s. 77-87). Ankara: TMMOB Mimarlar Odası Genel Merkezi.

- Grabka, M. M., ve Verbist, G. (2015). Non-cash benefits from social housing in Europe: a comparative perspective (ImPRovE Working Paper No. 15/07). Herman Deleeck Centre for Social Policy web sitesinden erişilen adres: <https://hosting.uantwerpen.be/improve/?wpdmact=process&did=NzcuaG90bGluaw==>
- Gül, S. S. (2006). *Sosyal devlet bitti yaşasın piyasa! Yeni liberalizm ve muhafazakârlık kısıncında refah devleti*. Ankara: Ebabil Yayıncılık.
- Harloe, M. (1995). *The people's home? Social rented housing in Europe and America*. Oxford: Blackwell.
- Harvey, D. (2006). Comment on commentaries. *Historical Materialism*, 14(4), 157-166. Erişim adresi: https://brill.com/view/journals/hima/14/4/articlep157_8.xml?language=en
- Harvey, D. (2007). Neoliberalism as creative destruction. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 610, 22-44. doi: 10.1177/0002716206296780
- Harvey, D. (2013). *Rebel cities: From the right to the city to the urban revolution*. London: Verso Books.
- Harvey, D. (2014). The urban process under capitalism: A framework for analysis. R. W. Lake (Ed.), *Readings in Urban Analysis: Perspectives on Urban Form and Structure* içinde (s. 116-124). New York: Routledge.
- İstatistiklerle Aile 2021 Haber Bülteni. (2022, 22 Mayıs). Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Aile-2021-45632#:~:text=ADNKS%20sonu%C3%A7lar%C4%B1na%20g%C3%B6re%2C%202021%20y%C4%B1l%C4%B1nda%20T%C3%BCrkiye'de%20toplam%2022%20milyon,4%20bin%20451%20oldu%C4%9Fu%20g%C3%B6r%C3%BCld%C3%BC>
- Jones, C. ve Murie, A. (2006). *The right to buy: analysis and evaluation of a housing policy*. Oxford: Blackwell.
- Karaagac, E. A. (2022). Everyday negotiations of finance and debts in state-led mass housing estates for low-income households in Istanbul. Ö. B. Özdemir Sarı, E. Aksoy Khurami ve N. Uzun (Ed.), *Housing in Turkey: Policy, planning, practice* içinde (s. 125-142). London: Routledge.
- Keleş, R. (1966). Sosyal konut politikası kavramı üzerinde bir deneme ve Türkiye'de sosyal konut politikası. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 21(02), 167-234. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/ausbf/issue/3159/43920>
- Keleş, R. (1978). *100 soruda kentleşme, konut ve gecekondular*. İstanbul: Gerçek Yayınları.
- Kemeny, J. (1995). *From public housing to the social market: Rental policy strategies in comparative perspective*. London: Routledge.
- Lee, J. (2018). Asset building and property owning democracy: Singapore housing policy as a model of social investment and social justice. *The Journal of Sociology & Social Welfare*, 45(4), 105-127. Erişim adresi: <https://scholarworks.wmich.edu/jssw/vol45/iss4/7>
- Lee, K. Y. (2000). *From third world to first: Memoirs of Lee Kuan Yew*. Singapore: Times Editions.

- Malpass, P. (2008). Histories of social housing: A comparative approach. K. Scanlon, C. Whitehead ve M. Fernandez Arrigoitia (Ed.), *Social housing in Europe* içinde (s. 259-274). London: Wiley.
- Marx, K. (1976). *Capital: A critique of political economy*. (B. Fowkes, Çev.), London and New York: Penguin Books.
- Meng, X. (2007). Wealth accumulation and distribution in urban China. *Econ. Dev. Cult. Change* 55, 761-791. Erişim adresi: https://www.jstor.org/stable/pdf/10.1086/516761.pdf?refreqid=excelsior%3Add5c11d3e2d65032cc751983876c3deb&ab_segments=&origin=
- Ministry of Housing, Communities and Local Government. (2020). *English Housing Survey Headline Report 2018 to 2019*. Erişim adresi: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/860076/201819_EHS_Headline_Report.pdf
- Monson, D.(1953). *Türkiye'de işçi evleri hakkında rapor*. Ankara: Sosyal Sigortalar Kurumu.
- Mundt, A. (2018). Privileged but challenged: the state of social housing in Austria in 2018. *Critical Housing Analysis*, 5(1), 12-25. doi: 10.13060/23362839.2018.5.1.408
- Murie, A. (2014). Housing and neighbourhoods: What happened after the sale of state housing to sitting tenants in England?. K. Scanlon, C. Whitehead ve M. Fernández Arrigoitia (Ed.), *Social housing in Europe* içinde (s. 415-431). Chichester, UK: John Wiley & Sons, Ltd.
- Norris, M. ve Byrne, M. (2017). A tale of two busts (and a boom): Irish social housing before and after the global financial crisis. *Critical Housing Analysis*, 4(2), 19-28. doi: 10.13060/23362839.2017.4.2.383
- Norris, M. ve Hayden, A. (2018). The future of council housing: An analysis of the financial sustainability of local authority provided social housing. University College Dublin web sitesinden erişildi: https://researchrepository.ucd.ie/bitstream/10197/10401/2/The_Future_Of_Council_Housing_%28Norris_Hayden%29.pdf
- Organisation for Economic Co-operation and Development. (2020). Social housing: A key part of past and future housing policy. Paris: Employment, Labour and Social Affairs Policy Briefs, OECD. Erişim adresi:<http://oe.cd/social-housing-2020>
- Özden, P. P. ve Kubat, A. S. (2003). Türkiye'de şehir yenilemenin uygulanabilirliği üzerine düşünceler. *İTÜ Dergisi Seri A: Mimarlık, Planlama, Tasarım*, 2(1), 77-88. Erişim adresi: <https://core.ac.uk/download/pdf/230193868.pdf>
- Peck, J. ve Tickell, A. (2002). Neoliberalizing space. *Antipode A Radical Journal of Geography*, 34(3), 380-404. doi: 10.1111/1467-8330.00247
- Penbecioğlu, M. (2011). Kapitalist kentleşme dinamiklerinin Türkiye'deki son 10 yılı: Yapılı çevre üretimi, devlet ve büyük ölçekli kentsel projeler. *Birikim*, 270, 62-73. Erişim adresi: <https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-270-ekim-2011-sayi-270-ekim-2011/2444>

- Phang, S. Y. (2018). *Policy innovations for affordable housing in Singapore*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Proje Tipine Göre Uygulamalar, Alt Gelir Grubu. (2022a). Erişim adresi: <https://toki.gov.tr/proje-tipine-gore-uygulamalar#2>
- Proje Tipine Göre Uygulamalar, İdare Konut Uygulaması. (2022b). Erişim adresi: <https://toki.gov.tr/proje-tipine-gore-uygulamalar#2>
- Reinprecht, C. (2014). *Social housing in Austria*. K. Scanlon, C. Whitehead ve M. Fernández Arrigoitia (Ed.), *Social housing in Europe* içinde (s. 61-74). Chichester, UK: John Wiley & Sons, Ltd.
- Ronald, R. (2008). *The ideology of home ownership - Homeowner societies and the role of housing*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Scanlon, K., Whitehead, C. ve Fernandez Arrigoitia, M. (2014). Introduction. K. Scanlon, C. Whitehead ve M. Fernández Arrigoitia (Ed.), *Social housing in Europe* içinde (s. 1-20). Chichester, UK: John Wiley & Sons, Ltd.
- Social housing sales (including Right to Buy and transfers). (2022). Erişim adresi: <https://www.gov.uk/government/collections/social-housing-sales-including-right-to-buy-and-transfers>
- Şengül, T. (2003). Yerel Devlet Sorunu ve Yerel Devletin Dönüşümünde Yeni Eğilimler. *Praksis*, 9, 183-220. Erişim adresi: <http://www.praksis.org/wp-content/uploads/2011/07/009-07.pdf>
- Şenkal, A. (2005). *Küreselleşme çağında sosyal politika*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Tekeli, İ. (2012). *Türkiye’de yaşamda ve yazında konutun öyküsü*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tekeli, İ. (1996). *Türkiye’de yaşamda ve yazında konut sorununun gelişimi*. Ankara: ODTÜ Basım İşliği.
- TOKİ’nin indirim kampanyası 22 Mart’ta başlıyor. (2022). Erişim adresi: <https://toki.gov.tr/haber/tokinin-indirim-kampanyasi-22-martta-basliyor>
- Toplu Konut İdaresi Başkanlığı Kurumsal Tanıtım Dokümanı. (2019). Erişim adresi: <http://i.toki.gov.tr/content/entities/main-pageslider/20191011095737969524-pdf.pdf>
- Türel, A. (1989). 1980 sonrasında konut üretimindeki gelişmeler. *ODTÜ MFD*, 9(1), 137-154. Erişim adresi: <https://open.metu.edu.tr/bitstream/handle/11511/51116/137-154.pdf>
- Türkün, A. (2014). Sonuç: Mevcut “dönüşüm ve yenileme politikaları” dar gelirli toplumsal kesimlerin barınma sorununu çözebilir mi?. A. Türkün (Ed.), *Mülk Mahal İnsan İstanbul’da Kentsel Dönüşüm* içinde (s. 391-436). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- UN-HABITAT. (2001). *Cities in a globalizing world: Global report on human settlements*. London: Routledge. doi: 10.4324/9781849770729

- Uzun, N. (2005). Residential transformation of squatter settlements: Urban redevelopment projects in Ankara. *Journal of Housing and the Built Environment*, 20, 183- 199. doi: 10.1007/s10901-005-9002-9
- van Gent, W. ve Hochstenbach, C. (2020). The neo-liberal politics and socio-spatial implications of Dutch post-crisis social housing policies. *International Journal of Housing Policy*, 20(1), 156-172. doi: 10.1080/19491247.2019.1682234
- Wagner, B. (1956). *Housing in Turkey*. Ankara: Sosyal Sigortaları Kurumu.
- Walder, A. G. Ve He, X. (2014). Public housing into private assets: Wealth creation in urban China. *Social Science Research*, 46, 85-99. doi: 10.1016/j.ssresearch.2014.02.008
- Whitehead, C. ve Scanlon, K. (2007). *Social housing in Europe*. London: London School of Economics and Political Science.
- Yılmaz, E. (2016). Konut sorunu ve toplu konut üretiminde Toki'nin ve belediyelerin rolü. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(7), 31-50. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/285311>
- Yuen, B. (2007). Squatters no more: Singapore social housing. *Global Urban Development*, 3(1), 1-22. Erişim adresi: <https://globalurban.org/GUDMag07Vol3Iss1/Yuen%20PDF.pdf>

Extended Abstract

Purpose

Social housing policy enabled the provision of subsidized housing units by various actors in many countries. Although the policy most probably focused on the supply and management of rental social housing units, Turkey has followed its distinct way in social housing policy via building for sale social housing units. After fulfilling some requirements to own social housing units, households were on their own to decide on making any changes in their newly owned social housing units. Although TOKİ (Housing Development Agency) brings some limitations to the sale and lease of these housing units, many studies argue the lack of a control mechanism to observe the process. Also, providing social housing units, the fate of these units with below-market values and benefit of lower-income groups gain importance for the success of housing policy in a country. The change of ownership of these housing units without control of any institution can be evaluated as the first step indicating from social housing characteristics to private housing market units. Therefore, this study aims to monitor first whether these units are subjected to change in ownership and then the change in ownership patterns by comparing social housing and administration housing projects of TOKİ.

Design and Methodology

This study examined 101 social housing projects and 751 administration housing projects to reach the previously defined aim. After following some thresholds in the definition of case projects considering the number of housing projects and units and the type of housing projects of TOKİ, the year of start and finish of construction activity has been considered in the selection of case projects because TOKİ has defined five years' restriction for the sale of social housing units and one year for administration housing units. As a result, Sivas

has been described as a city construction of social and administration housing projects completed in 2008. The size and location of projects are almost equal to each other. Therefore, the Çayboyu social housing project consisting of 848 housing units in two phases, and the Merkez İşhanı administration housing project having 864 housing units in two phases, have been selected. The housing transaction for these two different housing projects was descriptively discussed through the Title Deed Transaction Statistics produced by the General Directorate of Land Registry and Cadastre. Employing these statistics, two different indicators are questioned; the allocation of handover for two different periods (2010-2017 and 2018-2021) and the share of the sale with a mortgage in all sales.

Findings

In the examination of the change of ownership pattern, two different periods (2010-2021 and 2015-2021) were evaluated over various alternatives; (i) argues that all sales realized until the end of 2017 were transferred to the owners of the housing units as a result of their debts and (ii) the restrictions imposed by the administration during the transfer of these houses could not be directly implemented.

(i) In this context, the rate of change of ownership is 70% within four years (2018-2021), and 4.5% of the houses that change hands are mortgaged sales in the social housing project. In the administration housing project, the rate of change of ownership is 38% within four years, and 52.6% of the houses that changed hands are mortgaged sales.

(ii) The existence of mortgaged sales during the first ten-year period (2008-2017) makes this alternative possible. In the social housing project, the rate of change of ownership is 89% in seven years (2015-2021), and 5.4% of the houses that changed hands are mortgaged sales. In the administration housing project, the rate of change of ownership is 141% in four years, and 37.6% of the houses that changed hands are mortgaged sales. It is thought that the reason for the high rate of change of ownership in the administrative housing project is that the period given for the houses in this project is not to be transferred for one year, and the beneficiaries have the purpose of sub-selling.

Research Limitations

The limited information about the housing unit subjected to the change of ownership restricts the researchers to opine whether the same house has changed hands or each handover refers to different housing units. Similarly, the title deed system does not allow the researchers to understand how the same housing unit has changed hands many times. Likewise, a researcher cannot access information about the unit itself, such as floor, facade, and size.

Implications (Theoretical, Practical and Social)

The priority of social housing policy is given to the number of housing units produced in defined periods. However, the continuity of a housing unit as social housing is also critical to sustain the housing units with below-market values. Therefore, the need for social housing units not to be a part of a profit-oriented system should be considered. For example, if the households owning a social housing want to sell or lease their units, TOKİ can pay attention to ensure that the new beneficiaries meet the criteria for obtaining social housing. In this way, the relevant housing unit can maintain its social feature throughout its life, not at the time of the first sale.

Another critical issue that deserves implication is the rate of ownership change in housing projects. Compared to the social housing project, the administration housing project changes hands quickly after its construction, including buy-sell derivative transactions. It should be underlined that every transaction causes speculative effects in the housing markets and triggers price increases. Also, every purchase and sale returns to the households as an additional increase in wealth.

Lastly, the reasons leading to the sale of these housing units should be clarified. In that respect, the quality of the housing units and the rapid depreciation process affected the handover transactions. Also, the increases in the payment over time have trouble many households to repay and allocate a share from the budget for these expenses.

Originality/Value

The mobility pattern experienced by the households who own housing units produced by TOKİ is unfollowed. With this shortcoming, the handover processes of TOKİ's social and administration housing projects were evaluated with an objective method without questionnaires with the households. Another value of the study is that it enables the observation of the change of ownership not only for some households included in the sample but for all housing units in the project.

Araştırmacı Katkısı: Münevver Rumeysa GÜRBÜZER (%50), Esmâ AKSOY KHURAMİ (%50).

Dynamic Volatility Connectedness among Cryptocurrencies: Evidence from Time-Frequency Connectedness Networks^{1 2}

Onur POLAT³

Submitted by: 30.02.2022

Accepted by: 26.12.2022

Article Type: Research Article

Abstract

This study examines the time-varying connectedness among the realized volatilities of seven major cryptocurrencies between January 2020 and May 2022. To this end, we implement the time and frequency connectedness time-varying parameter vector autoregression (TVP-VAR) approaches. Our findings propose that (i) the COVID-19 pandemic significantly affected the dynamic connectedness; (ii) the total connectedness index hits its apex around the official announcement of the pandemic; (iii) in line with previous studies Ethereum, Bitcoin, and Link are the largest propagators/recipients of shocks; (iv) the tightest volatility interdependencies are related to the short-run.

Keywords: *Cryptocurrency Connectedness, TVP-VAR, Connectedness Networks, Spillovers*

Citation: Polat, O. (2023). Dynamic volatility connectedness among cryptocurrencies: Evidence from time-frequency connectedness networks. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 29-50.

¹ This study does not require ethics committee permission.

² This manuscript is an extended and revised version of the study presented at the EconAnadolu2022 congress entitled “*Frequency-Based Interdependency Volatility Networks for Cryptocurrencies: A TVP-VAR Connectedness Approach*”.

³ Bilecik Seyh Edebali University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Public Finance/Universitat Politècnica de València, Applied Statistics and Operations Research Department, Alcoy Spain, onur.polat@bilecik.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7170-4254

Kriptoparalar Arasındaki Dinamik Oynaklık Bağlantılılığı: Zaman-Frekans Bağlantılılık Ağlarından Kanıtlar

Onur POLAT⁴

Başvuru Tarihi: 30.02.2022

Kabul Tarihi: 26.12.2022

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Bu çalışma, 2020 Ocak ile 2022 Mayıs döneminde yedi kripto para biriminin tarihsel oynaklıkları arasındaki zamanla değişen bağlantılılığı incelemektedir. Bu bağlamda, zamanla değişen parametre vektör otoregresyon (TVP-VAR) yöntemine dayanan zaman ve frekans bağlantılılık yöntemleri analizde kullanılmaktadır. Çalışmanın bulguları, (i) COVID-19 pandemisinin dinamik bağlantılılığı önemli ölçüde etkilediğini; (ii) toplam bağlantılılık endeksinin pandeminin resmi olarak ilan edilmesi ile birlikte zirveye ulaştığını; (iii) önceki çalışmalarla uyumlu olarak, Ethereum, Bitcoin ve Link'in, şokların en büyük yayıcıları/alıcıları olduğunu; (iv) en yüksek oynaklık bağlantılılıklarının kısa dönemde gerçekleştiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kriptopara Bağlantılılığı, TVP-VAR, Bağlantılılık Ağları, Yayılmalar

⁴ Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü/Universitat Politècnica de Valencia, Applied Statistics and Operations Research Department, Alcoy Spain, onur.polat@bilecik.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7170-4254

Introduction

Cryptocurrencies are peer-to-peer digital cash mechanisms designed to render direct transactions among parties without an intermediary. Furthermore, the digital architecture of a cryptocurrency is structured by blockchain technology, which serves as a fungible ledger allowing decentralized transactions (Zheng et al., 2017). Despite main drawbacks stemming from the scalability, security, and excess volatility issues (Corbet et al. 2019), the cryptocurrency market has taken overwhelming interest from investors, stakeholders, and traders.

Bitcoin is the first initialized cryptocurrency (Nakamoto, 2008), and it has remained the leader in the cryptocurrency market. As of the date of the study, the close price of Bitcoin is around \$29,300 with a market capitalization of \$557,864,070. 10064 cryptocurrencies are traded in the market and the global cryptocurrency market has \$1.25T⁵. Despite the debate on the safe haven feature of cryptocurrencies persists, the cryptocurrency market experienced a noteworthy price surge starting from the outbreak of the COVID-19 pandemic. Nonetheless, the market is fragile to shocks due to the short sales following a bubble such as the 2018 cryptocurrency and the 2022 crypto crashes. Moreover, the bubble (Geuder et al., 2019) and the herd behaviors (da Gama Silva, 2019) have been the focus of some researchers.

Financial or geopolitical bursts significantly change the linkages between financial assets and the COVID health crisis sets an example of this (Abuzayed et al., 2021; Samitas et al., 2022). Even though the detrimental impacts of the pandemic have expeditiously dispersed into global financial markets, it has also served as an unprecedented diversification opportunity for investors (Goodell and Goutte, 2021; Nasrin et al., 2021; Li and Meng, 2022).

In this work, we aim to examine the dynamic realized volatility connectedness of seven major cryptocurrencies by market capitalization, which dated to the earliest (Bitcoin, Ethereum, BNB, Ripple, Dogecoin, Link, BitcoinCash) between 1 January 2020 and 11 May 2022. In this context, we utilize two newly engineered approaches: The TVP-VAR connectedness methodology of Antonakakis et al. (2020) and the TVP-VAR frequency-based connectedness network approach of Barunik and Ellington (2020). The first methodology is an extended version of the connectedness approach of Diebold and Yilmaz (2014) in the spirit of the approach of Koop and Korobilis (2014) and has several advantages over the extant connectedness approaches. Particularly, the model doesn't entail an arbitrary rolling window size for the connectedness and outliers do not influence outcomes. This methodology has been extensively implemented to investigate connectedness among various financial assets (Bouri et al., 2021; Chatziantoniou et al., 2021; Umar et al., 2021; Foglia and Dai, 2021; Papathanasiou et al., 2022). The second methodology uses a locally-stationary TVP-VAR model structured on the Quasi-Bayesian Locally Likelihood (QBLL) methods. The Bayesian architecture of the approach allow us to integrate both the prior shrinkage and the posterior distribution of the network. Besides, the methodology estimates connectedness in the short-, medium-, and long-term, which can valuable insights into the frequency-based linkages among financial assets.

Our study contributes to the extant literature in three ways: First, we investigate the time-varying linkages among the realized volatilities (RVs) of major cryptocurrencies by employing two recent approaches based on the TVP-VAR. Second, we focus on the frequency-based connectedness networks for the RVs of cryptocurrencies in a period that covers geopolitical distress incidents such as the COVID-19 pandemic, and the 2021 cryptocurrency crash. Finally, we estimate the temporary interconnectedness of RVs at a turmoil time (the official announcement of COVID-19 on 11 March 2020).

⁵ See <https://coinmarketcap.com/>. A.D.: 21 May 2022.

The rest of the study is structured as follows: Section 2 delineates previous studies on the dynamic connectedness of various financial markets. Section 3 presents the data and the empirical approaches of the work. Section 4 discusses empirical results and Section 5 summarizes the main findings of the study.

Literature Review

In this section, we discuss studies examining the spillovers between cryptocurrencies and various financial assets. Besides, we provide studies focusing on the impact of COVID-19 financial connectedness.

Cryptocurrency Connectedness

The cryptocurrency market has attracted stakeholders and investors since the initiation of bitcoin in 2008 by Nakamoto (2008), and the volume of the market has substantially amplified since then. The peer-to-peer design of a cryptocurrency structured by blockchain technology allows direct transactions between parties and hence supports de-centralized financialization. Furthermore, the cryptocurrency market is characterized by vast price inflation accompanied by excess volatility, thereby can provide important trade opportunities for investors. Nevertheless, the cryptocurrency market suffers from cybersecurity and bubble behavior issues.

A plethora of studies has examined spillovers between cryptocurrencies and traditional financial assets. In this vein, a body of literature has investigated returns or volatilities spillovers among cryptocurrencies and stocks, bonds, commodities, and currencies (Symitsi and Chalvatzis, 2018; Mensi et al., 2019, Vardar and Aydogan, 2019; Naeem et al., 2020; Su and Li, 2020; Rehman, 2020; Aharon et al., 2021; Jiang et al., 2022). The results of these studies suggest that the interdependence between assets strengthens around geopolitical distress times. Moreover, their results have valuable insights for investors and authorities concerning the hedging and safe haven features of bitcoin. A strand of recent studies has investigated the impact of COVID-19 on the dynamic linkages between cryptocurrencies and financial assets (Nguyen, 2021; Guo et al., 2021). These studies detected tightening linkages between assets due to the COVID-19 pandemic.

A body of studies has investigated static/dynamic connectedness among major cryptocurrencies by employing the Diebold-Yilmaz (DY) spillover analysis or wavelet methodology (Yi et al., 2018; Kumar and Anandarao, 2019; Katsiampa et al., 2019; Moratis, 2021). The findings of these studies state that cryptocurrencies are positively and strongly interdependent. Furthermore, some studies examined the relationship between economic uncertainty and cryptocurrencies and financial variables (Fasanya et al., 2021a; Wang et al., 2022b).

Static/Dynamic Financial Connectedness and COVID-19

As extensively investigated by scholars, financial connectedness is prone to significant surges around financial/geopolitical upheavals (Minoiu et al., 2015; Baruník and Křehlík, 2018; Barigozzi et al., 2021). The COVID-19 crisis sets an example of such turmoil and various studies have analyzed the impact of the pandemic on financial connectedness. In this context, some studies have examined the connectedness among stock indices of countries before and during the pandemic (Abuzayed et al., 2021; Samitas et al., 2022; Choi, 2022). The findings of their studies demonstrate that the stock market connectedness becomes stronger during the pandemic.

Along similar lines, some studies have examined the impact of the pandemic on risk transmissions between various financial assets including commodities, foreign exchanges (FXs), and cryptocurrencies. For example, Borgards et al. (2021) analyzed the overreaction behavior of 20 commodity futures before and during the pandemic. The authors detected a high number and amplitude of overreactions during the pandemic. Some

studies investigated connectedness in FX market by employing the DY model (Fasanya et al., 2021b; Gunay, 2021). These studies found that the volatility spillover index notably surged during the pandemic as compared to the before pandemic era. Moreover, Kumar et al. (2022) and Naeem et al. (2022) examined spillovers among cryptocurrencies during the pandemic. Kumar et al. (2022) stated that the connectedness among cryptocurrencies is frequency-dependent and more sensitive to the short term than the long term. Naeem et al. (2022) examined the cryptocurrency returns connectedness by utilizing the standard and quantile-based VAR models. Their results indicate that the return spillovers are higher during the pandemic compared to the pre-pandemic period.

A body of studies examines spillovers between different asset classes for different countries during the pandemic. In this vein, some studies explore the relationship between financial indicators from China (Shahzad et al., 2021; Wang et al., 2022b), the US (Sakurai and Kurosaki, 2020; Adekoya and Oliyide, 2021), and the BRICS (Rai and Garg, 2021). These studies detected strengthened spillovers between country-specific financial indicators during COVID-19.

A body of studies has focused on the impact of the COVID-19 news-related indices (Coronavirus Media Coverage Index, sentiment index, media hype heat index, fake news index, panic emotion index, and contagion index) on financial connectedness (Umar et al., 2021; Zhang et al., 2022). These studies found a significant impact of the news-related indices on connectedness.

Empirical Methodology

The TVP-VAR Connectedness

Antonakakis et al. (2020) defined the *TVP – VAR(p)* model as follows:

$$y_t = B_t x_{t-1} + \varepsilon_t \quad \varepsilon_t | \Omega_{t-1} \sim N(0, \Pi_t) \tag{1}$$

$$vec(B_t) = vec(B_{t-1}) + \eta_t \quad \eta_t | \Omega_{t-1} \sim N(0, \Sigma_t) \tag{2}$$

with

$$x_{t-1} = \begin{pmatrix} y_{t-1} \\ y_{t-2} \\ \vdots \\ y_{t-p} \end{pmatrix} \quad B_t^t = \begin{pmatrix} B_{1t} \\ B_{2t} \\ \vdots \\ B_{pt} \end{pmatrix}$$

where Ω_{t-1} shows all information available up to $t - 1$, y_t and x_t denote $n \times 1$ and $np \times 1$ vectors, respectively. B_t and B_{it} are $n \times np$ and $np \times 1$ dimensional matrices. ε_t is an $n \times 1$ vector, and η_t is $n^2p \times 1$ dimensional vector. Π_t , and Σ_t are $n \times n$ and $n^2p \times n^2p$ dimensional matrices, respectively. $vec(B_t)$ is the vectorization of B and is an $n^2p \times 1$ dimensional vector.

The VMA representation of y_t can be introduced as $\sum_{i=0}^{\infty} A_{it} \varepsilon_{t-i}$, where A_{it} is $n \times n$ dimensional matrix.

The $GIRF(\Psi_{ij,t}(H))$ represents the responses of all variables j , following a shock in i computed with an H – step ahead forecast. $GIRF(\Psi_{ij,t}(H))$ can be defined as follows:

$$GIRF(H, \sigma_{j,t}, \Omega_{t-1}) = E(x_t + H | e_j = \sigma_{j,t}, \Omega_{t-1}) - E(x_{t+j} | \Omega_{t-1}) \quad (3)$$

$$\Psi_{j,t}(H) = \frac{A_{H,t} \Pi_t e_j}{\sqrt{\Pi_{jj,t}}} \frac{\sigma_{j,t}}{\sqrt{\Pi_{jj,t}}} \quad \sigma_{j,t} = \sqrt{\Pi_{jj,t}} \quad (4)$$

$$\Psi_{j,t}(H) = \Pi_{jj,t}^{-1/2} A_{H,t} \Pi_t e_j \quad (5)$$

here, e_j is an $n \times 1$ selection vector with a value of 1 with the selection of j th element, and 0 o.w. Therefore, the $GFEVD(\tilde{\Phi}_{ij,t}(H))$ is calculated based on $\tilde{\Phi}_{ij,t}(H)$, which is given as follows:

$$\tilde{\Phi}_{ij,t}(H) = \frac{\sum_{t=1}^{H-1} \Psi_t^2}{\sum_{j=1}^n \sum_{t=1}^{H-1} \Psi_t^2} \quad (6)$$

with $\sum_{j=1}^n \tilde{\Phi}_{ij,t}(H) = 1$, and $\sum_{i,j=1}^n \tilde{\Phi}_{ij,t}(H) = n$.

In line with the above formulation the total connectedness index (TCI) is introduced as:

$$C_t(H) = \frac{\sum_{i,j=1, i \neq j}^m \tilde{\Phi}_{ij,t}(H)}{\sum_{i,j=1}^m \tilde{\Phi}_{ij,t}(H)} * 100 = \frac{\sum_{i,j=1, i \neq j}^m \tilde{\Phi}_{ij,t}(H)}{m} * 100 \quad (7)$$

Total directional connectedness to others:

$$C_{i \rightarrow j,t}(H) = \frac{\sum_{j=1, i \neq j}^n \tilde{\Phi}_{ji,t}(H)}{\sum_{j=1}^m \tilde{\Phi}_{ji,t}(H)} * 100 \quad (8)$$

Total directional connectedness from others:

$$C_{i \leftarrow j,t}(H) = \frac{\sum_{j=1, i \neq j}^n \tilde{\Phi}_{ij,t}(H)}{\sum_{i=1}^n \tilde{\Phi}_{ij,t}(H)} * 100 \quad (9)$$

Net total directional connectedness.

$$C_{i,t}(H) = C_{i \rightarrow j,t}(H) - C_{i \leftarrow j,t}(H) \quad (10)$$

The Frequency-Dependent TVP-VAR Network Connectedness

Lets $(Y_{t,T})_{1 \leq t \leq T, T \in N}$ with $Y_{t,T} = (Y_{t,T}^1, \dots, Y_{t,T}^N)^T$, where t denotes the time index, and T represents “sharpness of the local approximation of the time series $(Y_{t,T})_{1 \leq t \leq T, T \in N}$ by a stationary one” (Ellington & Baruník, 2020).

$(Y_{t,T})_{1 \leq t \leq T, T \in N}$ is stuctures as follows:

$$Y_{t,T} = \phi_1(t/T)Y_{t-1,T} + \dots + \phi_p(t/T)Y_{t-p,T} + \epsilon_{t,T} \quad (11)$$

where $\epsilon_{t,T} = \Sigma^{-\frac{1}{2}}(t/T)\zeta_{t,T}$ with $\zeta_{t,T} \sim NID(0, I_N)$, and $\phi(t/T) = (\phi_1(t/T), \dots, \phi_p(t/T))^T$ are time-varying autoregressive coefficients. In a fixed time neighbourhood of $v_0 = t_0/T$, the stationary process $Y_{t,T}$ is estimated by $\tilde{Y}_t(\mu_0)$ as:

$$\tilde{Y}_t(v_0) = \phi_1(v_0)\tilde{Y}_{t-1}(v_0) + \dots + \phi_p(v_0)\tilde{Y}_{t-p}(v_0) + \epsilon_t \quad (12)$$

Time-varying $VMA(\infty)$ representation of the process is defined as:

$$Y_{t,T} = \sum_{h=-\infty}^{\infty} \psi_{t,T}(h)\epsilon_{t-h} \quad (13)$$

where, $\psi_{t,T} \approx \psi(t/T, h)$ and $\sup_l \|\psi_t - \psi_l\|^2 = O_p(h/t)$ for $1 \leq h \leq t$ as $t \rightarrow \infty$. “The spectral density of $X_{t,T}$ at frequency d is defined as” (Ellington and Baruník, 2020):

$$S_Y(v, \omega) = \sum_{h=-\infty}^{\infty} E \left[\tilde{Y}_{t+m}(v)\tilde{Y}_t^T(v) \right] e^{-i\omega h} \quad (14)$$

The dynamic adjacency matrix is introduced as:

$$[\theta(v, d)]_{j,k} = \frac{\sigma_{kk}^{-1} \int_a^b \left| [\psi(v)e^{-i\omega} \Sigma(v)]_{j,k} \right|^2 d\omega}{\int_{-\pi}^{\pi} \{[\psi(v)e^{-i\omega}] \Sigma(v) \{[\psi(v)e^{+i\omega}]^T\}_{j,j} d\omega} \quad (15)$$

where $d = \{(a, b): a, b \in (-\pi, \pi), a < b\}$.

The 'local network connectedness':

$$C(v, d) = 100 \times \sum_{\substack{j,k=1 \\ j \neq k}}^N [\tilde{\theta}(v, d)]_{j,k} / \sum_{j,k=1}^N [\tilde{\theta}(v)]_{j,k}. \quad (16)$$

In Eq. (16),

$$\tilde{\theta}(v, d) = \theta(v, d) / \sum_{k=1}^N [\theta(v)]_{j,k} \quad (17)$$

FROM connectedness for $k \neq j$, is introduced as:

$$C_{j \leftarrow \cdot}(v, d) = 100 \times \sum_{\substack{k=1 \\ k \neq j}}^N [\tilde{\theta}(v, d)]_{j,k} / \sum_{j,k=1}^N [\tilde{\theta}(v)]_{j,k} \quad (18)$$

TO connectedness for $k \neq j$, is defined as:

$$C_{j \rightarrow \cdot}(v, d) = 100 \times \sum_{\substack{k=1 \\ k \neq j}}^N [\tilde{\theta}(v, d)]_{j,k} / \sum_{k,j=1}^N [\tilde{\theta}(v)]_{k,j} \quad (19)$$

Data

To examine dynamic cryptocurrency connectedness, our study utilizes seven major cryptocurrencies by virtue of market capitalization on 11 May 2022, and that is available on the earliest date: Bitcoin, Ethereum, BNB, Ripple, Dogecoin, Link, Bitcoincash. The data is gathered from Binance, spanning from 1 January 2020 to 11 May 2022⁶.

Following Garman and Class (1980), and Diebold and Yilmaz (2017), we model the realized volatilities by the following formula:

$$RV = 0.511(H - L)^2 - 0.019[(C - O)(H + L - 2O) - 2(H - O)(L - O)] - 0.383(C - O)^2 \quad (20)$$

In Eq. (20), H, L, C, and O represent the log of daily high, low, close, and open prices, respectively.

⁶ The COVID-19 pandemic first emerged in China in late 2019 and has dispersed around the globe since then. We select start date of the study as 1 January 2020 to capture the impacts of the pandemic on cryptocurrency market.

We provide dynamics of close prices of seven cryptocurrencies, summary statistics, and trends in their realized volatilities (RVs) in Table 1 and Figure 1, respectively.

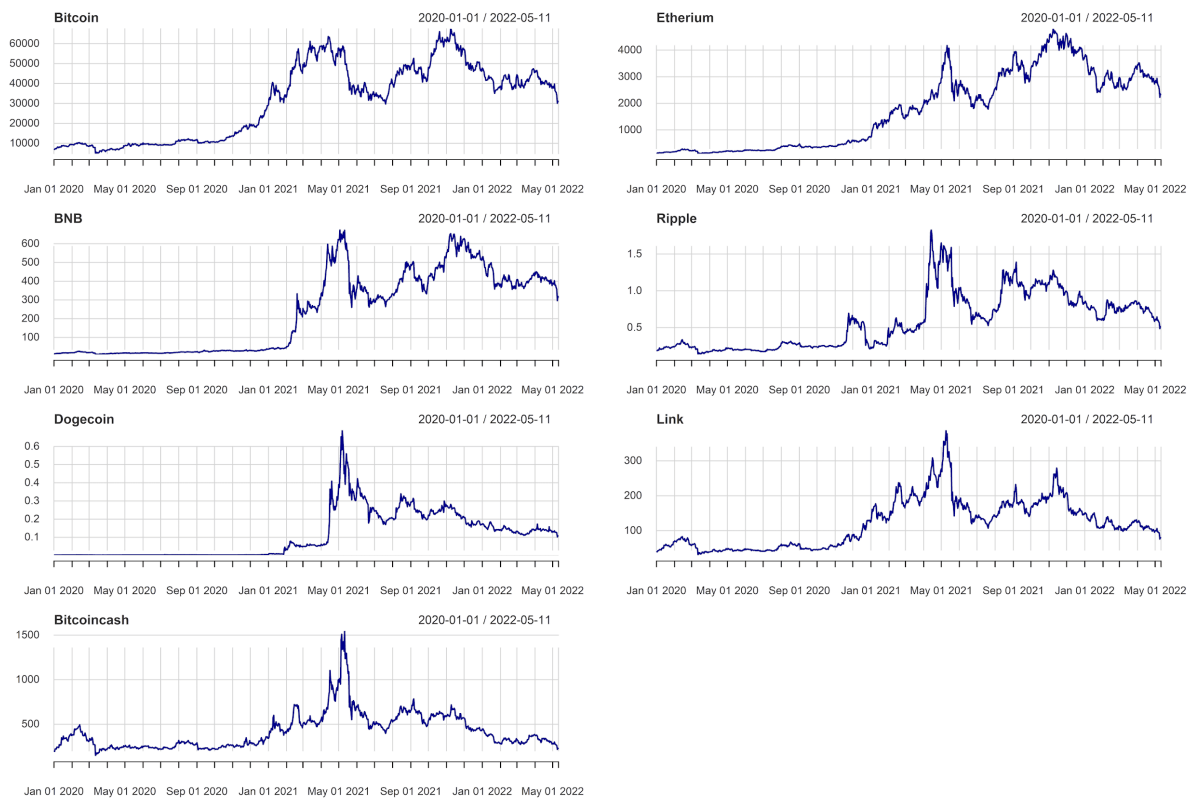

Figure 1. Close Prices of Seven Cryptocurrencies

Table 1
Descriptive Statistics of RVs

	Mean	Maximum	Minimum	Skewness	Kurtosis	Jarque-Bera
Bitcoin	0.00	0.20	0.000062	15.10	308.27	3462205.50***
Etherium	0.01	0.22	0.000171	10.42	145.15	775928.52***
BNB	0.01	0.34	0.000155	12.09	206.45	1559059.07***
Ripple	0.01	0.52	0.000101	11.11	183.22	1229186.56***
Dogecoin	0.01	0.78	0.000075	9.40	123.96	567278.60***
Link	0.01	0.24	0.000167	9.61	129.27	616349.94***
Bitcoincash	0.01	0.29	0.000221	9.41	137.06	690672.84***

Notes: *** indicates 1% significance level.

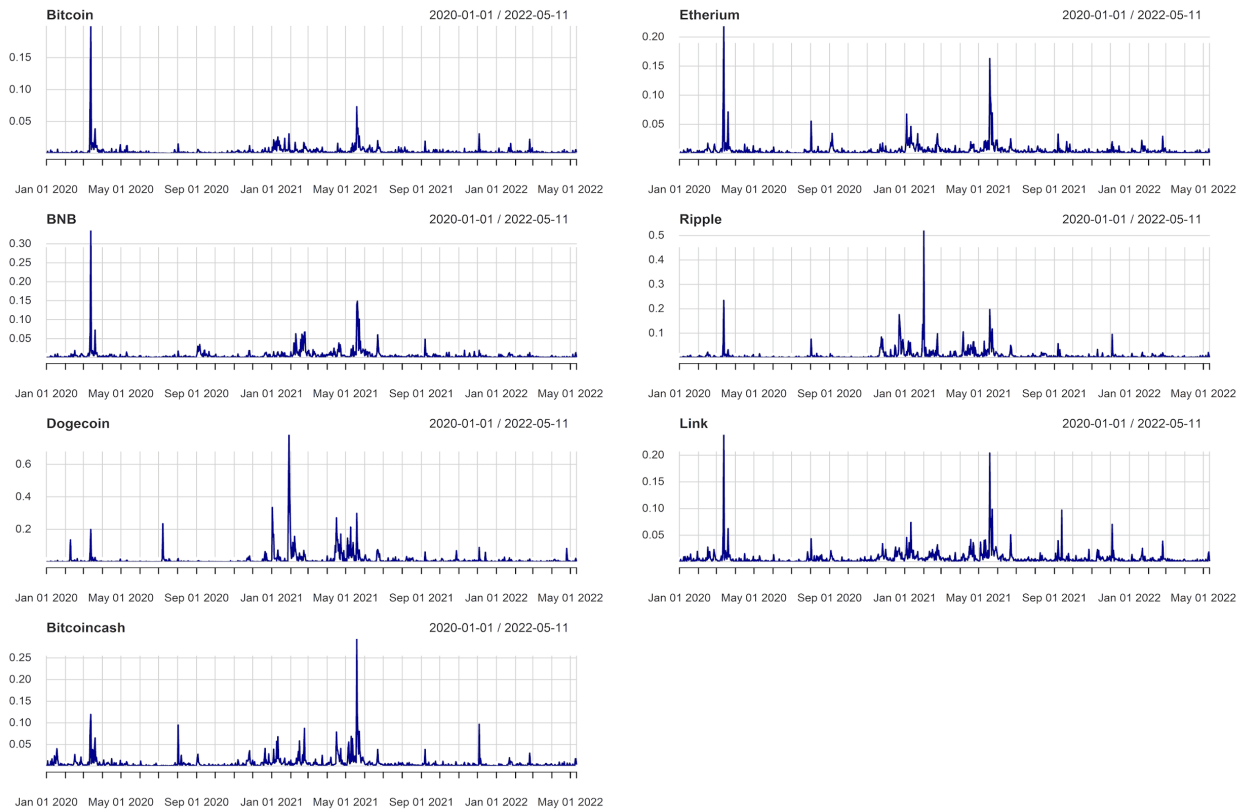

Figure 2. Trends in RVs

Figure 1 reveals that the close prices of all cryptocurrencies remarkably soar starting from early 2020. This can be related to the safe haven or herding behavior of cryptocurrencies led by the COVID-19 pandemic (Corbet et al., 2020).

By the results in Table 1, Dogecoin has the highest average volatility, whereas Bitcoin has the lowest volatility. All volatilities series are tailed to the right and characterized by excess kurtosis. Therefore, all volatility series have leptokurtic behavior. High JB values indicate that all volatilities are non-normally distributed. Sharing a common feature, the volatility series exhibited noteworthy spikes in early 2020 and May 2021 due to the COVID-19 outbreak and the crypto crash. This is more prominent for Bitcoin, Ethereum, and Link. On the other hand, the RVs of Dogecoin, and Ripple show noteworthy spikes in January 2021 triggered by the rapid price surge in their close prices.

Empirical Findings

In this section, we provide time-varying connectedness and frequency-dependent connectedness networks for the RVs.

First, we estimate the total connectedness index (TCI) for the RVs by implementing the methodology of Antonakakis et al. (2020).

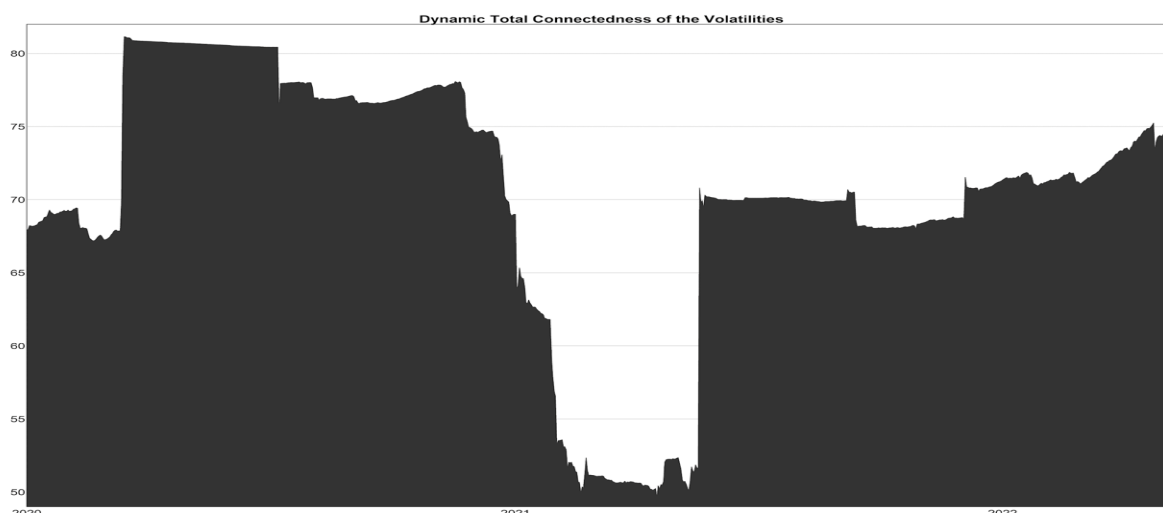

Figure 3. TCI for the RVs of Seven Cryptocurrencies

The TCI fluctuated between 49% and 82% over the sample episode. The index skyrocketed around March 2020, which coincides with the declaration of COVID-19 as a pandemic by the World Health Organization (WHO). This finding is consistent with the previous studies Polat and Günay (2020) and Aslanidis et al. (2021). The TCI gradually plummeted afterward and hit its trough on 17 April 2021 (49.58%). With the crypto crash emerging in May 2021, the TCI dramatically elevated and soared 70%. The index has had an increasing trend since January 2022 due to the 2022 cryptocurrency crash⁷. Next, we report the average connectedness results for the realized volatilities in Table 2.

Table 2

Average Connectedness Results for the RVs

	Bitcoin	Etherium	BNB	Ripple	Dogecoin	Link	Bitcoincash	FROM others
Bitcoin	23.47	19.05	14.76	8.57	6.35	16.4	11.4	76.53
Etherium	17.35	22.67	15.95	8.23	5.43	17.06	13.32	77.33
BNB	15.22	17.9	26.61	8.93	4.86	15.18	11.29	73.39
Ripple	10.87	10.84	10.88	37.4	6.82	12.24	10.95	62.6
Dogecoin	10.41	8.39	7.35	7.64	48.51	8.99	8.71	51.49
Link	15.71	17.47	13.98	9.48	5.56	22.75	15.06	77.25
Bitcoincash	12.49	15.78	11.26	9.87	6.61	17.44	26.55	73.45
TO others	82.04	89.42	74.17	52.73	35.64	87.31	70.73	492.04
NET	5.51	12.09	0.78	-9.87	-15.85	10.05	-2.72	TCI =70.29%

⁷ By 21 January 2021, the crash had erased \$1T of market value, and in May 2022 the stable TerraUSD fell to 10 cents which led to Luna falling to virtually zero from all time high of \$119.51. Major cryptocurrencies have experienced dramatic price declines simultaneously.

Table 2 reveals that the average total connectedness index for the RVs is 70.29%, corroborating a tight volatility connectedness among cryptocurrencies over the study period. Ethereum is the largest transmitter/recipient of volatilities shock and followed by Link and Bitcoin. This finding demonstrates that major cryptocurrencies propagate/receive high volatility spillovers in line with the previous studies (Yi et al., 2018; Bouri et al., 2021). Furthermore, Dogecoin, Ripple, and Bitcoincash are the net recipients of volatility shocks, whereas the rest of the cryptocurrencies are the net transmitters of volatility shocks. We continue our analysis with the total net time-varying volatility spillovers and provide them in Figure 4.

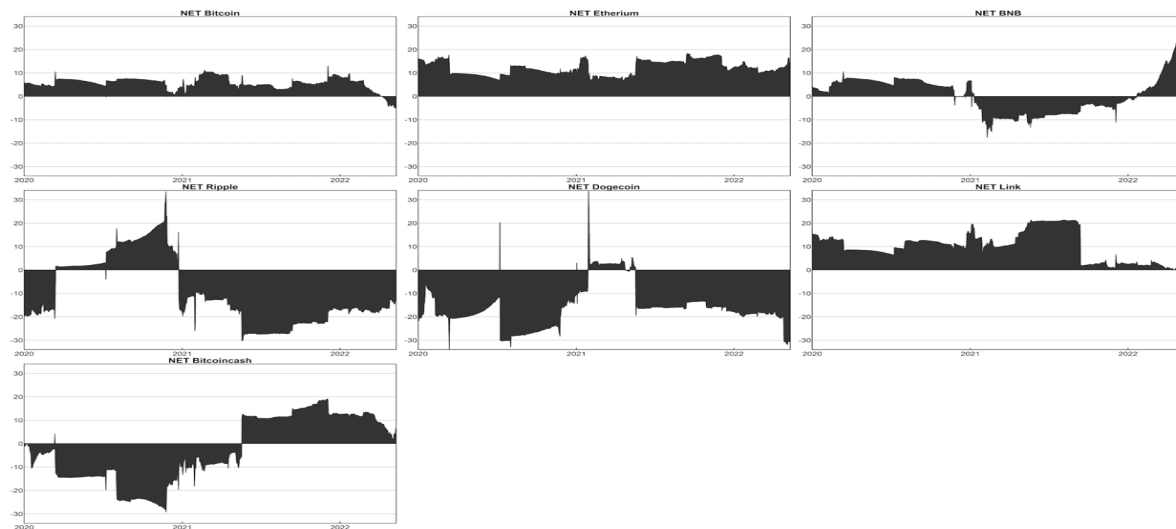

Figure 4. Total Net Time-Varying Connectedness for the RVs

Bitcoin, Ethereum, and Link are the net transmitters of volatility shocks, whereas the other cryptocurrencies are the net transmitters/receivers of shocks dependent on the period. Distinctly, Ripple and Dogecoin transmit noteworthy volatility shocks around January 2021. Furthermore, they are mostly the net receivers of shocks since 2021. Bitcoincash, and BNB flip their roles to the net transmitters of volatilities shocks from the second half of 2021, and early 2022, respectively.

In the next step, we compute the short-term (temporary), medium-term, and long-term (persistent)⁸ connectedness networks for the RVs. Figure 5 displays the frequency-dependent connectedness networks for the RVs.

⁸ Temporary, medium-term, and persistent connectedness roughly denote 1 to 5 days (1 week), 5 to 20 days (1 week to 1 month), and more than 20 days (more than a month), respectively.

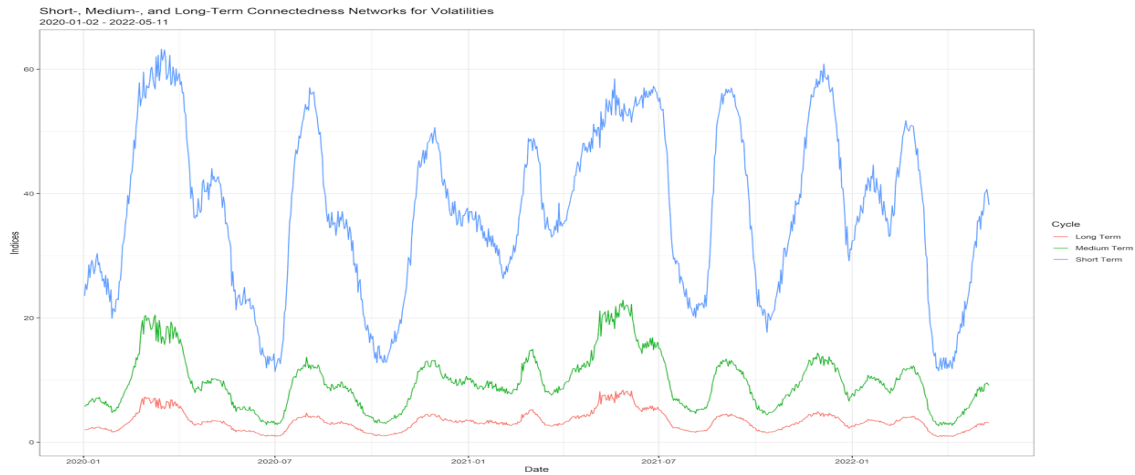

Figure 5. Frequency-dependent Network Connectedness for the RVs

As Figure 5 indicates, the temporary connections are stronger than the medium-term, and the persistent interdependencies, indicate that the volatility shocks are related to the short-term.

In the final step, since the temporary linkages are tighter we examine the temporary volatility connectedness network at a turmoil time (the COVID-19 announcement on 11 March 2020. Figure 6 exhibits the temporary connectedness network⁹ for the RVs on 11 March 2020.

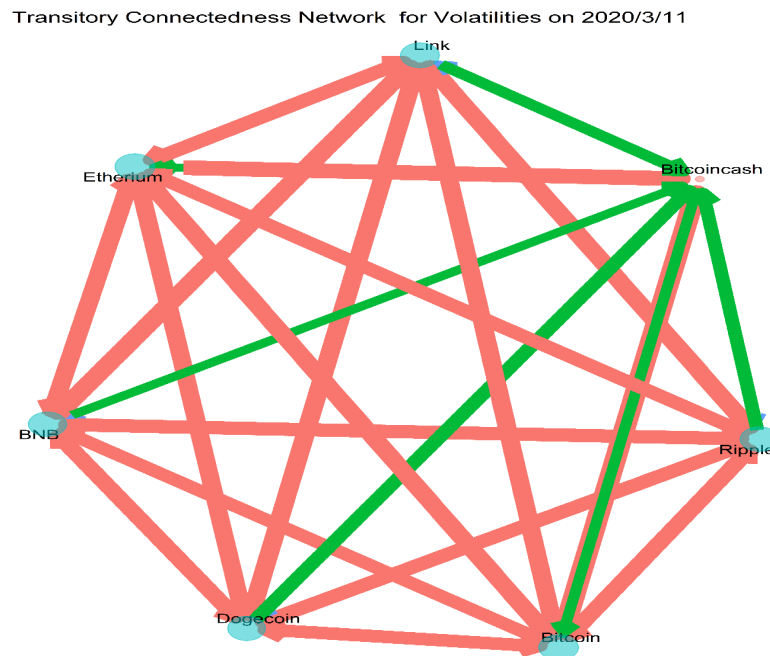

Figure 6. Transitory Connectedness Network for the RVs on 11 March 2020

⁹ Arrows reflect the direction of linkages, the thickness of the arrows corresponds to the strength of the connectedness, and the sizes of the nodes are denoted by the total TO spillovers indicating that node.

We report the following results by the temporary network topology. i) Bitcoin-Etherium, BNB-Link, BNB-Bitcoin, and Link-Bitcoin have the strongest temporary connectedness, while Bitcoin-BNB has the weakest transitory volatility interdependence. ii) Bitcoin and Ethereum are the largest transmitter of volatilities shocks in the short run. iii) Bitcoin propagates the lowest volatility shocks in the temporary connectedness network¹⁰.

Conclusion

In this study, we explore the time and frequency connectedness among realized volatilities of seven major cryptocurrencies (Bitcoin, Ethereum, BNB, Ripple, Dogecoin, Link, Bitcoin) between 1 January 2020 and 11 May 2022. Furthermore, we estimate the frequency-dependent connectedness network for the realized volatilities.

Both time and frequency-based connectedness approaches provide several interesting results with practical implications. The COVID-19 pandemic prominently influenced the time-varying volatility connectedness, and the TCI peaked on 14 March 2020 (81.14%), 3 days after the official announcement of the pandemic by the WHO. Moreover, the TCI has had an increasing trend starting in early 2022 due to the 2022 crypto crash.

Average connectedness results indicate that Ethereum is the largest transmitter/receiver of volatilities shocks and followed by Link and Bitcoin. Bitcoin, Ethereum, Link, and BNB are net transmitters, while the rest cryptocurrencies are net receivers based on the results. Additionally, Bitcoin, Ethereum, and Link keep their role of being the net transmitters of volatility shocks, whereas the rest of the cryptocurrencies are the net transmitter/recipient of shocks dependent on the period. For example, Bitcoin and BNB flip their roles to net transmitters in the recent period. Besides, Ripple and Dogecoin propagate significant volatilities shock around January 2021.

Frequency-dependent connectedness networks reveal that the temporary interdependencies are stronger than the medium-term and persistent linkages. Finally, we estimate the transitory connectedness network on the official announcement of the COVID-19 pandemic. According to the topology, the first two cryptocurrencies by market capitalization are found to be the largest transmitters of volatility shocks. Moreover, most cryptocurrencies are characterized by moderate or strong connectedness on announcement day.

Our study has the following policy implications: First, the dynamic connectedness among the cryptocurrencies provides valuable insights into their portfolio strategies. Second, the relationship between frequency-dependent connectedness can be used to predict whether the market has entered a bearish condition. Finally, the understanding of the linkages between digital assets provides a flexible regulatory framework for policymakers for a stable financial system.

¹⁰ Sizes of the nodes in the network represent total TO spillovers from that not and available upon request.

References

- Abuzayed, B., Bouri, E., Al-Fayoumi, N. and Jalkh, N. (2021). Systemic risk spillover across global and country stock markets during the COVID-19 pandemic. *Economic Analysis and Policy*, 71, 180-197. doi: 10.1016/j.eap.2021.04.010.
- Adekoya, O. B. and Oliyide, J. A. (2021). How COVID-19 drives connectedness among commodity and financial markets: Evidence from TVP-VAR and causality-in-quantiles techniques. *Resources Policy*, 70, 101898. DOI: 10.1016/j.resourpol.2020.101898
- Aharon, D. Y., Umar, Z. and Vo, X. V. (2021). Dynamic spillovers between the term structure of interest rates, bitcoin, and safe-haven currencies. *Financial Innovation*, 7(1), 1-25. doi: 10.1186/s40854-021-00274-w
- Antonakakis, N., Chatziantoniou, I. and Gabauer, D. (2020). Refined measures of dynamic connectedness based on time-varying parameter vector autoregressions. *Journal of Risk and Financial Management*, 13(4), 84. doi: 10.3390/jrfm13040084
- Aslanidis, N., Bariviera, A. F. and Perez-Laborda, A. (2021). Are cryptocurrencies becoming more interconnected?. *Economics Letters*, 199, 109725. doi: 10.1016/j.econlet.2021.109725
- Barigozzi, M., Hallin, M., Soccorsi, S. and von Sachs, R. (2021). Time-varying general dynamic factor models and the measurement of financial connectedness. *Journal of Econometrics*, 222(1), 324-343. doi: 10.1016/j.jeconom.2020.07.004
- Barunik, J. and Ellington, M. (2020). Dynamic networks in large financial and economic systems. arXiv preprint arXiv:2007.07842. Retrieved from: <https://researchchain.net/archives/pdf/Dynamic-Networks-In-Large-Financial-And-Economic-Systems-2257138>
- Baruník, J. and Křehlík, T. (2018). Measuring the frequency dynamics of financial connectedness and systemic risk. *Journal of Financial Econometrics*, 16(2), 271-296. doi: 10.1093/jjfinec/nby001.
- Borgards, O., Czudaj, R. L. and Van Hoang, T. H. (2021). Price overreactions in the commodity futures market: An intraday analysis of the Covid-19 pandemic impact. *Resources Policy*, 71, 101966. doi: 10.1016/j.resourpol.2020.101966.
- Bouri, E., Cepni, O., Gabauer, D. and Gupta, R. (2021). Return connectedness across asset classes around the COVID-19 outbreak. *International Review of Financial Analysis*, 73, 101646. doi: 10.1016/j.irfa.2020.101646.
- Bouri, E., Gabauer, D., Gupta, R. and Tiwari, A. K. (2021). Volatility connectedness of major cryptocurrencies: The role of investor happiness. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 30, 100463. doi: 10.1016/j.jbef.2021.100463.
- Chatziantoniou, I., Gabauer, D. and Marfatia, H. A. (2021). Dynamic connectedness and spillovers across sectors: Evidence from the Indian stock market. *Scottish Journal of Political Economy*, 6(3), 283-300. doi: 10.1111/sjpe.12291.

- Choi, S. Y. (2022). Volatility spillovers among Northeast Asia and the US: Evidence from the global financial crisis and the COVID-19 pandemic. *Economic Analysis and Policy*, 73, 179-193. doi: 10.1016/j.eap.2021.11.014.
- Corbet, S., Lucey, B., Urquhart, A. and Yarovaya, L. (2019). Cryptocurrencies as a financial asset: A systematic analysis. *International Review of Financial Analysis*, 62, 182-199. doi: 10.1016/j.irfa.2018.09.003.
- Corbet, S., Hou, Y. G., Hu, Y., Larkin, C. and Oxley, L. (2020). Any port in a storm: Cryptocurrency safe-havens during the COVID-19 pandemic. *Economics Letters*, 194, 109377. doi: 10.1016/j.econlet.2020.109377.
- da Gama Silva, P. V. J., Klotzle, M. C., Pinto, A. C. F. and Gomes, L. L. (2019). Herding behavior and contagion in the cryptocurrency market. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 22, 41-50. doi: 10.1016/j.jbef.2019.01.006
- Dahir, A. M., Mahat, F., Noordin, B. A. A. and Ab Razak, N. H. (2020). Dynamic connectedness between Bitcoin and equity market information across BRICS countries: Evidence from TVP-VAR connectedness approach. *International Journal of Managerial Finance*, 16(3), 357-371. doi: /IJMF-03-2019-0117.
- Diebold, F. X. and Yilmaz, K. (2014). On the network topology of variance decompositions: Measuring the connectedness of financial firms. *J. Econometrics*, 182(1), 119–134. doi: 10.1016/j.jeconom.2014.04.012
- Diebold, F. X., Liu, L. and Yilmaz, K. (2017). Commodity connectedness (National Bureau of Economic Research Working Paper Working Paper No. w23685). doi: 10.3386/w23685
- Fasanya, I. O., Oliyide, J. A., Adekoya, O. B. and Agbatogun, T. (2021a). How does economic policy uncertainty connect with the dynamic spillovers between precious metals and bitcoin markets?. *Resources Policy*, 72, 102077. doi: 10.1016/j.resourpol.2021.102077
- Fasanya, I. O., Oyewole, O., Adekoya, O. B. and Odei-Mensah, J. (2021b). Dynamic spillovers and connectedness between COVID-19 pandemic and global foreign exchange markets. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 34(1), 2059-2084. doi: 10.1080/1331677X.2020.1860796.
- Foglia, M. and Dai, P. F. (2021). “Ubiquitous uncertainties”: spillovers across economic policy uncertainty and cryptocurrency uncertainty indices. *Journal of Asian Business and Economic Studies*, 29(1), 35-49. doi: 10.1108/JABES-05-2021-0051.
- Garman, M. B. and Klass, M. J. (1980). On the estimation of security price volatilities from historical data. *Journal of Business*, 53(1), 67-78. Retrieved from: https://www.jstor.org/stable/2352358?casa_token=NkiejJR35tIAAAA%3AnVt7pl_bGcuhYFixMFfMhtff8toVeAtHsv1-iyiuCNF9g6OxXbWqre7jnJRQE0ImKyMwbGKjCDLSZ0G2R8YwYQcMsv1VaEKGTXeLhnCsZldADlhfut9sw#metadata_info_tab_contents
- Geuder, J., Kinateder, H. and Wagner, N. F. (2019). Cryptocurrencies as financial bubbles: The case of Bitcoin. *Finance Research Letters*, 31, 179-184. doi: 10.1016/j.frl.2018.11.011.

- Goodell, J. W. and Goutte, S. (2021). Diversifying equity with cryptocurrencies during COVID-19. *International Review of Financial Analysis*, 76, 101781. doi: 10.1016/j.irfa.2021.101781.
- Gunay, S. (2021). Comparing COVID-19 with the GFC: A shockwave analysis of currency markets. *Research in International Business and Finance*, 56, 101377. doi: 10.1016/j.ribaf.2020.101377.
- Guo, X., Lu, F. and Wei, Y. (2021). Capture the contagion network of bitcoin—Evidence from pre and mid COVID-19. *Research in International Business and Finance*, 58, 101484. doi:10.1016/j.ribaf.2021.101484.
- Jiang, Y., Lie, J., Wang, J. and Mu, J. (2021). Revisiting the roles of cryptocurrencies in stock markets: A quantile coherency perspective. *Economic Modelling*, 95, 21-34. doi: 10.1016/j.econmod.2020.12.002.
- Katsiampa, P., Corbet, S. and Lucey, B. (2019). Volatility spillover effects in leading cryptocurrencies: A BEKK-MGARCH analysis. *Finance Research Letters*, 29, 68-74. doi: 10.1016/j.frl.2019.03.009.
- Koop, G., Korobilis, D. (2014). A new index of financial conditions. *European Economic Review*, 71, 101-116. doi: 10.1016/j.euroecorev.2014.07.002.
- Kumar, A. S. and Anandarao, S. (2019). Volatility spillover in crypto-currency markets: Some evidences from GARCH and wavelet analysis. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 524, 448-458. doi: 10.1016/j.physa.2019.04.154.
- Kumar, A., Iqbal, N., Mitra, S. K., Kristoufek, L. and Bouri, E. (2022). Connectedness among major cryptocurrencies in standard times and during the COVID-19 outbreak. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 77, 101523. doi: 10.1016/j.intfin.2022.101523.
- Li, Z. and Meng, Q. (2022). Time and frequency connectedness and portfolio diversification between cryptocurrencies and renewable energy stock markets during COVID-19. *The North American Journal of Economics and Finance*, 59, 101565. doi: 10.1016/j.najef.2021.101565.
- Mensi, W., Sensoy, A., Aslan, A. and Kang, S. H. (2019). High-frequency asymmetric volatility connectedness between Bitcoin and major precious metals markets. *The North American Journal of Economics and Finance*, 50, 101031. doi: 10.1016/j.najef.2019.101031.
- Minoiu, C., Kang, C., Subrahmanian, V. S. and Bera, A. (2015). Does financial connectedness predict crises?. *Quantitative Finance*, 15(4), 607-624. doi: 10.1080/14697688.2014.968358
- Moratis, G. (2021). Quantifying the spillover effect in the cryptocurrency market. *Finance Research Letters*, 38, 101534. doi: 10.1080/14697688.2014.968358.
- Naeem, M. A., Qureshi, S., Rehman, M. U. and Balli, F. (2022). COVID-19 and cryptocurrency market: Evidence from quantile connectedness. *Applied Economics*, 54(3), 280-306. doi: 10.1080/00036846.2021.1950908
- Nakamoto, S. (2008). Bitcoin: A peer-to-peer electronic cash system. [Online]. Available: <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>. [Accessed 22 March 2023].

- Nasreen, S., Tiwari, A. K. and Yoon, S. M. (2021). Dynamic connectedness and portfolio diversification during the coronavirus disease 2019 pandemic: Evidence from the cryptocurrency market. *Sustainability*, 13(14), 7672. doi: 10.3390/su13147672.
- Nguyen, K. Q. (2022). The correlation between the stock market and Bitcoin during COVID-19 and other uncertainty periods. *Finance Research Letters*, 46, 102284. doi: 10.1016/j.frl.2021.102284
- Papathanasiou, S., Vasiliou, D., Magoutas, A. and Koutsokostas, D. (2022). Do hedge and merger arbitrage funds actually hedge? A time-varying volatility spillover approach. *Finance Research Letters*, 44, 102088. doi: 10.1016/j.frl.2021.102088.
- Polat, O. and Günay, E. K. (2021). Cryptocurrency connectedness nexus the COVID-19 pandemic: evidence from time-frequency domains. *Studies in Economics and Finance*, 38(5), 946-963. doi: 10.1108/SEF-01-2021-0011.
- Rai, K. and Garg, B. (2022). Dynamic correlations and volatility spillovers between stock price and exchange rate in BRIICS economies: Evidence from the COVID-19 outbreak period. *Applied Economics Letters*, 29(8), 738-745. doi: 10.1080/13504851.2021.1884835.
- Sakurai, Y. and Kurosaki, T. (2020). How has the relationship between oil and the US stock market changed after the Covid-19 crisis?. *Finance Research Letters*, 37, 101773. doi: 10.1016/j.frl.2020.101773.
- Samitas, A., Kampouris, E. and Polyzos, S. (2022). Covid-19 pandemic and spillover effects in stock markets: A financial network approach. *International Review of Financial Analysis*, 80, 102005. doi: 10.1016/j.irfa.2021.102005.
- Shahzad, S. J. H., Naeem, M. A., Peng, Z. and Bouri, E. (2021). Asymmetric volatility spillover among Chinese sectors during COVID-19. *International Review of Financial Analysis*, 75, 101754. doi: 10.1016/j.irfa.2021.101754.
- Su, X. and Li, Y. (2020). Dynamic sentiment spillovers among crude oil, gold, and Bitcoin markets: Evidence from time and frequency domain analyses. *Plos one*, 15(12), e0242515. doi: 10.1371/journal.pone.0242515.
- Symitsi, E. and Chalvatzis, K. J. (2018). Return, volatility and shock spillovers of Bitcoin with energy and technology companies. *Economics Letters*, 170, 127-130. doi: 10.1016/j.econlet.2018.06.012.
- Umar, Z., Adekoya, O. B., Oliyide, J. A. and Gubareva, M. (2021). Media sentiment and short stocks performance during a systemic crisis. *International Review of Financial Analysis*, 78, 101896. doi: 10.1016/j.irfa.2021.101896.
- Wang, D., Li, P. and Huang, L. (2022a). Time-frequency volatility spillovers between major international financial markets during the COVID-19 pandemic. *Finance Research Letters*, 46, 102244. doi: 10.1016/j.frl.2021.102244.

-
- Wang, Q., Wei, Y., Wang, Y. and Liu, Y. (2022b). On the Safe-Haven Ability of Bitcoin, Gold, and Commodities for International Stock Markets: Evidence from Spillover Index Analysis. *Discrete Dynamics in Nature and Society*, Special Issue: Fintech and Financial Risk Analysis in the Era of Big Data 2021, 1-16. doi: 10.1155/2022/9520486
- Yi, S., Xu, Z. and Wang, G. J. (2018). Volatility connectedness in the cryptocurrency market: Is Bitcoin a dominant cryptocurrency?. *International Review of Financial Analysis*, 60, 98-114. doi: 10.1016/j.irfa.2018.08.012.
- Zhang, H., Hong, H., Guo, Y. and Yang, C. (2022). Information spillover effects from media coverage to the crude oil, gold, and Bitcoin markets during the COVID-19 pandemic: Evidence from the time and frequency domains. *International Review of Economics and Finance*, 78, 267-285. doi: 10.1016/j.iref.2021.12.005
- Zheng, Z., Xie, S., Dai, H., Chen, X. and Wang, H. (2017, June). An overview of blockchain technology: Architecture, consensus, and future trends. In *2017 IEEE international congress on big data (BigData congress)* (pp. 557-564). Ieee. doi: 10.1109/BigDataCongress.2017.85

Genişletilmiş Özet

Amaç

Bu çalışma, 1 Ocak 2020 - 11 Mayıs 2022 döneminde yedi kripto paranın (Bitcoin, Ethereum, BNB, Ripple, Dogecoin, Link, Bitcoincash) tarihsel oynaklıkları arasındaki zamanla değişen bağlantılılığı incelemeyi amaçlamaktadır. Zamanla değişen parametre vektör otoregresyon (TVP-VAR) yöntemine dayanan zaman ve frekans bağlantılılık yöntemleri analizde kullanılmaktadır.

Tasarım ve Yöntem

Kripto paralar, taraflar arasında aracı olmadan işlem gerçekleştirmek amacıyla tasarlanmış noktadan noktaya dijital nakit mekanizmalarıdır. Ayrıca, bir kripto para biriminin dijital mimarisi, merkezi olmayan işlemlere izin veren değiştirilebilir bir defter görevi gören blok zinciri teknolojisi ile yapılandırılmıştır (Zheng vd., 2017). Ölçeklenebilirlik, güvenlik ve aşırı oynaklık sorunlarından kaynaklanan dezavantajlara rağmen (Corbet vd., 2019), kripto para piyasası yatırımcılardan büyük ilgi görmektedir.

Kripto para birimlerinin güvenli liman özelliğinin devam edip etmediği konusundaki tartışmaların devam etmesine rağmen, kripto para piyasasının işlem hacmi ve piyasa kapitilizasyonu, COVID-19 pandemisinin ortaya çıkmasından itibaren önemli ölçüde yükselmiştir.

Finansal veya jeopolitik çalkantılar, finansal varlıklar arasındaki bağlantılılığı önemli ölçüde etkilemektedir (Abuzayed vd., 2021; Samitas vd., 2022). Küresel salgının olumsuz etkileri hızla küresel finans piyasalarına dağılmış olsa da, yatırımcılar için benzeri görülmemiş bir çeşitlendirme fırsatı sunmuştur (Goodell ve Goutte, 2021; Nasrin vd., 2021; Li ve Meng, 2022).

Bu çalışma, 1 Ocak 2020 - 11 Mayıs 2022 döneminde yedi kripto paranın (Bitcoin, Ethereum, BNB, Ripple, Dogecoin, Link, Bitcoincash) tarihsel oynaklık bağlantılılığını incelemeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, çalışmada iki yeni yaklaşım kullanılmaktadır: Antonakakis vd.'nin (2020) TVP-VAR bağlantılılık metodolojisi ve Barunik ve Ellington'ın (2020) TVP-VAR frekans tabanlı bağlantılılık ağı yöntemi. İlk metodoloji, Diebold ve Yılmaz'ın (2014) bağlantılılık yaklaşımının Koop ve Korobilis'in (2014) metodolojisine uygun genişletilmiş bir versiyonudur ve mevcut bağlantılılık yaklaşımlarına göre çeşitli avantajlara sahiptir. Özellikle model, bağlantılılık için değişen pencere boyutu seçmeyi gerektirmemektedir. Bu metodoloji, çeşitli finansal varlıklar arasındaki bağlantıyı araştırmak için araştırmacılar tarafından kullanılmıştır (Bouri vd., 2021; Chatziantoniou vd., 2021; Umar vd., 2021; Foglia ve Dai, 2021; Papatthanasidou vd., 2022). İkinci yöntem, Quasi-Bayesian Yerel Olabilirlik (QBLL) yöntemleri üzerinde yapılandırılmış yerel olarak durağan bir TVP-VAR modeli kullanılmaktadır. Yöntemin Bayes mimarisi, ağı hem önceki (prior) büzülmesini hem de sonraki (posterior) dağılımını entegre etmeyi mümkün kılmaktadır. Ayrıca, metodoloji kısa (geçici), orta ve uzun (kalıcı) vadede bağlantılılığın tahmin edilmesini sağlamaktadır. Yöntem, finansal varlıklar arasındaki frekansa dayalı bağlantılıklara ilişkin değerli bilgiler sunmaktadır.

Bulgular

Çalışmanın bulgularına göre, COVID-19 pandemisi zamanla değişen volatilité bağlantılılığı belirgin bir şekilde etkilemektedir. Toplam yayılma endeksi, DSÖ tarafından pandeminin resmi olarak ilan edilmesinden 3 gün sonra 14 Mart 2020'de (%81,14) zirve değerine ulaşmaktadır. Ayrıca, toplam yayılma endeksi, 2022 kripto çöküşü nedeniyle 2022'nin başlarında başlayan bir yükselme eğilimine sahiptir.

Ortalama bağlantılılık sonuçları, Ethereum'un volatilité şoklarının en büyük vericisi/alıcısı olduğunu ve onu Link ve Bitcoin'in izlediğini göstermektedir. Bitcoin, Ethereum, Link ve BNB net şok vericileri iken, diğer kripto para birimleri sonuçlara göre net şok alıcılarıdır. Ayrıca, Bitcoin, Ethereum ve Link, oynaklık şoklarının net vericisi olma rollerini dönem boyunca korurken, kripto para birimlerinin geri kalanı döneme bağılı olarak şokların net vericisi/alıcısı olmaktadır. Örneğin, Bitcoincash ve BNB'nin son dönemdeki net şok alıcısı rolleri net şok vericisi olarak değişmektedir. Ayrıca, Ripple ve Dogecoin, Ocak 2021 civarında önemli volatilité şoku yaymaktadır.

Frekans temelli bağlantılılık ağları, kısa-dönemli (geçici) bağlantılılıklarının orta vadeli ve kalıcı bağlantılardan daha güçlü olduğunu ortaya koymaktadır. Son olarak, çalışma COVID-19 pandemisinin resmi olarak ilan edildiği tarihte kısa-dönemli bağlantılılık ağını tahmin etmektedir. Ağ topolojisi, piyasa kapitalizasyon büyüklüğüne göre ilk iki sırada yer alan kripto para birimlerinin volatilité şoklarının en büyük vericileri olduğu göstermektedir. Ek olarak, çoğu kripto para birimi pandeminin resmi olarak ilan edildiği tarihte orta veya güçlü bağlantı ile karakterize edilmektedir.

Finansal bağlantılılık, finansal/jeopolitik çalkantılar etrafında önemli ölçüde dalgalanmalara eğilimlidir (Minoiu vd., 2015; Baruník ve Křehlík, 2018; Barigozzi vd., 2021). COVID-19 krizi böyle bir çalkantıya örnek teşkil etmektedir. Bu kapsamda pandemi öncesi ve pandemi sırasında ülkelerin hisse senedi endeksleri arasındaki bağlantılılığı inceleyen bazı araştırmalar yapılmıştır (Abuzayed vd., 2021; Samitas vd., 2022; Choi, 2022). Çalışmalarının bulguları, pandemi döneminde hisse senedi bağlantılılığının önemli ölçüde yükseldiğini göstermektedir.

Bazı araştırmalar, salgının emtialar, dövizler (FX'ler) ve kripto para birimleri dahil olmak üzere çeşitli finansal varlıklar arasındaki risk aktarımları üzerindeki etkisini incelemiştir. Örneğin, Borgards vd. (2021), pandemi öncesinde ve sırasında 20 emtia vadeli işleminde aşırı tepki davranışını analiz etmiştir. Bazı çalışmalar Diebold-Yılmaz modelini kullanarak döviz piyasasında bağlantılılığı araştırmıştır (Fasanya vd., 2021b; Günay, 2021). Bu çalışmalar, volatilité yayılma endeksinin pandemi sırasında pandemi öncesi döneme kıyasla belirgin şekilde arttığını bulmuştur. Kumar vd. (2022) ve Naeem vd. (2022), pandemi sırasında kripto para birimleri arasındaki yayılmaları incelemiştir. Kumar vd. (2022), kripto para birimleri arasındaki bağlantının frekansa bağılı olduğunu ve kısa vadeye uzun vadede daha duyarlı olduğunu belirtmiştir. Naeem vd. (2022), standart ve nicelik tabanlı VAR modellerini kullanarak kripto para birimi getirilerinin bağlantılılığını incelemiştir. Çalışmanın sonuçları, pandemi sırasında pandemi öncesi döneme göre getiri yayılmalarının daha yüksek olduğunu göstermektedir.

Çalışmaların bir bölümü pandemi sırasında farklı ülkeler için farklı varlık sınıfları arasındaki yayılmaları incelemiştir. Bu bağlamda, bazı araştırmalar Çin (Shahzad vd., 2021; Wang vd., 2022b), ABD (Sakurai ve Kurosaki, 2020; Adekoya ve Oliyide, 2021) ve BRICS (Rai ve Garg, 2021). Bu çalışmalar, COVID-19 sırasında ülkeye özgü finansal göstergeler arasında güçlü yayılmalar tespit etmiştir.

COVID-19 haberleriyle ilgili endekslerin (Coronavirus Medya Kapsam Endeksi, duyarlılık endeksi, medya ısı endeksi, sahte haber endeksi, panik duygu endeksi ve bulaşıcılık endeksi) finansal bağlantılılık üzerindeki etkisine odaklanan bir dizi çalışma bulunmaktadır (Umar vd., 2021; Zhang vd., 2022). Bu çalışmalar, haberle ilgili endekslerin bağlantılılık üzerinde önemli bir etkisi olduğunu tespit etmiştir.

Sınırlılıklar

Daha fazla sayıda kripto paranın çalışmaya dâhil edilmemiş olması çalışmanın temel sınırlılığını oluşturmaktadır. Fakat, daha fazla sayıda kriptoparanın analizde kullanılması bağlantılık ağ topolojilerinin görsel olarak ifade edilmesini zorlaştırmaktadır. Bu nedenle piyasa kapitalizasyon değeri en yüksek olan ve tarihsel olarak en eskiye giden yedi kriptopara analizde kullanılabilmiştir.

Öneriler

Çalışmamız aşağıdaki politika önerilerine sahiptir: İlk olarak, kripto para birimleri arasındaki dinamik bağlantılılık, portföy stratejileri hakkında değerli bilgiler sağlamaktadır. Ayrıca, frekansa bağlı bağlantılılıklar, piyasanın yapısını analiz etmek amacıyla kullanılabilir. Bulgular, yatırımcılara ve politika yapıcılara piyasanın yapısı ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Son olarak, dijital varlıklar arasındaki bağlantıların anlaşılması, politika yapıcıların istikrarlı bir finansal sistem için esnek düzenleyici çerçeve geliştirmesini sağlayacaktır.

Özgün Değer

Çalışma, piyasa kapitalizasyonuna göre en üst sırada yer alan kriptoparalar arasındaki dinamik bağlantılılığı iki yeni yaklaşımla incelemektedir. Ayrıca, kriptoparalar arasındaki frekansa bağlı bağlantılılıkların ağ topolojileri elde edilmektedir. Bu hususlar, çalışmanın temel özgün değerini yansıtmaktadır.

Araştırmacı Katkısı: Onur POLAT (%100).

Ağrı ve Afyonkarahisar İllerindeki Vergi Mükelleflerinin Yapay Zekâ ile İlgili Vergi Uygulamaları Hakkındaki Algılarının Araştırılması ¹

Ayşe MERCAN ² - Ahmet GÜMÜŞ ³

Başvuru Tarihi: 23.10.2022

Kabul Tarihi: 29.12.2022

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Son yüzyılda akıllı makine ve robotlardan işletmelerde birçok alanda oldukça fazla yararlanılmaya başlanmış olup, bu alanlardan birisi de vergi uygulamalarıdır. Akıllı makine ve robot kullanımının artmasıyla beraber bunların hangi alanlarda etkin bir şekilde kullanılabilceği ve insanoğlunun hayatını kolaylaştıracağı bilim insanları tarafından araştırma konusu olmuş ve olmaya devam etmektedir. Bu bağlamda işletmelerde artan dijital dönüşüm yapay zekâ kavramını da gündeme getirmiştir. Yapay zekânın insana özgü birçok özelliği taklit etmesinden hareketle, bu çalışmada işletmelerde artan yapay zekâ uygulamalarının vergi uygulamalarında kullanılması vergi mükellefleri tarafından nasıl algılanır sorusuna Ağrı ve Afyonkarahisar illerinde yaşayan 21 vergi mükellefi ile mülakat yapılarak cevap aranmıştır. Araştırmaya katılan vergi mükelleflerinin vergi uygulamalarında yapay zekâyı kullanmak istedikleri ve Ağrı ilindeki vergi mükelleflerinin, Afyonkarahisar ilindeki vergi mükelleflerine göre daha fazla bilgi sahibi olduğu, insan kaynakları açısından vergi dairesinin personel istihdam politikasını olumsuz olarak etkileyebileceği tespit edilmiştir. Bu çalışmanın vergiyle ilgili kurumlara, işletmelere ve paydaşlara yapay zekâ teknolojisini etkin ve verimli bir şekilde kullanılmasının, inovasyon yatırımlarına ağırlık vermesi açısından yol gösterebileceği ve literatüre katkı sunabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yapay Zekâ, İşletmelerde Dijital Dönüşüm, İnovasyon, İnsan Kaynakları, Personel İstihdam Politikası, Vergi Uygulamaları

Atf: Mercan, A. ve Gümüş, A. (2023). Ağrı ve Afyonkarahisar illerindeki vergi mükelleflerinin yapay zekâ ile ilgili vergi uygulamaları hakkındaki algılarının araştırılması. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 51-78.

¹ Bu çalışma için 23.03.2022 tarih ve 75 sayılı Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Etik Kurulu'ndan rapor alınmıştır.

² Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Bölümü Doktora Öğrencisi, aysemecan81@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-8332-7794

³ Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü, ahmetgumus4006@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7089-5936

Researching the Perceptions of Taxpayers in Ağrı and Afyonkarahisar Provinces about the Tax Applications on Artificial Intelligence

Ayşe MERCAN⁴ - Ahmet GÜMÜŞ⁵

Submitted by: 23.10.2022

Accepted by: 29.12.2022

Article Type: Research Article

Abstract

In the last century, intelligent machines and robots have started to be used quite a lot in many areas in enterprises, and one of these areas is tax applications. Beside the increased usage of smart machines and robots, in which fields these can be effectively used and that they will ease the life of human being have been research subject of the scientists, and it goes on. In this context, the increased digital transformation in the enterprises has also brought up the concept of artificial intelligence. Since artificial intelligence imitates many human-specific characteristics, in this study, the question how the increased usage of artificial intelligence applications at the tax practices within the enterprises are perceived by the taxpayers has been seeked an answer by interviewing the 21 taxpayers living in Ağrı and Afyonkarahisar provinces. It has been determined that the taxpayers who have participated in the research want to use the artificial intelligence at the tax applications, the taxpayers in Ağrı province have more information than the ones in Afyonkarahisar, and tax office can effect the personnel employment policy negatively in terms of human resources. It is thought that this study can guide the institutions of tax, enterprises and partners on using the artificial intelligence technology effectively in the respect of concentrating on the innovation investments, and that it can contribute on the literature.

Keywords: *Artificial Intelligence, Digital Transformation at the Enterprises, Innovation, Human Resources, Personnel Employment, Tax Applications*

⁴ PhD student, Afyon Kocatepe University, Social Sciences Institute, Department of Public Finance, aysemercan81@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-8332-7794

⁵ Ağrı İbrahim Çeçen University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Public Relations and Advertising, ahmetgumus4006@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7089-5936

Giriş

Sanayi çağının başlamasıyla birlikte insanoğlu ilkel olarak buhar gücü ile çalışan makinelerle karşılaşmışken, günümüzde onların yerini teknolojinin gelişmesiyle birlikte internet ve akıllı mobil cihazlar almış ve bunlar dijital çağın başlanmasına neden olmuştur (Dirican, 2015, s. 565). Günümüzde; küreselleşme, yeni teknolojik gelişmeler ve dijitalleşme ile makineye dayanan yapay zekâ; eğitim uygulamaları, sağlık uygulamaları, güvenlik uygulamaları, lojistik uygulamaları ile diğer birçok uygulamada gün geçtikçe geleneksel yöntemlerin yerini almıştır. Yeni yöntemler vergi uygulamalarında da dijitalleşme, robot teknolojisi, makineler ve blok zincire yoğunlaşılmasına neden olmuştur (Faúndez-Ugalde, Mellado-Silva ve Aldunate-Lizana, 2020, s. 2).

Teknolojik gelişmelerle beraber değişimler ve dönüşümler devam etmiştir. Bu dönüşümler beraberinde e-devlet uygulamasını meydana getirmiş ve e-devlet uygulaması sonucunda da kamu alanında dijital dönüşüm ortaya çıkmıştır (Tanrıverdi, 2021, s. 298). Diğer yandan yapay zekâ, tüm işletmelerde olduğu kadar kamu kurumlarında da uygulanmaya başlamış olmakla birlikte vergi uygulamalarında da dijital dönüşüm gerçekleşmiştir (İlgün, 2020, s. 244). Yaşanan hızlı dijital dönüşümlerden Türkiye’de zincirleme olarak etkilenmiş ve elektronik vergi uygulamaları Türk vergi sisteminde yerini almıştır. Bu kapsamda beyannamelerin internet aracılığıyla alınması (e-Beyanname), “İnternet Tabanlı Vergi Dairesi Otomasyonu” (e-VDO), 81 ilin tamamında denetim birimlerinin tam otomasyonlu yapılması, “Veri İstihbarat Merkezi” (VERİA), “Vergi İletişim Merkezi” (VİMER) ve “İnsan Kaynakları Otomasyon Projesi” İNKA gibi elektronik uygulamalar kullanılmaya başlanılmıştır (Tolkun ve Tekin, 2022, s. 292).

Devletin en önemli gelir kaynaklarından olan vergilerin devlet ve vergi mükellefi olmak üzere iki sac ayağı bulunmakta olup; yapay zekânın kullanılması vergi idaresinin uygulamaları açısından bu iki tarafı ilgilendirmektedir (Turan, 2020, s. 60). Bu bağlamda vergilendirme sürecini oluşturan vergilerin tarhı, tebliği, tahakkuku, tahsili; vergi denetimi, vergi incelemesi ve vergi dairesinin mükelleflere sunduğu vergiyle ilgili diğer hizmetleri de bu süreçten etkilenecektir.

Bu çalışmada vergi mükelleflerinin yapay zekâyla ilgili vergi uygulamaları hususundaki algılarının araştırılması amaçlanmıştır. Buna ilaveten bu çalışma giriş, literatür, bulgular ve sonuç ile öneriler olmak üzere dört bölümden oluşmakta olup, çalışmanın giriş kısmında yapay zekâ hakkında genel bilgilere yer verilmiş, çalışmanın diğer bölümlerinde ise yapay zekâ kavramı açıklanıp, yapay zekânın önemine ve olumlu yönlerine değinilmiştir. Daha sonra yapay zekâ ve vergi uygulamalarına değinilerek literatür kısmı tamamlanmış ve çalışma ile ilgili yapılan araştırmaya ilişkin bilgilere yer verilmiştir. Araştırma sonucunda elde edilen bulgular ise analiz edilerek yorumlanmış ve değerlendirilmiş olmakla birlikte sonuç ve öneriler bölümünde ise, çalışmanın tümü ile ilgili genel bir değerlendirme yapılarak önerilere yer verilmiştir. Bu çalışmanın gerek literatüre gerekse de vergiyle ilgili işletme paydaşlarına yapay zekâyla dijital dönüşüm uygulamalarına yatırım yapılması ve geliştirilmesi bakımından katkı sunacağı düşünülmektedir.

Literatür Araştırması

Yapay Zekâ

Yapay zekâ kökenini makine öğreniminden alan zengin içeriğe sahip bilişim literatüründe ifade edilen endüstriyel bir kavramdır (Lee, Davari, Singh ve Pandhare, 2018, s. 20). Bir bakıma bu kavram tarihte ilk olarak 1950’li yıllarda ortaya çıkmış olmakla birlikte, ortalama bir insan zekâsıyla yapılabilecek işleri daha kısa zamanda yapabilecek ileri teknolojik araçların mühendislik kabiliyetiyle üretilmesidir (Pham ve Pham, 1999, s. 937). Buna ilaveten ilk olarak 1956 yılında John McCarthy tarafından insan zekâsının öğrenme yeteneğinin taklit edilerek makinelerle uyarlanması amacıyla ortaya atılmıştır (Schmidt-Erfurth, Sadeghipour, Gerendas, Waldstein ve Bogunović, 2018, s. 2). Bir bakıma yüksek kapasiteye sahip bilgisayarların insan zekâsının taklit edilerek dışardan elde ettiği verileri yorumlaması, analiz etmesi ve öğrenmesinin sonucudur (Tang ve

Veelenturf, 2019, s. 3). Bu doğrultuda günümüzde yapay zekâ teknolojileri süper veri işleme, depolama kapasitesine sahip bilgisayarlar ile büyük veri biliminin gelişimine bağlı olarak birçok teknolojik gereçlerde oldukça yaygın olarak kullanılmaktadır (Lu, Chen, Kim ve Serikawa, 2018, s. 369). Yapay zekâ, kullanıldığı bütün alanlarda işleri çok hızlı ve en az hata ile yerine getirebilecek olması nedeniyle önemlidir (Yardımcıoğlu ve Şıtak, 2020, s. 348). Diğer yandan yapay zekânın makine öğrenmesi insanların günlük hayatlarını kolaylaştırmış, örgütlerin ve toplumun genel refahlarının iyileştirilmesine yasal, etik ve sosyal zorluklara rağmen katkıda bulunmuştur (Thiebes, Lins ve Sunyaev, 2021, s. 447). Özetle bu kavram insan yaşamını kolaylaştırması, işletmelere zaman-maliyet avantajı sağlaması bakımından önemlidir.

Günümüzde teknolojinin hızlı bir şekilde artması ve sürekli gelişmesi yapay zekâ kavramında farklı şekillerde tanımlanmasına neden olmuştur. Bununla beraber yapay zekânın birçok alanda uygulanması nedeniyle literatürde belirli bir alana yönelik tanımının yapılması zordur (Gacar, 2019, s. 390). Bu bağlamda yapay zekâ kavramı şu şekillerde tanımlanabilir:

- Yapay zekâ kavramı Stuart Russel ve Peter Norvings tarafından akılcı düşünen ve davranan aynı zamanda insan gibi düşünüp davranabilen sistem olarak tanımlanmıştır (Yereli ve Şahin, 2020, s. 10).
- İnsanlara özgü olan zekâ ve zihinsel özelliklerin bilgisayar ortamında incelenerek formül haline getirilmesi ve bunların yapay sistem uygulanan alanlarda kullanmayı hedefleyen araştırma alanları yapay zekâ olarak tanımlanmaktadır (Yıldız, 2019, s. 302).
- Genel bir tanımla yapay zekâ, insanlara ait olan problem çözme, düşünebilme yeteneklerinin makineler tarafından taklit yoluyla yapıldığı bilgisayar biliminin alt dallarından birisidir (Avcı, 2021, s. 52).

Yapay Zekâ ve Vergi Uygulamaları

Türkiye’de vergi uygulamaları otomasyon, elektronikleşme ve yapay zekâ ile küresel dünyada gelişen teknolojik değişmelerle beraber sürekli olarak yeniliklere ayak uydurduğu görülmektedir. Türkiye’de elektronik geçişe ilk adım kayıt dışılığı kontrol altına almak amacıyla 1995 yılında merkezi bir bilgisayarda toplanan bilgiler ışığında Maliye Bakanlığı tarafından tüm vatandaşlara verilen vergi kimlik numarasıdır (Başar, 1998). Elektronik ortama geçiş sürecinin devamında ise izleyen yıllarda ilki 1998 yılında başlayan “Vergi Daireleri Tam Otomasyon Projesi” (VEDOP) sistemi ve devamında yeni teknolojilere göre düzenlenmeye devam eden VEDOP II, VEDOP III görülmektedir. Bununla beraber dijital çağın hızlı bir şekilde artmaya devam etmesiyle birlikte Gelir İdaresi Başkanlığının mükellef odaklı kamu hizmeti sunumu ve diğer kamu idareleri ile uyumlu bir şekilde çalışmak amacıyla 2008 yılında elektronik vergi daireleri otomasyonu (e-vdo) sistemi kurulmuştur (Orkunoğlu Şahin, 2016, s. 145). Daha sonra Gelir İdaresi Başkanlığı e-hizmet alanında çeşitli uygulamalara yer vermiştir. Bunlar; elektronik ortamda oluşturulan e-fatura, e-defter, e-arşiv, e-yoklama, e-bilet, e-irsaliye, e-makbuzlar, e-tebligat, e-haciz, e-denetim ve e-tahsilat vb. uygulamalardan oluşmaktadır (Öz ve Bozdoğan, 2012, s. 80).

Ayrıca kamu hizmetlerinin tek yerden, haftanın her günü ve saati kesintisiz bir şekilde yapılması amacıyla 18 Aralık 2008’de ‘e-devlet kapısı’ açılmıştır (Türkiye Cumhuriyeti [TC] Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Dairesi Başkanlığı Bilgi ve İletişim Teknolojileri Dairesi, 2022). Açıldığı dönemde sınırlı alanda hizmet veren bu uygulama günümüzde hizmet alanını geliştirmiştir. Vergi işlemlerine ait e-devlet portalı altyapısında e-vergi levhası, vergi borcu sorgulama, vergi borcu yapılandırma gibi Gelir İdaresi Başkanlığına ait hizmetler yapılmaktadır.

2018 yılına geldiğimizde ise Gelir İdaresi Başkanlığının yeni bir uygulaması olan interaktif vergi dairesi projesi karşımıza çıkmaktadır. Bu proje ile Gelir İdaresi Başkanlığı hızlı ödeme işlemleri, doğrulama hizmetleri, borç işlemleri, işe başlamanın bildirilmesi gibi mükellefiyet işlemleri, vergi işlemleri, tebligat işlemleri, beyanname işlemleri ve e-defter ve diğer e-uygulamalara ilişkin işlemleri yapabilmektedir.

Türkiye’de otomasyonun dijital çağın ve yapay zekânın son adımı ‘Türkiye Dijital Vergi Dairesi’nin’ kurulmasına dair yasa oluşturulmaktadır. Mükelleflerin tamamını kapsayan ‘Türkiye Dijital Vergi Dairesi’ 31 Aralık 2022 tarihinde hizmet vermeye başlayacaktır. (Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu [TRT] Haber, 2021). E-devlet kapısı gibi ‘Dijital Vergi Dairesi’ de vatandaşlara haftanın yedi günü her saat kesintisiz bir şekilde hizmet verecektir. Bu sayede mükellefler istediği zaman ve mekânda, kolay ve çabuk bir şekilde işlemlerini yapabileceklerdir. Bununla beraber vatandaşların soru sormaları halinde yapay zekâyâ sahip olan dijital vergi asistanları tarafından soruları yanıtlanacaktır (Ticaret Gazetesi, 2021). Gelir İdaresi Başkanlığı tarafından önce yapılan e-defter, e-belge, e-tebligat ve diğer e- hizmetler ‘Dijital Vergi Dairesinin’ faaliyete geçmesi ile yapay zekâ tarafından çok çabuk yerine getirilecektir.

Yalnızca vergi alanında yaşanan bu gelişmelere bakıldığında yapay zekânın yıllar itibarıyla gücünün artarak daha farklı vergisel işlemleri de yaptığı daha yaygın bir hale geldiği ve günümüzde hayatımızın önemli bir unsuru haline geldiği görülmektedir. Ayrıca günümüzde yapay zekâ uygulamaları artan teknolojiye paralel olarak zaman ve mekân sınırı olmaksızın bilgisayar dışında akıllı telefon ve akıllı saatler yoluyla kullanılabilir (Tanrıverdi, 2021, s. 298-299).

Konuyla İlgili Literatürde Daha Önceden Yapılmış Çalışmalar

Literatür incelendiğinde, yapay zekâ ile ilgili vergi uygulamalarının tamamına yönelik sınırlı sayıda çalışmaya rastlanmıştır. Yapılan bu çalışmalardan bazıları şu şekildedir:

Turan (2020) tarafından yapılan teorik çalışmada, vergi uygulamalarında kullanılan yapay zekânın potansiyel vergi kayıplarını ve kaçaklarını önleyeceği, vergiye uyumu ve vergi hasılatını artıracığı, yapay zekânın vergi sisteminin adil ve etkin bir şekilde oluşturulmasına yardımcı olacağı bulgularına ulaşılmıştır.

Avcı (2021) tarafından yapılan teorik çalışmada da vergilendirme sürecinin son aşaması olan tahsilat aşamasında yapay zekânın kullanımı ve önemine yönelik bir çalışma yapmıştır. Bu çalışmaya göre yapay zekânın olası vergi hatalarını engellediği ve vergi tahsilatını olumlu etkileyebileceği ve erken uyarı sistemi ile mükelleflerin vergisel işlemlerini kolay bir şekilde gerçekleştirebileceği sonucuna ulaşmıştır.

Huang (2018) tarafından yapılan çalışmada Çin’de vergi hukukunun çok sık değişmesi nedeniyle vergilendirmede yapay zekâ kullanımının yaygın olmadığı ve gelişme aşamasında olduğu sonucuna varılmıştır.

Faúndez-Ugalde, Mellado-Silva ve Aldunate-Lizana (2020) ise çalışmalarında vergi mükelleflerinin Latin Amerika’daki ülkelerde vergi idarelerince kullanılan yapay zekâ uygulamalarının algoritmaları ile formüllerine erişim hakları incelenmiş ve sonuç olarak bu teknolojilerin uygulanması kanunlar tarafından açıkça tanınmasına bağlanmıştır.

Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırma nitel araştırma yöntemlerinden birisi olan olgubilim deseni seçilerek gerçekleştirilmiştir. Olgubilim, tecrübelerin ne anlama geldiğinin kavranmasına ve tecrübelerden yola çıkarak bunların iyi bir şekilde tanımlanarak yazıya dökülmesidir (Onat Kocabıyık, 2016, s. 56). Bu doğrultuda bu çalışmada olgubilim deseni seçilmiştir.

Verilerin elde edilmesinde derinlemesine görüşme tekniğinden yararlanılmıştır. Nitel araştırma yöntemlerinin en önemlilerinden birisi olan derinlemesine görüşme tekniği, araştırılan konuyu tüm yönleri ile inceleyen, ağırlıklı olarak açık uçlu sorulardan oluşan, katılımcılardan araştırılan konu hakkında ayrıntılı bir şekilde cevapların alındığı ve katılımcılarla yüz yüze görüşülerek araştırma ile ilgili bilgi elde edilmesini sağlayan veri toplama tekniklerinden birisidir (Tekin, 2012, s. 101-102). Araştırma kapsamındaki katılımcılarla derinlemesine görüşme yapılması, katılımcıların düşüncelerinin ve bakış açılarının analiz edilmesi amacıyla araştırmada nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir.

Araştırmada yapılan saha çalışması 2022 yılında Nisan ve Haziran ayları arasında gerçekleştirilmiştir. Araştırmaya 23.03.2022 tarih ve 75 sayılı Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Etik Kuruluna yapılan başvuru sonucu, etik kurulu kararına ilişkin rapor alındıktan sonra başlanmıştır. Araştırmanın yapılmasında araştırmaya katılan vergi mükelleflerine araştırmayla ilgili gerekli bilgiler verilmiş ve çalışmaya gönüllü olanların katılımı ile araştırmaya devam edilmiştir. Araştırma konusu ile ilgili bilgi verildikten sonra bazı vergi mükelleflerinin “yapay zekâ” hakkında bilgisi olmadığı için bu katılımcılar ile çalışma sonlandırılmıştır.

Araştırmada verilerin toplanmasında ‘yarı yapılandırılmış görüşme formu’ kullanılmış ve 18 açık uçlu sorulardan oluşan bu forma vergi mükelleflerinin araştırmada yer alan sorulara verdikleri cevaplar yazılarak daha sonra cevapların analizi yapılmıştır. Bununla beraber araştırmaya katılan vergi mükelleflerinin gerçek isimlerine çalışmada yer verilmemiş ve katılımcılar Vergi Mükellefi 1, Vergi Mükellefi 2, Vergi Mükellefi 3, olacak şekilde 1’den 21’e kadar kodlanmıştır. Katılımcılara, kişisel bilgilerinin üçüncü kişiler ile paylaşılmayacağı bilgisi verilerek, araştırma kapsamında elde edilen diğer bilgilerinde yalnızca bu araştırmada kullanılacağı belirtilmiştir.

Bir bilimsel araştırmada güvenilirlik iç ve dış güvenilirlik şeklinde ikiye ayrılmaktadır (Baltacı, 2019, s. 381). Araştırmanın tutarlılığını (iç güvenilirliğini) sağlamak için ortaya çıkan araştırma bulgularının tamamı araştırmacılar tarafından şeffaf bir şekilde yorum yapılmaksızın doğrudan verilmiş, araştırmanın teyit edilebilirliğini artırmak (dış güvenilirliğini) için ise, araştırma kapsamında elde edilen veriler gelecekte başka araştırmacıların yararlanması adına saklanmıştır.

Araştırmacının veri toplama sürecinde yansız ve araştırma konusu olan olgunun olduğu gibi gözlemlenmesinin nitel araştırmalarda geçerliliğini sağladığından söz edilmiştir. Bir bakıma araştırmacının yanlı olması araştırmayı tehlikeye sokan bir faktör olduğundan bahsedilmiştir (Yıldırım, 2010, s. 81; Çelik, Baykal ve Memur, 2020, s. 401). Buna göre bu çalışmada araştırmacıların araştırma sürecinde araştırma kapsamındaki olgular hakkında yansız ve olduğu gibi gözlemlemiş olması, bu araştırmanın geçerliliğinin kanıtıdır.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışmada amaç; Ağrı ve Afyonkarahisar illerinde bulunan gelir vergisi mükelleflerinin yapay zekâyla ilgili vergi uygulamaları hakkındaki algılarının araştırılmasıdır.

Araştırmanın önemine gelindiğinde ise devletin en önemli gelir kaynağı olan vergilere ilişkin uygulamalardır. Günümüzde geleneksel yöntemlerden uzaklaşmaya başlanılmış ve yerini yeni teknolojiye dayanan yöntemler almıştır. Dolayısıyla bu araştırmanın önemi, günümüzde birçok alanda uygulanan yapay zekâ sisteminin vergi uygulamalarına da entegre edilmesidir. Nitekim bu çalışma hem literatürdeki boşluğun doldurulması açısından hem de ilgili alanda gelecekte yapılacak çalışmalara yol gösterebilmesi açısından önem taşımaktadır.

Araştırmanın Çalışma Grubu

Nitel araştırmalarda örneklemin evreni temsil etme gibi bir sorunsalının bulunmaması sebebiyle, evren ve örneklemden ziyade çalışma grubu tercih edilir (Bakioğlu ve Kurt, 2009, s. 31). Bu doğrultuda da araştırmanın çalışma grubunun belirlenmesinde amaçlı örnekleme metodu tercih edilerek ulaşılan Ağrı ve Afyonkarahisar illerindeki vergi ödeyen 21 vergi mükellefidir.

Araştırmanın yöntemi belirlenirken amaçlı örnekleme yöntemlerinden birisi olan kolay ulaşılabilir durum örnekleme seçilmiştir. Bu çerçevede 21 vergi mükellefi belirlenmiştir. Ancak Ağrı ilinde yaşayan farklı meslek gruplarındaki vergi mükelleflerinin araştırmaya katılmak için çekince göstermesi ve araştırmanın gönüllü katılıma dayanması nedeniyle yalnızca SMMM'ler ile yapılabilmektedir. Çünkü işleri gereği devlet ile mükellefler arasında köprü görevi gören ve ayrıca kendileri de birer vergi mükellefi olan SMMM'ler araştırmaya katkı sağlamak için gönüllü olmuşlardır. Bu nedenle araştırma Ağrı ilinde 11 SMMM, Afyonkarahisar ilinde ise 1 SMMM, 1 muhasebe elemanı ve 8 tane de farklı meslek grupları ile yapılarak toplamda 21 katılımcı ile yapılmıştır.

Araştırma Verilerinin Analizi

Araştırma sonucunda sağlanan bulguların analizi için betimsel analiz yönteminden yararlanılmıştır. Betimsel analiz yöntemindeki amaç, veri toplama tekniği ile elde edilen bulguların özetlenip, yorumlanması sonucu okuyucuya bilgi vermektir (Özdemir, 2010, s. 336). Özetle, bu çalışmada bulgular okuyucuya bilgi vermek amacıyla önce elde edilmiş, sonra da sırasıyla özetlenmiş, sonuç bölümünde yorumlanmıştır. Ayrıca veriler analiz edilirken vergi mükellefleri sırasıyla VM 1, VM 2, VM 3, VM 4, şeklinde VM 21'e kadar kodlanmıştır.

Araştırmanın Bulguları

Araştırmanın bulguları demografik ve nitel bulgular olmak üzere ikiye ayrılarak, incelenmiştir.

Araştırmanın Demografik Bulguları

Tablo 1
Vergi Mükelleflerinin Demografik Yapısı

Katılımcılar	Yaşadığı Şehir	Medeni Durumu	Cinsiyeti	Yaşı	Eğitim Durumu	Mesleği
VM 1	Ağrı	Evli	Erkek	44	Lisans	SMMM
VM 2	Ağrı	Evli	Erkek	43	Lisansüstü	SMMM
VM 3	Ağrı	Evli	Erkek	48	Lisans	SMMM
VM 4	Ağrı	Evli	Erkek	46	Lisans	SMMM
VM 5	Ağrı	Evli	Erkek	50	Lisansüstü	SMMM
VM 6	Ağrı	Evli	Erkek	52	Lisans	SMMM
VM 7	Ağrı	Evli	Erkek	49	Lisans	SMMM
VM 8	Ağrı	Evli	Erkek	32	Lisansüstü	SMMM
VM 9	Ağrı	Evli	Erkek	43	Lisans	SMMM
VM 10	Ağrı	Evli	Erkek	44	Lisans	SMMM
VM 11	Ağrı	Evli	Erkek	35	Lisansüstü	SMMM
VM 12	Afyonkarahisar	Evli	Erkek	38	Lisans	Nakliyecisi
VM 13	Afyonkarahisar	Evli	Erkek	51	İlköğretim	Esnaf
VM 14	Afyonkarahisar	Evli	Kadın	32	İlköğretim	Esnaf
VM 15	Afyonkarahisar	Evli	Kadın	25	Lisans	Tıbbi Sekreter
VM 16	Afyonkarahisar	Evli	Kadın	32	Lisansüstü	Diyetisyen
VM 17	Afyonkarahisar	Bekar	Erkek	33	Lisansüstü	Akademisyen
VM 18	Afyonkarahisar	Bekar	Erkek	30	Önlisans	Esnaf
VM 19	Afyonkarahisar	Evli	Kadın	46	Lisans	SMMM
VM 20	Afyonkarahisar	Bekar	Kadın	50	Lisans	Muhasebe
VM 21	Afyonkarahisar	Evli	Kadın	37	Lisans	Öğretmen

Çalışma Ağrı ve Afyonkarahisar illerinde yaşayan vergi mükellefleri ile yapılmıştır. Çalışmaya toplam 21 vergi mükellefi katılmıştır. Bunlardan 11 vergi mükellefi Ağrı ilinden, 10 vergi mükellefi ise Afyonkarahisar ilinden katılan katılımcıdan oluşmaktadır. Tablo 1’de yer alan verilere göre araştırmaya katılan vergi mükelleflerinin yarıdan fazlasının SMMM mesleğini icra ettiği, evli, yarıya yakınının 40 ve üzeri yaşlarında, Ağrı ilinde yaşadıkları, cinsiyetlerinin erkek olduğu saptanmıştır.

Araştırmanın Yapay Zekâyla İlgili Vergi Uygulamalarına İlişkin Nitel Bulguları

Vergi mükelleflerine çalışma ile ilgili olarak 18 adet soru sorulmuştur. Bunlardan ilk ikisi demografik sorulardan oluşmakta iken diğer sorular ise (16 soru) çalışmaya ilişkin nitel sorulardan oluşmaktadır. Bu kapsamda 16 soru belirlenirken ilk üç soru (1,2,3) yapay zekâ algısı; ikinci üç soru (4,5,6) vergide yapay zekânın kullanımına ilişkin sorular; üçüncü üç soru (7,8,9) yapay zekânın vergiye etkileri; diğer sorular ise 10'uncu soru yapay zekânın vergi idaresi çalışanlarına yönelik istihdam politikasına etkileri; 11'inci soru yapay zekânın vergi idaresi çalışanlarına ve mükelleflere etkileri; 12'nci soru yapay zekâ uygulamalarının vergi kapasitesine etkileri; 13'üncü soru yapay zekânın vergi kanunlarına etkileri; 14'üncü soru yapay zekânın vergi ödevlerine etkileri; 15'inci soru yapay zekânın vergi uygulamalarına yönelik siber güvenliğe etkilerine; 16'ncı soru yapay zekânın vergi uygulamalarında hata ve hilerin etkilerine yönelik düşünceleri öğrenilmek istenilmiştir. Bu bağlamda vergi mükelleflerine sorulan sorular ve verdikleri cevaplar sırasıyla şu şekildedir:

“Yapay zekâ hakkında bilginiz var mı? Cevabınız evetse yapay zekâ sizce ne anlam ifade ediyor? Kısaca bahsediniz.

VM 1: “Evet var. İnternette ve sosyal medyada metavers tanıtımı konusunda ilgili görsellerde bilgim oldu. Yapay zekâ, iş yükünü hafifleten zaman-fayda maliyeti sunan bir sistemdir”.

VM 4: “Evet, İnsanları pasivize eden, insanı insanlıktan çıkararak bir sistemdir”.

VM 6: “Çok da bilgi sahibi değilim. Yeni bir şey. Toplumunu ilgilendirebilecek, işleri daha da kolaylaştıracak, insanın zamanını azaltacak bir araç diye düşünüyorum. 10 kişinin yapacağı işi bir kişi yapacak”.

VM 7: “Çok teknik bir bilgim yok. Ama yazılı ve görsel basından gördüğümüz kadarıyla yüzeysel bilgim var. Bence daha çok robotların ön planda olduğu, teknolojik bir anlamı var. İnsanoğlunun kendini teknolojiye teslim etmesidir”.

VM 11: “Maalesef yok Sosyal medyadan duyduğum kadarıyla insana zarar verecek bir şeydir, robotlaşmaya yol açacak, ilahi yaratıcılığa aykırı bir durumdur”.

VM 12: “Evet var. İnsani olarak düşününce insani vasıflarını bırakınca insani vasıflardan kaynaklanan hataları en aza hatta sıfıra indirmek.”

Araştırmaya katılan vergi mükelleflerinin tamamına yakının yapay zekâ hakkında az veya çok bilgi sahibi olduğu anlaşılmıştır. Buna göre VM 3, 4, 5, 6, 7, 8, 18 gibi katılımcıların yarıya yakını yapay zekâ ile ilgili bilgilerinin çok olmadığını belirtmişlerdir. Diğer yandan araştırma kapsamındaki katılımcılardan VM 4, 7, 11 yapay zekâ tanımıyla ilgili ilahi yaratıcılığa aykırı bir durum, insanoğlunun kendini teknolojiye teslim etmesi, insanları ikinci plana atan sistem gibi olumsuz tanımlama yapmasına karşın, VM 1, 10, 12 gibi katılımcıların yapay zekâyla ilgili tanımlarının olumlu olduğu saptanmıştır. Buna ilaveten katılımcıların (VM 7, 8, 11, 14, 15, 17, 18) yapay zekâ için robot metaforunu kullandıkları, yapay zekânın insanın günlük işlerini azaltabilecek, kolaylaştırabilecek, insani hataları azaltabilecek ve zaman tasarrufu sağlayacak bir araç (VM 1, 6, 9, 12) olduğunu belirttikleri anlaşılmıştır.

“Vergi uygulamalarında yapay zekâ kullanılmalı mıdır? Cevabınız olumluysa yapay zekânın vergi uygulamalarında kullanılmasının sizin açınızdan ne gibi yararları olabilir?”

VM 1: “Kullanılmalı ancak kontrol şartıyla kullanılmalıdır. Doğruluğu teyit edilmeli. Ticaretten dolayı kesilecek belgenin teyit edilmesi gerekir. Zaman-fayda maliyeti göz önünde bulundurarak, işyerinde ve evde takibi kolaylıkla yapılabilir. Yapay zekâyla ilgili vergi uygulama işlemlerinin yapılması halinde, 700.000 kişi istihdam dışı kalacaktır”.

VM 2: “Evet kullanılmalıdır. İnsan faktörünün azalmasıyla, insanın sürecin dışına çıkarılmasıyla, insan kaynaklı hataların azalmasına neden olacaktır”.

- VM 5: “Hayır, kullanılmamalıdır. Meslekle ilgili hiçbir yararı olmaz. Üçüncü kişilere vergi tablolarını daha kolay ulaşmasını, kanunda denetime birebir zarar verecek bir kullanım alanı olur”.
- VM 6: “Tabiki evet. Muhasebe işleyişi insanı ikinci plana atacağından iyi olmayacak, ancak denetim açısından iyi olacağını düşünüyorum. Denetimde kolaylık sağlar. Meslek mensupları açısından tek tuşla işlemler yapılacağından, bilgi körelecektir”.
- VM 7: “Hayır kullanılmamalıdır. Verginin kontrolü, analiz yapılması, sistemin kontrol altında tutulması için yapay zekâya ihtiyaç vardır. Sisteme mükellefe yararlı olup, olmadığı konusunda, analiz yapmada, verilerin toplanması ve işlenmesinde faydalıdır”.
- VM 8: “Kesinlikle kullanılmalıdır. İşlerimiz daha çok kolaylaştırır, bize daha çok vakit kazandırır”.
- VM 11: “Kullanılmamalıdır. Çünkü vergi tamamen uygulama alanı bulduğu sosyolojinin kişiliğiyle, ekonomisiyle alakalıdır. Bunu da toplumun karar vericileri, sosyolojinin, psikolojisine ve iktisadına göre karar vermesi gerekir. Yararlı olacağını uygun bulmadığımdan, kullanılmaması gerektiğini düşünüyorum”.
- VM 12: “Evet kullanılmalıdır. Devletin vergilerini zamanında ve eksiksiz toplaması açısından olumlu olduğu için kullanılmalıdır. Fakat vergi kaçırın mükellefler açısından değerlendirirsek yapay zekânın vergi uygulamalarında kullanılması olumsuz bir durum.”
- VM 17: “Kullanılabilir. Elektronik ticarete belli boşluklar var bunlar nasıl doldurulacak. Küreselleşme ile bir sürü boşluk var. Elektronik ortamda belli siteler oluşturularak yapay zekâ alanları genişletilmeli. Örneğin; İstanbul İnteraktif Vergi Dairesi ve diğer vergi daireleri ile. Benim açımdan yapay zekânın çok yararı yok farklı alanlarda (vergi dışı alanlarda) kullanılması daha yararlı, daha iyi olur. İnsan duygusal ama robot ya da vergi dairesi değil.”
- VM 19: “Kullanılmalıdır. İnsanların elinden çıktığında hem kamu hem de mükellef açısından sıkıntılı olur. Ama yapay zekâda hata olmaz, eşitlik olur.”
- VM 20: “Vergi uygulamalarında yapay zekâ kullanılmalıdır. Çünkü özellikle vergi kaçırma gibi durumlarda etkili olacağını düşünüyorum.”
- VM 21: “Kullanılmalıdır. Zamandan tasarruf sağlar”.

Araştırmaya katılan katılımcıların görüşleri incelendiğinde, VM 3, 5, 7, 11 yapay zekânın vergi uygulamalarında kullanılmaması yönünde olumsuz görüş beyan ettikleri halde, çoğunun yapay zekânın vergi uygulamalarında insan kaynaklı hataların azaltılması, denetimde kolaylık sağlaması, insanın hayatını kolaylaştırması, yapılacak diğer işler için mükelleflere vakit kazandırması, ödeme işlemlerinde yardımcı olması, vergi kaçırmanın önlenmesi, eşitliğin sağlanması ve zaman tasarrufu sağlaması bakımından kullanılması gerektiğini (olumlu görüş) ifade ettikleri tespit edilmiştir.

“Yapay zekâ vergi uygulamalarında hangi alanlarda, hangi vergilerde kullanılmalıdır?”

- VM 2: “Tüketim vergilerinde, ağırlıklı olarak da Katma Değer Vergisi ve Özel Tüketim Vergisi gibi vergilerde kullanılabilir”.
- VM 7: “Tahsilatta vatandaştan zorla alınması olmaz. Tarh, tahakkuk aşamasında alınabilir. Toplanan vergilerin tahakkuk aşamasında olur. Tahsilatta mümkün değildir. Mevcut bütün vergilerde, kurumlar ve gelir vergisi, geçici vergiler, damga vergisi tahakkuk aşamasında gelire bağlı bütün vergilerde kullanılmalıdır”.
- VM 8: “Daha çok faturaların muhasebeleştirilmesi konusunda, vergilerin ödenmesi konusunda kullanılmalıdır”.

VM 11: “Kullanılmamalıdır”.

VM 17: “Gümrük vergilerinde mal kaçırılma ve kayıt dışı ekonomi nedeniyle gümrük vergisi kullanılmalı. Tüm vergilendirme tekniğini kapsamalı.”

VM 19: “Özellikle Katma Değer Vergisinde kullanılmalı. Ayrıca Vergi Usul Kanununun uygulanmasında kullanılmalıdır. Bunun yanı sıra Gelir Vergisi, Kurumlar Vergisinde mutlaka yapay zekâ kullanılmalıdır.”

Araştırma kapsamındaki vergi mükelleflerine sorulan sorunun cevapları incelendiğinde, katılımcılardan VM 11 yapay zekânın vergi uygulamalarında hiçbir vergide kullanılmamasını, VM 2 özellikle tüketim vergilerinde kullanılması, VM 7 tüm vergilerde kullanılmasını belirtmekle beraber kurumlar ve gelir vergisi ile bunların geçici vergilerinde ve damga vergisinde kullanılması, VM 8 daha çok faturaların muhasebeleştirilmesinde kullanılması, VM 17 Gümrük Vergilerinde kullanılması, VM 19 ise Vergi Usul Kanununda da kullanılması gerektiğini belirtmişlerdir. Bunların dışında kalan vergi mükelleflerinin yarısına yakınının yapay zekâyı vergi uygulamalarıyla ilgili tüm alanlarda, tüm vergilerde uygulanması gerektiğini ifade ettikleri tespit edilmiştir. Diğer yandan katılımcıların verdikleri cevaplar doğrultusunda yapay zekânın Gelir Vergisi, Kurumlar Vergisi ile Katma Değer Vergisi gibi vergi uygulamalarında kullanılması gerektiği anlaşılmıştır.

“- Mükellef bilgileri

- Vergilendirme süreci (tarh, tahakkuk, tebliğ, tahsil)

- Vergi denetimi

Sizce yukarıda sayılanlardan hangisi veya hangileri yapay zekâ tarafından etkin olarak kullanılabilir? Sebebini belirtiniz.”

VM 1: “Vergilendirme süreci, özellikle tahsilatta etkin olarak kullanılmalı. Vergi mükellefine tahsilat yapılırken kısıtlama getirilmeli ve vergi borcunun ödenmemesi halinde tahsilat hızının artırılması amacıyla vergi mükellefine cezai müeyyide gelmemesi için kısıtlama olmalı. Mükellefe uyarı niteliğinde, ödevini yapma yönünde olmalı. Denetim mekanizması noktasında da devreye girmeli”.

VM 3: “Tahakkuk. Hızlı sonuca ulaşma açısından”.

VM 4: “Vergi denetiminde etkin bir şekilde kullanılabilir ancak bizim ülkemizde gerekli denetim yok. Vergilendirme sürecinde işlerin etkin bir şekilde yapılabilmesi için yapay zekâyla işler baştan sıkı tutulmalıdır. Kapını kilitli tut, hırsız görme misali. ABD’de en büyük suç vergi ödememek. Ama bizde vergi ödememenin fazla bir yaptırımı yok. Diğer ülkelerin vergi uygulamaları dikkate alınarak ülkemiz vergi sistemine bir an önce uygulanmalıdır. Bizde herkes KDV’den kaçınıyor. Matrah artırım yapıyor, devlete öyle vergi ödüyor. Gelirini düşük gösteren, sahte fatura kullanan, KDV’yi düşürmek yapılıyor”.

VM 5: “Tahakkuk ve tebliğde kullanılabilir. Tahakkuk, verginin hesaplanmasını sağlar. Mükellefe finansal tabloların sunumunda, nihai anlamda mükelleflere finansal tabloların sunumunda kullanılır. Tahakkukta yapay zekânın kullanılmasıyla, bilgi akışı sağlanır. Ekstra bir şey yapmayacaksınız. Korkunç derecede zaman tasarrufu sağlayacaktır”.

VM 6: “Vergi denetiminde etkin olarak kullanılabilir. Her şey online olduğu için, sisteme girildiği için denetlenebilir. Müfettişlerin turne düzenlemesine gerek kalmayacak, zaman ve işleyiş açısından kolaylık sağlayacaktır”.

VM 7: “Mükellef bilgileri birinci derecede, tebliğ, tahakkuk aşamasında olabilir. Tahsilatta yeni alternatifler yaratabilir. Bankalarda yapay zekâ tahsilatta zaten kullanıyor. Mükellef bilgilerinde kamuoyu için faydalı olabilir. Cezai müeyyide olmak zorundadır. Vatandaşların vergi konusunda bilinçli bir

vatandaş olmak durumundadır. Verginin hesaplanmasında, verilerin kısa sürede ve kolaylıkla analiz edilmesinde faydalıdır.”.

- VM 8: *“Mükellef bilgilerinde kesinlikle olması gerekir. Denetimde de gereklidir. İnceleme sonucuna daha çabuk ulaşılır. Tahakkuk açısından otomatik tahakkuk olabilir mesela”. Tamamen sonuca daha çabuk ulaşabilmek içindir”.*
- VM 9: *“Hepsinde kullanılabilir. Vergi denetimi (incelemesi) dışında hepsinde kullanılabilir. İş akışının ve güvenilirliğin sağlanabilmesinden dolayı kullanılmasıdır”.*
- VM 10: *“Vergi denetimi hariç diğer kalemlerinde yardımcı olur ve kullanılabilir. Bu kalemler belli bir yasal çerçevede yapılıyor. Vergi denetimi ise, kişisel yoruma açıktır. Diğerleri ise kişisel yoruma açık değildir”.*
- VM 11: *“Tebliğ olabilir. Çünkü, rutin bir işlemdir. Diğer işlemler irade gerektirir, tahsilat, tarh mükellefe göre özel durumlar gerektirir”.*
- VM 15: *“Yalnızca vergilendirme sürecinde kullanılmalı, çünkü uzun ve zaman alıcı.”*
- VM 17: *“En etkin ve aktif olarak vergi denetiminde kullanılabilir. Mükellef bilgileri de eskiden deftere yazılırdı şimdi ise interaktif yapılıyor. Örneğin; belli bir dönemde noter devri için uygun bir çalışmada yapılan taramalar sonucu eksik gösterilen vergiler sonradan online olarak tespit edildi. Bu nedenle yapay zekâ en etkin vergi denetiminde kullanılmakla beraber vergilendirme süresinde de aktif ve etkin olarak kullanılır.”*
- VM 19: *“Mükellef bilgilerinde kullanılmamalı. Çünkü bu bir robot ve kullanılırsa bilgiler başka sektörlerin eline geçerse sakıncalı olur. Vergilendirme süreci ve vergi denetiminde kullanılmalıdır. Çünkü ikisi de teknik bir konu. Denetimde kişisellik ortadan kalkar ve adalet sağlanır.”*
- VM 20: *“Vergilendirme süreci ve vergi denetiminde bence en etkili kullanım alanı olmalı. Çünkü kaçakların önüne geçmek ancak böyle önlenebilir.”*

Araştırmada katılımcılara sorulan sorulara ilişkin olarak katılımcıların yarıya yakın kısmı (VM 2, VM 9, VM 12, VM 13, VM 14, VM 16, VM 18 ve VM 21) yapay zekânın mükellef bilgileri, vergilendirme süreci ve vergi denetimi olarak hepsinde kullanılabileceği yönündeki görüşleri tespit edilmiştir. Katılımcılardan VM 4 ve VM 6 yapay zekânın yalnızca denetim alanında kullanılmasını beyan etmişlerdir. Diğer katılımcılar ise yapay zekânın kullanılabileceği alanlara yönelik farklı görüşlerinin olduğu saptanmıştır. Diğer katılımcılardan farklı olarak katılımcı VM 19 teknolojik sızıntılardan dolayı mükellef bilgilerinin başkalarının eline geçme ihtimali olduğu için yapay zekânın mükellef bilgilerinde kullanılmaması gerektiğini ifade etmiştir.

“Vergi uygulamalarında yapay zekâ uygulayan ülkeler var mı, varsa hangileridir?”

- VM 1: *“Evet, ABD gibi gelişmiş ülkelerde kısmen de olsa vardır”.*
- VM 2: *“Evet vardır. İskandinav, ABD ve Avrupa ülkeleri ağırlıklı olduğu söylenebilir”.*
- VM 4: *“Vardır. Muhtemelen ABD ve İngiltere diye düşünüyorum”.*
- VM 9: *“Var. İsviçre, İngiltere, Japonya, ABD ve Almanya gibi ülkeler”.*
- VM 13: *“Vardır. Duyduğum kadarıyla sanırım ABD.”*
- VM 17: *“Evet vardır. Günümüzde uygulamayan nadir ülke vardır. Örneğin; ABD Gelir İdaresi, Avrupa büyük ihtimalle kullanıyordur.”*

Araştırmadaki katılımcılara yöneltilen soruların cevapları incelendiğinde, katılımcıların büyük çoğunluğunun vergi uygulamalarında yapay zekâ uygulayan ülkeler hakkında bilgi sahibi olmadıkları, bilgi sahibi olan katılımcıların ise, (VM 1, 2, 4, 9, 17) ABD, İskandinav ülkeleri, Avrupa ülkeleri, İngiltere, İsviçre, Japonya ve

Almanya gibi gelişmiş ülkelerin vergi uygulamalarında yapay zekâyı kullandıkları yönünde beyanda buldukları tespit edilmiştir. Gelişmiş ülkelerin vergi uygulamalarında yapay zekânın kullanımını tercih etmesi, bu ülkelerin gelişmiş teknolojiye, araştırma ve geliştirmeye verdiği önemi gösterir.

“Yapay zekânın vergi uygulamalarındaki kullanımı güvenli midir?”

- VM 1: “Hackerler ve karteller var. Eğer bunların varlığı dikkate alınıp, iyi bir güvenlik ağı oluşturulursa, güvenlidir. Ancak oluşturulmazsa ciddi manada sıkıntılıdır”.
- VM 2: “%100 güvenli olduğu söylenemez ve sağlanamaz ama, genel olarak güvenlidir”.
- VM 3: “Tam da güvenli değildir”.
- VM 4: “Beşere göre evet. İnsandan daha güvenli, rüşvet almıyor. Fiyatı yok. Ancak yapay zekâyı kullananların da dürüst olması lazım”.
- VM 5: “Kapalı bir bilgisayar sistemiye güvenlidir. Ancak açık bir sistemse, her türlü erişime açık ve güvensiz olur”.
- VM 6: “Sistemi uygulayacak ve kuracak olan devlet otoritesinin üçüncü kişilerin verileri ele geçirmesini önlemek için önlemini ve güvenliğini almak zorundadır”.
- VM 7: “Yapay zekânın kendi kararlarını uygulaması mümkün değildir. Programcı ne yüklerse onu uygular. Onu geliştiren programcıya bağlı açık yoksa, yedekleme yaparsa güvenlidir”.
- VM 8: “Yazılımcılar karar verir ama tatbiki güvenli olması lazım. Yazılımcıların programdaki açıkları bulup kapatmasına bağlıdır”.
- VM 9: “Bence güvenlidir. Ancak biraz da vergi dairesindeki memurlara bağlıdır güvenli olup olmaması”.
- VM 10: “Tarh, tahakkuk gibi uygulama alanına göre güvenli olacağını düşünüyorum”.
- VM 11: “Bana göre güvenli değildir”.
- VM 15: “Tartışmalı bir konu. Çünkü insan beynine sahip değil. bir karışıklığa neden olabilir. Önce gerçekten güven sağlamalı.”
- VM 18: “Kısmi olarak güvenlidir. Çünkü alt yapıya bağlı nasıl bir güvenlik sağlayacak. Bilgi açısından güvensiz. Fakat işlem açısından doğru ve güvenli. Yapay zekâda bilgi çalınma oranı artar. Bu nedenle bilgi açısından güvensiz.”
- VM 19: “Sadece süreçte ve teknikte kullanılırsa güvenlidir. Neticede biz hesaplamaları hesap makinesi ile yapıyoruz. Nizamı bilgisayara giriyoruz. Bu nedenle hata yok.”

Araştırmada katılımcılara yöneltilen soruların cevapları incelendiğinde, çoğunluğunun yapay zekânın vergi uygulamalarındaki kullanımının güvenli olduğu saptanmıştır. Diğer yandan bazı vergi mükelleflerinin vergi uygulamalarındaki yapay zekânın kullanımını güvensiz bulduğu (VM 11), kısmi olarak güvenli buldukları (VM 2, 3, 18), bazı vergi mükelleflerinin (VM 1, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 15, 19) ise şartlı olarak güvenli buldukları tespit edilmiştir.

“Yapay zekâ adil bir vergilemeyi sağlar mı? Sağlarsa nasıl sağlar?”

- VM 1: “Evet sağlar. Kayıp ve kaçığın önüne geçer. Dijital vergilendirme ile manuel ortamda yapılan vergi hesaplamalarında mükellefin inisiyatif olarak vergi kaçırmasına teşebbüs edebilmesi önleniyor”.
- VM 4: “Kısmen sağlar. Yasamız elverişliyse bize sağlayabilir. Ancak Avrupa yasaları bize uymuyor. Mevzuatımızı kendi örf ve adetimize göre yaparsak tam destekler”.
- VM 6: “Vergi denetimi sağlam bir yapıya oturtulursa, vergi dağılımının adil olacağını düşünüyorum”.
- VM 7: “Adil vergilendirme, yapay zekânın konusu değil. Şu açıdan vergilerin kişinin gelirin göre kuruşu kuruşuna hesaplanmasında faydalı olur ve kısmen de olsa vergide adil dağılımı sağlar”.
- VM 8: “Zannetmiyorum. Tek başına değil, onu geliştiren yazılımcılar, insan faktörü var. İnsanın müdahale etme imkânı olacağı için, adil olacağını sanmıyorum”.
- VM 9: “Sağlar. Eğer veriler doğru girilirse sağlar. Vergi adaleti Türkiye’de vardır”.

- VM 10: “Evet. Kişisel yorum ve hataları ortadan kaldıracığı için adilden ziyade eşit vergilendirme sağlar. Çünkü adil olması için, yasalarla belirlenmesi lazım”.
- VM 11: “Hayır sağlamaz. Vergilendirme süreci tamamen manipülasyona müsait bir süreçtir. İncelemeye giren dosyanın hangi aşamada olacağını, yazılım hatasında bir ceza uygulanacağından düzeltilmesi zemini olacak. Yapay zekânın bunu suistimal edeceğinden uygun görmüyorum”.
- VM 13: “Adil bir vergilemeyi sağlar. Eğer sisteme doğru bir bilgi girilirse.”
- VM 14: “Yapay zekâ adil bir vergilemeyi sağlayamayabilir. Çünkü yapay zekâyâ kodlamayı biz yapacağız, biz neyi kodlarsak ona göre hareket eder o nedenle sıkıntılı.”
- VM 15: “Daha adil olur. Çünkü hiçbir şeyde kısma ve artırma olmayacak.”
- VM 16: “Sağlar. Değişen yasalar ile güncellenen vergi protokolleri sistemi ile sağlayabilir.”
- VM 18: “Yapay zekâ yüzde yüz olursa adil bir vergilemeyi sağlar. İnsan karışmadığı sürece adalet daha iyi insan vicdanındansa yapay zekâ daha iyi.”
- VM 19: “Eşit bir vergilemeyi sağlayabilir. Adil bir vergilememi onunla ilgili yorum yapmak istemiyorum. Neticede bir robotun eline verilecek ve burada standart bir sonuç olacak. Her işletme açısından adil olur mu bilmiyorum.”
- VM 20: “Elbette sağlar, çünkü veriler insanlar tarafından girilecek sonuçta. Doğru girildiği sürece sorun yok.”
- VM 21: “Sağlar. Şahıs olarak insanları tanımayacağı için ayrıcalık tanımaz”.

Araştırmada katılımcılara yöneltilen sorulara ilişkin olarak katılımcıların görüşleri incelendiğinde, katılımcıların yarısından fazlası yapay zekânın adil vergilendirmeyi sağlayacağı yönünde olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların bazıları yapay zekânın adil vergilendirmeyi (VM 6, 13, 20) şartlı sağlayacağını, bazıları (VM 4, 7) kısmen sağlayacağını, diğer katılımcılar (VM 8, 11, 14) ise sağlamayacağını belirtmişlerdir. Buna ilaveten katılımcılar yapay zekânın vergideki kayıp kaçığın, kişisel yorum ve hataların, insan müdahalesinin oluşmasının önlenmesinde, vergi denetiminin tam oturtulmuş bir sistemle yönetildiğinde, etkin olacağını belirtmişlerdir.

“Yapay zekâ etkin bir vergilemeyi sağlar mı? Cevabınız evetse nasıl?”

- VM 1: “Tahakkuk noktasında sağlar. Tahsilat noktasında etkin bir vergi mükellefe uygulanması etkin olmaz”.
- VM 3: “Evet, kısmen etkin bir vergilendirme, bilişim teknolojileriyle kayıt dışı vergiler yapay zekâyâ etkin bir vergilendirme sağlayabilir”.
- VM 7: “Pek sağlayacağını sanmıyorum. Alakası yok, aksine külfet getirir. Etkin verginin toplanması ekonomik durumla ilgilidir. Dükkânı kapatmış adamdan vergi alamazsın, toplayamazsınız, ona külfet getirir”. Vergide adil dağılım sağlanırsa olur. Ağrı ve İstanbul’da işçi çalıştıran kişilerin her ikisinin de ekonomiye katkısı bir olmaz. Bu ancak tüm ülke genelinde vergi adaleti tam anlamıyla sağlanırsa olur”.
- VM 9: “Hayır sağlamaz. Etkin bir vergileme insanların gelir düzeyine bağlıdır. Yapay zekâ ise vergilemeyi kolaylaştıran bir araçtır”.
- VM 10: “Kısmen. Verginin tabana yayılmasını sağlayarak, tüm kazanç elde eden kurum, kuruluş ve şahısları vergi sistemine dahil edeceğinden, etkin bir vergileme sağlayabilir”.
- VM 19: “Etkin vergilemeyi sağlayacak olan yapay zekâ/robot değil insanlar. Çünkü robotları insanlar çalıştıracak. Ekonomiye ve sektörlere göre uygun bir yapay zekâ sistemi olursa etkin olur.”

Araştırma kapsamındaki katılımcılar kendilerine yöneltilen sorulara olan cevapları çoğunlukla yapay zekânın etkin vergilendirmeyi sağladığı doğrultusunda olduğu tespit edilmiştir. Diğer yandan bazı katılımcılar yapay zekânın etkin vergilendirmeyi kısmi (VM 1, 3, 10, 13, 19) olarak sağladığını belirtirken, diğer bir kısmı ise (VM 7, 9, 11) yapay zekânın etkin vergilendirmeyi sağlamadığı yönündedir. Kısmi olarak yapay zekânın etkin vergilendirmeyi sağladığını ifade eden katılımcılar, yapay zekânın tahsilat dışında tahakkuk noktasında, kayıt dışı vergilerin bilişim teknolojileri kullanılarak, verginin tabana yayılmasını sağlanması ile elde edilecek

kazançların tüm kurumlar tarafından paylaşılması sonucu olduğunu belirtmişlerdir. Yapay zekânın etkin vergilendirmenin sağlayamayacağını söyleyen katılımcılar ise, etkin vergilendirmenin insanların gelir düzeyine, ekonomik duruma bağlı olduğunu, insanlara bağlı olduğunu ifade etmişlerdir.

“Yapay zekâ vergi idaresinin vergi mükelleflerine sunduğu hizmetlerini ne yönde etkiler? Yapay zekâ mükellef memnuniyeti sağlar mı? Sağlarsa, nasıl sağlar?”

VM 2: “Olumlu yönde etkiler. İnsan kaynaklarını ortadan kaldıracığı için hız ve basitlik getirir. Vergide hataları azaltacağı ve adil bir vergilendirme sistemi getireceğinden mükellef memnuniyeti sağlanır”.

VM 3: “Hızlı karar almada ve sonuç almada etkili olabilir. Olumlu yönde etkileyecektir. Hızlı karar almayı sağladığından, mükellef memnuniyeti sağlayacaktır”.

VM 4: “Daha hızlı hizmet almamızı, bilgiye anında ulaşabilmemizi sağlar. %80 mükellef yararına bir şey olması yönünden olumludur. İlk başta hayır ancak daha sonra alıştıktan sonra evet. Mükellef ilk başta izlendiğinden rahatsız olur ancak bu uygulamaların onların yararına olacağını anlarsa memnun olur. Mükellef vergi bilinci konusunda bilinçlendiğinde, korkulacak bir şey olmadığını anladığında memnuniyet daha da artacaktır”.

VM 6: “Vergi mükelleflerinin işlemlerinin takibi açısından iyi olur. Bir isteğe, talebe vergiye mükellef kolaylıkla ulaşır. Daha doğru bir şekilde her an denetim altında olduğunu hissedip, işlemlerini daha doğru gerçekleştirecektir. Sağlayacağını düşünüyorum. Çok da memnun kalmayanlar da olacaktır. İşleyişini, vergilerin doğru ödenip ödenmediğini görecektir, mükellef işini daha iyi yapacaktır”.

VM 7: “Tabii sağlar. Hızlı ve ani kontrol gerçekleşirse sistemde zaman açısından analizinin doğru bir programla yapılması halinde sağlanır. Yapay zekânın mükellef memnuniyetine hiçbir etkisi olmaz. Yalnızca vatandaşa plaket verme yönünde hizmeti olur”.

VM 8: “Olumlu yönde etkiler. Günümüzde insanlar teknolojiye ayak uydurmakta sıkıntı çekiyor. Yapay zekâ buna göre aracılık ederse, mükellef için olumlu olur. Sağlar. Ödemelerde kolaylık sağlarsa, karışıklığı ortadan kaldırabilir”.

VM 10: “Hizmetten daha seri ve daha doğru mükelleflerin yararlanması noktasında etkin olur. Bence baştan mükellef memnuniyeti sağlamaz. Ancak daha sonra, vergileme sistemi getireceklerine göre vergi yükünü azaltacağından, mükellef memnuniyeti sağlanacaktır”.

VM 11: “Olumlu yönde etkiler. Yapay zekâ belli bir formata bağlı olarak fonksiyonel hizmet veremez. Vergi kanunlarının yorumuna açık kısımlarını vergi idaresi ve vergi mükellefleri lehine yorumlayamaz. Sağlayamaz. Çünkü vergi kanunlarında sürekli değişiklikler olduğundan, buna uyumlu olarak vergi mükellefiyetinin kendilerini güncellemeleri gerekmektedir”.

VM 12: “Yapay zekâ mükellef memnuniyeti sağlar. Hali hazırda yer alan e- uygulamaları bir adım öne götürür. Bu nedenle önemli.”

VM 13: “Olumlu yönde etkiler. En azından maliyede çalışan hantal insanları eve gönderir.”

VM 15: “Olumlu etkiler. Çünkü yapay zekâ direkt ödeyecek.”

VM 16: “Pozitif yönde etkiler. Memnuniyet sağlanır. Etkin, doğru hesaplamalar ve açıklamalar ile.”

VM 17: “Yapay zekâ mükellef memnuniyeti sağlar. En basit vergi dairesine mükellef gitmez bu yönden olumlu. Burada mükellefin vergiye bakışı önemli eğer vergi kaçırmak istiyorsa o zaman mükellef için olumsuzdur. Memnuniyet sağlamaz.”

VM 18: “Yapay zekâ mükellef memnuniyeti sağlar. Çünkü her şey daha pratik hızlı olur. Yapay zekâ olursa mesai saati kavramı da ortadan kalkar.”

VM 21: “Vergi idarelerine giden insan sayısını azaltır. İnsanlar zamandan tasarruf sağlayacağı için memnun olurlar”.

Araştırmada katılımcılara yöneltilen sorulara katılımcıların çoğunluğu (VM 2, 3, 4, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 21) yapay zekânın vergi idaresinin vergi mükelleflerine olan hizmetlerine olumlu yönde etkisi olacağını ifade etmiştir. Buna ilaveten yapay zekânın, hız ve basitlik getirmesi, vergi mükelleflerinin teknolojiye kolaylıkla uyum sağlamasında, daha hızlı karar ve sonuç elde etmesinde, sunulan hizmetten daha doğru ve etkin bir şekilde yararlanmasında, çalışanlardan kaynaklı hataların azaltılmasında, hizmetten bulunduğu yerden yararlanmasında, vergi dairesine giden mükellef sayısının azaltılmasında, hantal insan kaynaklarını ortadan kaldırmada, mükelleflere zaman tasarrufu kazandırılmasında önemli katkısının bulunduğu saptanmıştır. Diğer yandan katılımcıların çoğunluğu yapay zekânın hataların azaltılması ile daha adil bir vergi sistemi sağlayacağından, mükelleflerin hızlı karar almasına, etkin doğru açıklamalar ve hesaplamalarla, zaman tasarrufu sağlamada, mükelleflerin vergi bilincini artmasıyla, mükellef memnuniyeti sağlayacağını belirtmiştir. Buna ilaveten adil bir vergi sisteminin gerçekleştirilmesi ile vergide hata ve hilelerin önlenmesinde, zaman tasarrufu sağlayarak, hızlı karar almada, mükelleflerin vergi bilincini artırmada yapay zekânın önemli bir teknolojik gelişme olduğu katılımcılarınca teyit edilmiştir.

“Yapay zekâ vergi uygulamalarında kullanılırsa vergi idaresi çalışanlarına ihtiyaç var mı? Yapay zekâ vergi idaresinin personel istihdam politikasını nasıl etkiler?”

VM 1: “Kısmi olarak vardır. Denetim noktasında vergi idaresi çalışanlarına ihtiyaç vardır. Yazılım noktasında dijital denetim vergi hukukunda kişilerin ihtiyacı olan inceleme, denetim, (icra, evrak inceleme, kayıt, vergilendirme) bunun gibi beş birimde boşluk kalır. Devletin cari kalemlerindeki maliyetlerini düşürür”.

VM 2: “Vergi idaresinin personel sayısı azalır. Çalışacak personele her zaman ihtiyaç olacak ama zamanla yapay zekânın kullanımı yaygınlaştıkça azalacaktır. Personel sayısı azalacağından, yapay zekâ vergi idaresinin personel istihdam politikasını olumlu yönde etkileyecektir”.

VM 3: “Kısmen de olsa ihtiyaç duyulur. Yapay zekâ tek başına yeterli değildir. Teknoloji geliştikçe insana ihtiyaç kalmıyor, işsizliği artırıyor. Yapay zekâ vergi idaresinin personel istihdam politikasını olumlu yönde etkiler. İşsizlik oranını artırır”.

VM 4: “Evet, yapay zekâ ne kadar da iyi olursa olsun mutlaka insana ihtiyaç vardır. Bilişim sistemi, yedekleme olarak vergi dairesinde insan kaynaklarına ihtiyaç vardır. Yapay zekâ vergi idaresinin personel politikasında bir değişiklik yapmaz. Yasayı çıkarmakla olmaz, o kanun konusunda mükellefleri bilgilendirecek personellere ihtiyaç vardır”.

VM 5: “Hayır yoktur. Yapay zekâ vergi idaresinin personel istihdam politikasını olumsuz olarak etkiler. Vergi idaresi personel azaltımına gidebilir. Yazılımcıya ihtiyaç duyulur. Tahakkuk memuru, mükellef takibi yapan memura gereksinim duyulur”.

VM 6: “Mutlaka vardır. Eskisi gibi çok da olmayacak, çalışma sayısında azalma olacak. Bir bardağı üç kişi kaldıracaksa, ikisi kaldıracaktır. Vergi idaresinin istihdam politikasında değişiklik olur, bilgi, beceri, liyakatli insanların istihdam edilmesini sağlar”.

VM 7: “Şu an zaten kuru kalabalık. Bütün her şey online yapılırsa, ihtiyaç duyulmaz. Denetimler sıkılaştırılarak, çalışan insanlara ihtiyaç duyulur. Dış denetim vergi mükelleflerinin denetimini hızlandırır. Şu an sisteme hâkim olan uzman elemana ihtiyaç duyuluyor. Daha alt kademde insana ihtiyaç duyulacak, gelir uzmanına ihtiyaç duyulmayacak”.

VM 8: “İllaki onları yönetecek birilerine ihtiyaç vardır. Çünkü yapay zekâda muhatap bulamayabiliriz. Kesinlikle personel ve yapay zekâ birlikte çalışmalıdır. Tamamen her şey yapay zekâyâ bırakılmamalı,

yapay zekâ yardımcı eleman pozisyonunda olmalıdır. Vergi idaresinin personel istihdam politikasını olumsuz etkileyecektir. Personelin yapacağı işleri yapay zekânın yapması, personel istihdamını azaltır”.

VM 10: *“İllaki ihtiyaç olur. Personel sayısını düşüreceğini düşünüyorum. %40 civarında bir azalma olacaktır”.*

VM 12: *“Her ne olursa olsun bir işletmede insana ihtiyaç vardır. Vergi dairesinde çalışan yani istihdam edilen personel sayısını düşürür.”*

VM 17: *“Gelişen teknoloji ile insan istihdamı zaten azalıyor diğer alanlarda. Eskiye nazaran vergide de azaltır ama bir anda olmaz. Çünkü vergi dairesinin saha elemanlarına ihtiyacı var. Saha denetimleri ancak insan eliyle yapılabilir. Yapay zekâ ile yapılması zor.”*

VM 19: *“Yapay zekâ sadece sayısal veri yorumlamalarında kullanılmalı fakat veri analizi ile insanlar uğraşmazlar. İnsanlar vergi denetimi yaparlar bu nedenle mutlaka insana ihtiyaç olacaktır. Vergi denetimlerinde vergilendirme işlemlerini denetleyecek kişi yok. Bu nedenle şahıslar, müşavirlik yapmalı yani denetim yapmalıdırlar. Yapay zekâ ise teknik işleri yapmalı. İncelemeye verilen bir defter 3-6 ay arası inceleme elemanında kalıyor. Dolayısıyla inceleme süresi uzar. Siz vergisini ve kârını yazarsınız (insanlar) yapay zekâyı bunlar tanımlanacak dersiniz. Yapay zekâ istihdam değil iş politikası ve çalışma politikasını etkiler”.*

Araştırma kapsamında bulunan katılımcılara sorulan sorular doğrultusunda katılımcıların yarısının vergi uygulamalarında yapay zekâ kullanılsa da vergi dairesinde çalışacak insana ihtiyaç bulunduğu, diğer yarısı da yapay zekânın vergi uygulamalarında kullanılmasıyla vergi idaresinin personel ihtiyacı olmayacağı yönünde görüşlerinin olduğu tespit edilmiştir. Katılımcılar ihtiyaç duyulan personellerin denetim noktasında, zamanla yapay zekâ kullanımı arttıkça personel sayısını azalacağını, bilişim teknolojisi, veri yedekleme, yazılımcı gibi unvandaki personellerin istihdamının artacağı, insanların yapay zekâyı yönetme noktasında olması gerektiğini belirtmişlerdir. Diğer yandan katılımcılar kendilerine yöneltilen yapay zekânın vergi dairesinin personel istihdam politikasına etkisine ilişkin soruya, bir kısmı yapay zekânın vergi idaresinin personel istihdam politikasını olumlu etkileyeceğini, diğer bir kısmı da olumsuz yönde etkileyeceğini belirtmişlerdir. Yapay zekânın personel istihdam politikasını olumlu yönde etkilediğini söyleyen katılımcılar, liyakatli, uzman, işin ehli personellerinin istihdamının artacağı, vergi dairesinin cari işlem kalemlerindeki giderleri azaltacağı, personel sayısını düşüreceği, yapay zekânın personel istihdam politikasını olumsuz olarak etkilediğini belirten katılımcılar ise, daha alt kademede çalışanlara ihtiyaç duyulacağı, gelir uzmanlarına ihtiyaç duyulmayacağı, personel sayısını azaltacağı yönündedir. Bununla birlikte hem olumsuz hem olumlu görüş bildiren katılımcıların ortak noktası yapay zekânın personel sayısının azaltacağıdır.

“Vergi idaresi çalışanları ve mükellefler vergi uygulamalarında yapay zekâyı ayak uydurabilir mi? Bununla ilgili personele zaman zaman hizmet içi eğitimlerin verilmesi ne derece faydalı olur?”

VM 1: *“Mükellef çok zor ayak uydurur. Vergi dairesi çalışanları yazılımcılar, programcılar ilgisi olan bölümlerden problemleri olan iletişimde ve idari kısımdaki çalışan personel zor ayak uydurabilir. Denetim noktasında faydalı olur. Diğer noktalarda katkısı olmaz”.*

VM 2: *“Uydurabilir ancak kendilerini geliştirmeleri gerekir. Çok faydalı olur. Özellikle personelin kendini geliştirmesinde çok faydalı olur”.*

VM 3: *“İyi bir eğitimle ayak uydurabilir. Ancak ülkemizin eğitim seviyesi yeterli olmadığından, sıkıntılar yaşayabilir. E-arşive, e-faturanın kullanımını mali müşavirlerin dışında bilen yok. Olumlu katkısı olur”.*

VM 4: *“Uydurabilir ancak eğitim verilirse uydurabilir. Çok faydalı olur”.*

- VM 5: *“Bu nesil olmayabilir ama yeni nesil olan Z kuşağı ve sonrası daha kolay ayak uydurur. Personel genç olursa, olumlu olur. Yaşlı personele yazılım öğretmek zor olur”.*
- VM 6: *“Gelir idaresi ayak uydurur, ancak mükellefler kısmen ayak uydurur. Çok faydalı olur”.*
- VM 7: *“Sistem içerisinde okumuş üniversite mezunu çalışanlar ağırlıktadır. Bunlar kolaylıkla adapte olabilir. Mevzuatların, değişen kanunların insan gücü ile teknoloji uyumlu olması, vergi dairesi çalışanlarına ayda birkaç seminer verilmesi faydalı olur”.*
- VM 8: *“Ayak uydurabilir. Bazı yerlerde teknolojiye ayak uydurmak zorunlu olduğu için buna da ayak uydurabilir. Kesinlikle hizmet içi eğitimlerin verilmesi gerekir ki bu eğitimler vergi dairesi personelleri için çok faydalı olur”*
- VM 9: *“Uydurabilir, çok faydalı olur. Vergi dairesinde yapay zekâ ve teknolojiyle ilgili eğitimler verilip verilmediğini bilmiyorum ama eğer alabiliyorlarsa personele iyi yönde ve faydalı olur”.*
- VM 10: *“Uyduracağımı düşünüyorum. Personele bir eğitim verilirse, verilen bu eğitimlerin personel için çok faydalı olacağını düşünüyorum”.*
- VM 11: *“Sanmıyorum, uyduramaz. Sanmıyorum, faydalı olmaz. Vergi uzmanı kendi alanıyla ilgili bir hizmet içi eğitim alırsa, daha faydalı olur”.*
- VM 12: *“Çalışanlara şayet iyi bir eğitim ve kurs verilirse vergi dairesi çalışanları yapay zekâyâ ayak uydurabilirler. Fakat mükellefler uyum sağlamakta zorluk çekerler. Değişen ve gelişen dünyaya ayak uydurabilmek için personele her zaman hizmet içi eğitim verilmelidir.”*
- VM 13: *“Şu anda zor. Personele eğitim verilirse önü açık o zaman alır ama. Yapay zekâyı bir insan kullanırsa entegre edilir. Ders verilir, referans gösterilirse iyi ve olumlu olur.”*
- VM 14: *“Çok zorlanırsınız. Çünkü robot kodlandığını ezber yapacak. Hatasız ve duygusallık olmadan zamanında yapar bu da bize garip gelir. Yapay zekâda artık personele ihtiyaç yok. O nedenle eğitime de gerek yok.”*
- VM 15: *“Türkiye’de çok zor. Eğitimler bence faydalı olur.”*
- VM 16: *“Yani sisteme ayak uydurmak zor olabilir. Hizmet içi eğitim ile kolaylaştırılabilir.”*
- VM 17: *“Ayak uydururlar. Çünkü herkes şu an akıllı telefon kullanıyor yani buna etkili ama burada yaş faktörü etkili yeni nesil teknolojiye daha hâkim olduğu için daha kolay ayak sağlar. Personele hizmet içi eğitim verilmesi faydalı olur.”*
- VM 18: *“Belli bir sene sonra mutlaka ayak uydurabilir. Yeni gelecek nesil ayak uydurur. Örneğin; e-fatura uygulanmaya başladı insanoğlu buna ayak uydurdu. Bu yüzden yapay zekânın yaptığı diğer vergi uygulamalarına da mutlaka uyum sağlarlar.”*
- VM 19: *“Mükellefler zor uydurur. Gerekli eğitim verilmesi faydalı olur. Çalışanlar ise çalışma alanlarında gerekli eğitim alarak ayak uydurabilirler.”*
- VM 20: *“Belki ilk zamanlarda uyum sağlamak zor olabilir. Ancak nasıl şimdi akıllı teknolojik ürünlere alıştık ve öğrendiysek, yapay zekâyâ da alışma sürecimiz olacak ve eğitim alınmalı.”*
- VM 21: *“Uyum sağlayabilir. Hizmet içi eğitim verilmesi önemli ölçüde faydalı olur. Sürekli değişen dünyada her şeyin güncel tutulması gereklidir. Bu da ancak eğitimlerle mümkün olabilir”.*

Araştırma kapsamındaki katılımcıların kendilerine yöneltilen sorulara verdikleri cevaplar incelendiğinde, vergi uygulamalarında yapay zekâyâ vergi dairesinin kolaylıkla uyum sağlayacağı ancak mükelleflerin zor veya kısmi olarak uyum sağlayacağı hatta uyum sağlamayacağı saptanmıştır. Diğer yandan vergi mükelleflerinin bir kısmı çalışanların yapay zekâyâ ilgili vergi uygulamalarına uyum sağlamasının personelin yaşına, iyi bir

eğitimin verilmesine bağlı olduğunu, ilgili personele hizmet içi eğitimin verilmesinin de faydalı olacağını, diğer bir kısmı ise faydalı olmayacağını belirtmişlerdir. Bunun yanında vergi mükellefleri çalışanlara verilen hizmet içi eğitimler yanında vergi mükelleflerine de vergi uygulamalarıyla ilgili eğitimlerin verilmesi gerektiğini ve bu eğitimlerin mükellefler için de faydalı olacağını belirtmişlerdir.

“Yapay zekâ uygulamaları vergi kapasitesini nasıl etkiler? Vergi kapasitesini artırır mı, azaltır mı?”

VM 9: “Çok etkisi olmaz. Nötr etkisi olur. Çünkü vergi kapasitesi dediğimiz, mükellef sayısına, mükellef getirine bağlıdır”.

VM 11: “Olumsuz olarak etkiler. Hakkaniyet ilkesini ihlal eder. Vergi kapasitesini azaltır. Vergiyi doğuran olaydan ödemeye kadar vergi birçok süreçten geçer. Bu süreçte beşeri faktörler etkilidir. Bundan dolayı yapay zekâ vergi kapasitesi üzerinde etkili olmaz. Yapay zekâ kanunu yorumlayamaz, belli formatta ilerler. Çatışma oluşur, kanunların uygulanmasının ucu açıktır, yapay zekâ kanunları manipüle edebilir”.

Araştırmaya katılan vergi mükelleflerin sorulan soruya ilişkin verdikleri cevaplar incelendiğinde katılımcıların çoğunun yapay zekâsının vergi kapasitesine etkisinin olumlu olduğu ve vergi kapasitesini artıracığı yönünde olumlu görüşlerinin olduğu saptanmıştır. Bununla beraber VM 9 yapay zekâ uygulamalarının vergi kapasitesini çok fazla etkilemeyeceği, VM 11’in ise olumsuz etkileyeceği yönünde görüşlerinin olduğu cevabına ulaşılmıştır. Bununla birlikte yapay zekânın vergi kapasitesini artıracak, olumlu yönde etkileyecek bir araç olması denetim işinde çalışan vergi idaresi çalışanlarının işlerini kolaylaştırıp, iş yüklerini azaltacaktır.

“Yapay zekânın vergi kanunlarına yansımaları nasıl olur? Yapay zekâ ile ilgili vergi kanunlarına eş anlı olarak uyum sağlayabilir mi?”

VM 1: “Bir katkısı olmaz. Yapay zekâyâ paralel olarak kanunlar da değişiklik yapılırsa, katkı sağlar. Kanunlarda bir değişiklik olması lazım, yapay zekâ yoksa zor uyum sağlar”.

VM 2: “Bunun için gerekli kanunların çıkması gerekiyor. Halihazırdaki kanunlar ihtiyaca cevap veremez”.

VM 5: “Yeni kanunlar çıkarılırsa iyi, yansımaları iyi olur. Mevzuat kanunların beyanı esaslı olduğundan, kanunlar çakışacaktır. Yeni düzenlemeler, tebliğler, sirkülerle çıkarılması gerekir. Hayır, yapay zekâ ilgili vergi kanunlarına eş anlı olarak uyum sağlayamaz. Örneğin, kripto parayla ilgili bir düzenleme yok ülkemizde henüz”.

VM 6: “Denetim açısından, takip açısından iyi olacağını düşünüyorum. Yapay zekâ ilgili vergi kanunlarına eş anlı uyum sağlar”.

VM 9: “Aslında çok iyi olur. İstedikimiz yasaya ve kanuna ulaşabiliyoruz. Paket programlarda ve vergi dairesinin sitesinde ulaşılabilir. Programları kurcalamak lazım. Sağlar, güncellemeler geliyor”.

VM 10: “Çıkarılacak olan vergi yasaları alelade değil de yapay zekâyla birlikte ihtiyaca binaen çıkarılabilirse, gereksiz vergilendirmeyi engeller. Hem yapay zekâ hem vergi yasaları çıkarılırken senkronize olmalıdır. Yasalar hazırlanırken, yapay zekâ çalışma sistemleriyle uygun hazırlandığı takdirde herhangi bir sorun olmaz”.

VM 12: “Yapay zekâyı vergi kanunlarına tanımlatırsak insandan daha iyi bir şekilde kanunlar uygulanır. Yapay zekâ vergi kanunlarına eş anlı uyum sağlayabilir şöyle ki; yapay zekâ çözülemeyecek bir durumu daha çabuk ve daha isabetli bir şekilde karar vererek çözer.”

VM 19: “Belki de vergi kanunlarının yeniden revize edilmesi sağlanır. Zaten biz de önce pilot iller ile deneniyor. İnternet ağı çekme kapasitesi ve personel ile pilot bölgede denenerek yaygınlaşır.”

VM 20: “Vergi kanunları da bununla ilgili olarak revize edilebilir.”

Araştırma kapsamında katılımcılara yöneltilen sorulara ilişkin olarak katılımcıların bir kısmı yapay zekânın vergi kanunlarına yansımaları iyi, çok iyi ve olumlu olur diye görüşlerini beyan ettiği, bir kısmının ise yapay zekânın vergi kanunlarına yansımalarının değişiklik yaratmayacağı yönünde olduğu saptanmıştır. Yapay zekânın vergi kanunlarına yansımalarının olumlu olacağını beyan eden katılımcılar istenilen yasaya ve kanuna kolayca ulaşılabileceği, yapay zekâyla birlikte ihtiyaca binaen çıkarılabilirse, gereksiz vergilendirmeyi engelleyeceği, kanunların daha iyi uygulanabilmesini sağlayacağı, denetim ve takip açısından iyi olacağını belirtmişlerdir. Katılımcılardan diğer bir kısmı ise, mevcut olan kanunların bu ihtiyaca cevap veremeyeceği, yeni düzenlemeler, tebliğler, sirkülerler çıkarılması, vergi mevzuatının yapay zekâyı uyum sağlayacak şekilde yeniden düzenlenmesi ve yeni kanunların çıkarılması gerektiği yönünde görüşlerinin olduğu tespit edilmiştir.

“Vergi ödevleriniz ile ilgili işlemlerinizi yapay zekâ aracılığı ile yapmak ister misiniz? Nedeni nedir, hangi işlemleri yapmak istersiniz?”

VM 1: “Şahsen yapmak isterim. Fayda maliyet analizi yapılması sonucu getirilerinin yüksek olacağından ve mükellefle muhatap olmayı bir nebze olsun azaltacağından, muhasebeyle ilgili tüm aşamalarda kullanmak isterdim”.

VM 2: “Evet isterim. Hız ve adalet yönünden yapmak isterim. Hemen hemen hepsini kesilen faturaların otomatik kaydedilmesi sonucu oluşan mali veriler sonucu tahakkuk yapılmış olacak ve hız kazanacaktır”.

VM 3: “Tabii isterim. Rahat olması, hızlı olması ve güvenilir olmasından dolayıdır. Vergisel tüm uygulamaları yapay zekâyı yapmak isterim”.

VM 6: “Tabii isterim. Daha çok ve verimli şekilde yapmak amacıyla. Banka ve vergi dairesinde sıra beleyeceğime, online olarak daha çabuk olacaktır”.

VM 8: “Tabii isterim. Tamamen bu fatura alışverişlerinin otomatik olması taraftarıyım. Faturaları hazırlayıp, beyannameler verip, tahakkuk ettirmesi sebebiyle”.

VM 10: “Evet, raporlama bildirilmesi, tahsilat ve zamanlaması konusunda yardımcı olmasını isterim. İşlerimi daha kolay ve hızlı yapabilmek amacıyla”.

VM 11: “Hayır istemem. Kendi ödevlerimi kendi kontrolümde yapmak isterim”.

VM 12: “Evet, tüm işlemlerimi. Yapay zekâ iyi çünkü zaman tasarrufu da sağlıyor. Çıkılmazsa girince saatlerce muhasebeci ile görüşüyoruz. Örneğin yapılandırma da sıraya giriyoruz. Büyükşehirlerde vergi dairesi uzak bu nedenle yapay zekâ zaman, mekân ve iş tasarrufu sağlar. Bir tuşla mükellefe verilen bir şifre ile bu nedenle yapay zekânın vergisel işlemlerde kullanılması çok iyi. Hem hız, çabuk karar verebilmesi açısından büyük öneme sahip.”

VM 13: “Evet isterim. Beyanname vermeyi, tarh, tahsil işlemlerini yapmak isterim. Vergi dairesine gitmeden vergi ödemem kolaylaşır ve zaman tasarrufu sağlar.”

VM 14: “Geçildikten sonra tüm işlemleri yaparım. Hiçbir işlemi ayırmam. Bilen insanlar için güzel işlem ayırmadan, işimin başından ayrılmadan zaman tasarrufu yaparak hızlı bir şekilde işlemlerimi yaparım.”

VM 15: “İsterim. İşe başlama, işten ayrılma ve ödeme işlemlerimi yaparım. İşimi kolaylaştıracak ne kadar işim kaldı ne oldu diye düşünmeyeceğiz. Kimse vergi kaçırmaz ve kimseye haksızlık olmaz.”

VM 17: “Evet yapmak isterim. Nedeni fırsat maliyeti yani zaman tasarrufu açısından. Örneğin; Vergi dairesine gitmek için büyükşehir de vasıta ile gidilmesi araç park edilmesi bir maliyet ve zaman unsuru ayrıca vergi dairesine gidildiğinde sıra beklenilmesi, sırada kavgaya çıkması, suratı asık personel ile karşılaşılması

gibi olumsuz durumları ortadan kaldırır. Vadesi gelmeyen borç için vadesi geldiği sanılıp vergi dairesine gidilmesi zaman kaybı ve maliyet doğurur. Eğer yapay zekâ olursa bunlar ortadan kalkar.”

VM 19: *“Çok isterim. Çünkü zaman tasarrufu sağlar ve şahsı hataların önüne geçilir. Hem mükellef hem de vergi dairesi şahsında daha az hata yapılır.”*

VM 20: *“İsterim. Çünkü daha hızlı, pratik ve kolay olacağını düşünüyorum. Vergi ödemelerinde, hesaplamalarında vs.”*

VM 21: *“İsterim zamandan büyük tasarruf sağlayacağını düşünüyorum. Tüm vergisel işlemlerimi yaparım.”*

Araştırmada katılımcılara yöneltilen soruların cevapları incelendiğinde, katılımcıların tamamına yakınının zaman tasarrufu sağlaması, insandan kaynaklı hataların önlenmesi, mükelleflerin yapacağı işleri kolaylaştırması, işlerin verimli yapılması, hızlı, güvenilir, pratik olması gibi sebeplerden ötürü vergi ödevleriyle ilgili işlemlerini yapay zekâ aracılığıyla yapmak istedikleri yönünde beyan ettikleri saptanmakla beraber yalnızca VM 11’in vergi ödevleriyle ilgili işlemlerini yapay zekâ aracılığı ile yapmak istemediği sonucuna ulaşılmıştır.

“Yapay zekâ ile ilgili vergi uygulamaları herhangi bir olası siber saldırılara açık mıdır? ve siber güvenlik noktasında yapay zekâ vergi uygulamalarındaki olası bir veri sızıntısını önler mi?”

VM 10: *“Maliye Bakanlığı’nın bilebileceği bir şeydir. Bu konuda her zaman bir risk vardır. Tamamen önleyemez ama sızıntı olursa, kısmen yardımcı olur”.*

VM 11: *“Evet açıktır. Daha iyi bir yapay zekâya bakar. Hayır önleyemez”.*

VM 12: *“Enerji kesintisi durumunda veya sistemde açıklık bulunduğunda siber saldırılara açık olabilir. Bu yüzden her yerde değil. Bazı iller pilot bölge seçilerek en az 1 yıl yapay zekâ vergi uygulamalarında kullanılmalı ve sistem açıkları tespit edilmeli ve varsa giderilmelidir.”*

VM 17: *“Siber saldırılara kısmen açıktır. Örneğin; kurumlara güvenli bankalara saldırıyorlar. Ama veri sızıntısı açısından sızıntıları önler. Devlet olduğu için güvenlik diğerlerine göre daha iyidir.”*

VM 18: *“Siber saldırılara açıktır. Saldırı olduğunda önlenmesi mümkün değil. Sanal ortamda her zaman bir büyüğü fazlası vardır, açık vardır. Adam kayırmadan, rüşvetten daha azdır sistemin hacklenmesi.”*

VM 19: *“Kesinlikle saldırılara açıktır. Bu sistemler devletler tarafından korunmalıdır. Şu an sistemde açıklıklar var. İnternete yüklediğimiz hiçbir şey kâğıt ortamı gibi güvenli değil. Veri sızıntısını, uygun bir önleme sistemi kurarsanız bu şekilde önler. Yani yapay zekâyı yapay zekâ korur mu buna göre sistem geliştirmeli. Sonuç olarak yapay zekâyı koruyacak yapay zekâ oluşturulmalıdır.”*

Araştırma kapsamında katılımcılara yöneltilen soruların cevapları incelendiğinde, vergi mükelleflerinin tamamına yakınının yapay zekâyla ilgili vergi uygulamalarının olası siber saldırılara açık olduğu ve veri sızıntılarını önleyebileceği yönünde beyanlarının olduğu saptanmıştır. Katılımcılardan VM 10 yapay zekânın veri sızıntılarının tamamen değil kısmen önlenebileceğini, VM 11 siber saldırılara açık olduğunu ama veri sızıntısını önleyemeyeceğini, VM 12 belli durumlarda açık olabileceğini, VM 17 kısmen açık olduğunu, VM 18 siber saldırı olduğunda önlenmesinin mümkün olmadığını, VM 19 ise uygun bir önleme sistemi ile veri sızıntılarının önleneceği cevabına ulaşılmıştır.

“Yapay zekâ ile vergi uygulamalarındaki hata ve hileler kolayca tespit edilebilir mi? Edilebilirse nasıl tespit edilebilir?”

VM 1: *“Evet edilir. Alıcı ve satıcıdan çift taraflı sorgulama yapılarak, çapraz sorgulama, denetim mekanizmasıyla tespit edilebilir”.*

- VM 4: “Yapay zekâyı yazan yazılımı kuran kişiye bağlıdır. Yazılım, başına geçen kişi vergiyi çok iyi bilmelidir. Yazılımda iyi bir vergi kaçakçısı olmalıdır. Mevzuatı iyi bilmekten kaynaklanıyor. İnsana, eğitime ihtiyaç var. Yapay zekâya geçerse hata ve hileler önlenir. İşyerindeki her türlü gider giderleştirilmelidir”.
- VM 6: “Edilebilir. Gerekli altyapı oluşturulursa, verimli, liyakatli insanların istihdam edilmesiyle birtakım önlemler alınır”.
- VM 8: “Tabii ki edilebilir. Mesela kullandığım programlarda faturalı işlemede, kuruşu kuruşuna faturaları sisteme kaydediyoruz. Tamamen yapay zekâya kalmamalı, birilerinin yapay zekâyı yönetmesi gerekir”.
- VM 9: “Vergi mükellef bilgileri yasalar ve kanunlarla elde edilir. Evet edilir. Veriler doğru girilirse, çok rahat tespit edilir”.
- VM 10: “Evet edilebilir. Vergi yasalarının öngördüğü kriterleri analiz ederek, sevhen yapılan mükerrer vergilendirmeyi veya eksik vergilendirmeyi tespit edebilir”.
- VM 11: “Bilemiyorum”.
- VM 16: “Tespit edilir. Yasaya uygun düzenlenmiş bir içerik ile hile- hata tespit edilir.”
- VM 18: “Edebilir. Sisteme bağlı yazılım ile alakalı sistem düzenli olursa sıkıntı olmaz.”
- VM 19: “Edilir, evet. Çünkü siz bir sistemi tanımlıyorsunuz. Oranlar ve tarifeler üzerinden bir hesap yapmasını istiyoruz.”
- VM 20: “Edilebilir. Hatta tespiti daha kolay yapılır. Çünkü sistemdeki verilerle tanımlamalar karşılaştırılarak yapılır.”

Araştırmacıların sorulan soruya ilişkin verdikleri cevaplar incelendiğinde, büyük çoğunluğunun yapay zekâ ile ilgili vergi uygulamalarında hata ve hilelerin kolaylıkla tespit edilebileceğini ifade ettikleri anlaşılmıştır. Bununla beraber bazı vergi mükellefleri (VM 1, 4, 6, 8, 9, 10, 16, 18, 19, 20) belirli durumlar ile tespit edilebileceğini, VM 11 ise nasıl tespit edileceğini bilmediği yönünde cevaplar vermişlerdir. Buna ilaveten yapay zekânın genel itibarıyla vergi uygulamalarındaki hata ve hileleri önleyebilecek gelişmiş bir teknolojik araç olduğu saptanmıştır.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Günümüzde Dünya’da ve Türkiye’de gerek özel işletmeler gerekse de kamu kurumlarında dijital dönüşüm yaşanmıştır. Dijital dönüşüm günümüzde işletmelerin sağlık, eğitim, güvenlik, lojistik gibi birçok sektöründe yapay zekâ kavramıyla uygulamalarını karşımıza çıkarmaktadır. Dolayısıyla yapay zekâyla birlikte e-yöntemler ve e-uygulamaların kullanılması birçok alanda dönüşüm ve değişime neden olmuştur. Bu alanlardan birisi de vergi uygulamalarıdır.

Vergi mükelleflerinin, vergi uygulamalarında yapay zekânın kullanılması hakkındaki algıları incelendiğinde, yapay zekânın insan hayatını kolaylaştıracağı, insan kaynaklı hataları azaltabileceği ve zaman tasarrufu sağlayacağı üzerinde görüşleri yoğunlaşmıştır. Bununla birlikte vergi mükelleflerinin vergi uygulamalarında yapay zekânın kullanılması sonucunda denetimde kolaylık sağlayacağı, ödeme işlemlerinde yardımcı olacağı, vergi kaçırmayı önleyeceği ve eşitliği sağlayacağı yönündeki görüşleri bulunmaktadır. Farklı bir çalışmada da vergi idarelerinde yapay zekânın kullanımının yaygınlaşması ile vergi kayıplarının ve kaçaklarının azalacağı, vergileme ilkelerinden etkinlik ve adalet ilkesinin hayata geçirilmesine olanak sağlayacağı ifade edilmiştir (Turan, 2020, s. 67). Bu bağlamda vergi mükelleflerinin görüşleri değerlendirildiğinde vergi uygulamalarında yapay zekânın kullanılmasını olumlu buldukları ve dijital çağa ayak uydurdukları sonucuna ulaşılmaktadır.

Araştırmaya katılan vergi mükelleflerince vergi uygulamalarında yapay zekânın kullanılmasının, güvenilir olacağı, oluşacak herhangi bir hata ve hilenin kolayca tespit edilebileceği, siber saldırılara açık olduğu fakat bu saldırıların önlenilebileceği tespit edilmiştir. Bizce de dijital çağda vergi mükelleflerinin siber saldırılarla karşılaşması kaçınılmazdır. Çünkü güvenli duvarlar olmasına rağmen günümüzde bu güvenlik oranlarının düşük olması siber saldırı durumunda mükellef bilgilerinin sızmasına neden olabilir (Zhou, 2019, s. 203-204). Araştırma sonuçları analiz edilirken Afyonkarahisar ilindeki SMMM işi ile uğraşan katılımcı VM 19’unda bu yönde görüşü olduğu tespit edilmişti. Bu açıdan değerlendirildiğinde yapay zekânın yapılan çalışmalar sonucunda siber saldırılara açık olduğu görülmektedir. Dolayısıyla siber saldırılara karşı yapay zekâ ilk kuruluşunda çeşitli senaryolar oluşturularak saldırılara açık olup olmadığı denenmeli ve açıklar varsa bunlar tespit edilerek çözüm yolları oluşturulmalıdır. Ayrıca yapay zekâya yüklenen program ve işlemler sık sık güncellenmeli ve yapay zekâya saldırıları engellemek için yüksek güvenilirliği olan çeşitli güvenlik duvarları inşa edilmelidir.

Araştırmaya katılan vergi mükelleflerince vergi uygulamalarında yapay zekânın kullanılması durumunda kanunlara uyumu, vergi dairesi çalışanlarının ve vergi mükelleflerinin uyum sağlayıp sağlamayacağı sorulduğunda farklı cevaplar alınmıştır. Bu doğrultuda vergi kanunları ve vergi dairesi çalışanlarının uyum sağlayacağı fakat vergi mükelleflerinin uyum sağlamakta zorlanacağı tespit edilmiştir. Vergi kanunlarının yapay zekâ ile uyumlu olması için yapay zekâ tamamen vergi uygulamalarında kullanılacaksa vergi kanunları yenilenmeli ve kullanım aşamasında sık sık kontrol edilerek uyum sağlayıp sağlamadığı denetlenmelidir. Vergi dairesi personeline ise Hazine ve Maliye Bakanlığınca çalıştıkları alanlarla ilgili teknoloji uzmanları tarafından gerekli eğitim ve seminerler verilerek uyum sağlaması sağlanmalıdır. Vergi mükelleflerinin de Bakanlığın mükelleflere özel verdikleri eğitimler ve bilgilendirmeler sayesinde yapay zekâya uyum sağlayacaklardır.

Araştırmaya katılan vergi mükelleflerinin çoğu yapay zekânın etkin vergilendirmeyi ve adil vergilemeyi sağlayacağı, vergi kapasitesini ise artıracığı yönünde olumlu cevaplar vermiştir. Yapay zekânın personel istihdamını ise azaltacağı tespit edilmiştir. Buradan yapay zekânın insanların hayatını kolaylaştıran olumlu etkilerinin olduğu kadar istihdamı azaltmak gibi insanların iş bulabilmeleri açısından olumsuz etkilerinin olduğu çıkarımı yapılmıştır. Diğer yandan vergi dairesinin programcılık, yazılım mühendisliği gibi bilişim alanında uzman personellere olan ihtiyacının da her geçen gün artacağı ve bu alanda personel istihdam etmesi gereklidir.

Araştırmaya katılan vergi mükelleflerine yapay zekâ hangi alanlarda ve vergilerde kullanılmalıdır diye sorulduğunda vergi mükelleflerinin yarısına yakını yapay zekâyı vergi uygulamalarıyla ilgili tüm alanlarda, tüm vergilerde uygulanması gerektiğini ifade ettikleri tespit edilmiştir. Avcı’ya göre yapay zekâ vergilendirme alanında birçok alanda kullanılması mümkündür (Avcı, 2021, s. 60). Bu doğrultuda yapay zekânın vergi mükelleflerinin yükümlülüklerine dair tüm alanlarda kullanılması ve gelir, harcama ve servet vergilerinin tamamında kullanılması sonucuna ulaşılmıştır. Yapay zekâ, vergi uygulamalarında vergi dairelerinin ve mükelleflerin özelliklerini dikkate alarak, pilot bölgeler seçilerek aşamalı bir şekilde hayata geçirilmelidir.

Ağrı ve Afyonkarahisar illerinde yaşayan vergi mükelleflerinin algıları değerlendirildiğinde; zaman ve fayda maliyeti sağlaması, vergide adaleti sağlaması ve vergi kaçırmayı önlemesi nedeniyle vergisel işlemlerini yapay zekâ aracılığı ile yapmak istedikleri tespit edilmiştir. Yapay zekânın otonom olması ve duygusal olmaması nedeniyle hiçbir vergi mükellefini kayırmaması ve tüm mükelleflere eşit davranması varsayımından yola çıkıldığında, vergide adalet ilkesine uygun bir şekilde vergisel işlemler gerçekleştirilecektir. Fakat mükelleflere ait subjektif bilgiler yapay zekâyı yüklenmezse; vergide adalet ilkesi sağlanamayacaktır.

Çalışmada araştırmaya katılan katılımcıların sorulara verdikleri cevapların benzerlik ve farklılıkları demografik özellikleri açısından incelediğinde genel itibarıyla ikinci ve on dördüncü soru dışında bulguların farklı cevaplardan oluştuğu tespit edilmiştir. “*Vergi uygulamalarında yapay zekâ kullanılmalı mıdır?*” sorusuna Ağrı ilindeki VM 3,5,7 ve VM 11 kodlu SMMM olan katılımcılar, yapay zekânın vergi

uygulamasında kullanılmaması gerektiğini belirtmişlerdir. Çalışmaya Ağrı ilinden katılan diğer SMMM olan katılımcılar ve Afyonkarahisar ilinden katılan SMMM olan katılımcı ve diğer tüm katılımcılar zaman ve fayda maliyeti sağlaması, insan kaynaklı hataları önlemesi, denetimde kolaylık sağlaması, vergide adaleti sağlaması ve vergi kaçırmayı önlemesi gibi nedenlerle vergi uygulamalarında yapay zekânın kullanılması gerektiğini ifade etmişleri nedeniyle Ağrı ile ve Afyonkarahisar'daki katılımcıların demografik özellikleri farklı olmasına rağmen benzer cevap verdikleri tespit edilmiştir. “Vergi ödevleriniz ile ilgili işlemlerinizi yapay zekâ aracılığı ile yapmak ister misiniz?” sorusuna ise, Ağrı ilindeki katılımcılardan lisansüstü mezunu olan SMMM V11 kodlu katılımcı dışında, demografik özellikleri farklı olan diğer katılımcıların zaman ve fayda maliyeti sağlaması, insan kaynaklı hataları önlemesi gibi nedenlerle vergi ödevlerini yapay zekâ aracılığı ile yapmak istedikleri yönüyle benzer cevaplar verdikleri tespit edilmiştir.

Çalışma ile ilgili olarak genel bir değerlendirme yapıldığında; Ağrı ve Afyonkarahisar illerinde araştırmaya katılan katılımcıların yapay zekâ hakkında bilgi sahibi oldukları ve vergi uygulamalarında kullanılması gerektiği tespit edilmiştir. Bununla beraber Ağrı ilinden araştırmaya katılan vergi mükelleflerinin, serbest muhasebeci mali müşavir olması nedeniyle Afyonkarahisar ilinden araştırmaya katılan vergi mükelleflerine göre konuyla ilgili daha fazla bilgi sahibi olduğu tespit edilmiştir.

Bu çalışmanın insanların günlük yaşamlarına giren yapay zekâ programlarıyla yazılan dijital dönüşüm uygulamalarının her alanda olduğu gibi vergi uygulamalarında da önemli olduğu anlaşılmıştır. Buradan gerek kamu gerekse özel işletmelerin vergi uygulamalarında teknolojiyi etkin ve verimli bir şekilde yönetebilmeleri için, inovasyon ve ar-ge faaliyetlerine daha çok yatırım yapması önerilmektedir. Bu çalışma hem literatüre hem de vergi ile ilgili yapay zekâ uygulamalarının işletmelerde ve kurumlarda yaygınlaştırılması ve geliştirilmesi açısından önem taşımaktadır. Bundan sonraki araştırmacılara konuyla ilgili farklı sektörlerde, farklı veri toplama araçları kullanarak nicel ve nitel çalışmalar yapması tavsiye edilebilir.

Sonuç olarak yapay zekânın vergi uygulamalarında kullanılması mükelleflerin beyanlarının doğruluğunun tespitine sistematik bir şekilde alınmasına yardımcı olacaktır. Bununla beraber küreselleşen dünyada mükelleflerin faaliyetleri de düşünüldüğünde vergi kaçakçılığını, vergi erozyonunu azaltacak ve vergi tabanının genişlemesine katkı sağlayacaktır. Yapay zekânın zaman ve hız maliyeti sağlaması vergiye gönüllü uyumu da artıracaktır. Yapay zekânın vergi uygulamalarının her alanında kullanılması devletin asgari düzeyde gelir kaybına neden olacak ve vergi güvenliğinin oluşmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Avcı, O. (2021). Vergi tahsilatında yapay zekânın kullanımı ve önemi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(1), 51-63. <https://doi.org/10.17494/ogusbd>.
- Bakioğlu, A. ve Kurt, T. (2009). Öğretmenlerin demokrasi vatandaşlık ve vatanseverlik algılarının nitel olarak incelenmesi. *M. Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 29, 19-39. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/maruaebd/issue/370/2111>.
- Baltacı, A. (2019). Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır?. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 368-388. doi: <https://doi.org/10.31592/aeusbed.598299>.
- Başar, M. (1998). Tek vergi numarası. *Mevzuat Dergisi*, 1(4), 0-0. Erişim adresi: <https://www.mevzuatdergisi.com/1998/04a/01.htm>.
- Çelik, H., Baykal, N. B. ve Memur, H. N. K. (2020). Nitel veri analizi ve temel ilkeleri. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi*, 8(1), 379-406. <https://doi:10.14689/issn.2148-2624.1.8c.1s.16m>.

- Dirican, C. (2015). The impacts of robotics, artificial intelligence on business and economics. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 195, 564-573. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.06.134>.
- Faúndez-Ugalde, A., Mellado-Silva, R. ve Aldunate-Lizana, E. (2020). Use of artificial intelligence by tax administrations: An analysis regarding taxpayers' rights in Latin American countries. *Computer Law & Security Review*, 38, 1-13. <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2020.105441>.
- Gacar, A. (2019). Yapay zekâ ve yapay zekânın muhasebe mesleğine olan etkileri: Türkiye'ye yönelik fırsat ve tehditler. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(III. Uluslararası EUREFE Kongresi Özel Sayısı), 389-394. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bsbd>.
- Huang, Z. W. (2018). Discussion on the development of artificial intelligence in taxation. *American Journal of Industrial and Business Management*, 8, 1817-1824. <https://doi.org/10.4236/ajibm.2018.88123>.
- İlgün, M. F. (2020). Endüstri 4.0, büyük veri analitiği ve vergi sistemlerinde dönüşüm. *Maliye Dergisi*, 179, 240-266. Erişim adresi: <https://www.hmb.gov.tr/dergi-hakkinda>.
- Joseph O.A. ve Falana A. (2021). Artificial intelligence and firm performance: a robotic taxation perspective. Hamdan A., Hassanien A. E., Razzaque A., Alareeni B. (Yay. haz.). *The fourth industrial revolution: implementation of artificial intelligence for growing business Success içinde* (s.32-56). Cham: Springer.
- Lee, J., Davari, H., Singh, J. ve Pandhare, V. (2018). Industrial artificial intelligence for Industry 4.0-based manufacturing systems. *Manufacturing Letters*, 18, 20-23. <https://doi.org/10.1016/j.mfglet.2018.09.002>.
- Lu, H., Li, Y., Chen, M., Kim, H. ve Serikawa, S. (2018). Brain intelligence: go beyond artificial intelligence. *Mobile Networks and Applications*, 23(2), 368-375. <https://doi.org/10.1007/s11036-017-0932-8>.
- Onat Kocabıyık, O. (2016). Olgubilim ve gömülü kuram: bazı özellikler açısından karşılaştırma. *Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(1), 55-66. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/trkefd/issue/21483/230242>.
- Orkunoğlu Şahin, I. F. (2016). Elektronik vergilendirme (e-vergilendirme). *Vergi Sorunları Dergisi*, 334, 144-168. Erişim adresi: <https://www.vergisorunlari.com.tr/>.
- Öz, E. ve Bozdoğan, D. (2012). Türk vergi sisteminde e-maliye uygulamaları. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(2), 67-92. Erişim adresi: <https://iibfdergi.sdu.edu.tr/>.
- Özdemir, M. (2010). Nitel veri analizi: sosyal bilimlerde yöntembilim sorunsalı üzerine bir çalışma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 323-343. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ogusbd/issue/10997/131612>.
- Pham, D. T. ve Pham, P. T. N. (1999). Artificial intelligence in engineering. *International Journal of Machine Tools and Manufacture*, 39(6), 937-949. [https://doi.org/10.1016/S0890-6955\(98\)00076-5](https://doi.org/10.1016/S0890-6955(98)00076-5).
- Schmidt-Erfurth, U., Sadeghipour, A., Gerendas, B. S., Waldstein, S. M. ve Bogunović, H. (2018). Artificial intelligence in retina. *Progress in Retinal and Eye Research*, 67, 1-29. <https://doi.org/10.1016/j.preteyeres.2018.07.004>.
- Tang, C. S. ve Veelenturf, L. P. (2019). The strategic role of logistics in the Industry 4.0 era. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 129, 1-11. <https://doi.org/10.1016/j.tre.2019.06.004>.
- Tanrıverdi, A. A. (2021). Yapay zekânın kamu hizmetinin sunumuna etkileri. *Adalet Dergisi*, 66, 293-314. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1779622>.

- Tekin, H. H. ve Tekin, H. (2012). Nitel araştırma yönteminin bir veri toplama tekniği olarak derinlemesine görüşme. *İstanbul University Journal of Sociology*, 3(13), 101-116. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusosyoloji/issue/521/4777>.
- Thiebes, S., Lins, S. ve Sunyaev, A. (2021). Trustworthy artificial intelligence. *Electronic Markets*, 31(2), 447-464. <https://doi.org/10.1007/s12525-020-00441-4>.
- Ticaret Gazetesi. (2021, 11 Ağustos). Türkiye dijital vergi dairesi kuruluyor. Erişim adresi: <https://www.ticaretgazetesi.com.tr/turkiye-dijital-vergi-dairesi-kuruluyor>.
- Tolkun, S. ve Tekin, A. (2022). Türk vergi sisteminde dijital dönüşüm ve vergi güvenliği etkinliği üzerindeki rolü. *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 290-314. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/anadoluakademi/issue/72937/1185384>.
- Turan, D. (2020). Yapay zekâ ve vergi uygulamalarına etkisi. *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 55-70. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/999509>.
- Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu [TRT] Haber. (2021, 26 Mart). Erişim adresi: <https://www.trthaber.com/haber/ekonomi/vatandaslarin-vergiyle-ilgili-sorularini-dijital-vergi-asistansi-yanitlayacak-567806.html>.
- Türkiye Cumhuriyeti [TC] Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Dairesi Başkanlığı Bilgi ve İletişim Teknolojileri Dairesi. (2022). Erişim adresi: <http://www.bilgitoplumu.gov.tr/>.
- Yereli, A. B. ve Şahin, I. F. O. (2020). Vergi otomasyon sisteminin yapay zekâ ile etkileşimi. *Vergi Sorunları Dergisi*, 378, 9-16. Erişim adresi: <http://www.vergisorunlari.com.tr/>.
- Yıldırım, K. (2010). Raising the quality in qualitative research. *Elementary Education Online*, 9(1), 79-92. Erişim adresi: <http://ilkogretim-online.org.tr>.
- Yıldız, Y. (2019) Robot vergisi: yeni nesil bir maliye politikası aracı. *Maliye Dergisi*, 177, 299-329. Erişim adresi: <https://www.hmb.gov.tr/dergi-hakkinda>.
- Zhou, L. (2019). Opportunities and challenges of artificial intelligence in the application of taxation system. *Advances in Economics, Business and Management Research*, 109, 201-206. <https://doi.org/10.2991/aebmr.k.191217.038>.

Extended Abstract

Purpose

In Digital Era, smart machines, robots and artificial intelligence have started to occur in every field of human being. Consequently, artificial intelligence has also started to get used at the tax application services that the enterprises and the public institutions provide to the citizens. Therefore, in the study, the question how the increased usage of artificial intelligence applications at the tax practices within the enterprises and public institutions are perceived by the taxpayers has been sought answer.

Design and Methodology

This study has been practiced by choosing phenomenological pattern which is one of the qualitative research methodology. Accordingly, beside reaching the taxpayers in Ağrı and Afyonkarahisar provinces for the research, depth interview has been benefited to obtain the data. The field study of the research has been carried out as face-to-face interview within the timeframe between April and June 2022. In the research, 'semi-structured interview form' has been used to collect the data, and the answers given by the taxpayers to the questions existing in the research have been written into this form consisting of 18 open ended questions, and then the analysis of the answers have been done. The target population of the study; the sample consists of taxpayers who live in Ağrı and Afyonkarahisar provinces. Accordingly, purposeful sampling method has been chosen to carry out the research, and total 21 taxpayers have been determined in Ağrı and Afyonkarahisar provinces.

Accordingly, purposeful sampling method has been chosen to carry out the research, and total 21 taxpayers have been determined in Ağrı and Afyonkarahisar provinces. In the research, interviews have been carried out with 11 participants from Ağrı province and 10 participants from Afyonkarahisar province. The open and closed ended question sets posed to the participants in the interview have been prepared by making literature review, descriptive analysis method has been benefited for the qualitative data analysis, and the taxpayers have been coded as VM 1, VM 2, VM 3, VM 4, respectively till VM 21.

Findings

Application of the artificial intelligence in different fields with Digital Era have become important. One of these fields is tax. Accordingly, it requires to know the effects occurring at the usage and as the result of usage of artificial intelligence at tax applications. There are two trivets at the application of taxative procedures. Amongst them, it is important to measure the perceptions of the taxpayers existing at the debit side at the tax applications while using artificial intelligence. Therefore, it is aimed to determine the perceptions of taxpayers about this subject with this study carried out. The study has been analyzed in two types as demographic findings and qualitative findings about the tax applications concerning artificial intelligence. As the result of research, the following findings have been reached:

- Demographic findings: The participants who participated in the research; Total 21 taxpayers living in Ağrı and Afyonkarahisar provinces. More than half of these taxpayers consist of the married participants who are busy with SMMM profession.
- Qualitative findings: It has been determined that most of the participants who participated in the research wanted to use them in all the tax applications since artificial intelligence would provide savings of cost and time, carry out the principle of justice at tax, create equality amongst the taxpayers, and prevent tax evasion. Furthermore, they voted that the tax applications with artificial intelligence would be effective and the tax capacity would increase. Another finding reached at is determined that most of the participants have the opinion that the artificial intelligence would conform with the tax laws, and the officials of tax office would conform with the artificial intelligence, but using the artificial

intelligence at the tax applications and personnel employment would decrease. However, it has ensured that the taxpayers thought that they would have difficulty to conform with the artificial intelligence. Finally, it has come up that the participants have the opinion that the artificial intelligence is open to cyber attack, but it can be avoided.

Research Limitations

In this study, interview method which is one of the qualitative research methods has been used. The study has been performed with the 21 taxpayers who live in Ağrı and Afyonkarahisar provinces.

Implications (Theoretical, Practical and Social)

Artificial intelligence must also be used at the tax applications as it is in every sector and field of the public institutions and enterprises. Therefore, artificial intelligence must be programmed as it is in the way that is simultaneous to Turkish Tax System. In addition, different simulations and pilot regional application will be done and the efficiency and security of the artificial intelligence should be controlled.

Originality Value

The studies carried out in this field have been done as literature intensive, and it has been discoursed about the effects of artificial literature on tax collection and its usage at the other taxitive transactions. On the other hand, qualitative research method has been used in this study in addition to literature search on how the usage of the artificial intelligence at the tax applications is perceived by the taxpayers. Consequently, it has been targeted to contribute the science by determining the perceptions of the taxpayers who live in Ağrı and Afyonkarahisar provinces.

Araştırmacı Katkısı: Ayşe MERCAN (%50), Ahmet GÜMÜŞ (%50).

Örgütsel Bağlılık ve Örgütsel Sinizm İlişkisi: Bir Meta-Analiz Çalışması¹

Ömer Şahin ASLAN² - Ragıp TERZİ³

Başvuru Tarihi: 20.07.2022

Kabul Tarihi: 16.01.2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Bu araştırma, Türkiye’de yapılmış olan eğitim kurumları ve diğer kurumlarda “örgütsel bağlılık ve örgütsel sinizm arasındaki ilişkiyi” inceleyen çalışmalarını meta-analiz yöntemiyle analiz eden bir çalışmadır. Bu çalışmada ayrıca örgütsel bağlılık ile örgütsel sinizm ilişkisine etki edebilecek moderatör değişkenler de belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırmada verilerin toplanması için YÖK tez kataloğu, Web of Science, ERIC veri tabanlarında ve Google Scholar arama motorunda kapsamlı bir arama yapılmıştır. Araştırmada dâhil etme ölçütleri belirlenmiş, bu ölçütler kapsamında Türkiye’de eğitim kurumları ve diğer kurumlarda örgütsel bağlılık ile örgütsel sinizm arasındaki ilişkiyi araştıran, Pearson Korelasyon katsayısı (r) değerini veren 36 çalışma meta-analiz araştırmasına dâhil edilmiştir. Araştırma kapsamında yayın yanlılığı, heterojenlik ve etki büyüklüğü değerleri hesaplanmıştır. Araştırma bulgularına göre bu çalışmada yayın yanlılığı olmadığı belirlenmiştir. Ortalama etki büyüklüğü değeri rastgele etkiler modeli yöntemiyle hesaplanmış ve bu değerin, ters yönde ve orta düzeyli olduğu görülmüştür ($r = -0,391$). Araştırmanın heterojenlik testi sonucuna göre araştırmaya dâhil edilen çalışmalara ait etki büyüklükleri arasında heterojen bir yapı olduğu sonucu ortaya çıkmıştır ($Q=848,36$; $p<0,05$; $sd=35$; I^2 değeri 95,87). Moderatör değişken olarak belirlenen yayın türü değişkeninin örgütsel bağlılık ile örgütsel sinizm arasındaki ilişkide anlamlı bir moderatör değişken olduğu görülmüştür (Q değeri= 15,12; $sd=2$ ve $p<0,001$). Ayrıca örneklem türünün, örgütsel bağlılık ile örgütsel sinizm arasındaki ilişkide anlamlı bir moderatör değişken olmadığı bulgusuna ulaşılmıştır (Q değeri= 0,41; $sd=1$ ve $p>0,005$).

Anahtar Kelimeler: Örgütsel Bağlılık, Örgütsel Sinizm, Meta-Analiz

Atf: Aslan, Ö. Ş. ve Terzi, R. (2023). Örgütsel bağlılık ve örgütsel sinizm ilişkisi: Bir meta-analiz çalışması. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 79-98.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Harran Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme Anabilim Dalı Yüksek Lisan Öğrencisi, omersahinaslan63@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1330-1251

³ Harran Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme Anabilim Dalı, terziragip@harran.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3976-5054

The Relationship Between Organizational Commitment and Organizational Cynicism: A Meta-Analysis Study

Ömer Şahin ASLAN⁴ - Ragıp TERZİ⁵

Submitted by: 20.07.2022

Accepted by: 16.01.2023

Article Type: Research Article

Abstract

This research is a study that analyzes the studies examining the "relationship between organizational commitment and organizational cynicism" in educational institutions and other institutions in Turkey with the method of meta-analysis. In addition to this purpose, moderator variables that may affect "the relationship between organizational commitment and organizational cynicism" were also examined. In order to collect data in the research, a comprehensive search was made in YÖK thesis catalog, Web of Science, ERIC databases and Google Scholar search engine. Inclusion criteria were determined in the study, and 36 studies that investigated the relationship between organizational commitment and organizational cynicism in educational organizations and other organizations in Turkey and gave the Pearson Correlation coefficient (r) value were included in the meta-analysis study. Publication bias, heterogeneity and effect size were calculated within the scope of the research. According to the research findings, it was determined that there was no publication bias in this study. The mean effect size was calculated by the random effects model method and it was seen that this value was in the opposite direction and moderate ($r = -0.391$). According to the results of the heterogeneity test of the study, it was concluded that there was a heterogeneous structure among the effect sizes of the studies included in the study ($Q=848,36$; $p<0,05$; $sd=35$; I^2 değeri 95,87). It was observed that the publication type variable, which was determined as the moderator variable, was a significant moderator variable in the relationship between organizational commitment and organizational cynicism (Q değeri= 15,12; $sd=2$ ve $p<0,001$). In addition, it was found that the sample type was not a significant moderator variable in the relationship between organizational commitment and organizational cynicism (Q değeri= 0,41; $sd=1$ ve $p>0,005$).

Keywords: Organizational Commitment, Organizational Cynicism, Meta-Analysis

⁴ Graduate student., Harran University, Faculty of Education, Measurement and Evaluation in Education, omersahinaslan63@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1330-1251

⁵ Harran University, Faculty of Education, Measurement and Evaluation in Education, terziragip@harran.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3976-5054

Giriş

İnsanoğlu, 21. Yüzyılda bilim, sanayi ve teknoloji alanında gerçekleştirdiği atımlımlar sayesinde yükseltmiş olduğu kendi refah seviyesini daha yüksek seviyelere taşımak için bilgi ve becerilerini geliştirmek durumundadır. İstenilen bu gelişim, herhangi bir bireyden kurumsal yapıdaki örgütlere kadar toplumu şekillendiren tüm bileşenleri kapsamalıdır. Bireysel gelişimin yanı sıra örgütsel gelişiminde insanlığın refahını artıracığı düşünülmektedir. Bu noktada örgüt, kişilerin bireysel olarak gerçekleştiremeyeceği amaçları, başka kişilerle bir araya gelerek gerçekleştirmelerini sağlayan iş bölümüne dayalı bir sistem (Koçel, 2005); daha önce belirlenen amaçları gerçekleştirmek için birlikte hareket eden insanların oluşturduğu sosyal ilişkiler yöntemi olarak tanımlanır (Özkalp, 2013). Benzer bir şekilde Yıldız (2013) örgütleri, belirlenmiş amaçları gerçekleştirmek adına toplanmış sosyal yapı olarak tanımlamıştır. Örgütler süreklilik sağlayarak amaç edindikleri hedefleri gerçekleştirebilme adına çalışanlarının şahsi çıkarlarını öne alarak onların, örgütte kalmalarını ve aidiyet duygusuyla hareket etmelerini sağlamalıdır (Kursunoğlu, Bakay, ve Tanrıöğen, 2010). Bu tanımda geçen aidiyet duygusunu bağlılık oluşturmak olarak düşünmek mümkündür. Bağlılık, bir ya da daha fazla hedefle ilgili bir eylem planına bağlanan bireysel bir güçtür (Meyer ve Herscovitch, 2001). Başka bir ifadeyle bağlılık “bireyi belli bir amaca yönelik davranmaya iten güç”tür (Kaya ve Zerenler, 2014, s. 51).

Bağlılık; meslek, yöneticiler, takım, iş arkadaşları ve müşteriler gibi çeşitli hedeflere veya odaklara yönlendirilebilen farklı biçimlerden oluşan bir kavramdır (Meyer, Stanley ve Parfyonova, 2012; Wasti ve Can, 2008). Bağlılığı örgüte, çalışma grubuna ve bir iş ya da göreve bağlılık olarak üçe ayırmak mümkündür (Besser, 1993). Örgütsel bağlılık kavramı; son yıllarda araştırmacılar tarafından ilgiyle izlenmiş, çeşitli biçimlerde çalışma konusu olmuş, kavramsal bir tanımla oluşturulmaya çalışılmış (Allen ve Meyer, 1990) ve çalışanların kurumlarına psikolojik olarak bağlanması olarak tanımlanmıştır (Balcı, 2009). Meyer ve Allen (1997) örgütsel bağlılığı çalışanın örgütte kalma niyeti olarak tanımlamış, örgüte bağlı çalışanları ise düzenli olarak işe giden, iş yerinde tam mesai hatta daha fazlasını harcayan ve kurumun varlıklarını koruyan bireyler olarak ifade etmiştir. Örgütsel bağlılık, çalışanların işi bırakması, devamsızlık ve düşük performans gibi olumsuz davranışların sebeplerini belirleme ve bu eylemler gerçekleşmeden önce tahmin etmeyi sağlar (Bulut, 2003). Bir örgütün sürekliliğini sağlamak çalışanların işten ayrılma niyetini azaltmakla mümkündür. Bu bağlamda örgütün gücü çalışanlarının bağlılıklarına dayanır (Bayram, 2005).

Çalışanların düşük seviyede örgütsel bağlılıkları, kuruma yönelik ilginin düşmesi, kurum adına çaba gösterilmemesi, kurumun performansının ve etkinliğinin azalması, çalışanlarda işten ayrılma niyetinin artması gibi sonuçlara neden olmaktadır (Terzi ve Koçoğlu-Sazkaya, 2020). Ayrıca düşük seviyede örgütsel bağlılık çalışanların kariyerleri açısından da olumsuz sonuçlar doğurabilir (Randall, 1987). Yüksek seviyede örgütsel bağlılık gösteren çalışanların daha az işten ayrılma niyetinde ve kurum için daha fazla çaba sarf etmek için motive oldukları düşünülmektedir (Mowday, Steers ve Porter, 1979).

Kurumların performansı üzerine olumlu etkisi olan yüksek örgütsel bağlılık düzeyine (Esmer ve Yüksel, 2017; Yetim, 2018) karşılık örgütsel sinizmin varlığı çalışanların performansını düşürmekte (Terzi ve Koçoğlu-Sazkaya, 2020) ve olumsuz sonuçlara neden olmaktadır (Andersson ve Bateman, 1997). Literatür incelendiğinde iki olgu arasında zıt bir ilişki olduğu sonucu gözlemlenmektedir (Aydın ve Akdağ, 2016; Altınöz, Çöp ve Sığındı, 2011; Bozkır, 2017; Bulut ve Hovardaoglu, 2018; Candan ve Yetim, 2018; Çakar ve Çiçek, 2019; Çınar, 2019; Çillik, 2019; Doğaç, 2017; Fayganoğlu, 2021; Fındık ve Eryeşil, 2012; Kılıç, 2011; Şen ve Mert, 2018; Uygungil ve İşcan, 2018; Wanous, Reichers ve Austin, 1994; Yavuz ve Bedük, 2016).

Kavramsal olarak sinizm, fikir okulu ve yaşam biçimi şeklinde ilk olarak Yunanistan'da kendini göstermiştir (Dean, Brandes ve Dharwadkar, 1998). Türk Dil Kurumu (TDK) tarafından yayımlanmış Türkçe sözlükte sinizm kavramı: “insanın erdem ve mutluluğa, hiçbir değere bağlı olmadan bütün gereksinimlerinden sıyrılarak kendi kendine erişebileceğini savunan Antisthenes’in öğretisi, kinizm” olarak tanımlanmıştır (Türk Dil Kurumu[TDK], 2019, s.2119). Sinizm, en başından beri, bir felsefe olduğu kadar aynı zamanda bir yaşam tarzıdır. Gün geçtikçe dikkatleri üzerine çeken ve geniş bir kavram olan sinizm; felsefe, din, sosyoloji, yönetim bilimi ve psikoloji alanlarında ilgi odağı olmaktadır (Yıldız, 2013). Sinizm, hüsrana, umutsuzluk ve hayal kırıklığı ile birlikte bir fikre, kişiye, toplumsal geleneklere veya kuruma karşı küçümseme ve güvensizlik ile karakterize edilen hem genel hem de özel bir tutum olarak tanımlanabilmektedir (Andersson, 1996). Bu bağlamda örgüte veya kuruma duyulan örgütsel sinizm, üç boyuttan oluşan, bireyin çalıştığı kuruma karşı duyduğu; örgütün dürüstlükten yoksun olduğu inancı, kuruluşa yönelik olumsuz etki, aşağılayıcı ve eleştirel davranışlara yönelik eğilimleri de içinde barındıran olumsuz tutumlardır (Dean vd., 1998).

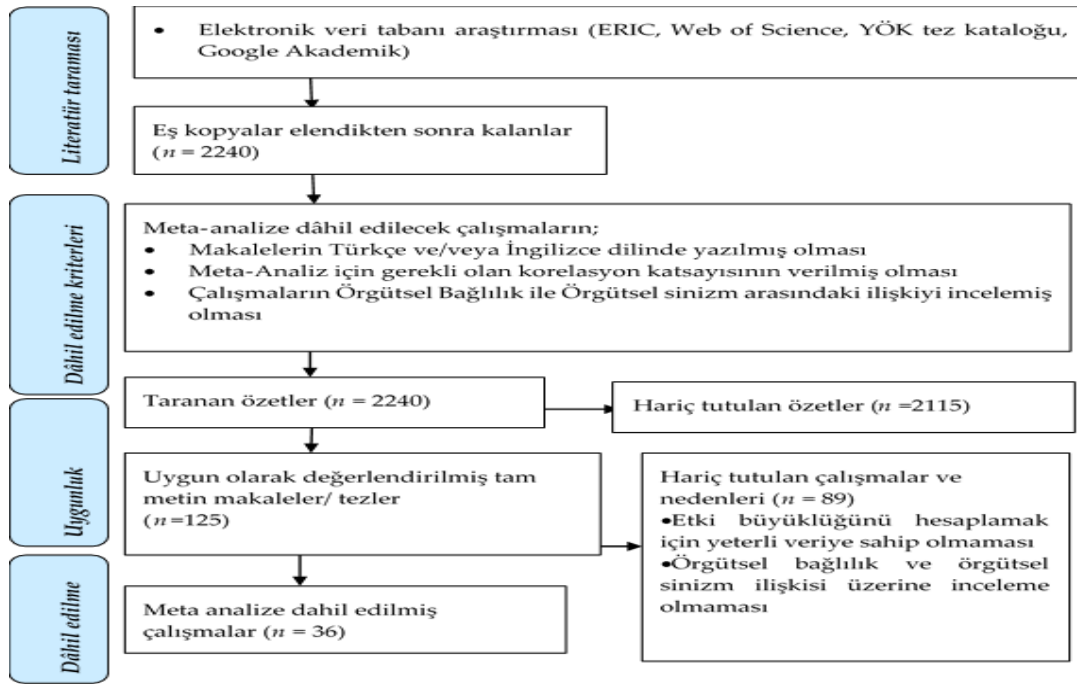
Literatüre bakıldığında Türkiye’de çeşitli kurumlarda “örgütsel bağlılık ve örgütsel sinizm” kavramlarının ilişkisini inceleyen çalışmalara rastlanmıştır (Altınöz, Çöp ve Sığındı, 2011; Erdirençelebi ve Yazgan, 2017; Uygungil ve İşcan, 2018; Yavuz ve Bedük, 2016; Yıldız, 2013). Çalışmaların bazıları “örgütsel bağlılık ile örgütsel sinizm” arasında pozitif ilişki olduğunu öne sürmekte (Atmaca, 2014; Kahriman, 2019) bazıları ise negatif bir ilişkiden bahsetmektedirler (Aksakal ve Kahveci, 2021; Kılıç, 2011). Bununla birlikte iki olgu arasındaki ilişkiyi ortaya koyan çalışmaların belirttiği değerlerin düzeylerinin de farklılaştığı görülmektedir. Öte yandan “örgütsel bağlılık ve örgütsel sinizm arasındaki ilişkiyi” doğrudan araştıran bir meta-analiz çalışmasına rastlanmamıştır. Bu nedenle kapsamlı bir meta-analiz çalışması yapma gereksinimi duyulmuştur. Bu bağlamda, örgütsel bağlılık ve örgütsel sinizm ilişkisinin meta-analiz yöntemi kullanılarak incelenmesi, bütüncül bir bakış açısı sağlanması, genel etki değeri sunması ve aynı zamanda ilişkinin yönü ve düzeyi noktasında bilgi sağlanması açısından araştırmacının önem arz ettiği düşünülmektedir. Ayrıca örgütsel bağlılık ve örgütsel sinizm arasındaki ilişkiye etkisi olduğu düşünülen moderatör değişkenler (yayın türü, örneklem türü) incelenerek ortaya çıkacak sonuçların literatüre katkı sağlayacağı öngörülmektedir. Sonuçların, araştırmacıların “örgütsel bağlılık ve örgütsel sinizm” arasındaki ilişkiye dair örgütsel veya kişisel olarak yapabilecekleri çalışmalarda yol gösterme ve ileriki çalışmalarda incelenecek moderatör değişkenlerin belirlenmesi açısından bir rehber olabileceği düşünülmektedir. Bu bağlamda araştırmacının temel amacı; eğitim kurumları ve diğer kurumlarda “örgütsel bağlılık ve örgütsel sinizm ilişkisini” inceleyen meta-analiz yöntemiyle incelemektir. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

- a) Örgütsel bağlılık ve örgütsel sinizm arasındaki ilişkide genel etki büyüklüğü nedir?
- b) Örgütsel bağlılık ve örgütsel sinizm arasındaki ilişkide yayın yılı değişkeni moderatör değişken midir?
- c) Örgütsel bağlılık ve örgütsel sinizm arasındaki ilişkide yayın türü değişkeni moderatör değişken midir?
- d) Örgütsel bağlılık ve örgütsel sinizm arasındaki ilişkide örneklem türü değişkeni moderatör değişken midir?

Yöntem

Araştırma Modeli

Bu araştırma, Türkiye’de yapılmış olan eğitim kurumları ve diğer kurumlarda “örgütsel bağlılık ve örgütsel sinizm arasındaki ilişkiyi” inceleyen çalışmaları meta-analiz yöntemiyle analiz eden bir çalışmadır. Meta-analiz daha önce yapılmış çalışma bulgularının tek bir sonuç olarak sunulabilmesi için istatistiksel yöntemler kullanılarak analiz edilmesidir (Glass, 1976). Bu yöntem akademik çalışmaların özetlenmesini, bütünlüğünü ve tanımlanmasını sağlayan yöntemlerden biridir (Gedik ve Üstüner, 2017). Yöntemde toplanan çalışmaların belirlenen ölçütlere uygunluğunu, araştırmaya dâhil edilmeme nedenini belirten ve PRISMA ismi verilen akış diyagramının oluşturulması önerilir (Moher, Liberati, Tetzlaff ve Altman, 2009). Bu bağlamda yapılan bu meta-analiz çalışmasının veri toplama süreci PRISMA akış diyagramı kullanılarak Şekil 1’de sunulmuştur.

Şekil 1. Prizma akış diyagramı

Verilerin Toplanması

Araştırmada verilerin toplanması için YÖK tez kataloğu, Web of Science, ERIC veri tabanlarında ve Google Scholar arama motorunda kapsamlı bir arama yapılmıştır. Aramalarda anahtar kelime olarak “örgütsel bağlılık” ve “örgütsel sinizm” terimleri kullanılmıştır.

Dâhil/Hariç Tutma Kriterleri

Bu araştırmada kullanılacak makalelerin seçiminde;

- Makalelerin Türkçe ve/veya İngilizce dilinde yazılmış olması,
- İkili ilişkiyi inceleyen bu meta-analiz çalışmasının yapılabilmesi için gerekli olan korelasyon katsayısının makalelerde sunulmuş olması,
- Çalışmaların örgütsel bağlılık ile örgütsel sinizm arasındaki ilişkiyi incelemiş olması, ölçütleri kullanılmıştır.

Veri Kodlama

Çalışmanın kodlama işlemi için Microsoft Excel (MS Excel 2016) programından yararlanılmıştır. Dâhil etme ölçütlerine göre seçilen çalışmaların; adı, yazarlarının adı, yayınlanma yılı ve istatistiksel verileri Excel kodlama formuna iki araştırmacı tarafından ayrı ayrı girilmiştir. Kodlama işleminin iki yazar tarafından girilmesi kodlama güvenilirliğini sağlamak açısından önemlidir. Kodlayıcılar arası güvenilirlik, görece işlevsel ve basit olan uyum katsayısı ile hesaplanabilir ve ayrıca korelasyon katsayısı, Cohen Kappa katsayısı ve Fleiss Kappa katsayısı kullanılarak da bulunabilir (Şen ve Yıldırım, 2020). Kodlayıcılar arası uyum yöntemi kullanılarak yapılan hesaplamada güvenilirlik %95 olarak bulunmuştur. Kodlamadaki sorun ve tutarsızlıklar kodlayıcılar arasında tartışılmış, fikir birliğine varılarak düzeltilmiştir. Çalışmada ayrıca örgütsel bağlılık ve örgütsel sinizm arasındaki ilişkinin moderatörler tarafından etkilenme durumu incelenmiştir. Bu bağlamda olası moderatör değişkenler olarak yayın türü, yayın yılı ve örneklem türü seçilmiştir. Bu çalışmaya örgütsel bağlılık ile örgütsel sinizm arasındaki Pearson korelasyon değerini veren 36 araştırma (Tablo 1) dahil edilmiştir. Bu araştırmalardan %61'ini araştırma makalesi ($N=22$), %33'ünü ($N=12$) ise tez yayınları ve %6'sını ($N=2$) bildiriler oluşturmaktadır. Çalışmalar 2011 yılı ile 2021 yılları arasında yayınlanmıştır. Meta-analiz çalışmasına dâhil edilen araştırmalardaki toplam örneklem büyüklüğü 11103 kişidir. Çalışmada ikincil veriler kullanıldığından etik kurulu kararı alınmamıştır. Bu araştırmaya eklenen çalışmalara ait bilgiler Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1
Çalışmalara Ait Bilgiler

S.N.	Yazar ve Yıl	<i>r</i>	<i>N</i>	Yayın Türü	Örneklem Türü
1	Altınöz, Cöp ve Sığındı, 2011	-0.66	210	Makale	Diğer
2	Kılıç, 2011	-0.34	403	Tez	Eğitim
3	Fındık ve ErYeşil, 2012	-0.68	120	Bildiri	Diğer
4	Özgan, Külekçi ve Özkan, 2012	-0.55	185	Tez	Eğitim
5	Yıldız, 2013	-0.79	219	Makale	Eğitim
6	Türköz, Polat ve Coşar, 2013	-0.26	371	Makale	Diğer
7	Çarıkçı, Bektaş ve Turak, 2013	-0.30	112	Makale	Diğer
8	Özcan, 2013	-0.35	100	Tez	Diğer
9	Çelikten ve Çanak, 2014	-0.27	359	Makale	Eğitim
10	Yücel ve Cetinkaya, 2015	-0.33	342	Makale	Diğer
11	Yavuz ve Bedük, 2016	-0.47	111	Makale	Diğer
12	Yorulmaz ve Çelik, 2016	-0.01	309	Makale	Eğitim
13	Aydın ve Akdağ, 2016	-0.43	360	Makale	Diğer
14	Çalışkan ve Ekici, 2017	-0.47	396	Makale	Eğitim
15	Bozkır, 2017	-0.47	328	Tez	Diğer
16	Doğac, 2017	-0.39	259	Tez	Diğer
17	Bağrıyanık, 2017	-0.30	859	Tez	Eğitim
18	Kaygin, Yılmaz, Güllüce ve Sallık, 2017	0.32	214	Makale	Diğer
19	Bulut ve Hovardaoğlu, 2018	-0.4	283	Makale	Diğer
20	Candan ve Yetim, 2018	-0.40	400	Makale	Diğer
21	Okan ve Taskin, 2018	-0.08	205	Makale	Eğitim
22	Şen ve Mert, 2018	-0.36	295	Makale	Diğer
23	Taşkıran ve Taşkın, 2018	-0.58	156	Bildiri	Diğer
24	Uygungil ve İscan, 2018	-0.48	493	Makale	Diğer
25	Cillik, 2019	-0.41	452	Tez	Eğitim
26	Kanat, 2019	-0.22	278	Tez	Diğer
27	Çakar ve Çiçek, 2019	-0.31	264	Makale	Eğitim
28	Ağıröz, 2019	-0.35	226	Tez	Diğer
29	Kahrıman, 2019	0.31	336	Tez	Eğitim
30	Çınar, 2019	-0.36	150	Tez	Eğitim
31	Malkoc ve Sunay, 2020	-0.74	400	Makale	Diğer
32	Şeker, 2020	-0.02	276	Tez	Diğer
33	Çankaya ve Çiftçi, 2020	-0.40	396	Makale	Diğer
34	Karadal, Sabuncuoğlu ve Ucar, 2021	-0.63	410	Makale	Diğer
35	Fayganoğlu, 2021	-0.42	409	Makale	Diğer
36	Aksakal ve Kahveci, 2021	-0.66	417	Makale	Eğitim

Etki Büyüklüğü Hesaplanması ve İstatistiksel Yöntemler

Meta-analiz çalışmalarında etki büyüklüğü “standartlaştırılmış ortalama farkı”, “korelasyon” ve “olasılık oranı” şeklinde hesaplanabilir (Borenstein vd., 2009; Lipsey ve Wilson, 2001; Şen ve Yıldırım, 2020). Bu çalışmada odaklanılan nokta “örgütsel bağlılık ile örgütsel sinizm arasındaki ilişki” olduğundan meta-analizde etki büyüklüğü olarak Pearson-Moment Çarpım Korelasyonu kullanılmıştır. Çalışmada analizler “Comprehensive Meta-Analysis (CMA)” (Borenstein vd., 2005) programının 2. versiyonu kullanılarak yapılmıştır.

Meta-analiz alan yazın incelendiğinde ortalama etki büyüklüğü hesaplanması sabit etki modeli ve rastgele etkiler modeli ile hesaplanır (Borenstein vd., 2009; Şen ve Yıldırım, 2020). Araştırmacılar hata kaynaklarını farklı şekilde alan bu iki modeli kullanabilir (Hedges, 1992; Hedges ve Vevea, 1998). Sosyal bilimler için daha gerçekçi bir yaklaşım olarak rastgele etkiler modeli kullanılır (Borenstein vd., 2009). Bu model, diğer modellere göre daha kesin güven aralıkları sağlar ve rastgele etkiler modelinde araştırmaya dâhil edilenden daha fazla bir popülasyona genelleme yapmak mümkündür (Şen, 2021). Bu yüzden yapılan bu çalışmada hesaplanacak ortalama etki büyüklüğünün araştırmaya dâhil edilen çalışmalardan daha büyük bir popülasyona genellemek için rastgele etkiler modeli kullanılmıştır. Ayrıca bazı durumlarda heterojenlik testi de etki büyüklüğünün hesaplanmasında hangi yöntemin kullanılacağına karar vermede kullanılır (Şen ve Yıldırım, 2020). Heterojenlik Cochran (1954)’ün sunduğu Q testi kullanılarak tespit edilebilir (Huedo-Medina, vd., 2006). Heterojenliğin tespiti için kullanılan bir başka yöntem de I^2 testidir (Şen ve Yıldırım, 2020). Eğer I^2 oranı %25 ise küçük düzeyde, %50 ise ortalama düzeyde ve %75 olması ise yüksek düzeyde bir heterojenliğin varlığını işaret etmektedir (Konstantopoulos ve Hedges, 2009).

Yayın Yanlılığı İncelemesi

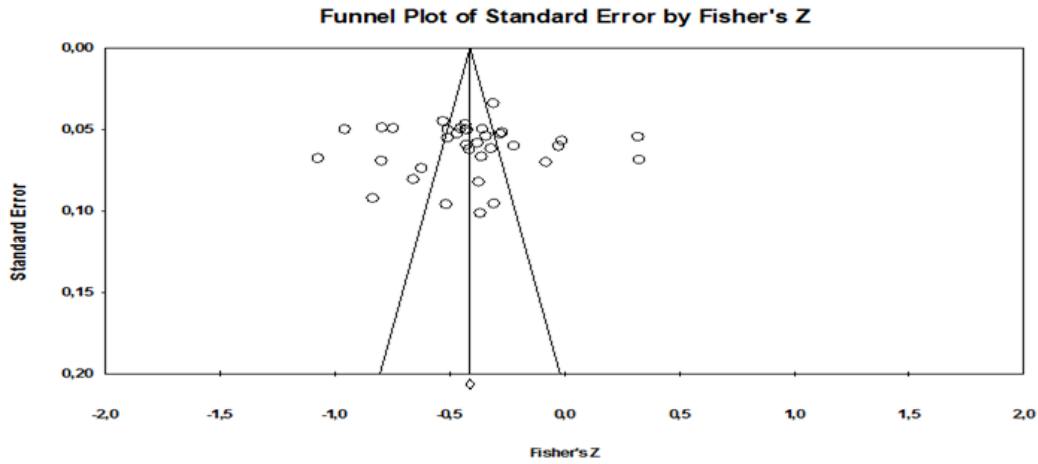
Yayın yanlılığı, istatistiki olarak anlamlı çıkan sonuçların sunulma ihtimalinin, anlamsız çıkan sonuçların sunulma ihtimalinden daha fazla olduğu durumları ifade eder (Petitti, 2000). Sadece yayınlanmış çalışmalardan oluşturulmuş bir meta-analiz tüm evreni temsil etmeyebilir (Smith, 1980). Literatür incelemesinin eksik veya hatalı olarak yapılması yayın yanlılığına sebep olabilir (Dinçer, 2021). Yayın yanlılığı meta-analizin sonuçlarını etkileyebilir (Yumuşak ve Korkmaz, 2021). Araştırmacılar genelde düşük etki büyüklüğünden ziyade büyük etki büyüklüğünü yayınlama eğiliminde olduklarından, sadece büyük etki büyüklüğü olan çalışmaların meta-analize dâhil edilmesi yayın yanlılığı adı verilen bir sorun ortaya çıkarır (Göçen ve Şen, 2020).

Yayın yanlılığı meta-analiz çalışmalarının geçerli sonuçlar ortaya koymak adına önemli bir faktördür (Kaçar, Terzi, Arıkan ve Kırıkçı, 2021). Bu çalışmanın yayın yanlılığı huni saçılım grafiği, Begg ve Mazumdar’ın (1974) sıra korelasyonu ve Egger regresyon metodu (Egger, Davey Smith, Schneider, ve Minder, 1997) yoluyla belirlenmiştir.

Bulgular

Yayın Yanlılığına Ait Bulgular

Bu çalışmaya ait yayın yanlılığını görsel olarak incelemek için oluşturulan huni saçılım grafiği aşağıda Şekil 2'de görülmektedir.

Şekil 2. Huni grafiği

Yayın yanlılığı olması durumunda çalışmalar huni grafiğinde asimetric olarak dağılır, huninin üst kısmı simetrik orta kısmında bir tarafın daha az olduğu alt kısmında ise eksikliğin çok olduğu asimetric bir yapı oluşur (Borenstein vd., 2009). Şekil 2'de verilen huni grafiği incelendiğinde, araştırmaya dâhil edilen çalışmaların etki büyüklüklerinin ortalama etki büyüklüğü etrafında simetrik olarak dağıldığı görülmektedir. Bu bağlamda “yayın yanlılığı yoktur” yorumu yapılabilir. Fakat huni grafiğinde oluşan asimetric sadece yayın yanlılığından kaynaklanmayacağı için grafiğin yanıltıcı olabileceği ve yorumlanırken dikkatli davranılması gerekir (Üstün ve Eryılmaz, 2014). Bu bağlamda yayın yanlılığını ayrıca kontrol etmek için Tablo 2'de görülen Begg ve Mazumdar'ın sıra korelasyonları ve ayrıca Egger regresyon metodu kullanılmıştır.

Tablo 2

Begg ve Mazumdar Sıra Korelasyonu Sonuçları

Kendall'in S istatistiği (P-Q)	44,00
Tau değeri (Devamlılık Düzeltmesi Öncesi)	
Tau	0.07
Tau için Z	0.60
P (1 kuyruklu)	0.27
P (2 kuyruklu)	0.55
Tau değeri (Devamlılık Düzeltmesi Sonrası)	
Tau	0.07
Tau için Z	0.59
P (1 kuyruklu)	0.28
P (2 kuyruklu)	0.56

Begg ve Mazumdar sıra korelasyonu anlamlılık değerinin $p < 0,05$ olması yayın yanlılığı olduğunu belirtir (Şen ve Yıldırım, 2020). Tablo 2 incelendiğinde Kendall's in tau b istatistiksel olarak anlamlı bulunmamaktadır ($Tau b = 0,07$; $p(2kuyruk) > 0,05$). Çalışmadaki yayın yanlılığını tespit etmek için kullanılan diğer bir yöntemde, Egger testi katsayı değeri ($b0$) $-0,08$; %95 güven aralığı $(-7,64, 7,49)$; $t = 0,02$; $sd = 34$ ve tek kuyruk p değeri (önerilen) $0,491$ olarak bulunmuştur. Yapılan testler sonucunda bu çalışmada yayın yanlılığı bulunmadığı sonucuna varılmıştır.

Heterojenlik Testine Ait Bulgular

Bu araştırmada meta-analize dâhil edilen 36 çalışmanın etki büyüklüklerinin heterojenliğine ait bulgular Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3
Heterojenliğe Ait Bulgular

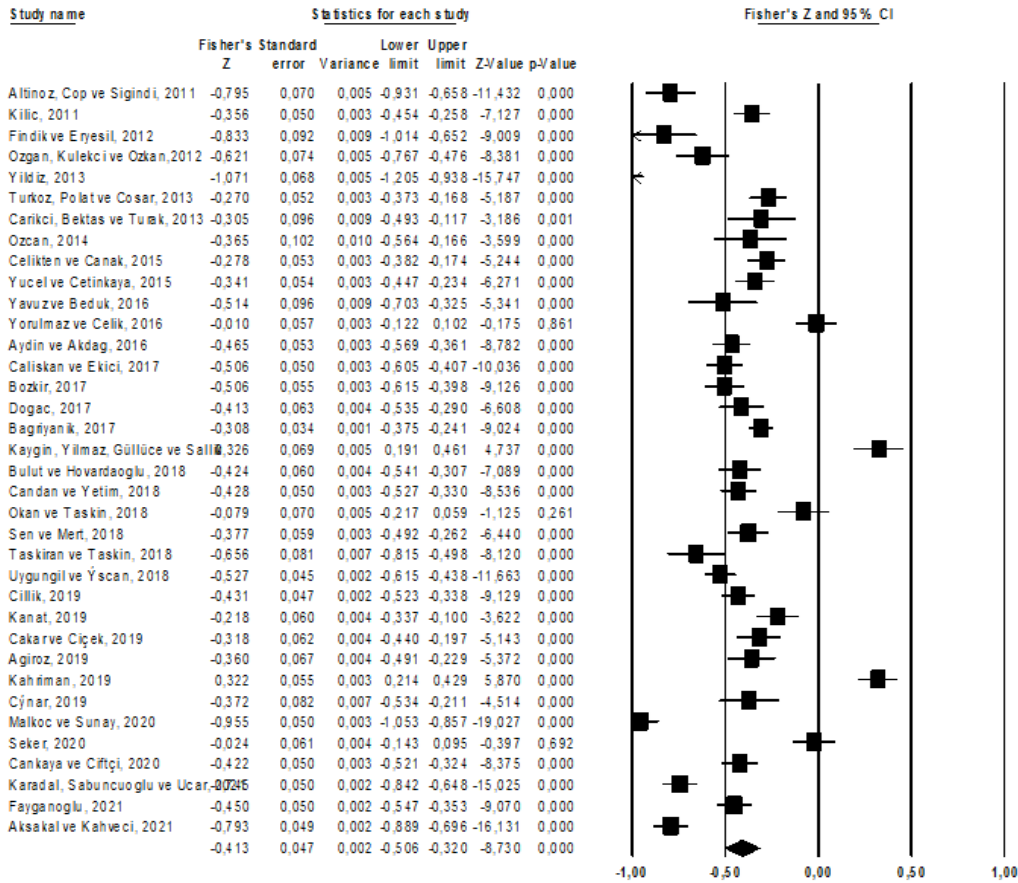
Heterojenlik			
Q	Sd.	p	I ²
848.36	35	.000	95.87

$p < ,005$

Tablo 3 incelendiğinde Q testi değerinin anlamlı olduğu görülmektedir ($Q = 848,36$; $p < 0,05$; $sd = 35$) olduğu görülmektedir. Ayrıca I^2 değeri $95,87$ olarak bulunmuştur. Bu değerlere göre araştırmaya dâhil edilen çalışmalara ait etki büyüklükleri arasında heterojen bir yapı olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Ortalama Etki Büyüklüğüne Ait Bulgular

Meta-analize dahil edilen “örgütsel bağlılık ile örgütsel sinizm arasındaki ilişkiyi” inceleyen otuz altı çalışmanın ortalama etki büyüklükleri “Comprehensive Meta-Analysis (CMA)” (Borenstein vd., 2005) programının 2. versiyonu aracılığıyla rastgele etkiler modeli kullanılarak analiz edilmiştir. Meta-analize dâhil edilen her bir çalışmaya ait etki büyüklükleri ve ortalama etki büyüklüğü Şekil 3'te sunulmuştur.

Şekil 3. Çalışmaların etki büyüklükleri, ağırlıkları ve ortalama etki büyüklüğü (Fisher's Z)

Şekil 3'te görüldüğü üzere çalışmalara ait ortalama etki büyüklüğü (Fisher Z cinsinden) rastgele etkiler modelinde -0,413 olarak hesaplanmıştır. Bu meta-analiz çalışmasına dâhil edilen araştırmaların verilerine göre ortalama etki büyüklüğü Pearson r cinsine dönüştürülmüş ve Tablo 4'de sunulmuştur.

Tablo 4

Ortalama Etki Büyüklüğü (Pearson r) ve Heterojenlik Testi Sonuçları

Model	k	\bar{EB}	S.H.	z	p	%95Güven Aralığı				
						Alt	Üst	Q	Sd	p
Rastgele	36	-0.39	0.05	-8.73	.000	-0.47	-0.31	848.36	35	.000

Tablo 4'te görüldüğü gibi örgütsel bağlılık ve örgütsel sinizm arasındaki ilişkinin rastgele etkiler modeli kullanılarak hesaplanan ortalama etki büyüklüğü $\bar{r} = -0,39$; $s.h. = 0,05$; %95 GA: [-0,467, -0,310] olarak hesaplanmıştır. Hesaplanan bu değer istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur (z değeri = -8,73, $p < 0,001$). Bu orana bakıldığında Cohen (1988), Hattie (2009) ve Cohen, Manion ve Morrison'a (2007) göre ortalama etki büyüklüğü orta düzeyde yer almaktadır.

Yayın Türü Moderatör Analizine Ait Bulgular

Meta-analize dâhil edilen çalışmaların ortalama etki büyüklükleri yayın türü açısından değişip değişmediğini incelemek için analog ANOVA yaklaşımı kullanılarak test edilmiş, sonuçlar Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5
Yayın Türü Değişkenine Göre Karma Etkiler Analog ANOVA Sonucu

Kategori	k	EB	S.H.	%95 GA		p
				Alt Sınır	Üst Sınır	
Bildiri	2	-0.74	0.09	-0.91	-0.57	0,000
Makale	22	-0.44	0.06	-0.57	-0.32	0,000
Tez	12	-0.30	0.07	-0.44	-0.17	0,000
Karma	36	-0.46	0.04	-0.54	-0.38	0,000

Not: $QB=15,12$, $sd=2$ $p<0,001$; k = Çalışma sayısı, EB = Etki büyüklüğü, $S.H.$ = Standart hata, GA = Güven aralığı

Tablo 5'te görüldüğü gibi "örgütsel bağlılık ve örgütsel sinizm arasındaki ilişkiyi" inceleyen çalışmaların yayın türüne göre ortalama etki büyüklükleri -0,74 (bildiri), -0,44 (makale), ve -0,30(tez) olarak hesaplanmıştır. Ortalama etki büyüklüğü değerleri üç grupta da istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($p<0,001$). Alt grup ortalamaları arasında anlamlı bir fark olup olmadığına bakmak için gruplar arası Q istatistiğinin anlamlılığına bakılarak değerlendirilir. Bu değer anlamlı çıkması gruplar arasındaki farkın anlamlı olduğuna işaret eder (Şen ve Yıldırım, 2020). Bu çalışmada gruplar arası Q değeri= 15,12; $sd=2$ ve $p<0,001$ olarak bulunmuştur. Bu yüzden "örgütsel bağlılık ve örgütsel sinizm arasındaki ilişkiyi" inceleyen çalışmaların yayın türü açısından ortalama etki büyüklükleri istatistiksel açıdan anlamlı olarak birbirinden farklıdır yorumunu yapmak mümkündür.

Örneklem Türü Moderatör Analizine Ait Bulgular

Meta-analize dâhil edilen çalışmaların ortalama etki büyüklükleri bir diğer değişken olan örneklem türü (Eğitim kurumları, diğer kurumlar) değişkenine göre farklılaşıp farklılaşmadığını incelemek için analog ANOVA yaklaşımı kullanılarak test edilmiş, sonuçlar Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6
Örneklem Türü Değişkenine Göre Karma Etkiler Analog ANOVA Sonucu

Kategori	k	EB	S.H.	%95 GA		p
				Alt Sınır	Üst Sınır	
Diğer	23	-0.44	0.05	-0.54	-0.33	.000
Eğitim	13	-0.37	0.09	-0.55	-0.20	.000
Karma	36	-0.42	0.05	-0.51	-0.33	.000

Tablo 6'da görüldüğü gibi "örgütsel bağlılık ve örgütsel sinizm arasındaki ilişkiyi" inceleyen çalışmaların örneklem türüne göre ortalama etki büyüklükleri -0,44 (diğer) ve -0,37 (eğitim) olarak hesaplanmıştır. Her iki grupta da ortalama etki büyüklüğü anlamlı olarak bulunmuştur ($p<0,001$). Bu çalışmada gruplar arası Q değeri= 0,41; $sd=1$ ve $p>0,005$ ($p=0,521$) olarak bulunmuştur. Bu yüzden "örgütsel bağlılık ve örgütsel sinizm arasındaki ilişkiyi" inceleyen çalışmaların örneklem türü açısından ortalama etki büyüklükleri istatistiksel açıdan anlamlı olarak birbirinden farklı bulunmamıştır.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Örgütsel bağlılık ile örgütsel sinizm arasındaki ilişkiyi inceleyen bu meta-analiz çalışmasında elde edilen ortalama etki büyüklüğü bulgusuna göre “örgütsel bağlılık ve örgütsel sinizm” arasında orta düzeyde negatif yönlü anlamlı bir ilişki bulunmaktadır ($\bar{r}=-0,391$). Bu bulgu örgütsel bağlılık ile örgütsel sinizm arasındaki ilişkiyi araştıran birincil çalışma bulgularıyla örtüşmektedir (Aydın ve Akdağ, 2016; Altınöz, Çöp ve Sığındı, 2011; Bozkır, 2017; Bulut ve Hovardaoğlu, 2018; Candan ve Yetim, 2018; Çakar ve Çiçek, 2019; Çınar, 2019; Çillik, 2019; Doğaç, 2017; Fayganoğlu, 2021; Fındık ve Eryeşil, 2012; Kılıç, 2011; Şen ve Mert, 2018; Uygungil ve İşcan, 2018; Yavuz ve Bedük, 2016). Literatür incelendiğinde Ergen’in (2015) yapmış olduğu çalışmada ortaya çıkan “örgütsel bağlılık ile örgütsel sinizm” arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu sonucu bu meta-analiz çalışmasının sonucuyla örtüşmektedir. Yürütülen bu çalışmanın bulgularına benzer sonuçlara ulaşan başka çalışmalar da bulunmaktadır (Badran ve Abu Zeid, 2021; Balıkçioğlu ve Altay, 2014; English ve Chalon, 2011; Okçu, Şahin ve Şahin, 2015; Turner ve Valentine, 2014; Yalçınsoy ve Sığırı, 2022; Wanous vd., 1994; Yüksel, 2015; Yüksel ve Şahin, 2017).

Ayrıca bu çalışmanın sonucuyla farklılık gösteren, birincil çalışmalar arasında bulunan bazı çalışmalarda “örgütsel bağlılık ve örgütsel sinizm” arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki sonucu ortaya konulmuştur (Atmaca, 2014; Kahriman, 2019; Kaygın vd., 2017).

Meta-analiz çalışması kapsamında yapılan moderatör analizi sonucunda örgütsel bağlılık ve örgütsel sinizm ilişkisinde yayın türü değişkeninin etki büyüklüğünde anlamlı bir farklılığa neden olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Yayın türü değişkenlerinden Tez çalışmalarının geniş bir zaman aralığında yapıldığı için örneklem seçiminde daha özenli davranılmış olması bu farkın oluşmasına neden olmuş olabilir. Literatürde farklı örneklem türlerinde yapılan örgütsel bağlılık ve örgütsel sinizm arasındaki ilişkiyi ortaya koyan çalışmalarda değişik değerlerde ilişkiden bahsedilse de (Fındık ve Eryeşil, 2012; Malkoç ve Sunay, 2020; Şeker, 2020) bu çalışmanın sonuçlarına göre örneklem türüne göre etki büyüklüğündeki farklılaşmanın anlamlı olmadığı bulgusuna ulaşılmıştır. Bu bulguya göre iki olgunun farklı örneklem türlerinde benzer ilişki göstereceği öngörülebilir.

Bu çalışma örgütsel bağlılık ile örgütsel sinizm arasında orta düzeyde negatif yönlü bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda örgütler için arzu edilmeyen bir durum olan örgütsel sinizmin artması durumunda örgütsel bağlılığın azalacağı durumu ortaya çıkmaktadır. Örgütsel bağlılığın azalması durumunda çalışanların performansının azalması, veriminin düşmesi, devamsızlık gibi olumsuzlukların ortaya çıkması örgüt için istenilmeyen durumları da beraberinde getirecektir. Bu bağlamda örgütlerin, çalışanlarının bağlılıklarını sağlamak için örgütsel sinizmi oluşturacak tutum ve eylemleri sınırlamaları gerektiği yorumunu yapmak mümkündür. Literatür incelendiğinde bu yorumu destekler nitelikte çalışmalar bulunmaktadır (Gül ve Ağıröz, 2011; Özgan, Külekçi ve Özkan, 2012).

Bu çalışma “örgütsel bağlılık ve örgütsel sinizm” arasındaki ilişkiyi bütünsel bir bakış açısıyla değerlendirdiği için önemlidir. Buna rağmen çalışmaya ait bazı sınırlılıklar da mevcuttur. Bu çalışmanın bağlamında olmasına rağmen örgütsel bağlılık ile örgütsel sinizm arasındaki ilişkiyi inceleyen bazı araştırmalara tarama sözcüklerini doğrudan içermediği için ulaşılamamış olma durumu bu çalışmaya ait sınırlılıklardan biri olabilir. Ayrıca sadece korelasyona dayalı çalışmalar içermesinin örgütsel bağlılık ve örgütsel sinizm ilişkisini içeren diğer araştırma türlerinin kapsam dışı bırakılmasına neden olması çalışmanın bir başka sınırlılığını oluşturmaktadır. Bu çalışmada değişkenlerin alt boyutları arasındaki ilişkinin ele alınmaması bir diğer sınırlılıktır. Gelecek çalışmalarda ilgili değişkenlerin alt boyutları arasındaki ilişkinin incelenmesinin bu noktada önemli olduğu düşünülmektedir. Örgütsel bağlılık ve örgütsel sinizm ilişkisini içeren diğer araştırma türlerinden (örneğin deneysel çalışmalar) elde edilecek verilere göre de bir meta-analiz çalışması yapılabilir. Ayrıca örgütsel sinizm, örgütsel adalet, işten ayrılma niyeti gibi değişkenler arasındaki ilişkiler de incelenebilir.

Kaynakça

- Ağıröz, A. (2019). *Örgütsel sinizmin örgütsel bağlılık üzerine etkisi: Türk Telekomda bir uygulama* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman.
- Aksakal, H. İ. ve Kahveci, G. (2021). Öğretmen algılarına göre örgütsel sinizm ve örgütsel maneviyatın örgütsel bağlılık üzerindeki rolü. *Trakya Eğitim Dergisi*, 11(2), 802-819. <https://doi.org/10.24315/tred.718336>.
- Allen, N. J. ve Meyer, J. P. (1990). The measurement and antecedents of affective, continuance and normative commitment to the organization. *Journal of Occupational Psychology*, 63(1), 1-18. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8325.1990.tb00506.x>.
- Andersson, L. M. ve Bateman, T. S. (1997). Cynicism in the work place: Some causes and effects. *Journal of Organizational Behaviour*, 18(5), 449-469. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-1379\(199709\)18:5<449::AID-JOB808>3.0.CO;2-O](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-1379(199709)18:5<449::AID-JOB808>3.0.CO;2-O).
- Altınöz, M., Çöp, S. ve Sığındı, T. (2011). Algılanan örgütsel bağlılık ve örgütsel sinizm ilişkisi: Ankara'daki dört ve beş yıldızlı konaklama işletmeleri üzerine bir araştırma. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 11(21), 285-316. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/289025>.
- Andersson, L. (1996). Employee cynicism: An examination using a contract violation framework. *Human Relations*, 49(11), 1395-1418. <https://doi.org/10.1177/001872679604901102>.
- Atmaca, T. (2014). *Okul yöneticilerinin kullandıkları güç türleri ile öğretmenlerin yaşadıkları yıldırma, örgütsel bağlılık ve örgütsel sinizm arasındaki ilişki* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Aydın, M. ve Akdağ, G. (2016). The relationship between organizational commitment and organizational cynicism among hotel employees in Southeastern Anatolia region of Turkey. *Eurasian journal of business and management*, 4(4), 81-89. doi: 10.15604/ejbm.2016.04.04.008.
- Badran, F. M. ve Abou Zeid, M. A. G. (2021). Organizational Cynicism and Organizational Commitment among Staff Nurses. *Egyptian Journal of Health Care*, 12(3), 1750-1761. doi: 10.21608/EJHC.2021.212963.
- Bağrıyanık, H. (2017). *Öğretmenlerin okul yöneticilerine yönelik öğretimsel liderlik algıları çerçevesinde örgütsel bağlılık ve örgütsel sinizm* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gaziantep Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Gaziantep.
- Balcı, Y. (2009). *İlköğretim okullarında çalışan öğretmen ve yöneticilerin örgütsel bağlılığı ile yöneticilerin öğretimsel liderlik ve dönüştürücü (transformasyonel) liderlik davranışları arasındaki ilişkilerin analizi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Balıkçıoğlu, S. ve Altay, H. (2014). Determining the relationship between the attitudes of organizational cynicism and commitment of the employees in hospitality businesses. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(2), 133-157. Erişim adresi: <https://acikerisim.nevsehir.edu.tr/bitstream/handle/20.500.11787/4562/Balikcioglu-Sevgi-2014.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- Bayram, L. (2005). Yönetimde yeni bir paradigma: Örgütsel bağlılık. *Sayıştay Dergisi*, (59), 125-139. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1713569>.

- Begg, C. B. ve Mazumdar, M. (1994). Operating characteristics of a rank correlation test for publication bias. *Biometrics*, 50, 1088–1101. <https://doi.org/10.2307/2533446>.
- Besser, T. L. (1993). The commitment of Japanese workers and US workers: A reassessment of the literature. *American Sociological Review*, 873-881. <https://doi.org/10.2307/2095956>.
- Borenstein, M., Hedges, L. V., Higgins, J. P. T. ve Rothstein, H.R. (2005). *Comprehensive Meta-analysis* (Version 2.2.027) [Computer software]. Biostat.
- Borenstein, M., Hedges, L. V., Higgins, J. P. T. ve Rothstein, H. R. (2009). *Introduction to meta-analysis*. Chichester, UK: John Wiley.
- Bozkır, A. (2017). *Spor işletmelerinde psikolojik sözleşme ihlallerinin çalışanların örgütsel sinizm ve örgütsel bağlılık algularına etkisi: Kayseri Büyükşehir Belediyesi spor işletmelerinde bir araştırma* (Yayımlanmamış doktora tezi). Erciyes Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Kayseri.
- Bulut, M. (2003). *Örgütsel Bağlılık: Türk Silahlı Kuvvetlerinde yapılan bir araştırma* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.
- Bulut, M. B. ve Hovardaoglu, İ. S. (2018). Örgütsel bağlılık, örgütsel sinizm ve işten ayrılma niyetinin yatırım modeli çerçevesinde incelenmesi. *Journal of International Social Research*, 11(56), 270-289. <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.20185638998>.
- Candan, H. ve Yetim, Ş. (2018). Kamu çalışanlarının örgütsel sinizm düzeylerinin örgütsel bağlılıkları üzerindeki etkisini incelemeye yönelik bir araştırma: Karaman örneği. *Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)*, 5(29), 3440-3454. Erişim adresi: http://www.jshsr.org/Makaleler/1130835121_03_2018_5-29.ID738.%20Candan&Yetim_3440-3454.pdf.
- Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences* (2nd ed.). Lawrence Erlbaum.
- Cohen, L., Manion, L. ve Morrison, K. (2007). *Research method in education* (6th ed.). NY: Taylor & Francis e-Library.
- Çakar, H. ve Çiçek, H. (2019). Sınıf öğretmenlerinin örgütsel bağlılıkları üzerinde örgütsel sinizmin etkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 10(24), 379-404. <https://doi.org/10.21076/vizyoner.526586>.
- Çalışkan, K. ve Ekici, S. (2017). Spor eğitimi veren yükseköğretim kurumlarındaki öğretim elemanlarının örgütsel sinizm algıları ile örgütsel bağlılıklarının araştırılması. *Journal of Human Sciences*, 14(2), 1674-1689. <https://doi.org/10.14687/jhs.v14i2.4485>.
- Çankaya, M. ve Çiftçi, G. E. (2020). Hastane çalışanlarının toksik liderlik ve örgütsel sinizm algılarının örgütsel bağlılıklarına etkisi. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 23(2), 273-298. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1147065>.
- Çarıkçı, İ. H., Bektaş, M. ve Turak, B. (2013). Örgüt çalışanları, örgütsel sinizm ve örgütsel bağlılık: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi büro çalışanlarına yönelik bir alan araştırması. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (1),177-189. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/sbe/issue/23225/248004>.
- Çelikten, M. ve Çanak, M. (2014). Okul yöneticilerinin örgütsel bağlılıkları ile örgütsel sinizmleri arasındaki ilişki. *Türkiye Sosyal Politika ve Çalışma Hayatı Araştırmaları Dergisi*, 4(6), 45-78. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/210707>.

- Çınar, B. (2019). *Vakıf üniversiteleri öğretim elemanlarının örgütsel sinizm ve örgütsel bağlılık düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Okan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Çillik, A. (2019). *Öğretmenlerin örgütsel bağlılık düzeyleri ile örgütsel sinizm alguları arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Pamukkale Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Denizli.
- Dean Jr, J. W., Brandes, P. ve Dharwadkar, R. (1998). Organizational cynicism. *Academy of Management Review*, 23(2), 341-352. <https://doi.org/10.5465/amr.1998.533230>.
- Dinçer, S. (2021). *Eğitim bilimlerinde uygulamalı meta analiz* (3. bs.). Ankara: Pegem A.
- Dogaç, A. (2018). *Örgütsel sinizm ile örgütsel bağlılık ilişkisi: Van ili konaklama işletmeleri örneği*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Egger, M., Davey Smith, G., Schneider, M. ve Minder, C. (1997). Bias in meta-analysis detected by a simple, graphical test. *British Medical Journal*, 315, 629-634. <https://doi.org/10.1136/bmj.315.7109.629>.
- English, B. ve Chalon, C. (2011). Strengthening affective organizational commitment. *The Health Care Manager*, 30(1), 29-35. doi: 10.1097/HCM.0b013e3182078ae2
- Erdirençelebi, M. ve Yazgan, A. E. (2017). Mobbing, örgütsel sinizm, örgütsel bağlılık ve bunların algılanan çalışan performansı üzerine etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(2), 267-284. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1004361>.
- Ergen, S. (2015). *Öğretmenlerin örgütsel sinizm düzeyleri ile örgütsel bağlılıkları arasındaki ilişki* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Esmer, Y. ve Yüksel, M. (2017). İş yaşamında örgütsel bağlılık: Teorik bir çerçeve. *Akademik Bakış Dergisi*, (62), 258-272. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/383804>.
- Fayganoğlu, P. (2021). İş aile çatışması ile örgütsel bağlılık ilişkisinde örgütsel sinizmin aracılık rolü. *Savunma Bilimleri Dergisi*, 2(40), 293-321. <https://doi.org/10.17134/khosbd.1001243>.
- Fındık, M. ve Eryeşil, K. (2012). Örgütsel sinizmin örgütsel bağlılık üzerindeki etkisini belirlemeye yönelik bir araştırma. International Iron & Steel Symposium, 02-04 Nisan, Karabük, Türkiye. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/299405902_ORGUTSEL_SINIZMIN_ORGUTSEL_BAGLILIK_UZERINDEKI_ETKISINI_BELIRLEMEYE_YONELIK_BIR_ARASTIRMA.
- Gedik, A. ve Üstüner, M. (2017). Eğitim örgütlerinde örgütsel bağlılık ve iş doyumunu ilişkisi: bir meta analiz çalışması. *E-Uluslararası Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 41-57. Erişim adresi: <http://www.e-ijer.com/en/download/article-file/338827>.
- Glass, G. V. (1976). Primary, secondary and meta-analysis of research. *Educational Researcher*, 5, 3-8. <https://doi.org/10.3102/0013189X005010003>.
- Göçen, A. ve Şen, S. (2021). Spiritual leadership and organizational citizenship behavior: A meta-analysis. *SAGE Open*, 11(3), 1-16. <https://doi.org/10.1177/21582440211040777>.
- Gül, H. ve Ağıröz, A. (2011) Mobbing ve örgütsel sinizm arasındaki ilişkiler: Hemşireler üzerinde bir uygulama. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 13(2), 27-47. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/18914>.
- Hattie, J. (2009). *Visible learning: A synthesis of over 800 metaanalyses relating to achievement*. İstanbul Routledge.

- Hedges, L. V. (1992). Meta-analysis. *Journal of Educational Statistics*, 17(4), 279–296. <https://doi.org/10.3102/10769986017004279>.
- Hedges, L. V. ve Vevea, J. L. (1998). Fixed- and random-effects models in meta- analysis. *Psychological Methods*, 3(4), 486–504. Erişim adresi: https://faculty.ucmerced.edu/jvevea/classes/290_21/readings/week%2011/Hedges%20and%20Vevea%201998.pdf.
- Kaçar, T., Terzi, R., Arıkan, İ. ve Kırıkçı, A. C. (2021). The effect of inquiry-based learning on academic success: A meta-analysis study. *International Journal of Education and Literacy Studies*, 9(2), 15-23. Erişim adresi: <http://journals.aiac.org.au/index.php/IJELS/article/view/6633/4603>.
- Kahrıman, U. (2019). *İlkokul ve ortaokul öğretmenlerinin örgütsel sinizm ile örgütsel bağlılık düzeyleri arasındaki ilişki* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Çanakkale 18 Mart Yıl Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Çanakkale.
- Kanat, B. (2019). *Hemşirelerde örgütsel sinizmin örgütsel bağlılık üzerindeki etkisinin incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Manisa.
- Kaya, D. ve Zerenler, M. (2014). *Psikolojik sermaye, mesleki bağlılık ve kariyer planlamasına genel bakış*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık.
- Kaygın, E., Yılmaz, T., Güllüce, A. Ç. ve Salık, N. (2017). A research for determining the relationship between the organizational cynicism and the organizational commitment. *Management and Organizational Studies*, 4(1), 1-9. <http://dx.doi.org/10.5430/mos.v4n1p1>.
- Karadal, K., Sabuncuoğlu, Z. ve Uçar, A. C. (2021). Örgütsel sinizmin örgütsel bağlılık üzerine etkisi: Otomotiv sektörü araştırması. *European Journal of Managerial Research*, 5(özel sayı 1), 221-241. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1591589>.
- Kılıç, Ş. (2011). *İlköğretim okulu öğretmenlerinin örgütsel sinizm ve örgütsel bağlılık düzeyleri arasındaki ilişki (Keçiören ilçesi örneği)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Koçel, T. (2001). *İşletme yöneticiliği: yönetim ve organizasyon organizasyonlarda davranış klasik-modern-çağdaş ve güncel yaklaşımlar*, İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım A.Ş..
- Konstantopoulos, S. ve Hedges, L.V. (2009). Statistically analyzing effect sizes: Fixed- and random-effects models. H. Cooper (Ed.), L. V. Hedges (Ed.) ve J. C. Valentine (Ed.), *The handbook of research synthesis and meta-analysis 3rd içinde* (s.246-279). Russell: Sage Foundation.
- Kurşunoğlu, A., Bakay, E. ve Tanrıoğen, A. (2010). İlköğretim okulu öğretmenlerinin örgütsel bağlılık düzeyleri. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 28(28), 101-115. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/114618>.
- Lipsey, M. W. ve Wilson, D. B. (2001). *Practical meta-analysis*. Thousand Oaks, CA: SAGE publications, Inc..
- Malkoç, N. ve Sunay, H. (2020). Özel spor işletmelerinde çalışan personelin örgütsel sinizm ile örgütsel bağlılık düzeyleri arasındaki ilişkinin değerlendirilmesi. *Spor Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 62-75. <https://doi.org/10.25307/jssr.698341>.
- Meyer, J. P. ve Allen, N. J. (1997). *Commitment in the workplace: Theory, research, and application*. . Thousand Oaks, CA: Sage publications.

- Meyer, J. P. ve Herscovitch, L. (2001). Commitment in the workplace: Toward a general model. *Human Resource Management Review*, 11(3), 299-326. [https://doi.org/10.1016/S1053-4822\(00\)00053-X](https://doi.org/10.1016/S1053-4822(00)00053-X).
- Meyer, J. P., Stanley, L. J. ve Parfyonova, N. M. (2012). Employee commitment in context: The nature and implication of commitment profiles. *Journal of Vocational Behavior*, 80(1), 1-16. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2011.07.002>.
- Moher, D., Liberati, A., Tetzlaff, J. ve Altman, D. G. (2009). Preferred reporting items for systematic reviews and metaanalyses: The PRISMA statement. *Annals of Internal Medicine*, 151(4), 264-269. <https://doi.org/10.7326/0003-4819-151-4-200908180-00135>.
- Mowday, R. T., Steers, R. M. ve Porter, L. W. (1979). The measurement of organizational commitment. *Journal of Vocational Behavior*, 14(2), 224-247. [https://doi.org/10.1016/0001-8791\(79\)90072-1](https://doi.org/10.1016/0001-8791(79)90072-1).
- Okan, F. ve Taşkın, C. Akademisyenlerin örgütsel sinizme ilişkin algılarının örgütsel bağlılıkları üzerindeki etkisinin incelenmesi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(84), 193-202. Erişim adresi: https://asosjournal.com/?mod=makale_tr_ozet&makale_id=36223.
- Okçu, V., Şahin, H. M. ve Şahin, E. (2015). Beden eğitimi ve spor öğretmenlerinin örgütsel sinizme ilişkin algılarının örgütsel bağlılıkları üzerindeki etkisi. *International Journal of Science Culture and Sport (Intjscs)*, 3(4), 298-313. <https://doi.org/10.14486/IJSCS391>.
- Özcan, F. (2013). *Örgütsel sinizm ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişkiyi ölçmeye yönelik bir araştırma* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Özkalp, E. (2013). Örgütsel davranışa giriş ve yöntem. A. Ç. Kirel (Ed) ve O. Ağlargöz (Ed) *Örgütsel davranış* (1. bs., s.2-26) içinde. Anadolu Üniversitesi.
- Özgan, H., Külekçi, E. ve Özkan, M. (2012). Öğretim elemanlarının örgütsel sinizm ile örgütsel bağlılık düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *International Online Journal of Educational Sciences*, 4(1), 196-205. Erişim adresi: https://iojes.net/index.jsp?mod=makale_tr_ozet&makale_id=41241.
- Petitti D. B. (1994). *Meta-analysis, decision analysis and cost-effectiveness analysis: methods for quantitative synthesis in medicine*. New York: Oxford University Press.
- Randall, D. M. (1987). Commitment and the organization: The organization man revisited. *Academy of Management Review*, 12(3), 460-471. <https://doi.org/10.5465/amr.1987.4306561>.
- Smith, M. L. (1980). Publication bias and meta-analysis. *Evaluation in Education*, 4, 22-24. [https://doi.org/10.1016/0191-765X\(80\)90004-X](https://doi.org/10.1016/0191-765X(80)90004-X).
- Şeker, E. (2020). *Hemşirelerin örgütsel sinizm ile örgütsel bağlılık düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Adana.
- Şen, C. ve Mert, İ. S. (2019). Psikolojik sermayenin iş tatmini, örgütsel bağlılık ve sinizm üzerindeki etkisi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(4), 9-21. <https://doi.org/10.18506/anemon.453906>.
- Şen, S. ve Yıldırım, İ. (2020). *CMA ile meta-analiz uygulamaları*. Anı Yayıncılık.
- Taşkıran, E. ve Taşkın, G. (2018, 9-11 Nisan). Çalışanların örgüte bağlılıkları sinizm tutumlarını etkiler mi? ICES-2018 1. Uluslararası Eğitim ve Sosyal Bilimlerde Yeni Ufuklar Kongresi, İstanbul, Türkiye. <https://doi.org/10.21733/ibad.419991>.

- Terzi, C. ve Koçoğlu-Sazkaya, M. (2020). Örgütsel sinizmin örgütsel bağlılık üzerine etkisinin incelenmesi: Hekimlere yönelik bir araştırma. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(1), 129-143. <https://doi.org/10.33206/mjss.487309>.
- Turner, J. H. ve Valentine, S. R. (2001). Cynicism as a fundamental dimension of moral decision-making: A scale development. *Journal of Business Ethics*, 34(2), 123-136. Erişim adresi: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1023/A:1012268705059.pdf>.
- Türk Dil Kurumu (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türköz, T., Polat, M. ve Çoşar, S. (2013). Çalışanların örgütsel güven ve sinizm algılarının örgütsel bağlılıkları üzerindeki rolü. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 20(2), 285-302. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/146148>.
- Uyungül, S. ve İşcan, Ö. F. (2018). Pozitif psikolojik sermaye, örgütsel bağlılık ve örgütsel sinizm arasındaki ilişkilerin incelenmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(31), 435-453. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/557297>.
- Üstün, U. ve Eryılmaz, A. (2014). Etkili araştırma sentezleri yapabilmek için bir araştırma yöntemi: *Meta-analiz*. *Eğitim ve Bilim*, 39(174), 1-32. <http://dx.doi.org/10.15390/EB.2014.3379>.
- Wanous, J. P., Reichers, A. E. ve Austin, J. T. (1994). Organizational Cynicism: An initial study. *Academy of Management Proceedings*, 1994(1), 269-273. doi:10.5465/ambpp.1994.10344804
- Wasti, S. A. ve Can, Ö. (2008). Affective and normative commitment to organization, supervisor, and coworkers: Do collectivist values matter? *Journal of Vocational Behavior*, 73(3), 404-413. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2008.08.003>.
- Yalçınsoy, A. ve Sığırı, Ü. (2022). Pandemi (Covid-19) Şartlarında Örgütsel Sinizmin İşgören Performansı ve Örgütsel Bağlılık Üzerindeki Etkileri: Sağlık Sektöründe Bir Uygulama. *International Journal of Management and Administration*, 6(12), 148-156. <https://doi.org/10.29064/ijma.1104092>.
- Yavuz, A. ve Bedük, A. (2016). Örgütsel sinizm ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişki: Bir kamu bankasının Konya şubelerinde örnek uygulama. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (35), 301-313. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1724996>.
- Yıldız, K. (2013). Örgütsel bağlılık ile örgütsel sinizm ve örgütsel muhalefet arasındaki ilişki. *Electronic Turkish Studies*, 8(6), 853-859. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4544>.
- Yorulmaz, A. ve Çelik, S. (2016). İlkokul öğretmenlerinin örgütsel bağlılık, örgütsel sinizm ve örgütsel vatandaşlık davranışları arasındaki ilişki. *Kalem Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi*, 6(1), 161-193. Erişim adresi: <https://search.trdizin.gov.tr/yayin/detay/205872/>.
- Yumuşak, H. ve Korkmaz, M. (2021). Liderlik ve okul etkililiği düzeyleri arasındaki ilişki: Bir meta analiz çalışması. *Erciyes Journal of Education*, 5(2), 123-149. <https://doi.org/10.32433/eje.980997>.
- Yücel, İ. ve Çetinkaya, B. (2015). Örgütsel sinizm ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişki ve çalışanların yaşının bu ilişki üzerindeki etkisi-“bazen hoşlanmasak da kalmak zorunda olabiliriz!”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(3), 247-271. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/712091>.
- Yüksel, H. ve Şahin, S. (2017). The Relationship between organizational cynicism and organizational commitment. *European Journal of Education Studies*, 3(8), 289-311. <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.823305>.

Extended Abstract

Purpose of Research

Studies examining the relationship between organizational commitment and organizational cynicism have been found in various institutions in Turkey. Studies examining the relationship between the two cases have mentioned the relationship in different directions and dimensions. In this context, it is thought that the research is important because examining the relationship between organizational commitment and organizational cynicism using meta-analysis method will provide a holistic perspective, provide a general effect value, and also provide information on the direction and level of the relationship. The main purpose of this research is; To examine the relationship between organizational commitment and organizational cynicism in educational institutions and other institutions with meta-analysis method. For this purpose, "Is there a significant relationship between organizational commitment and organizational cynicism in educational organizations and other organizations?" question will be answered.

Design and Methodology

This research is a study that analyzes the studies that examine the relationship between organizational commitment and organizational cynicism in educational institutions and other institutions in Turkey, using meta-analysis method. The researches to be included in the study were reached by making a comprehensive search in the YÖK thesis catalog, Web of Science, ERIC and databases and Google Scholar search engine. Some criteria have been established to include studies in the study. The studies selected in line with the criteria created were coded. Microsoft Excel (MS Excel 2016) program was used for the coding process of the study. Studies selected according to inclusion criteria; The names, authors' names, publication year and statistical data were entered in the Excel coding form separately by two researchers. In this meta-analysis study, the data collection process is presented in the form of a flow diagram called PRISMA, which shows the compliance of the collected studies with the determined criteria and the reason for not being included in the research. Since the focus of this study is the relationship between organizational commitment and organizational cynicism, Pearson - Moment Product Correlation was used as the effect size in the meta-analysis. Thirty six studies giving the Pearson correlation value were included in the study. Studies were published between 2011 and 2021. The total sample size in the studies included in the meta-analysis study was 11103 people. The study was conducted using the random effects model. Heterogeneity and publication bias were also examined. The publication bias of this study was determined by the funnel scatter plot, the rank correlation of Begg and Mazumdar (1974), and the Egger regression method (Egger, Davey Smith, Schneider and Minder, 1997). In the study, analyzes were performed using the 2nd version of the "Comprehensive Meta-Analysis (CMA)" (Borenstein et al., 2005) program.

Findings

In the study, the mean effect size value was calculated by the random effects model method and it was seen that this value was in the opposite direction and moderate ($\bar{r} = -0.391$). This negative relationship was observed in almost all of the primary studies included in the study. It was concluded that there is a heterogeneous structure among the effect sizes of the studies included in the study. Begg and Mazumdar's rank correlations (Table 2) and Egger regression method were used to control for publication bias. As a result of the tests, it was concluded that there was no publication bias in this study. It was observed that the publication type variable, which was determined as the moderator variable, was a significant moderator variable in the relationship between organizational commitment and organizational cynicism. As a result of the moderator analysis conducted within the scope of the meta-analysis study, it was found that the study type variable caused a significant difference in the effect size in the relationship between organizational commitment and

organizational cynicism. In addition, according to the results of another moderator analysis, it was found that the sample type variable did not reveal a significant difference in the effect size in the relationship between organizational commitment and organizational cynicism. The findings of this study are compatible with the literature (Çillik, 2019; Yavuz and Bedük, 2016; Yıldız, 2013; Yücel and Çetinkaya, 2015) and as a result, if organizational cynicism, which is an undesirable situation for organizations, increases, organizational commitment will decrease.

Research Limitations

Although it is in the context of the study, the possible presence of some studies that do not directly include search words may be one of the limitations of this study. In addition, it can be considered as another limitation of the study, as it only includes studies based on correlation and causes other types of research that include the relationship between organizational commitment and organizational cynicism to be excluded. The fact that the relationship between the sub-dimensions of the variables was not considered in this study is considered as a limitation. It is also possible that there are studies that could not be included in the study despite meeting the research criteria determined at the beginning of the study.

Implications

In future studies, the relationship between the sub-dimensions of the related variables can also be examined. A meta-analysis study can also be conducted according to the data to be obtained from other types of research (for example, experimental studies) that include the relationship between organizational commitment and organizational cynicism. In addition, the relationships between variables such as organizational cynicism, organizational justice, and turnover intention can also be examined.

Originality

When the literature is examined, studies examining the relationship between the concepts of "organizational commitment and organizational cynicism" in various institutions in Turkey have been found (Altınöz, Kapak and Sığındı, 2011; Erdirençelebi and Yazgan, 2017; Uygungil and İşcan, 2018; Yavuz and Bedük, 2016; Yıldız, 2013). Some of the studies suggest that there is a positive relationship between "organizational commitment and organizational cynicism" (Atmaca, 2014; Kahriman, 2019), while others mention a negative relationship (Aksakal and Kahveci, 2021; Kılıç, 2011). In addition, studies examining the relationship between "organizational commitment and organizational cynicism" mentioned the relationship between the two cases in different dimensions. On the other hand, no meta-analysis study has been found that directly investigates the relationship between organizational commitment and organizational cynicism. Therefore, there was a need to conduct a comprehensive meta-analysis study.

Araştırmacı Katkısı: Ömer Şahin ASLAN (%50), Ragıp TERZİ (%50).

Sosyal Bilimlerde Büyük Veri Analitiği, Yapay Zeka ve Makine Öğreniminin Kullanımı ¹

Mevlüt Hürol METE ²

Başvuru Tarihi: 14.11.2022

Kabul Tarihi: 22.01.2023

Makale Türü: Derleme

Öz

Teknolojinin gelişimi ile birlikte sosyal bilimler alanında çalışan araştırmacılara sunulan araç ve tekniklerin sayısı artmaktadır. Büyük hacimli verilerin araştırmalara kolaylıkla entegre edilebilmesine imkan veren ve bu verilerin en doğru ve hızlı şekilde yorumlanmasını sağlayan büyük veri analitiği, yapay zeka ve makine öğrenimi gibi teknikler artık sosyal bilimler alanında daha yaygın biçimde kullanılmaktadır. Bu çalışmanın amacı, günümüz dijital dönüşüm araçları olarak kabul edilen büyük veri analitiği, yapay zeka ve makine öğrenimi gibi kavramların sosyal bilimler araştırmalarındaki kullanım alanlarının belirlenmesi ve bu araçların araştırmacılara sunduğu imkanların tanıtılmasıdır. Bu kapsamda uluslararası alanda yayınlanmış nitelikli araştırmalar incelenerek, söz konusu araçların sosyal bilimler alanındaki bilimsel araştırmalara nasıl uygulandığı, araştırmacılara ne gibi fayda ve avantajlar sağladığı ve gelişim trendleri ile ilgili bir derleme sunulmaktadır. Çalışmada ayrıca söz konusu araçların kullanımından kaynaklı potansiyel sorunlar ele alınarak uluslararası örnekler bağlamında konu tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Bilimler, Sosyal Bilim Araştırmaları, Büyük Veri Analitiği, Yapay Zeka, Makine Öğrenimi

Atf: Mete, M. H. (2023). Sosyal bilimlerde büyük veri analitiği, yapay zeka ve makine öğreniminin kullanımı. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 99-120.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, hurol.mete@sanayi.gov.tr, ORCID: 0000-0002-7288-3434

Use of Big Data Analytics, Artificial Intelligence and Machine Learning in Social Sciences

Mevlüt Hürol METE³

Submitted by: 14.11.2022

Accepted by: 22.01.2023

Article Type: Review

Abstract

With the development of technology, the number of tools and techniques offered to researchers working in the field of social sciences is increasing. Techniques such as big data analytics, artificial intelligence and machine learning, which allow large volumes of data to be easily integrated into research and interpret these data in the most accurate and fastest way, are now more widely used in the field of social sciences. The aim of this study is to determine the usage areas of concepts such as big data analytics, artificial intelligence and machine learning, which are accepted as today's digital transformation tools, in social science research and to introduce the opportunities these tools offer to researchers. In this context, internationally published qualified studies are examined, and a review is presented about how these tools are applied to scientific research in the field of social sciences, what benefits and advantages they provide to researchers, and development trends. The study also discusses the issue in the context of international examples by considering the potential problems arising from the use of these tools.

Keywords: *Social Sciences, Social Science Researches, Big Data Analytics, Artificial Intelligence, Machine Learning*

³ Ministry of Industry and Technology, hurol.mete@sanayi.gov.tr, ORCID: 0000-0002-7288-3434

Giriş

Araştırma, belirli bir bilgi alanında uygun bir metodoloji kullanarak mantıksal ve sistematik yollarla bir araştırma probleminin sorgulanması, yeni bilgiler ve eleştirel açıklamalar üretilmesi anlamına gelir (Mondal, 2018). Bilimsel bir araştırma sonucunda bilimsel bilgi elde edilmesi amaçlanır. Bilimsel bilgi, dünyayı daha iyi anlamaya çalışan, fikirler ve teoriler üreten ve onları gözlemden elde edilen gerçeklerle uyumlu hale getirmeye çalışan entelektüel bir yapıyı belirtmek için kullanılır (Martinho, 2018).

Bununla beraber, teknolojinin gelişimi ile birlikte sosyal bilimler alanında çalışan araştırmacılara sunulan araç ve tekniklerin sayısı artmaktadır. Büyük hacimli verilerin araştırmalara kolaylıkla entegre edilebilmesine imkan veren, bu verilerin en doğru ve hızlı şekilde yorumlanmasını sağlayan büyük veri analitiği, yapay zeka ve makine öğrenimi gibi teknikler artık sosyal bilimler alanında daha yaygın biçimde kullanılmaktadır.

Sosyal bilim araştırmacısının, sorgulamanın derinliği ve genişliği arasında belirli bir tercih yapması gerektiği uzun zamandır kabul edilmektedir. Kişinin büyük örneklem boyutlarıyla çalışmasına ve geniş popülasyonlar arasında genelleştirilebilecek çıkarımlar yapmasına izin veren, ancak derinlik ve ayrıntı eksikliğinden muzdarip nicel yöntemleri bulunmaktadır. Bununla birlikte, özellikle yapay zeka ve makine öğrenimi alanlarındaki teknolojideki son gelişmeler göz önüne alındığında, bu sınırlama, sıradan emeğin bir kısmını makinelere devretmek suretiyle aşılabılır (Pukelis ve Stanciauskas, 2019).

Büyük veri ve makine öğrenimi algoritmalarındaki iyileştirmeler, yapay zeka teknolojilerinin yeni bir çığır açmasına yardımcı olmuş ve sosyal bilimlerde nicel araştırmalar için yeni fırsatlar sağlamıştır. Yapay zeka kavramı, 1955 yılında John McCarthy tarafından “akıllı makineler yapma bilimi ve mühendisliği” olarak ortaya atılmıştır (Hamet ve Tremblay, 2017). Yapay zeka, uzun yıllardır bilgisayar bilimi alanının bir parçası olmasına rağmen, son zamanlarda sosyal bilimlerin farklı alanlarına uygulanmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, günümüz dijital dönüşüm araçları olarak kabul edilen yapay zeka, büyük veri analitiği ve makine öğrenimi gibi kavramların sosyal bilimler araştırmalarındaki kullanım alanlarının belirlenmesi ve bu araçların araştırmacılara sunduğu imkanların tanıtılmasıdır. Yöntem olarak Google Scholar uygulaması üzerinden tespit edilen son yıllarda uluslararası alanda İngilizce dilinde yayınlanmış nitelikli araştırmalar incelenmiştir. İlgili makalelerin belirlenmesi için belirli anahtar kelimeler kullanılmıştır. Bu kapsamda, “yapay zeka”, “makine öğrenimi”, “büyük veri analitiği”, “derin öğrenme” teknikleri ile “sosyal bilimler”, “sosyal bilim araştırmaları”, “sosyal bilimlerde analiz”, “istatistiksel modelleme” ifadelerinin farklı kombinasyonlarla eşleştirmeleri kullanılarak arama yapılmış ve bu çalışmanın amacına uygun olduğu düşünülen 318 makale, bildiri ve e-kitap tespit edilmiştir. Bu çalışmalar, sosyal bilimlerin farklı alanlarında söz konusu tekniklerin uygulanmasını içermekteydi. Oldukça geniş bir araştırma havuzu içerisinde yer alan çalışmaların öncelikli olarak özetleri incelenmiş ve u eserlerden 40’ı derinlemesine incelenerek çalışma kapsamına dahil edilmiştir. Kapsama alınan çalışmaların tümü, bahsi geçen dijital dönüşüm araçlarının doğrudan nitel araştırmalara entegre edilen, sonuçlar üzerindeki faydaları somut olan ve gelecekte bu alana yönelecek araştırmacılar için ilham verebilecek sosyal bilim araştırmalarından oluşmaktadır. Seçim sırasında ayrıca, araştırmaların sosyal bilimlerin farklı alt disiplinlerini içermesi göz önünde bulundurularak ilgili tekniklerin farklı alanlarda uygulanmasının etkilerinin görülmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda, sosyal bilimler alanında yapay zeka, makine öğrenimi ve büyük veri analitiği tekniklerinin uygulanmasını araştıran bu yayınlardan, söz konusu araçların sosyal bilimler alanındaki bilimsel araştırmalara nasıl uygulandığı, araştırmacılara ne gibi fayda ve avantajlar sağladığı ve gelişim trendleri ile ilgili bir derleme sunulmaktadır.

Büyük veri analitiği, yapay zeka ve makine öğrenimi gibi dijital araçların sosyal bilimler alanında kullanımını içeren çalışmalara literatürde rastlansa da her üç tekniği bir arada içeren bir eser bulunmamakla birlikte bu durum söz konusu araçların keskin bir biçimde birbirlerinden ayrılmasının mümkün olmamasından da

kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla çalışma bu yönüyle özgündür. Diğer yandan, söz konusu tekniklerin sosyal araştırmalarda hangi amaçlarla uygulandığını farklı örnekler eşliğinde sunduğu için sosyal bilim araştırmacılarını motive edici bir çalışmadır. Dünyada sosyal bilimlerin çok farklı alanlarında yürütölen araştırmaların derlenmesinin ulusal literatüre katkı sunması açısından da önemli olduğu düşünölmektedir.

Çalışmada ilk olarak sosyal bilimler araştırmaları tanıtılarak, araştırma süreci, özellikleri ve gelişimi ile ilgili bilgiler sunulmaktadır. Daha sonra sırasıyla büyük veri, yapay zeka ve makine öğrenimi teknikleri ele alınmakta ve bunların sosyal bilimler alanındaki araştırma çalışmalarındaki kullanımı dünyadan örneklerle tartışılmaktadır. Sonrasında söz konusu araç ve tekniklerin sosyal araştırmalara uygulanmasında ortaya çıkabilecek sorun alanlarına ve zorluklara değinilmektedir. Sonuç kısmında ise, genel bir değerlendirme sunularak geleceğe ilişkin önerilerde bulunmaktadır.

Sosyal Bilimlerde Araştırma

Bilimsel bir araştırma sürecinde, araştırmacı bir araştırma problemi seçer ve bir bağlam veya perspektiften bir dizi araştırma sorusunu çerçeveler. Bağlam, bir şeyin var olduğu veya meydana geldiği ve araştırmacının buradan belirli bir araştırma problemi seçmesi gereken birbiriyle ilişkili koşulları ifade eder. Araştırma problemini ele almak ve analiz etmek için veri toplar, yorumlar, araştırma problemini ortadan kaldırır, sonuç üretir ve bazı önerilerle bir değerlendirme sunar (Mondal, 2018).

Sosyal bilimlerdeki araştırma uygulama yapılarının çoğu ağırlıklı olarak iyi tanımlanmış ve yapılandırılmıştır, ancak birçok yazar belirli anahtar terimler ve kavramlar hakkında farklı yorumlara sahiptir ve bu da bir dereceye kadar karışıklığa, örtüşmeye ve belirsizliğe neden olmaktadır. Nitel araştırma terimi bu noktada böyle bir durumdur. Bu kavram sadece birçok yazar tarafından farklı yorumlar göstermekle kalmaz, aynı zamanda bu kavramın keşif araştırması veya diğer çağdaş sosyal araştırma uygulamaları kavramlarıyla nasıl ilişkili olduğu konusunda da belirsizlik vardır. Boylamsal bir araştırma yaklaşımının nitel araştırmaya veya ilgili kavramlara uygulanıp uygulanamayacağı da belirsizdir (Haydam ve Steenkamp, 2020).

Bilimsel yöntem, geçerli gözlemlerin nasıl yapılacağı, sonuçların nasıl yorumlanacağı ve bu sonuçların nasıl genelleştirileceği gibi bilimsel bilgi oluşturmak için standartlaştırılmış bir dizi teknik anlamına gelir. Bilimsel yöntem, araştırmacıların önceden var olan teorileri ve önceki bulguları bağımsız ve tarafsız bir şekilde test etmelerine ve bunları açık tartışmaya, değışikliklere veya iyileştirmelere tabi tutmalarına olanak tanır. Bilimsel yöntem dört temel özelliği karşılamalıdır (Bhattacharjee, 2012):

- Mantıksal: Bilimsel çıkarımlar, akıl yürütmenin mantıksal ilkelerine dayanmalıdır.
- Doğrulanabilir: Elde edilen çıkarımlar, gözlemlenen kanıtlarla eşleşmelidir.
- Tekrarlanabilir: Diğer bilim insanları, bilimsel bir çalışmayı bağımsız olarak kopyalayabilmeli veya tekrarlayabilmeli ve aynı olmasa da benzer sonuçlar elde edebilmelidir.
- İncelenebilir: Kullanılan prosedürler ve elde edilen çıkarımlar, diğer bilim insanları tarafından yapılan eleştirel incelemeye dayanmalıdır.

Doğa bilimleri, sosyal bilimlerden birçok açıdan farklıdır. Doğa bilimleri çok kesin, tam, deterministtir ve bilimsel gözlemleri yapan kişiden bağımsızdır. Sosyal bilimlerde ise yüksek derecede ölçüm hatası vardır ve sosyal bilim politikası kararlarında önemli bir belirsizlik ve çok az uzlaşma vardır. Örneğin, doğa bilimcileri arasında ışığın hızı veya dünyanın güneş etrafındaki hızı konusunda pek fazla tartışma bulunmaz ancak sosyal bilimciler arasında küresel terörizmi azaltmak gibi bir sosyal sorunun nasıl çözüleceği konusunda sayısız anlaşmazlık bulunabilir. Dolayısıyla sosyal bilimlerle uğraşan bir araştırmacı, yalnızca sosyal nesnelerin yüksek değışkenliğini yansıtan bu tür bilimlerle birlikte gelen daha yüksek düzeyde belirsizlik ve hatayla başa çıkma konusunda bilgili ve rahat olmalıdır (Bhattacharjee, 2012).

Geçen yüzyılın başlarında Kaplan (1940), sosyal bilimlerdeki tahminleri artırmayı önermiş, daha küçük ölçekteki doğal fenomenlere kıyasla, sosyal davranışın tahmin edilmesinin daha kolay olduğunu savunmuştur. Buna göre, "insanların atomlardan ve moleküllerden farklı olmasının nedeni, belirli bir dereceye kadar insan davranışlarının, insanların kendilerinin yarattığı kurullarla tahmin edilebilmesidir." (Kaplan, 1940; Akt. Zhang ve Feng, 2021). Yine de, son yüzyılda sosyal bilimciler, neden-sonuç tahminleri konusunda somut bir ilerleme kaydedemediler. Özellikle, bilimselliği kanıtlamayı amaçlayan nicel araştırmacılar, verileri açıklamak için daha fazla çaba harcarlar ve genel olarak neden-sonuç tahminlerinde daha az yetkindirler veya bu tahminleri gerçekleştirememektedirler (Chen ve diğerleri, 2021).

İnsan faaliyetleri her zaman matematiksel hesaplarla anlaşılabilir, ancak belirli bir olaya karşı tutumları sistematik bir şekilde nitelendirilmeli ve genel bir teori çizmeli. Araştırma yöntemleri, araştırma yürütmek için kullanılan tüm yöntemler/teknikler olarak anlaşılabilir. Araştırma metodolojisi, araştırma problemini sistematik olarak çözenin bir yoludur. Bu bağlamda, nitel araştırma yaklaşımı, sosyal bilimler araştırmasını, belirli bir sosyal meselenin salt nicel ve sayısal anlayışı yerine, araştırmacının kişisel düşüncesi açısından ileriye taşımak için genel bir eğilim getirir. Açık uçludur, bu nedenle araştırmacı ve yanıtlayanların kendi görüşleri ve sağduyuları bir sosyal sorunun başka bir kavramsal çerçevesini birlikte şekillendirir (Mondal, 2018).

Bhattacharjee'ye (2012) göre bir araştırma tasarımı, kapsamlı bir veri toplama planıdır ve araştırma için bir plan sağlar. Yazar, herhangi bir tasarımın, (i) veri toplama süreci, (ii) araç geliştirme süreci ve (iii) örnekleme süreci olmak üzere birbiriyle ilişkili en az üç süreç içermesi gerektiğini belirtmektedir. Bununla birlikte, her araştırma tasarımını bir tasarımın kendisinden ziyade bir strateji olarak gören sosyal bilimler araştırma metodolojisi çerçevesi, her araştırma tasarımını altı sürece genişletir. Bu süreçler şunları içerir: (i) zaman ufku, (ii) uygulanan araştırma taktikleri, (iii) veri toplama teknikleri ve kullanılan araştırma yöntemleri, (iv) örneklem büyüklüğü oluşturma ve teknikleri içeren örnek tasarımı, (v) ölçüm ve (vi) veri işleme (Haydam ve Steenkamp, 2020).

Martin ve diğerleri (2016), sosyal sistemin önemli karmaşıklığının ve sınırlı bilginin (veri ve model eksikliği) sosyal bilim araştırmalarını uzun bir süre boyunca tahminlerde bulunamaz hale getirdiğini vurgulamaktadır. Tarihsel süreçte sosyal bilim araştırmalarındaki diğer bir gelişme ise 1970'lerde ve 1980'lerde popüler olan yol modelidir. Yol modeli, modele düzinelere faktör dahil ederek verilerin etkilerini ve değişkenler arasındaki karmaşık ilişkileri ortaya çıkarmaya çalışır. Değişken paketleme yöntemi, makine öğreniminin veri madenciliği modeline benzer, ancak yol modelinin amacı ve uygulanması, makine öğrenimininkinden oldukça farklıdır (Chen ve diğerleri, 2021).

Sosyal bilim araştırmalarının önemli bir rolü toplumu sistematik olarak analiz etmek, tarihsel süreklilikleri ve süreksizlikleri irdelemek ve içinde yaşadığımız siyasi, ekonomik ve sosyal yapılar ve koşullar hakkında bilgi üretmektir. Bu, güç ve baskı konularına, sosyal farklılıklara, kimliklere, dile, ideolojilere, belirli bireyler ve toplulukların önündeki engellere veya olasılıklara odaklanmayı içerir. Bu tür bilgilerin kendi başına bir değeri vardır ve çok çeşitli diğer akademik alanlara dolaylı girdi olarak kullanılabilir (Lindgren ve Holmström, 2020).

Araştırma ve veri analiz yöntemleri ile sınırlı olan sosyal bilimlerin gelişiminin internet çağından önce kısmen yavaş olduğu söylenebilir. Örneğin, sosyal bilimciler insan toplumunun "karmaşık uyarlanabilir bir sistem" olduğunu biliyorlardı, ancak o zamanlar yaygın olan çalışma yöntemi, sistemi politika, ekonomi, kültürler vb. gibi daha küçük parçalara el yordamıyla bölmektir. Araştırmada indirgemecilik kullanılır, ancak sonuçlar açıkça kusurlu olabilir. İnternet çağı, sosyal bilimcilere araştırma yapmak için yeni yollar verdi. Araştırmacılar, insan davranışını ve toplumu incelemek için ağ analizini kullanmaya başladılar ve daha iyi sonuçlar elde ettiler. Ardından büyük veri çağı ile hesaplamalı sosyal bilimler ortaya çıkmıştır (Zhang ve Feng, 2021).

Büyük Veri Analitiğinin Sosyal Bilimler Alanına Etkisi

Sosyal bilimler araştırmaları, sorunları, uygulamaları, kültürleri haritalamak ve anlamak, küresel sorunlara kapsamlı çözümler aramak için gereklidir. Bu şekilde, geleneksel yöntemlerle görülmeyen veya kanıtlanmayan standartları aramada bir yol bulmak için diğerk mekanizmaları araştırmak gerekli hale gelir. Sosyal bilimciler, insan toplumunu anlamak ve açıklamak için çok farklı şekillerde veri toplarlar. Bu tür tekniklerden biri, farklı ilgi alanlarına ilişkin bilgi ve içgörü elde etmek amacıyla popülasyondaki katılımcı örneklerinden veri toplamak için kullanılan bir araştırma yöntemi olarak tanımlanabilecek anketlerin uygulanmasıdır. Bununla birlikte, çoğuz zaman sosyal bilimciler, hem veri toplamak hem de bunları analiz etmek için tanımlayıcı ve çıkarımsal istatistikler gibi geleneksel teknikleri kullanırlar (Bhattacharjee, 2012).

Büyük veri, temel olarak iki genel kavramla, veri madenciliğı ve veritabanlarında bilgi keşfi ile ilgilidir (Cazacu ve Titan, 2020). Sağıroğlu ve Sinanc (2013) büyük veriyi “daha sonraki süreçler veya sonuçlar için depolama, analiz etme ve görselleştirme zorlukları olan, daha çeşitli ve karmaşık yapıya sahip büyük veri kümeleri” olarak tanımlamaktadır. Büyük veri ve veri biliminin ortaya çıkması, insan ve sosyal bilimlerin amaçlarını, teorilerini ve yöntemlerini yeniden gözden geçirmesine neden olmuştur. Kantitatif metodolojileri ile birlikte, teori ile ampirik çalışma arasındaki bağları yeniden şekillendiren, kültüre dair yeni araştırma biçimleri ortaya çıkmıştır (Martinho, 2018).

Tarihinin büyük bir bölümünde sosyal bilimlerdeki ampirik çalışmalar kısıtlı olarak tanımlanmıştır. Yani verileri bulmak zordur, anketlerin sahada uygulanması maliyetlidir ve kayıt depolama neredeyse imkansızdır. Hesaplamalar, sınırlı, pahalı ve hesaplama süresi nedeniyle önemli bir darboğazdır. Bu kısıtlılığın sonucu ise, sosyal bilimcilerin daha az veri ve daha az bilgi işlem gücü ile ilerlemeyi mümkün kılan istatistiksel teknikler geliştirmeleri ve bunlara güvenmeleriydi. Mevcut verilerin hızlı genişlemesi, kanıt tabanını değiştirmiştir. Örneğin geçmişte seçim tahmincileri ara sıra yapılan anketlere güvenirken şimdi araştırmacılar milyonlarca kayıt içeren seçmen dosyalarını kullanabilmektedir. Uluslararası ilişkiler akademisyenleri, milyonlarca gizli devlet dairesi yazışmasının analiziyle arşivlerin dikkatli bir şekilde okunmasını sağlayabilmektedir (Grimmer ve diğerleri, 2021). Dolayısıyla büyük verinin sosyal araştırmalara dahil olmasıyla ortaya çıkan fark sadece bir ölçek meselesi değildir. Yeni veri biçimleri de ölçme yeteneğimizi temelden değiştirebilir. Örneğin sosyal medya uygulamalarından elde edilen kitlesel veriler sosyolojik analizler hızlıca yapılabilir, siyasi eğilimler ölçülebilir ve toplum psikolojisine yönelik çıkarımlar elde edilebilir.

Dijital araç ve hizmetlerin giderek artan kullanımı, sosyal bilimciler için, dijital araçlarla etkileşime girerken kullanıcılar tarafından bilerek veya bilmeyerek üretilen veriler için yeni veri kaynaklarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yine de uygulamada, veri toplama, hazırlama ve saklama süreci ve müteakip analiz süreci zorluklar sağlayabilir. Özellikle sosyal bilimcilerin çoğuz, nicel yöntemlere aşina olanlar bile, dijital iz verileriyle araştırma sürecinin tüm gerekli adımlarında çalışmak için gerekli yöntem ve araçlara genellikle aşina değildir. Dijital iz verilerinin sosyal bilimlere entegrasyonu için bu verilerin kullanımının en iyi disiplinler arası ekiplerde yapıldığı iddia edilmektedir (Jürgens ve Jungherr, 2016).

Sosyal bilimler için büyük verinin değeri çok fazladır. Ancak bu potansiyel değerk, karar vermede çıkarılan bilgiyi kullanma kapasitesi ile ilgilidir. Tüm bunlarda, önemli bir nokta gözden kaçırılmaktadır. İnsanlar karar verme sürecinde bir rol üstlendiğinde, bilginin değeri artık nesnel bir özellik olmaktan çıkıp son kullanıcıların değerlendirmesine ve zihniyetine bağlıdır (Arnaboldi, 2018). Şekil 1’de, Arnaboldi (2018) tarafından sınıflandırılan büyük veri zincirinin aşamaları sunulmaktadır. Buna göre, sosyal bilim araştırmaları için kullanılacak büyük verinin görselleştirilmesi aşamasına kadar yürütülmesi gereken süreçler özetlenmektedir.

Şekil 1. Büyük veri zincirinin aşamaları (Arnaboldi, 2018).

Büyük veri için analitik araçların yaygın olarak bulunması, iletişim araştırmacıları için muazzam fırsatlar ve zorluklar sunmaktadır. Kullanıcı tarafından oluşturulan metinlerin aksine, dijital izleme verileri (hiperlinkler ve retweetler gibi çevrimiçi kullanıcı etkinliklerinin kanıtı) alan için yeni bir metodolojik sınırı temsil eder. Bununla birlikte, yorumlayıcı stratejiler, onlara rehberlik edecek birkaç en iyi uygulama ile dağınık ve geçici olarak kalır. Günümüzde dijital izler dünyayı çevrelemektedir. Her bağlantı, beğenme, paylaşma, takip etme ve arkadaşlık isteği, nasıl ve nereye bakılacağını bilen araştırmacılar tarafından toplanıp analiz edilebilecek bir kayıt bırakır. Bir dereceye kadar insan-bilgisayar etkileşimi ve sosyal bilişim ile örtüşen sosyal bilgi işlem alanı, iletişim ile temel araştırma ilgi alanlarını paylaşır (Freelon, 2014).

Büyük verilerle çalışmak, büyük ölçekli sürekli veri toplama, büyük veri kümelerinin depolanması, bu veri kümelerinin analiz için hazırlanması, çeşitli nicel veri analizi yöntemleri ve uygun teorik bağlamlarda uzmanlık gerektirir. Bu beceri setinin bireysel araştırmacılar arasında bulunması pek olası değildir. Bunun yerine, bu becerilerin birleşimi çeşitli araştırmacıların özel uzmanlıklarına katkıda bulunduğu disiplinlerarası ekiplerde bulunur. Bu ekiplerde sosyal bilimcilerin rolü, araştırma sorularının geliştirilmesinde, operasyonelleştirmenin sağlanmasında ve araştırma sonuçlarının bağlamlştırılmasında yatacaktır. Yine de sosyal bilimcilerin kodlamadan tamamen kaçınmaları bir hata olur (Freelon, 2014). Disiplinlerarası bir araştırma ortamında başarılı bir şekilde çalışmak için, dijital iz verilerinin kullanımıyla ilgilenen sosyal bilimciler kod okuryazarı olmak zorundadır. Tüm süreç farklı analistlere bırakılırsa sosyal bilimci, araştırma sürecinden, tasarım seçimlerinden ve meslektaşları tarafından kullanılan algoritmalarından habersiz kalacaklar ve bu nedenle kendilerine sunulan sonuçları yanlış yorumlama riskiyle karşı karşıya kalacaklardır (Jürgens ve Jungherr, 2016).

İşletme ve yönetim alanları, tanımlayıcı veri analitiğinden, tahmine dayalı veri analitiği aracılığıyla kuralcı veri analitiğine kadar bu tekniği farklı alanlarda kullanmaktadır. Finans sektörünü dijital teknolojiler etrafından tanımlayan Fintech kavramı da büyük veriyi finansal analizlerin odağına almıştır. Khatri ve diğerleri (2021) tarafından yürütülen araştırmanın sonuçları çoğu FinTech inovasyonunun önemli ölçüde büyük veri analitiği ve onun verimli uygulanması tarafından yönlendirildiğini göstermektedir (Khatri ve diğerleri, 2021).

Büyük veri analitiği güvenlik ve hukuk alanında da sıklıkla uygulanmaktadır. Büyük ölçekli suç verilerinin analizinde veri madenciliğinin kullanımı önleyici güvenlik uygulamaları için büyük kolaylıklar sağlamaktadır. Olası yeni suçların önceden tahmin edilmesinde veri madenciliğinin kullanımını araştıran Ateş ve diğerleri (2020), kriminoloji alanındaki veri madenciliği uygulamalarının yakın zamanda suçla mücadelede hem önleyici hem de tepkisel anlamda yaygın olarak kullanılacağını belirtmektedir (Ateş ve diğerleri, 2020).

Sosyal bilimciler insanların nasıl iletişim kurduklarıyla da ilgilenirler. Daha nitel araştırma metodolojileri, bu süreçle ilgili önemli soruları yanıtlamak için hayati bir araç olsa da, veri analitiği de önemli bulguları ortaya çıkarabilir. Sosyal medya, bireylerin karmaşık ağları arasındaki görüş ve etkileşimleri erişilebilir ve aranabilir

hale getirmiştir. Bu tür veriler, hükümet ve şirket çıkarlarının yanı sıra sosyal bilimciler için de ilgi çekicidir. Sosyal ağ ve sosyal medya sitelerinde gönüllü olarak oluşturulan ve genellikle kamuya açık olarak yayınlanan içeriğe erişilebilirlik, sosyal bilim araştırmacıları için güçlü bir çekicilik sağlamaktadır (Felt, 2016).

Yapay Zekanın Sosyal Bilimlerde Kullanımı

Yapay zeka, insan zekası gerektirdiği düşünülen sorunları çözmek için araçlar araştıran ve geliştiren bir bilgisayar bilimi alanını ifade etmektedir (Russell ve Norvig, 2010). "Yapay" terimi, sorunları çözmek için insanlardan ziyade bilgisayarların kullanımını ifade eder. "Zeka" terimi ise, genellikle insan zekasıyla ilişkilendirilen davranış veya eylemlerle ilgilidir ve genellikle katı bir tanımı takip etmez. İnsanca davranmak ya da düşünmek ya da rasyonel davranmak ya da düşünmek gibi çeşitli tanımlar öne sürülmüştür (Ertel, 2018).

Yapay zeka uygulamaları, tıbbi ve endüstriyel bağlamlarda en az 30 yıldır kullanılmaktadır, ancak yapay zekanın sosyal bilimlerde kullanımı güncel bir eğilimdir. Sosyal bir bağlamda yapay zeka, yeni sosyal fenomenleri keşfetmek ve mevcut teorileri test etmek için faydalı araçlar sağlayabilir. Bu tür yapay zeka sistemlerinin temeli, bilgisayar ağlarında iyi çalıştığı kanıtlanmış olan hesaplamalı çizge teorisinde bulunabilir (Rangaswamy ve Gurusamy, 2018; Akt. Cai ve diğerleri, 2019).

Robila ve Robila (2020) tarafından yürütülen araştırmanın sonuçları, yapay zeka metodolojilerinin sosyal bilimlerin üç ana alanında başarılı bir şekilde uygulandığını göstermektedir:

- Farklı koşulların teşhisinin ve öngörülmesinin etkinliğini artırmak,
- İnsan gelişimi ve işleyişinin anlaşılmasını artırmak ve
- Farklı sosyal ve insani hizmetlerde veri yönetiminin etkinliğini artırmak.

Sosyal bilimler, insan davranışını ve toplumu inceleyen disiplinleri içerir. İnsanlara, bireylere ve gruplara ve dünya ile ilişkilerine (örneğin ekonomi, politika, kültür, refah ve güvenlik) odaklanır. Bu bilgi veya verileri elde etmek için sosyal bilimciler nitel veya nicel yöntemler kullanırlar. Nitel yöntemler, örneğin odak gruplarından veya derinlemesine görüşmecilerden veri toplayarak bu bilgiyi keşfetmeyi amaçlar. Temel amaç, belirli davranışların motivasyonlarını anlamaktır. Buna karşılık, nicel yöntemler, belirli değişkenlerle korelasyon veya nedensellik bulmak için istatistiksel analizler yapmak için ölçülebilir verileri kullanarak nedensel açıklamaları amaçlar (Della Porta ve Keating, 2008). En isabetli açıklamaya ulaşabilmek için istatistiksel modellemenin doğru kurgulanmış olması gerekmektedir. Bu noktada istatistiksel modelleme için kullanılan araçlar önem kazanmaktadır.

Yapay zeka araçlarından birisi olan "rastgele orman (randomforest)"ın geliştiricisi Breiman (2001), istatistiksel modellemede iki kültür olduğuna işaret etmektedir. İlki, "veri modelleme kültürü", içgüdüyü ve verilerin üretken mekanizmasını tanımlayan basit bir doğrusal modeli kullanır. İkincisi, "algoritmik modelleme kültürü", modelin açıklanıp açıklanamayacağını dikkate almaz ve sadece en yüksek tahmin doğruluğuna sahip modeli seçer. Yazar, istatistikçilerin çoğunluğunun (yaklaşık %98) ilk modelleme kültürüne ait olduğunu belirtmektedir. Bu kültürde araştırmacılar, gerçek katsayıları tahmin etmek için belirli bir yöntemden üretilen verileri kullanır. Buna karşılık, yalnızca az sayıda (%2) istatistikçi ve çoğu makine öğrenimi araştırmacısı ikinci kültüre aittir. Bu kültürde, veriler bilinmeyebilir ve bilinmeyen bir yöntemden gelebilir ve amaç, aynı girdi verildiğinde aynı çıktıyı üreten bir algoritma bulmaktır. İki kültür, sırasıyla ileriye dönük açıklamaya (eldeki veri setini açıklamaya) ve geleceği tahmin etmeye (yeni verileri tahmin etmeye) odaklanır. Breiman, istatistikçilerin verileri toplumsal sorunları çözen modeller oluşturmak için kullandıklarını, ileriye dönük açıklamalar ve eldeki verileri açıklamak için çok çaba harcadıklarını ve sonucun çok sayıda kaba ve yüzeysel teori olduğunu ileri sürmüştür (Breiman, 2001).

Rastgele orman (randomforest) algoritması, sinir ağları ve elastik ağ, geleneksel yaklaşımları destekleyen tahmin için en sık kullanılan yapay zeka yöntemleri arasında yer alırken, doğal dil işleme ve robotik, insan işleyişini anlama ve sosyal hizmetleri iyileştirmedeki rollerini artırmaya devam etmektedir.

Yapay zekanın gelişimindeki ana eğilimlerden biri, giderek daha sosyal hale gelmesidir. 1940'larda ve 1950'lerde yapay zeka teması, matematiksel teoremleri kanıtlanma, nesnelere manipüle etme, diller arasında çeviri yapma ve farklı türdeki pratik hesaplamaları tamamlama gibi araçsal problemleri çözmeye odaklanmıştı. Ancak bugün yapay zeka, insanlar arasındaki etkileşimin aracı ve katılımcısı haline gelmektedir (Rezaev ve Tregubova, 2018).

Yapay zeka uygulamaları, bilgisayar bilimi, mühendislik, politika oluşturma ve sosyoloji gibi farklı disiplinlerin ve araştırma alanlarının perspektiflerinden incelenebilir. Gelişmekte olan teknolojilerin teknik araştırmaları, genellikle toplumsal etkilerinin tartışılmasından önce gelir, ancak bilimsel gelişimde sosyal bilim anlayışından yararlanabilir (Ligo ve diğerleri, 2021).

Yapay zekanın ortaya çıkışı ile birlikte sosyal bilimciler, sosyal bilim darboğazını kırmak için bir umut ışığı gördüler. Yapay zekanın yeniden canlanması kısmen derin öğrenme algoritmalarına bağlanabilir (Zhang ve Feng, 2021).

Yapay zekanın öncülerinden biri olarak kabul edilen Terry Winograd ile 1991 yılında yapılan röportajdan anlaşılacağı üzere, yapay zeka çalışmaları başlangıçta disiplin karşıtıydı yani insan yeteneklerini yeniden üretme ve üstesinden gelme fikri ve ideolojisi, insan varlığını analitik olarak ayrı konulara bölen disiplin sınırlarını aşmıştı. Disiplin karşıtı projeler, disiplinler arası tartışmalardan veya kavramları, yöntemleri veya sonuçları bir disiplinden diğerine çevirmedeki zorluklardan ilham almaz. Bu projeler, gerçekten yeni ve gelişen fenomenlerle ilgili orijinal araştırma problemleri mevcut olduğunda ortaya çıkar (Rezaev ve Tregubova, 2018). Sosyal bilim çalışmaları da çoğu zaman farklı alanlardaki bilgi, yöntem, bakış açısı ve araçları bir araya getiren disiplinler arası etkileşimlerin yoğun olduğu araştırmalardır. Bu bağlamda, yapay zekanın farklı disiplinleri bütünleştirebilme kabiliyeti, araştırmaların niteliğinin ve derinliğinin artırılmasına katkıda bulunabilir.

Felsefe, sosyal bilimler/sosyoloji, ekonomi, hukuk bilimi, psikoloji vb. ve bilgisayar bilimi gibi farklı disiplinlerin kesiştiği noktada yer alan sosyal zeka terimi genel olarak, başkalarını anlama ve başkalarıyla ilişkilerde rasyonel ve duygusal olarak hareket etme kapasitesidir. Bu, yapay zeka ve özellikle etmen temelli araştırmalarda modellendiği gibi, yalnızca insan değil, aynı zamanda yapay ajanların da sahip olduğu bir yetenektir. Felsefe, sosyal bilimler ve bilgisayar bilimi arasındaki sosyal zeka etrafındaki etkileşimler çok çeşitlidir ve sosyal bilimlerden birçok kavram ve teori yapay zeka ve etmen temelli araştırmalarda kendi yolunu bulmuştur. Büyük ölçüde bağımsız, özerk hesaplama varlıkları arasındaki koordinasyon ve işbirliği modellenir. Mantıksal ve hesaplamalı modeller ve bunların uygulamaları, sosyal bilimlerde simülasyonları, hipotezleri ve teorileri geliştirmeye yardımcı olmak için kullanılmıştır. Öne çıkan konular arasında eylem ve faillik, iletişimsel etkileşim, grup tutumları, sosyo-teknik epistemoloji ve sosyal koordinasyon yer almaktadır. Bilgisayar biliminde, sosyal bilimlerden gelen bu kavramlar bazen gerçek kavramların ve bunlara karşılık gelen teorilerin titiz uygulamaları biçiminden ziyade daha metaforik bir düzeyde konuşlandırılır. Aynı şekilde, sosyal bilimlerde kullanılan bilgisayar modelleri de her zaman ikna edici değildir (Herzig ve diğerleri, 2019).

Literatürdeki bazı çalışmalara baktığımızda, Robila ve Robila, insan davranışları da dahil olmak üzere sosyal bilimler alanındaki uygulamaları incelemiş ve çocuklar ve aile üzerine yapılan çalışmalara odaklanmıştır. Araştırma, ilk olarak teşhisin etkinliği ve farklı koşulların (örneğin, ebeveynlik normlarının etkisi) tahmini ile ilgili olarak, yapay zeka kullanımının farklı alanlarını kapsamaktadır. Yazarlar, aile konularıyla ilgili çevrimiçi gönderilerdeki temaları belirlemek için tekniklerin uygulanmasıyla ilgili davranışları öğrenmek için yapay zeka kullanımını analiz etmektedir (Robila ve Robila, 2020).

Miller (2019) ise çalışmasında, felsefe ve psikoloji gibi farklı sosyal bilim alanlarındaki diğer uzmanların açıklanabilir yapay zekaya (explainable AI) yönelik araştırmalara dahil edilmesinin önemini tartışmaktadır. Yazar, sorulardan cevaplara ve değerlendirmeye kadar tüm modları göz önünde bulundurarak insanlar arasındaki süreç kararlarını açıklamaya odaklanmıştır. Miller, açıklanabilir yapay zeka döngüsünün bir tamamlayıcısı ve kapanışı olarak bilim insanları tarafından halihazırda kullanılan yöntemleri vurgulamaktadır. Ayrıca yazar, özellikle bu konudaki uygulamaya yönelik sosyal bilim araştırmalarından insan davranışına ilişkin ilgili görüşlerin altını çizmektedir. (Miller, 2019).

Araştırmacılar ve uygulayıcılar algoritmalarına daha fazla şeffaflık sağlamaya çalıştıkça, açıklanabilir yapay zeka alanında yakın zamanda bir canlanma olmuştur. Bu araştırmaların çoğu, bir insan gözlemciye kararları veya eylemleri açıkça açıklamaya odaklanmıştır ve insanların birbirlerine nasıl açıkladıklarına bakmanın, yapay zekada açıklama için yararlı bir başlangıç noktası olarak hizmet edebileceğini söylemek tartışmalı olmamalıdır. Bununla birlikte, açıklanabilir yapay zekadaki çoğu çalışmanın, yalnızca "iyi" bir açıklamayı neyin oluşturduğuna dair araştırmacıların sezgilerini kullandığını söylemek doğru olur. Felsefede, psikolojide ve bilişsel bilimde, insanların açıklamaları nasıl tanımladığı, ürettiği, seçtiği, değerlendirdiği ve sunduğuna ilişkin çok sayıda ve değerli araştırma grupları vardır ve bu, insanların açıklama sürecinde belirli bilişsel önyargıları ve sosyal beklentileri kullandıklarını savunur (Miller, 2019).

Liao ve diğerleri (2020) tarafından yürütülen araştırmanın amacı, sosyal bilim literatürlerinin ve bunların yayın kuruluşlarının yapay zeka ve büyük veri ile ilgili olarak nasıl geliştiğine dair genel bir anlayış sağlamaktır. Konuyla ilgili sosyal bilim literatürlerinin sistematik bir incelemesini sağlayan bu çalışma, WoS veri tabanından toplanan 10.229 makalenin analizine dayalı olarak 1962'den bu yana yıllık eğilimleri, ana araştırma disiplinlerini ve yayın organlarını özetlemektedir. Araştırma bulguları, yönetim ve psikoloji gibi disiplinlerin sürekli olarak büyük veri ve yapay zeka ile ilgilendiğini, buna karşın disiplinler arası sosyal bilim ve coğrafya gibi yeni ortaya çıkan disiplinlerin son yıllarda katlanarak büyüdüğünü göstermektedir.

Bir diğer örnek ise Khartika ve diğerlerinin, ABD'deki 11 Eylül saldırısının terörist profillerinin davranışlarını analiz etmesidir. Yazarlar, bir kişinin belirli bir faaliyete katılımını yargulamak için denetimsiz bir yaklaşım kullandılar. Çalışmanın amacı, diğer insanları otomatik olarak etkileyen kilit oyuncuyu tanımlayan bir ağ yapısıydı. Yazarlar, bu ilişkiler arasındaki ağ yapısını yönlü bir anlamsal grafik şemasında temsil etmiştir (Khartika ve diğerleri, 2012).

Araştırmacılar, yaygın sosyal medya uygulamalarından, yapılandırılmamış verileri kullanarak kullanıcıların davranış ve tutumlarının analizini de yaygın olarak gerçekleştirirler. McCormick ve diğerleri (2017), Twitter'dan yaş, ırk, cinsiyet gibi demografik verileri kullanmak için bir yaklaşım geliştirmiştir. Twitter'dan gelen metinsel verileri ek bilgilerle artırmak, sosyal bilimcilere yeni yollar açabilir, davranışları analiz edebilir, sosyal sorunları ve olayları araştırabilir. Yazarlar, Twitter kullanıcıları içinde bulunmayan demografik bilgileri toplamaya izin veren bir veri işleme altyapısı önermektedir. 2012 yılındaki ABD başkanlık seçimlerinde oy kullanmama niyetini incelemede, tweet'leri kullanarak demografik bilgileri tahmin etmek için Twitter kullanıcı profil resimlerinin değerlendirmeleri de buna örnek verilebilir (McCormick ve diğerleri, 2017).

Makine Öğrenimi ve Sosyal Bilim Araştırmaları

Makine öğrenimi, insanlar hakkında üretilen büyük miktarlardaki sosyal verilere giderek daha fazla uygulanmaktadır (Lazer ve diğerleri, 2009). Büyük sosyal veri kümeleri üzerinde makine öğrenimi yaklaşımlarını kullanan araştırmalar daha iyi sonuçlar elde edilmesine olanak sağlamıştır. Makine öğreniminin sosyal verilere artan şekilde uygulanması, sosyal dünyayı anlamamızı geliştiren önemli başarı hikayeleri oluşturmaktadır.

Makine öğrenimi ve sosyal bilimlerin kesiştiği noktada yapılan araştırmalar, sosyal davranışa ilişkin kritik yeni anlayışlar sağlamıştır. Makine öğrenimi geleneksel olarak tahmine dayalı performansı en üst düzeye çıkarmakla ilgilenmektedir. Örneğin bu analizler ABD seçimlerinde eyalet düzeyindeki anketlere ilişkin doğru tahminler sunulmasını sağlamıştır (Beauchamp, 2017). Bununla birlikte, bilim insanları, yorumlanabilirlik ve adalet gibi model çıktısının diğer yönleriyle de giderek daha fazla ilgilenmektedir. Uygulamalı araştırmalarda, makine öğrenimi modellerinin çıktularına yönelik bu yeni talepler, teknik çözümlerin önerildiği sorunlar yaratabilmektedir (Radford ve Joseph, 2020).

Sosyal bilimciler artık bir veri bolluğu çağındalar ve makine öğrenimi araçları, hem büyük hem de küçük veri kümelerinden anlam çıkarmak için giderek daha fazla kullanılmaktadır. Makine öğrenimi sosyal verilere uygulandığında, yeni kavramları keşfetmek, bu kavramların yaygınlığını ölçmek, nedensel etkileri değerlendirmek ve tahminlerde bulunmak için kullanılır. Veri ve kaynakların bolluğu, tümdengelimli bir sosyal bilimden daha sıralı, etkileşimli ve nihayetinde tümevarımcı bir çıkarım yaklaşımına geçişi kolaylaştırır (Grimmer ve diğerleri, 2021).

Tüm bunların yanında yapay zeka, makine öğrenimini de kapsamakta ve bu nedenle yapay zeka araçları üzerine yapılan bir inceleme makine öğrenimine de genellenebilmektedir. Yapay zeka uygulamaları beyin fonksiyonlarını simüle etmeye çalışmanın ötesinde önemli ölçüde genişlemiştir. Yapay zekanın en önemli ve büyüyen bileşenlerinden biri olan makine öğrenimi, belirli algoritmik adımların belirlendiği ve ardından verilerin analizine dayalı olarak rafine edildiği bir veri modeli oluşturma sürecini ifade eder (Russell ve Norvig, 2010). Başka bir deyişle, algoritmanın tasarımı, işlemesi beklenen verilerin özelliklerine göre öğrenilir.

Denetimli öğrenme, denetimsiz öğrenme, yarı denetimli öğrenme ve pekiştirmeli öğrenme, teknik alanda temsil edilen yapay zeka konularının örnekleridir. Buna karşılık, yapay zekanın sosyal bilimler çalışmaları, toplum ile yapay zeka inovasyonunun ve ticarileştirilmesinin etkileri, sonuçları ve sosyal tepkileri arasındaki ilişkiyi inceler. Sosyal bilim alanındaki konular arasında ekonomi, etik, yasal ve sosyal sonuçlar, finans ve ekonomi, düzenlemeler ve yönetim ile yapay zeka uygulamalarıyla ilişkili riskler ve karar verme yer alır (Ligo ve diğerleri, 2021). Algoritmik modelleme, istatistik dışındaki alanlarda hızla ilerlediği için, sadece küçük veri kümelerine ek olarak büyük, karmaşık veri kümelerinde de kullanılabilir. Küçük veri kümelerinde algoritmik modelleme, veri modellemeden daha doğru olabilir ve daha fazla bilgi üretebilir. Makine öğrenimi modellemesi, geleneksel nicel sosyal bilim araştırmalarındaki bu sorunları çözebilir. Makine öğrenimi algoritmaları, araştırmacıların teorik fikirlerine teknolojik destek olarak hizmet edebilir ve araştırmacıların teorik düşünce ve deneyimleri, makine öğreniminin “kara kutu mekanizmalarını” yıkmak için kullanılabilir. Dolayısıyla sosyal bilim araştırmalarında yeni makine öğrenimi yöntemlerinin kullanılması bir tehdit olarak değil, bir fırsat olarak görülmelidir (Zhang ve Feng, 2021).

Makine öğrenimi teknikleri, beklenen sonucun türüne veya altta yatan algoritmik yaklaşıma göre kategorize edilebilir. Algoritmik yöntemler açısından son zamanlarda önemli gelişmeler gösteren yaklaşımlar arasında sinir ağları, destek vektör makineleri, Bayes ağları ve genetik algoritmalar yer almaktadır. Beklenen sonuca göre, çeşitli makine öğrenimi algoritmaları bir karar/sınıflandırma, öznitelik çıkarma veya seçimi, algılama veya anormallikler, tanımlama ilişkilendirme kuralları vb. ile sonuçlanır (Russell ve Norvig, 2010).

Makine öğrenimi, yerleşik nicel kıyaslamalarda performansa büyük ölçüde öncelik verir. Bu, yalnızca e-postaları istenmeyen posta olarak sınıflandırma veya bir reklamı kimin tıklayacağını tahmin etme gibi açıkça öngörücü görevleri değil, aynı zamanda bir görüntüdeki bilgileri sıkıştırma veya bir ortamda bir robotu hareket ettirme gibi nicel geri bildirim için uygun diğer görevleri de içerir. Sonuçlar yalnızca daha doğru spam filtrelerini değil, aynı zamanda gerçekçi sahte görüntüler üretebilen, insan kalitesine yakın düzyazılar yazabilen ve strateji oyunlarında dünya şampiyonu insan oyuncularını yenebilen algoritmaları da içeriyor. Hayatın diğer birçok

alanını dönüştürdüğü gibi, makine öğrenimi yöntemleri de sosyal bilimlerde dönüştürücü potansiyele sahiptir. Bu potansiyelin kilidini açmak, makine öğrenimi kurallarını yeniden gözden geçirmeyi ve keşif, ölçüm ve nedensel çıkarım gibi sosyal bilim görevlerini yerine getirmek için bu teknikleri yeniden uygulamayı içerir. Makine öğrenimi yoluyla sosyal bilim araştırmalarında sıralı ve yinelemeli çıkarımları içeren daha tümevarımcı bir yaklaşımı benimsenebilir (Grimmer ve diğerleri, 2021).

Tahmin, her zaman bilimsel yöntemlerin vazgeçilmez bir unsuru olmuştur. Bir tahmin, mevcut teorilerin uygulanabilirliğini ve etkinliğini doğrulayabilir ve değerlendirebilir. Tahminin yorumlamayı yönlendirdiği süreç fizikte ve diğer doğa bilimlerinde yaygın olarak kullanılmasına rağmen, sosyal bilimlerde yaygın olarak kullanılmamıştır. Gerçekten de, insan toplumunun karmaşıklığı doğanınkinden çok daha fazladır ve geleneksel sosyal bilimlerin mevcut veri ve hesaplama araçları nispeten eksiktir. Makine öğrenimi gibi teknolojiler bu alanda da araştırmacılara önemli olanaklar sunmaktadır.

Derin öğrenme ise, daha geniş makine öğrenimi alanı altında yeni bir araştırma yönüdür. Makine öğrenimi, daha akıllı yapay sistemler elde etmek için hayati öneme sahiptir. Bugüne kadar, makine öğrenimi eksiksiz bir dizi teori ve yöntemle sahiptir. Sosyal bilimlerin araştırma yöntemleri açısından, makine öğrenimi, modelleri eğitmek, ardından öğeleri seçmek, kategorize etmek veya kümelemek için kullanılabilir, bu da makine öğrenimini nicel araştırma için birçok avantajı olan harika bir araç haline getirir (Zhang ve Feng, 2021).

Derin öğrenme, bir makinenin ham veriler sağlandığında regresyon veya sınıflandırma yapmak için gereken kalıpları otomatik olarak öğrenmesini sağlayan bir tür makine öğrenimidir. Derin öğrenme, sosyal bilimler araştırmalarında oy verme davranışı, politika oluşturma, çatışma ve kalkınma gibi alanlarda kullanılmaktadır. Örneğin Chatsiou ve Mikhaylov (2020) tarafından yürütülen çalışmada derin öğrenmenin siyaset bilimi metinlerinden bilgi çıkarma ve örüntü tanımlama potansiyeli gözden geçirilmektedir (Chatsiou ve Mikhaylov, 2020). Derin öğrenme, psikoloji alanı için de yeni araştırma yöntemleri sağlamakta ve yeni fikirler sunmaktadır. Örneğin, günümüzde giderek daha fazla ilgi çeken mutluluk araştırmaları veri odaklı yeni bir bakış açısıyla ele alınabilmektedir. Bu kapsamda, Kong ve diğerleri (2021) tarafından yürütülen bir çalışma, mutluluğu etkileyen faktörleri analiz ederek farklı toplulukların mutluluk tahmini üzerindeki etkisini incelemektedir. Bu araştırma, öğrenmeye dayalı mutluluk tahmin yaklaşımları ve bunların tahmin kalitesine ilişkin ampirik bir çalışma sunmaktadır (Kong ve diğerleri, 2021).

Sosyal bir bilim olan sosyoloji, hem sosyal eylemin yorumlayıcı anlayışı hem de buna karşılık gelen nedensel açıklama, süreç ve sonuçla ilgilenen bir bilimdir. Nedensel bir açıklama, tahminin temeli olmalıdır. Uzun yıllar boyunca, veri ve hesaplama gücü kısıtlamaları nedeniyle, sosyal bilimlerdeki nicel araştırmalar, temel olarak korelasyonları ve nedenselliği analiz etmek için istatistiksel testlere odaklanmış ve tahminleri büyük ölçüde göz ardı etmiştir. Chen ve diğerleri (2021), makine öğreniminin bilimsel bir şekilde sosyal tahmine nasıl yardımcı olabileceğini tanıtarak bu kavramı yeniden tanımlamaktadır. Buna göre makine öğrenimi yoluyla, korelasyon ve nedensellikten sosyal tahmine doğru bir paradigma kayması çağının gelişine tanık olabileceğimiz ortaya konmaktadır (Chen ve diğerleri, 2021).

Literatürde, makine öğreniminin sosyal bilimler alanındaki uygulama alanlarına baktığımızda, Van Lohuizen ve Samohyl (2011), yöneticilerin iş onaylarını keşfetmek için otomatik telefon görüşme tekniklerinin (robo-anketler) kullanımını internet ve canlı operatör yöntemleri ile karşılaştırma hakkında bir çalışma yürütmüştür. Yazarlar, görüşülen kişilerden toplanan verileri kontrol etmek ve analiz etmek için bir zaman serisi regresyon modeli kullanmış ve robo-anket yönteminin kararsız kişiler için daha düşük bir orana sahip olduğunu bulmuşlardır.

Makine öğrenmesi, büyük verilerin analizi ile suç fiillerinden sorumlu olan suçlu profilinin belirlenmesine, suçun nedenlerinin ortaya çıkarılmasına, önlenmesine, bunlarla mücadele edilmesine, belirli suçların ortaya çıkarılmasına ve suç yerlerinin tespitinde anlamlı bilgilerin üretilmesine yardımcı olabilmektedir. Bu alanlardan elde edilen dijital veriler, fiziksel dünyadan elde edilen verilerle birleştirilerek yargı makamlarının suça konu bir hipotez geliştirerek bazı tespitlerde bulunmasına olanak sağlamaktadır (Ateş ve diğerleri, 2020).

Reier Forradellas ve diğerleri tarafından yürütülen çalışmada (2020) ise, Buenos Aires şehrinin bölündüğü alanlar veya mahallelere göre bir suç tahmin modeli önermektedir. Bunun için, makine öğrenimini kullanarak 2016-2019 yılları arasında şehirde meydana gelen ve rapor edilen cinayetler, hırsızlık, yaralanma ve soygun suçlarını baz alarak geleceğe yönelik suç tahmin modeli oluşturmuşlardır. Buenos Aires şehrinde oluşturulan, çok katmanlı algı adı verilen bir sinir ağı aracılığıyla uygulanan suç tahmini modeli, yalnızca olası suçlarla ilgili değil, aynı zamanda önleyici ve tespit önlemlerinin tanımı için uygun ayrıntı düzeyiyle gelecekteki bilgilerin elde edilmesini sağlamaktadır (Reier Forradellas ve diğerleri, 2020).

Başka bir bakış açısıyla, Kulesza ve diğerleri (2011), akıllı asistanlarda performansı artırmak için metin sınıflandırmasına Naive Bayes modelini kullanarak bir çalışma sunmuşlardır. Buradaki fikir, neden böyle bir seçim yaptıklarını keşfetmek için teknikleri kullanarak, tahminci tarafından yapılan yanlış davranışı azaltmaktır. Bir asistanın neden belirli bir davranış ürettiğini bilen kullanıcı, doğru eylem tahmincileri hedefiyle yanıt verme olanağına sahiptir. Yazarlar, akıllı asistanlarda son kullanıcı hata ayıklamasının, kullanıcılar tarafından sağlanan deneyim ve bilgilere dayanarak bu araçta ilerleme ve uyarılma için gerekli olduğunu düşünmektedir (Kulesza ve diğerleri, 2011).

Uygulamadaki Sorun Alanları ve Zorluklar

Hacmi ve hızı artsa bile sosyal bilimlerde veriler, verilere yöneltilen kavramsal ve analitik soruları yönlendiren metodolojik süreç açısından önemli bir sınırlamaya sahiptir. Sosyal bilimler alanı, doğası gereği karmaşıklığı ve benzersiz özellikleri ile veri madenciliği projeleri için standartların olmaması nedeniyle yararlı ve örtük bilgiyi çıkarmada çeşitli zorluklara sahiptir. Büyük verinin yönetilmesindeki ana zorluk, veri depolama, analiz ve görselleştirme için hız, veri karmaşıklığı ve değişkenliğinden kaynaklanmaktadır (Cazacu ve Titan, 2020).

Bazı yazarlar, veri madenciliğine dayalı araştırma çalışmalarının doğasında var olan zayıflıklara ve risklere dikkat çekerek ve büyük verinin toplum ve kültür unsurlarını içerdiğini ve kendi politikalarına sahip olduğunu vurgulayarak daha bağımsız, şüpheli bir yaklaşım benimsemektedir (Lupton, 2015; Akt. Martinho, 2018). Veri madenciliğine dayalı araştırmaya atfedilen başlıca zayıflıklar şunlardır:

- Yorumlamanın zararına olacak şekilde olgular arasındaki korelasyonların ve kalıpların tanımlanmasının baskınlığı,
- İnsan eylemini davranışlara indirgeme ve tepkisel yönü sorgulamaktan kaçınma eğilimi (Carrigan, 2018; Akt. Martinho, 2018).

Büyük veri kaynaklarından birisi olan sosyal medya gönderileri, veri madenciliği ve analizi için büyük potansiyele sahiptir. Bu potansiyeli fark eden platform sağlayıcıları, bu tür verilere ücretsiz erişimi giderek daha fazla kısıtlamaktadır. Bu değişim, insan etkileşimini daha iyi anlamak ve insanlık durumunu iyileştirmek amacıyla kamuya açık gönderileri analiz etmeye çalışan sosyal bilimciler ve diğer kar amacı gütmeyen araştırmacılar için yeni zorluklar sunmaktadır (Felt, 2016).

Büyük veri kavramı bağlamında yapılan çalışmalarda teknolojik determinist yaklaşımın etkileri dikkat çekmektedir. Teknoloji odaklı bir yaklaşımın sosyal, kültürel ve etik yönleri göz ardı edeceği anlayışı bu etkilere yönelik eleştirilerin merkezinde yer almaktadır. İki yönlü tartışmalarda büyük veri kavramı bir yandan önemli bir teknolojik devrim olarak kabul edilirken diğer yandan toplumsal huzursuzluğun kaynağı olarak distopik senaryolarda yer almaktadır. Ünal ve Sezgin (2021) tarafından yürütülen çalışmada, büyük miktarda veriden zaman içinde otomatik öğrenmeyi sağlayan yapay zeka olarak tanımlanan makine yanlılığının tanımlandığı süreçte algoritmik ayrımcılığı ve sonuçta ortaya çıkan sınıflandırmayı açıklamaktadır. Çalışma sonucunda algoritmik önyargıların toplumsal sınıflandırmaya neden olduğu ve bunu anlayabilecek bir toplumsal yapıya ana tartışma konusu olarak ihtiyaç duyulduğu tespit edilmiştir. Büyük veri kavramı üzerine yapılan araştırmalarda bireye saygıyı ön planda tutan çözüm süreçlerine ihtiyaç duyulmaktadır. Böylece mantık odaklı bir toplumsal görünümün ortaya çıkması engellenecek, bireysel hak ve özgürlükler, mahremiyet dikkate alınabilecek, etiketleme ve ötekileştirme çözümleri üretilebilecektir (Ünal ve Sezgin, 2021).

Yapay zeka metodolojilerinin sosyal bilimlere uygulanması, dikkate alınması gereken fırsatlar ve zorluklar sağlar. Yapay zeka kullanmanın zorlukları açısından, gizlilik veya veri erişimi gibi etik ilkelere uyulduğundan emin olunmalıdır. Yapay zeka algoritmalarının güçlü ve ölçeklenebilir olması, ayrıca denetime açık, manipülasyona karşı dayanıklı ve öngörülebilir olması da önemlidir (Bostrom ve Yudkowski 2014). Helbing ve diğerleri (2019), yapay zeka algoritmalarının insanların ne yaptığını bilmesi ve bu yazılım platformlarının insanları farklı eylemler gerçekleştirmesini manipüle edebilmesi gibi bazı zorlukları bulunduğunu öne sürmektedir.

Makine öğrenimi modellemesi oldukça avantajlı olmasına rağmen, makine öğrenimi teknolojisinin daha yaygın olarak kullanılmasını engelleyen birkaç sınırlama vardır. İlk olarak, makine öğrenimi modellemesi için belli bir düzeyde programlama becerisine sahip olmak bir ön koşuldur. Günümüzde nicel araştırmacıların kullandığı çoğu istatistik yazılımı (örneğin, SPSS, Mplus) makine öğrenimi için kullanılamamakla birlikte SAS gibi bazı programlar ile makine öğrenimi yapabilmek mümkündür. Makine öğrenimi yapmak için kullanılacak yazılımların tümü kullanıcının biraz programlama bilmesini gerektiren R, Python ve Stata dilini içerir. Yeni yöntemler ve teknolojiler öğrenmek, kişinin rahatlık alanından çıkıp düşünme biçimini değiştirmesini gerektirir ve hem daha fazla maliyete hem de daha fazla zamana mal olur. Bir diğer zorluk ise, tahmin etme yeteneğinin bir üst sınırının olmasıdır. Makine öğrenimi, varyansı en aza indirerek hatayı en aza indirebilse de, tahmin etme yeteneğinin hala bir üst sınırı vardır. Sınır, verilen veri setinin özelliklerinden kaynaklanmaktadır (Zhang ve Feng, 2021).

Sosyal verileri analiz etmek için kullanılan makine öğrenimi modellerinde de çeşitli sorunlar tespit edilmiştir. Bu sorunlar, kullanılan veriler ve oluşturulan özelliklerle ilgili teknik sorunlardan, sorunlu modelleme varsayımlarına, sınırlı yorumlanabilirliğe, modellerin yanlılık ve eşitsizliğe katkılarına kadar uzanır. Radford ve Joseph'e göre (2020), makine öğrenimi modelleri oluştururken ve bu modelleri değerlendirirken, karşılaştırırken ve kullanırken teknik çözümlerin yapamayacağı temel metodolojik ve yorumlayıcı soruları yanıtlamak için sosyal teori kullanılabilir. Sosyal teori, ırk, cinsiyet, sosyal sınıf, eşitsizlik, aile ve kurum gibi bilimsel olarak tanımlanmış yapılar ve bunların birbirleri için nedenleri ve sonuçlarıdır. Makine öğreniminde sosyal teoriyi kullanmak, bu yapıları bilimsel olarak tanımlandıkları şekliyle dahil etmek ve bu yapılar tarafından oluşturulan yerleşik mekanizmaları ve davranış kalıplarını hesaba katmak anlamına gelir (Radford ve Joseph, 2020).

Birçok sosyal bilimci, sosyal veriler üzerinde makine öğrenimini kullanan bir dizi araştırmayla ilgili temel sorunlara dikkat çekmiştir. Örneğin, bilim adamları, sosyal verilere uygulanan makine öğrenimi modellerinin, genellikle analiz hattı sırasında ortaya çıkan ve çalışma varsayımlarının geçerliliğini azaltabilecek sayısız önyargıyı hesaba katmadığını savunmaktadır (Olteanu ve diğerleri, 2016). İnsanların yüzlerinden suçluluğu ve ceza adaleti kayıtlarını kullanarak mükerrerliği tahmin etme girişimleri, mevcut makine öğrenimini sosyal medyaya uygulama girişimlerinin eleştirilmesine yol açmıştır (Wu ve Zhang, 2016). Sosyal veriler üzerinde makine öğreniminin bu suistimallerini kabul eden araştırmacılar, bunları ele almak için teknik çözümler aradılar. Örneğin, politika kararlarına gömülü algoritmaların genellikle sosyal gruplar arasında haksız avantajlar ve dezavantajlar sağladığı iddialarına yanıt olarak bazı akademisyenler, kararları daha adil hale getirmek için yeni algoritmalar önerdiler. Benzer şekilde, doğal dil işlemedeki araştırmacılar, kelime yerleştirmelerinin cinsiyet, ırk ve diğer sosyal kimlik ve statüleri temsil etmesini “önyargıdan arındırmak” için birkaç yeni yöntem önermişlerdir (Bölükbaşı ve diğerleri, 2016).

Benzer şekilde, Camp ve Huber (2017), yaşlı yetişkinler için, örneğin bakım amacıyla sürekli ve uyarı odaklı teknoloji kullanırken, bilginin mevcut olmaması ve fazla erişilebilir olması arasındaki risk dengesini ele almaktadır. Yapay zeka ve sürekli izleme kullanımı, yaşlıların yardıma en çok ihtiyaç duyduğu durumlarda uyarı verilmesine olanak tanır, ancak bu kaydedilen verilerle ilgili sorunun çözülmesi zordur ve gerçek zamanlı web kameraları bazıları için yardımcı olurken, diğerleri yalnızca olaya özel uyarılara ihtiyaç duyabilir.

Büyük veri ve yapay zekanın insanlar üzerindeki önemli etkileri göz önüne alındığında, tüm disiplinlerden araştırmacıların uygulamaları ile sosyal, ekonomik ve politik ihtiyaçlara ve zorluklara dikkat etmesi önemlidir. Örneğin, Omi ve Winant'ın (2014) ırksal oluşum teorisi, ırkın siyasi, ekonomik ve sosyal güçler tarafından sürekli olarak inşa edilen bir sosyal kimlik olduğunu savunmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri'nde birini “siyah” veya “beyaz” yapan şey ve bu ayrımla bağlantılı fırsatlar ve eşitsizlikler tarih boyunca çarpıcı biçimde değişmiştir ve bugün de değişmeye devam etmektedir. Irkın başka bilimsel tanımları ve nedenleri ve sonuçları hakkında aktif tartışmalar olsa da, makine öğrenimi hattındaki her aşamada bunlarla ilgilenmek, hangi verileri kullanmamız gerektiği, özellikleri geliştirmemiz gerektiği ve neyin önemli sayıldığıyla ilgili kritik soruları yanıtlamamıza olanak tanır (Akt. Radford ve Joseph, 2020).

Sosyal bilim araştırmalarında zaman zaman etik konusu da gündeme gelebilmektedir. Etik değer olmadan hiçbir araştırma çalışması geçerli olamaz. Bir araştırmacı, nitel araştırma yaklaşımının araçlarını kullanarak bir araştırma çalışması yapmak için etik değere sahip olmalıdır. İnsanlar üzerinde ne zaman araştırma yaparsak yapalım, araştırma katılımcılarının refahı en büyük önceliğimiz olmalıdır. Araştırma sorusu her zaman ikincil öneme sahiptir. Bu, bir katılımcıya zarar vermek ile araştırmaya zarar vermek arasında bir seçim yapılması gerekiyorsa, feda edilenin araştırma olduğu anlamına gelir. Neyse ki, nitel araştırmalarda bu büyüklükteki seçimlerin nadiren yapılması gerekir (Mondal, 2018).

Nitel araştırmalara hız, doğruluk, genellenebilirlik gibi alanlarda önemli avantajlar sunan büyük veri analitiği, yapay zeka ve makine öğrenimine ilişkin etik, güvenlik, veri gizliliği gibi tüm potansiyel sorun alanları sosyal bilim çalışmalarında göz önünde bulundurulmalı ve araştırma tasarımı bu doğrultuda geliştirilmelidir.

Sonuç ve Değerlendirme

Bilim, ister doğa bilimleri ister sosyal bilimler olsun, belirli bir olgunun arkasındaki neden ve sonucu bulmak için büyük ölçüde nicelik ve ilişkideki değişimi analiz etmeye odaklanır. Ana görev, doğa veya toplumla ilgili bir neden-sonuç kuralına varmaktır. Birçok sosyal bilimci, insan toplumunu anlamak ve açıklamak için çok farklı şekillerde veri toplar. Ancak bunun için çoğu zaman hem veri toplamak hem de bunları analiz etmek için geleneksel teknikleri kullanır. Ancak veri türü ve sayısı arttıkça veri toplama ve analiz süreçleri de zorlaşmaktadır.

Büyük ölçekli verilerle başa çıkmak için artan talep, verileri kullanışlı hale getirmek için işleme ihtiyacını artırmaktadır. Bu şekilde bilgi, farklı çözüm olasılıkları sunan hesaplama araçlarının potansiyelini genişleterek karar verme sistemlerini desteklemeye başlamıştır. Bunun yanında yapay zekanın gelecekte hemen hemen her teknoloji ve uygulamada kullanılacağı, toplum ve ekonomi ile derinden bütünleşeceği tahmin edilebilir. Her alan, geleneksel olarak insan zekasına ihtiyaç duyan büyük ölçekli faaliyetleri otomatikleştirmek için yapay zekayı kullanabilir ve bu durum insanların yaşam tarzını ve üretim biçimini temelden değiştirecektir. Kuşkusuz bu değişim, insan toplumlarının karmaşıklığını analiz eden sosyal bilimler alanındaki birçok araştırmacı için hem önemli bir zorluk hem de fırsat olacaktır.

Yapay zeka, bilime ve topluma büyük ölçüde katkıda bulunma ve karmaşık sorunları çözmek için bilgisayar bilimcileri ile davranışsal ve sosyal bilimlerdeki bilim insanları arasında ortaklıklar geliştirme potansiyeline sahiptir (Rudin ve Wagstaff, 2014). Disiplinlerarası çalışmayı teşvik etmek için artan fırsatlar, hizmetlerin iyileştirilmesi ve yaşam kalitesinin artmasıyla sonuçlanabilecek yaratıcı çözümler geliştirme potansiyeline sahiptir. Yapay zeka, geleneksel yaklaşımların çok fazla verimliliğe sahip olmadığı karmaşık sorunları çözmek için kullanılan yardımcı bir teknolojidir. Özellikle, teşhis ve karar vermede verimliliği ve etkinliği artırmada çok yararlıdır (Nascimento, 2020).

Sosyal bilim araştırmalarında yapay zekayı ve makine öğrenimini kullanan mevcut yöntemler iki uç noktaya yönelmektedir. Bu teknikler ya insan zekası hakkındaki varsayımları doğrulamak için ya da bağımsız tahmin için kullanılırlar, böylece insan zekasının yerini almaya eğilimlidirler (Caivd., 2019).

Sosyal teorilere dayalı yapılandırılmış bir veri tabanının kullanılması, temeldeki teorilerin test edilmesine ve hatta iyileştirilmesine izin verir. Bu nedenle, sosyal bilimler ile yapay zekayı birleştiren disiplinler arası araştırmaların sayısı gün geçtikçe artmaktadır.

Veri kullanılabilirliği ve çeşitliliğindeki önemli artış, metodolojiler ve araçlardaki gelişmeler, yapay zekanın bilgisayar bilimi dışındaki farklı alanlarda daha sık kullanılacağını göstermektedir. Sosyal bilimler ve davranış bilimleri geleneksel olarak matematik ve istatistikten türetilen sağlam araştırma metodolojilerini kullanmaktadır. Yapay zeka teknolojilerindeki gelişmeler, bu geleneksel yaklaşımların yerine Makine öğrenimi tekniklerinin önerilmesiyle sonuçlanmaktadır. Bununla birlikte, özellikle makine öğrenimi araçlarının birçoğunun daha az anlaşılabilir veya önyargıları ortaya çıkarabilecek tahminler kullandığı göz önüne alındığında, bu tür önemli değişiklikler dikkatli bir inceleme gerektirir (Robila ve Robila, 2020).

Tarihsel olarak sosyal bilimlerdeki paradigma kaymaları, teknolojinin ilerlemesiyle yakından ilişkilidir. Breiman'ın (2001) sosyal bilimler alanına yönelik şu ifadesi bu bağlamda oldukça önemlidir: "Bir alan olarak amacımız, sorunları çözmek için verileri kullanmaksa, o zaman veri modellerine özel bağımlılıktan uzaklaşmalı ve daha çeşitli araçlar benimsemeliyiz" (Breiman, 2001).

Bu araçlardan biri olan makine öğrenimi, tahmin ve boyut küçültme için esnek bir algoritmik ve istatistiksel teknikler sınıfıdır. Milyonlarca veri satırını analiz edebilen kişisel bilgisayarlar ve hazır bulunan daha güçlü bulut bilişim hizmetleri ile bilgi işlem gücü sosyal bilimciler için önemli bir fırsattır ve bundan en iyi şekilde yararlanmak için araştırmacılar, makine öğrenimi yöntemlerine giderek daha fazla güvenmektedir.

Dijital alandaki gelişmelerin ve yeni teknolojilerin bilim insanlarına sunduğu imkanların sosyal bilimler alanında da parlak yansımaları olduğunu söylemek mümkündür. Bu çalışmadan elde edilen bulgular son yıllarda sosyal bilimler alanında yürütülen araştırmaların kurgulanmasında ve yürütülmesinde büyük veri analitiği, yapay zeka ve makine öğrenimi gibi araçların daha sıklıkla kullanıldığını göstermektedir. Sosyal bilimlerin hemen her alanında bu değişimi ve dijital araçların izlerini görmek şaşırtıcı değildir. Söz konusu araçlar araştırmanın niteliğini ve derinliğini artırırken, araştırmacıların daha hızlı ve kesin sonuçlar elde etmesine yardımcı olmakta, bakış açılarını genişletmekte ve araştırmanın toplumda daha büyük etkiler yaratmasına olanak tanımaktadır.

Araştırmanın kısıtlarından bahsedecek olursak, çalışma kapsamında büyük veri analitiği, yapay zeka ve makine öğreniminin sosyal bilimlere uygulanmasını içeren uluslararası literatürde İngilizce dilinde yayınlanmış olan 40 yayın incelenmiştir. Dijital dönüşüm araçlarının tamamı bu araştırma kapsamına alınamamıştır. Örneğin sanal gerçeklik, bulut bilişim, dijital ikiz gibi teknolojiler son yıllarda sıklıkla sosyal bilimler araştırmalarında uygulama alanı bulmuştur. Ancak bu makalede sosyal bilimler alanında en fazla öne çıkan üç teknik odağa alınarak araştırma yürütülmüştür. Bunun yanında söz konusu üç tekniğin sosyal bilimler alanında uygulanmasına yer veren 300'ün üzerinde çalışma tespit edilmiş olsa da süre ve alan kısıtı nedeniyle daha küçük bir araştırma kümesi kapsama alınabilmiştir. Ayrıca derleme yapılırken sosyal bilimler alanı bir bütün olarak kabul edilmiş alt bir kırılımda araştırma yapılmamıştır. Yani sosyal bilimlerin politika, ekonomi, tarih, hukuk, psikoloji, felsefe gibi farklı alanları özelinde söz konusu teknolojik araçların uygulamaları kapsama alınmamıştır. Dolayısıyla gelecek çalışmalarda sosyal bilimler altındaki farklı bilim dalları için bu tekniklerin uygulama alanları incelenebilir.

Kaynakça

- Arnaboldi, M. (2018). The missing variable in big data for social sciences: The decision-maker. *Sustainability*, 10(3415), 1-18. <https://doi.org/10.3390/su10103415>
- Ateş, E. C., Bostancı, G. E. ve Serdar, M. S. G. (2020). Big data, data mining, machine learning, and deep learning concepts in crime data. *Journal of Penal Law and Criminology*, 8(2), 293-319. <https://doi.org/10.26650/JPLC2020-813328>
- Beauchamp, N. (2017). Predicting and interpolating state-level polls using Twitter textual data. *American Journal of Political Science*, 61(2), 490-503. <https://doi.org/10.1111/ajps.12274>
- Bhattacharjee, A. (2012). *Social science research: Principles, methods, and practices*. Florida: University of South Florida Tampa Library Open Access Collections.
- Bostrom, N. ve Yudkowsky, E. (2018). The ethics of artificial intelligence, R.V. Yampolskiy (Ed.), *Artificial intelligence safety and security* içinde, (s. 57-69). New York: Chapman and Hall/CRC.

- Bölükbaşı, T., Chang, K. W., Zou, J. Y., Saligrama, V. ve Kalai, A. T. (2016). Man is to computer programmer as woman is to homemaker? Debiasing word embeddings. *Advances in Neural Information Processing Systems*, 29, 1-9. Erişim adresi: <https://proceedings.neurips.cc/paper/2016/file/a486cd07e4ac3d270571622f4f316ec5-Paper.pdf>
- Breiman, L. (2001). Statistical modeling: The two cultures (with comments and a rejoinder by the author). *Statistical Science*, 16(3), 199-231. doi: 10.1214/ss/1009213726
- Cai, Y., Ramis Ferrer, B. ve Luis Martinez Lastra, J. (2019). Building university-industry co-innovation networks in transnational innovation ecosystems: Towards a transdisciplinary approach of integrating social sciences and artificial intelligence. *Sustainability*, 11(17), 1-23. <https://doi.org/10.3390/su11174633>
- Camp, L. J. ve Huber, L. L. (2017). Privacy implications of aware, active, and adaptive technologies, S. Kwon (Ed.), *Gerontechnology: Research, practice, and principles in the field of technology and aging* içinde, (s. 91-114). New York: Springer.
- Cazacu, M. ve Titan, E. (2021). Adapting CRISP-DM for social sciences. *BRAIN-Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*, 11(2Sup1), 99-106. <http://dx.doi.org/10.18662/brain/11.2Sup1/97>
- Chatsiou, K. ve Mikhaylov, S. J. (2020). Deep learning for political science. L. Curini, R. Franzese (Ed.), *The SAGE Handbook of Research Methods in Political Science and International Relations* (s. 1-52) içinde. <https://doi.org/10.4135/9781526486387>
- Chen, Y., Wu, X., Hu, A., He, G. ve Ju, G. (2021). Social prediction: A new research paradigm based on machine learning. *The Journal of Chinese Sociology*, 8(1), 1-21. <https://doi.org/10.1186/s40711-021-00152-z>
- Della Porta, D. ve Keating, M. (2008). *Approaches and methodologies in the social sciences: A pluralist perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ertel, W. (2018). *Introduction to artificial intelligence*. New York: Springer.
- Felt, M. (2016). Social media and the social sciences: How researchers employ big data analytics. *Big Data & Society*, 3(1), 1-15. <https://doi.org/10.1177/2053951716645828>
- Freelon, D. (2014). On the interpretation of digital trace data in communication and social computing research. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 58(1), 59-75. <https://doi.org/10.1080/08838151.2013.875018>
- Grimmer, J., Roberts, M. E. ve Stewart, B. M. (2021). Machine learning for social science: An agnostic approach. *Annual Review of Political Science*, 24, 395-419. <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-053119-015921>
- Hamet, P. ve Tremblay, J. (2017). Artificial intelligence in medicine. *Metabolism*, 69(S), 36-40. <https://doi.org/10.1016/j.metabol.2017.01.011>
- Haydam, N. E. ve Steenkamp, P. (2020). A methodological blueprint for social sciences research—the social sciences research methodology framework. *EIRP Proceedings*, 15(1), 304-325. Erişim adresi: <https://proceedings.univ-danubius.ro/index.php/eirp/article/view/2026>
- Helbing, D., Frey, B. S., Gigerenzer, G., Hafen, E., Hagner, M., Hofstetter, Y., ...ve Zwitter, A. (2019). Will democracy survive big data and artificial intelligence? *Towards Digital Enlightenment* (s. 73-98) içinde. Cham: Springer.

- Herzig, A., Lorini, E. ve Pearce, D. (2019). Social intelligence. *AI & Society*, 34(4), 689-689. <https://doi.org/10.1007/s00146-017-0782-8>
- Karthika, S., Kiruthiga, A. ve Bose, S. (2012). Behavioral profile generation for 9/11 terrorist network using efficient selection strategies. D.C. Wyld, J. Zizka, D. Nagamalai (Eds.) *Advances in Computer Science, Engineering & Applications* (s. 333-344) içinde. New Delhi: Springer.
- Khatri, A., Singh, N. P. ve Gupta, N. (2021). Big data analytics: Direction and impact on financial technology. *Journal of Management, Marketing and Logistics (JMML)*, 8(4), 218-234. <https://doi.org/10.17261/Pressacademia.2021.1529>
- Kong, M., Li, L., Wu, R. ve Tao, X. (2021). An empirical study of learning based happiness prediction approaches. *Human-Centric Intelligent Systems*, 1(1-2), 18-24. <https://doi.org/10.2991/hcis.k.210622.001>
- Kulesza, T., Stumpf, S., Wong, W. K., Burnett, M. M., Perona, S., Ko, A. J. ve Oberst, I. (2011). Why-oriented end-user debugging of naive Bayes text classification. *ACM Transactions on Interactive Intelligent Systems (TiiS)*, 1(1), 1-31. <https://doi.org/10.1145/2030365.2030367>
- Lazer, D., Pentland, A., Adamic, L., Aral, S., Barabasi, A. L., Brewer, D., ...ve Van Alstyne, M. (2009). Computational social science. *Science*, 323(5915), 721-723. doi: 10.1126/science.1167742
- Liao, H. T., Wang, Z. ve Liu, Y. (2020). Exploring the cross-disciplinary collaboration: A scientometric analysis of social science research related to artificial intelligence and big data application. *IOP Conf. Series: Materials Science and Engineering (Vol. 806)* içinde, (s. 1-6). doi: 10.1088/1757-899X/806/1/012019
- Ligo, A. K., Rand, K., Bassett, J., Galaitsi, S. E., Trump, B. D., Jayabalasingham, B., Collins, T. ve Linkov, I. (2021). Comparing the emergence of technical and social sciences research in artificial intelligence. *Frontiers in Computer Science*, 3, 1-13. <https://doi.org/10.3389/fcomp.2021.653235>
- Lindgren, S. ve Holmström, J. (2020). A social science perspective on artificial intelligence: Building blocks for a research agenda. *Journal of Digital Social Research (JDSR)*, 2(3), 1-15. <https://doi.org/10.33621/jdsr.v2i3.65>
- Martin, T., Hofman, J. M., Sharma, A., Anderson, A. ve Watts, D. J. (2016). Exploring limits to prediction in complex social systems. *WWW'16: Proceedings of the 25th International Conference on World Wide Web* (s. 683-694) içinde. <https://doi.org/10.1145/2872427.2883001>
- Martinho, T. D. (2018). Researching culture through big data: Computational engineering and the human and social sciences. *Social Sciences*, 7(264), 1-17. <https://doi.org/10.3390/socsci7120264>
- McCormick, T. H., Lee, H., Cesare, N., Shojaie, A. ve Spiro, E. S. (2017). Using Twitter for demographic and social science research: Tools for data collection and processing. *Sociological Methods & Research*, 46(3), 390-421. <https://doi.org/10.1177/0049124115605339>
- Miller, T. (2019). Explanation in artificial intelligence: Insights from the social sciences. *Artificial Intelligence*, 267, 1-38. <https://doi.org/10.1016/j.artint.2018.07.007>
- Mondal, M. (2018). Research methodology in social sciences: Qualitative research approach. *Voice of Research*, 7(3), 21-24. Erişim adresi: http://voiceofresearch.org/Doc/Dec-2018/Dec-2018_8.pdf
- Nascimento, F. M. D. (2020). *Contributions of machine learning to knowledge acquisition in the field of social sciences* (Yüksek lisans tezi, Federal University of Rio Grande do Sul, Porto Alegre). Erişim adresi: <https://lume.ufrgs.br/handle/10183/217575>

- Olteanu, A., Castillo, C., Diaz, F. ve Kıcıman, E. (2019). Social data: Biases, methodological pitfalls, and ethical boundaries. *Frontiers in Big Data*, 2(13), 1-33. <https://doi.org/10.3389/fdata.2019.00013>
- Pukelis, L. ve Stanciauskas, V. (2019). The opportunities and limitations of using artificial neural networks in social science research. *Politologija*, 94(2), 56-80. <https://doi.org/10.15388/Polit.2019.94.2>
- Radford, J. ve Joseph, K. (2020). Theory in, theory out: The uses of social theory in machine learning for social science. *Frontiers in Big Data*, 3(18), 1-13. <https://doi.org/10.3389/fdata.2020.00018>
- Reier Forradellas, R. F., Nanez Alonso, S. L., Jorge-Vazquez, J. ve Rodriguez, M. L. (2020). Applied machine learning in social sciences: Neural networks and crime prediction. *Social Sciences*, 10(4), 1-20. <https://doi.org/10.3390/socsci10010004>
- Rezaev A. V. ve Tregubova N. D. (2018) Are sociologists ready for ‘artificial sociality’? Current issues and future prospects for studying artificial intelligence in the social sciences. *Monitoring of Public Opinion: Economic and Social Changes*, 5, 91-108. <https://doi.org/10.14515/monitoring.2018.5.10>
- Robila, M. ve Robila, S. A. (2020). Applications of artificial intelligence methodologies to behavioral and social sciences. *Journal of Child and Family Studies*, 29(10), 2954-2966. https://doi.org/10.1007/978-3-031-19922-6_2
- Rudin, C. ve Wagstaff, K. L. (2014). Machine learning for science and society. *Machine Learning*, 95(1), 1-9. <https://doi.org/10.1007/s10994-013-5425-9>
- Russell, S. J. ve Norvig, P. (2010). *Artificial intelligence: A modern approach*. New Jersey: Pearson Education.
- Sağıroglu, S. ve Sinanc, D. (2013). Big data: A review. *International Conference on Collaboration Technologies and Systems (CTS)* (s. 42-47) içinde. IEEE. doi: 10.1109/CTS.2013.6567202.
- Shu, X. (2020). *Knowledge discovery in the social sciences: A data mining approach*. Oakland: University of California Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvw1d683>
- Ünal, S. ve Sezgin, A. A. (2021). Büyük veri (big data)’nin yapay zeka uygulamalarında toplumsal sınıflandırmaya yönelik kaygılar. *AJIT-e: Bilişim Teknolojileri Online Dergisi*, 12(44), 47-70. <https://doi.org/10.5824/ajite.2021.01.004.x>
- Van Lohuizen, J. ve Samohyl, R. W. (2011). Method effects and robo-polls. *Survey Practice*, 4(1), 1-9. <https://doi.org/10.29115/SP-2011-0005>
- Wu, X. ve Zhang, X. (2016). Automated inference on criminality using face images. (Addendum of arXiv: 1611.04135). *Computer Science*, 0(0). 1-11. <https://doi.org/10.48550/arXiv.1611.04135>
- Zhang, J. ve Feng, S. (2021). Machine learning modeling: A new way to do quantitative research in social sciences in the era of AI. *Journal of Web Engineering*, 20(2), 281-302. <https://doi.org/10.13052/jwe1540-9589.2023>

Extended Abstract

Purpose

The aim of this study is to determine the usage areas of concepts such as artificial intelligence, big data analytics and machine learning, which are accepted as today's digital transformation tools, in social science research and to introduce the opportunities these tools offer to researchers. In this context, internationally published qualified studies are examined, and a review is presented about how these tools are applied to scientific research in the field of social sciences, what benefits and advantages they provide to researchers, and development trends. The study also discusses the issue in the context of international examples by considering the potential problems arising from the use of these tools, especially data security and privacy.

Design and Methodology

As a method, qualified studies published in English in the international arena in recent years, which were determined through the Google Scholar application, were examined. Certain keywords were used to identify relevant articles. In this context, the matching of “artificial intelligence”, “machine learning”, “big data analytics”, “deep learning” techniques and the expressions “social sciences”, “social science research”, “analysis in social sciences”, “statistical modeling” are different. A search was made by using combinations of these and 318 articles, papers and e-books that were thought to be suitable for the purpose of this study were identified. 40 of these works were examined in depth and included in the scope of the study. From these publications, which explore the application of artificial intelligence, machine learning and big data analytics techniques in the field of social sciences, a review is presented about how these tools are applied to scientific research in the field of social sciences, what benefits and advantages they create for researchers and development trends.

Findings

Historically, paradigm shifts in the social sciences are closely related to the advancement of technology. It is possible to say that the developments in the digital field and the opportunities offered by new technologies to scientists have bright reflections in the field of social sciences. The findings obtained from this study show that tools such as big data analytics, artificial intelligence and machine learning have been used more frequently in the design and execution of research conducted in the field of social sciences in recent years. It is not surprising to see this change and the traces of digital tools in almost every field of social sciences. While these tools increase the quality and depth of research, they help researchers achieve faster and more precise results, broaden their perspectives, and allow research to have greater impact on society. Computing power with PCs capable of analyzing millions of rows of data and more powerful cloud computing services readily available is an important opportunity for social scientists, and researchers are increasingly relying on machine learning methods to get the most out of it. The significant increase in data availability and diversity, and improvements in methodologies and tools indicate that artificial intelligence will be used more frequently in different fields outside of computer science. Current methods using artificial intelligence and machine learning in social science research tend to two extremes. These techniques are used either to confirm assumptions about human intelligence or for independent prediction, so they tend to replace human intelligence.

Research Limitations

Within the scope of the study, 40 publications written in English in the international literature including the application of big data analytics, artificial intelligence and machine learning to social sciences were examined. All digital transformation tools could not be included in this research. For example, technologies such as virtual reality, cloud computing, and digital twin have often found application in social science research in recent years. However, in this article, the research was carried out by focusing on the three most prominent technical

focuses in the field of social sciences. In addition, although more than 300 studies were identified that included the application of these three techniques in the field of social sciences, a smaller research group could be included due to time and space constraints. In addition, while the compilation was made, the field of social sciences was accepted as a whole, and no research was conducted in a sub-section. In other words, the applications of the mentioned technological tools in different fields of social sciences such as politics, economy, history, law, psychology, philosophy are not covered.

Implications (Theoretical, Practical and Social)

Increasing demand to deal with large-scale data increases the need for processing to make data useful. In this way, information has begun to support decision-making systems by expanding the potential of computational tools that offer different solution possibilities. In addition, it can be predicted that artificial intelligence will be used in almost every technology and application in the future, and it will be deeply integrated with society and economy. Every field can use artificial intelligence to automate large-scale activities that have traditionally required human intelligence, and this will fundamentally change the way people live and produce. Undoubtedly, this shift will be both a significant challenge and an opportunity for many researchers in the social sciences who analyze the complexity of human societies.

Originality/Value

Although studies on the use of digital tools such as big data analytics, artificial intelligence and machine learning in the field of social sciences are encountered in the literature, there is no work that includes all three techniques together. The study is unique in this respect. On the other hand, it is a motivating study for social science researchers as it presents the purposes for which these techniques are applied in social research, accompanied by different examples. It is thought that the compilation of research carried out in many different fields of social sciences in the world is also important in terms of contributing to the national literature.

Araştırmacı Katkısı: Mevlüt Hürol METE (%100).

Büyük Veriden Öğrencilerin Öğretim İçerik Tercihlerinin Başarıya Etkisinin Belirlenmesine Yönelik Veritabanlarından Bilgi Keşfi Yöntemi: OULAD Veri Seti Örneği ¹

Can MEŞE ²

Başvuru Tarihi: 30.10.2022

Kabul Tarihi: 26.01.2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Sanal öğrenme ortamlarında öğrencilerin öğrenme içerikleri ile etkileşimlerinden dolayı çok sayıda veri ortaya çıkmaktadır. Bu veriler eğitsel veri madenciliği algoritmaları ile sanal öğrenme ortamlarının tasarımında yol gösterici nitelikte olmaktadır. Ancak öğrencilerin sanal öğrenme ortamında etkileşimde buldukları öğretim materyallerinin başarı durumlarına etkisinin incelenmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu tür ihtiyaçlara yönelik yapılan eğitsel veri madenciliği uygulamalarına yönelik izlenmesi gereken bilimsel süreçlerin de ortaya konulması gerekmektedir. Bu çalışmada öğrencilerin sanal öğrenme ortamında farklı öğrenme materyalleri ile etkileşimlerinin başarı durumuna etkisinin ortaya konulmasında veritabanından bilgi keşfi yönteminin kullanılması amaçlanmıştır. Araştırmada büyük veri olarak The Open University Öğrenme Analitiği Veri Seti kullanılmıştır. Bu veri seti ile veritabanından bilgi keşfi yöntemine göre süreç izlenmiş ve karar ağacı algoritmalarından CART algoritması ile araştırma sorularına yanıt aranmıştır. Araştırmanın bulgularına göre öğrencilerin öğretim materyalleri ile etkileşimlerinin başarının bir belirleyicisi olduğu görülmüştür. Bu doğrultuda öğretim tasarımcılarının uzaktan eğitim ortamlarında standartların oluşturulmasına ve etkili bir öğretim tasarımı için tercih edilecek öğretim materyallerinin belirlenmesine yönelik alacakları kararda araştırma bulgularının yol gösterici nitelikte olması öngörülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Veritabanlarından Bilgi Keşfi, Öğrenci-İçerik Etkileşimi, Öğretim Materyali, CART Analizi, OULAD Veri Seti

Atıf: Meşe, C. (2023). Büyük veriden öğrencilerin öğretim içerik tercihlerinin başarıya etkisinin belirlenmesine yönelik veritabanlarından bilgi keşfi yöntemi: OULAD veri seti örneği. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 121-138.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Kahramanmaraş İstiklal Üniversitesi, Mühendislik, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Dijital Oyun Tasarımı Bölümü, canmese@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9759-7055

Knowledge Discovery in Databases Method for Determining the Effect of Students' Teaching Content Preferences on Success from Big Data: OULAD Data Set Example

Can MEŞE³

Submitted by: 30.10.2022

Accepted by: 26.01.2023

Article Type: Research Article

Abstract

In virtual learning environments, much data is generated due to the interaction of students with learning content. These data are effective in the design of educational virtual learning environments using data mining algorithms. However, there is a need to examine the effect of teaching materials that students interact with from virtual learning environments on their success. Revealing the scientific processes should be clarified to follow for educational data mining applications made for such conducting educational data mining. This research aims to use the knowledge discovery in database method to reveal the effect of students' interactions with different learning materials in the virtual learning environment on their success. The Open University Learning Analytics Dataset (OULAD) as a big data was used in the study. With this dataset, answers to the research questions were sought with the CART algorithm, one of the decision tree algorithms. According to the findings of the study, it was seen that the interaction of the students with the teaching materials was a determinant of success. In this direction, it is foreseen that the research findings will be guiding in the decision of instructional designers to establish standards in distance education environments and to determine the teaching materials to be preferred for an effective instructional design.

Keywords: Knowledge Discovery In Databases, Student-Content Interaction, Teaching Material, CART Analysis, OULAD Dataset

³ Kahramanmaraş İstiklal University Faculty of Engineering, Architecture and Design, Department of Digital Game Design, canmese@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9759-7055

Giriş

Öğrenciler sanal öğrenme ortamları ile etkileşimleri sayesinde sanal öğrenme ortamlarındaki davranışlarını yansıtan birçok veri bırakırlar. Bu veriler, öğretim içeriklerinin hazırlanmasından öğrenme ortamının tasarlanmasına kadar sanal eğitim hizmeti veren eğitim kurumların kararlarında etkili olmaktadır. Bu noktada elde edilen verilerin analizi büyük önem kazanmaktadır. Verilerin analizinde veri madenciliği teknikleri işe koşulmaktadır. Veri madenciliği teknikleriyle elde edilen bulgular, kurumsal ve öğretimsel kararların alınmasında etkili olmaktadır (Adak ve Yurtay, 2013).

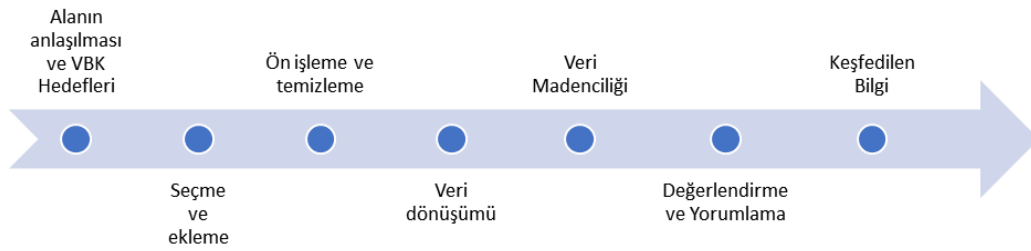
Öğrencilerin sanal öğrenme ortamlarındaki davranışları sayesinde sanal öğrenme ortamları, öğrencilerin çevrimiçi deneyimlerinin izlenmesine olanak sağlamaktadır (Zacharis, 2018). Öğrenciler sanal öğrenme ortamlarında öğrenme süreçlerine ilişkin gezinme davranışları, okuma ve yazma alışkanlıkları gibi birçok veri üretirler (Siemens, 2013). Bu verilerden yola çıkarak öğrencilerin davranışları hakkında çıkarımda bulunulabilir. Yapılan araştırmalara göre öğrencilerin öğrenme davranışlarının tespiti, tanımlanması ve modellenmesinde eğitsel veri madenciliği işe koşulmaktadır (Papamitsiou ve Economides, 2014). Eğitsel veri madenciliği (EDM) sayesinde öğrencilerin e-öğrenme ortamlarındaki etkileşimleri sonucuyla bıraktıkları eğitim verilerine veri madenciliği tekniklerinin uygulanmasına olanak sağlanmaktadır (Calders ve Pechenizkiy, 2012). EDM ile sınıflandırma, tahmine dayalı modelleme, kümeleme, ikili kümeleme, sık örüntü madenciliği, işbirlikçi filtreleme ve öneriler, görsel analitik gibi birçok veri madenciliği yöntemi sanal öğrenme ortamlarından elde edilen eğitim verilerine uyarlanabilmektedir (Calders ve Pechenizkiy, 2012).

Öğrenme analitikleri sayesinde istatistiksel analiz, sinir ağları vb. yöntemlerle veri tabanında keşifler yapılır ve öğrenci davranışlarına ilişkin öngörü kazanılır (Siemens, 2013). Öğrenme analitikleri, öğrencilerin sanal öğrenme ortamlarındaki ihtiyaçlarını belirlemek ve bu ihtiyaçlarına daha iyi çözümler üretmek için yeni yöntemler ve araçlar sunmaktadır (Greller ve Drachsler, 2012). Öğrencilerin sanal öğrenme ortamındaki davranışları ile öğrenme performansı arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalar sayesinde öğrencilerin sanal öğrenme ortamındaki davranışlarının öğrenme performansı üzerinde önemli bir etkisi bulunmaktadır (Qiu ve diğerleri, 2022). Bir diğer ifadeyle öğrencilerin derste sunulan öğrenme materyallerine tıklama sayıları ya da sanal öğrenme ortamlarında gerçekleştirdikleri etkinlik sayıları dersi bırakma oranı gibi başarı durumlarını ölçmeye yardımcı olabilmektedir (Feldman-Maggor ve diğerleri, 2021). Bu doğrultuda öğrencilerin sanal öğrenme ortamları ile etkileşimlerinden yola çıkarak başarılarının incelenmesi önemli görülmektedir. Bu noktada öğrencilerin sanal öğrenme ortamlarında bırakmış oldukları büyük verilerin (big data) analiz edilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu analiz sürecinde eğitsel veri madenciliği, öğrenme analitikleri gibi süreçler işe koşulmaktadır. Ancak bu analizlerin bilimsel araştırma süreci temelinde ele alınması için veritabanından bilgi keşfi (Knowledge Discovery in Databases) yöntemi gibi yöntemlerin takip edilmesi gerekmektedir. Bu araştırmada eğitsel verilerde veritabanından bilgi keşfi yönteminin kullanımına ilişkin açıklamalara yer verilmiştir.

Veritabanından Bilgi Keşfi (Knowledge Discovery in Databases) Yöntemi

Kurumların veriye dayalı karar almalarında büyük ölçekli veriler analiz edilerek karar destek sistemleri oluşturulabilir (Özkan, 2013). Bu doğrultuda kurumlar, bireylerin davranışlarından elde edilen verilerin analiz edilmesine ilişkin bir bakış açısına sahiptirler. Bu sayede kurumlar bireylerin davranışlarını anlayacak ve bireylere uygun bir şekilde hizmet sunacaklardır. Sanal öğrenme ortamlarında da öğrencilerin davranışlarının analiz edilip belirli bir karar alınmasına yönelik çalışmalar yapılmaktadır. Bilgilerin veritabanlarına kaydedildiği düşüldüğünde bu veritabanındaki verilerden bilgi yapılarının keşfedilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu noktada veritabanından bilgi keşfinin önemi gündeme gelmektedir.

Çoğu araştırmacı veri madenciliği ile bilgi keşfi kavramlarını benzer anlamda kullanmalarına rağmen aslında veri madenciliği, veritabanından bilgi keşfi sürecinin bir aşamasında kullanılmaktadır (dos Santos ve diğerleri, 2021; Fayyad, 2001; Özdemir ve diğerleri, 2010; Rokach ve Maimon, 2015). Bu doğrultuda veri madenciliğine yönelik yapılacak çalışmalarda veritabanından bilgi keşfi sürecine göre metodolojik sürecin izlenmesi önem kazanmaktadır. Veritabanından bilgi keşfi, verilerin hazırlanması, verilerin seçilmesi, verilerin temizlenmesi, ön bilgilerin dikkate alınması ve veri madencilik sonuçlarının yorumlanması gibi süreçlerin işe koşulması ile elde edilen verilerden faydalı bilgilere dönüştürülmesi sağlanır (Fayyad ve diğerleri, 1996). Dolayısıyla veritabanından bilgi keşfinde belirli bir sistematik süreç takip edilir. Rokach ve Maimon (2015) tarafından önerilen veritabanından bilgi keşfi süreci (Şekil 1), hedeflerin belirlenmesi ile başlar ve keşfedilen bilginin uygulanmasıyla sona erer.

Şekil 1. Veritabanından Bilgi Keşfi Süreci (Rokach ve Maimon, 2015)

Şekil 1'de görüleceği üzere alanın anlaşılması ve veritabanından bilgi keşfi hedeflerinin belirlenmesi veritabanından bilgi keşfi (VBK) sürecinin ilk aşamasını oluşturur. Bu aşamada veri madenciliği sürecinde araştırmacılar, son kullanıcının hedeflerini ve bilgi keşif sürecinin gerçekleşeceği ortamı anlar ve tanımlamalar yaparlar (Rokach ve Maimon, 2015). Seçme ve ekleme aşamasında; hedefler doğrultusunda belirlenen veri setinin oluşturulması ve bu veri setinin üzerinde bilgi keşfinin gerçekleştirileceği değişkenler belirlenir (Azevedo ve Santos, 2008). Dolayısıyla veritabanında hangi verilerin bulunduğu, ek verilerin gerekli olup olmadığı ve bilgi keşfi için gerekli olan değişkenlerin belirlendiği bu aşamada analiz yapılacak veri seti tek bir veri kümesi halinde hazırlanır (Rokach ve Maimon, 2015; Uluyardımcı ve Zontul, 2019). Eğitsel verilerin uygun bir şekilde ön işleme tabi tutulması, araştırmaların bulgularındaki büyük yanlışlıkları önlenmesinin yanı sıra sonuçların gerçekliğini ve güvenilirliğini önemli ölçüde artırabilir (Feldman-Maggor ve diğerleri, 2021). Bu nedenle ön işleme ve temizleme aşamasında kayıp verilerin ele alınması ve gürültülü veya aykırı değerlerin kaldırılması gibi veri temizleme işlemlerinin yanı sıra daha kompleks veri madenciliği teknikleri kullanılarak veriler ön işleme tabi tutulur (Özdemir ve diğerleri, 2010). Veri dönüşümü aşamasında ise daha iyi bir veri madenciliği yapılması için veriler hazırlanır ve geliştirilir (Han ve Kamber, 2012; Rokach ve Maimon, 2015). Ayrıca bu aşamada boyut azaltma veya dönüştürme yöntemleri tercih edilebilir (Azevedo ve Santos, 2008). Bir diğer ifadeyle çok boyutlu olan veri seti anlamlı olarak daha az boyutlarla ifade edilebilir. Ayrıca veri madenciliğinin uygulanması için gerekli olan veri dönüştürme işlemleri bu aşamada gerçekleştirilir. Araştırmanın bir diğer aşaması olan veri madenciliği aşamasında ise ilgili veri seti üzerinde gerçekleştirilecek veri madenciliği görevlerinden tahminleme ya da açıklama görevinin hangisinin tercih edileceği belirlenir, uygun veri madenciliği algoritması seçilir ve veri setine bu algoritma uygulanır (Fayyad, 2001; Rokach ve Maimon, 2015). Değerlendirme ve yorumlama aşamasında, veri madenciliği algoritmalarının sonuçları doğrultusunda elde edilen yapılar değerlendirilir ve yorumlanır (Azevedo ve Santos, 2008). VBK sürecinin son aşamasında veri madenciliği algoritmasının uygulanmasının sonucunda elde edilen bilginin kullanılması ve bu bilgiden yola çıkarak kararların alınması ve uygulanması gerçekleştirilir (Rokach ve Maimon, 2015). Böylelikle VBK ile elde edilen bilginin farklı sistemlere uygulanabilirliği sağlanır.

VBK sürecinin ilk aşamasında alanın anlaşılması ve veritabanından bilgi keşfi (VBK) hedeflerinin belirlenmesi yer almaktadır. Bu doğrultuda araştırmada veritabanından bilgi keşfi yöntemi kullanılarak büyük veriden öğrencilerin öğretim içerik tercihlerinin başarıya etkisinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu amaca yönelik araştırma sürecinde VBK yöntemi tercih edilmiştir. VBK yönteminin ilk aşamasında alanın anlaşılması ve veritabanından bilgi keşfi hedeflerinin belirlenmesine yönelik açıklamalar araştırmanın önemi doğrultusunda aşağıda açıklanmıştır.

Dünyanın farklı noktalarında araştırmacıların eğitsel veri madenciliği veya öğrenme analitikleri temelinde öğrencilerin dersi bırakmasına yönelik çalışmalar yürüttüğü görülmektedir (de Andrade ve diğerleri, 2021). Buna ek olarak öğrencilerin dersten başarısızlık durumunu önceden tespit eden çalışmalar da yapılmaktadır (Aljohani ve diğerleri, 2019; Costa ve diğerleri, 2017). Bunun yanı sıra sanal öğrenme ortamlarında öğrenci davranışlarını inceleyen çalışmalar da bulunmaktadır. Sarıtaş ve diğerleri (2022) tarafından yapılan çalışmada bir devlet üniversitesinde öğrenci ve öğretim elemanlarının sistem raporları ve kullanıcıların uzaktan eğitimdeki davranış ve alışkanlıkları görsellerle sunulmuştur. Ayrıca Nkomo ve Nat (2021) tarafından yapılan çalışmada, SimpleKmeans kümeleme tekniği ile öğrencilerin harmanlanmış öğrenme ortamından elde edilen öğrenme verilerinden yola çıkarak öğrencilerin derslere katılımlarının belirlenmesi amaçlanmış ve öğrencilerin düşük, orta ve yüksek katılım seviyelerine dayalı olarak öğrenme kaynaklarıyla farklı şekilde etkileşime geçtiği bulunmuştur. Bu noktada öğrencilerin öğrenme yönetim sistemi üzerinden sunulan öğrenme içerikleri ile etkileşimlerine yönelik davranışlarını inceleyen çalışmalar yürütülmektedir (Akçapınar ve Hasnine, 2022; Xing, 2015). Dolayısıyla öğrencilerin öğrenme yönetim sistemi gibi sanal öğrenme ortamları ile etkileşiminin keşfedilmesi yararlı görülmektedir (Agudo-Peregrina ve diğerleri, 2014; Riestra-González ve diğerleri, 2021). Qiu ve diğerleri (2022) tarafından yapılan çalışmada öğrencilerin e-öğrenme davranış kategorileri e-öğrenme performans tahminini, makine öğrenmesi algoritmalarından SVC (R), SVC (L), Naïve Bayes, KNN (U), KNN (D) ve softmax ile incelenmiştir. Dolayısıyla yapılan araştırmalarda öğrenci başarısının tahminlenmesi ve öğrenci davranışlarının incelenmesine yönelik çalışmaların alanyazında yoğunlaştığı söylenebilir. Öğrencilerin sanal öğrenme ortamlarındaki etkileşimlerinin öğrencilerin başarı durumlarına yansımalarının incelenmesi ise önemli görülmektedir. Bu doğrultuda öğrencilerin sanal öğrenme ortamlarında öğrenme materyalleriyle etkileşimlerinden yola çıkarak öğrencilerin öğrenme materyalleri tercihlerinin başarı durumlarında nasıl etkili olduğunun incelenmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Dolayısıyla öğrencilerin sanal öğrenme ortamında farklı öğrenme materyalleri ile etkileşimlerinin başarı durumuna etkisinin ortaya konulması amaçlandığı bu araştırmada aşağıdaki araştırma sorularına yanıt aranmıştır:

- Öğrencilerin sanal öğrenme ortamları ile etkileşimleri doğrultusunda başarılarında etkili olan sanal öğrenme içerikleri nelerdir?
- Öğrencilerin sanal öğrenme ortamları ile etkileşimlerinin başarı durumlarına etkisi nasıldır?

Araştırma sorularının yanıtlanması sayesinde öğrencilerin sanal öğrenme ortamları ile etkileşimlerinin başarı durumlarına yansımaları keşfedilmiştir. Böylelikle araştırma kapsamında öğrencilerin başarı durumlarında etkili olan sanal öğrenme ortamındaki öğretim materyalleri belirlenmiştir. Araştırmanın bulgularının uzaktan öğretim tasarımcılarına uzaktan eğitim ortamlarında standartların oluşturulmasında, etkili bir öğretim tasarımı için öğretim materyallerinin belirlenmesinde ve uzaktan öğretim tasarımına ilişkin alınacak kararlarda yol göstermesi öngörülmektedir.

Yöntem

Büyük veriden öğrencilerin öğretim içerik tercihlerinin başarıya etkisinin belirlenmesine yönelik gerçekleştirilen bu çalışmada nicel araştırma yöntemleri arasında yer alan ilişkisel araştırma yöntemi işe koşulmuştur. İlişkisel araştırmalar, iki veya daha fazla nicel değişkenin ilişkili olma derecesi temelinde insan davranışlarını açıklamaya yardımcı olmak ya da olası sonuçları tahmin etmek için kullanılır (Fraenkel ve diğerleri, 2012). Bunun yanı sıra iki veya daha fazla değişkenin ilişkilendirilmesinde birbirini etkileyip etkilemediğini belirlemek için ilişkisel araştırma yöntemi tercih edilir (Creswell, 2012). Bu doğrultuda araştırma VBK süreci temelinde yürütülmüştür. VBK, ham verilerden bilgi kalıpları çıkarmak için özel algoritmaların uygulanması olarak ele alınmaktadır (Fayyad ve diğerleri, 1996). Veri madenciliği yöntemi, eldeki sorunlara geleneksel istatistiksel yöntemlerin yerine gelişmiş teknik ve algoritmalar kullanarak yaklaşımlar oluşturmak olarak ifade edilebilir (Eygü ve Bayhan, 2020). Veri madenciliği ile veritabanlarından bilgi keşfi eş anlamlı olarak kabul edilse de veri madenciliği, veritabanlarından bilgi keşfi sürecinin bir aşaması olarak ele alınmaktadır (Han ve Kamber, 2012; Sachin ve Vijay, 2012). Bu doğrultuda araştırmanın süreci Şekil 1’de gösterildiği gibi veritabanlarından bilgi keşfi süreci (Rokach ve Maimon, 2015) temel alınarak eğitsel veri madenciliği süreci doğrultusunda yürütülmüştür. VBK sürecinin ilk aşamasını oluşturan alanın anlaşılması ve VBK hedeflerinin belirlenmesi araştırmanın giriş kısmında açıklanmış ve araştırma soruları ile ifade edilmiştir. Bu doğrultuda araştırma sürecinde işe koşulan diğer VBK aşamaları aşağıda açıklanmıştır.

Verileri Seçme ve Ekleme

Eğitsel verilerin kamuya açık hale getirilmesi dataTEL challenge, dataTEL workshop, PSLC dataShop, LinkedEducation.org gibi girişimlerle 2010 yılından itibaren paylaşılmaktadır (Greller ve Drachler, 2012). Açık veri paylaşımlarından biri de The Open University tarafından gerçekleştirilmiştir. The Open University Öğrenme Analitiği Veri Seti (The Open University Learning Analytics Dataset- OULAD), öğrencilerin demografik verilerini ve sanal öğrenme ortamındaki etkileşim verilerini içermesinin yanı sıra e-öğrenme veri çeşitliliği açısından en kapsamlı uluslararası açık veri setlerinden biridir (Qiu ve diğerleri, 2022). Buna ek olarak The Open University, öğrenme analitiklerine ilişkin en çok yayın üreten kurum olarak görülmektedir (Azevedo ve Azevedo, 2021). Kuzilek ve diğerleri (2017) tarafından bu üniversitede (The Open University-OU) sunulan derslerin verilerini içeren bir veri seti hazırlanmıştır. Bu veri seti, öğrencilerin demografik bilgilerini ve sanal öğrenme ortamında (Virtual Learning Environment- VLE) etkileşimlerini temsil eden öğretim materyallerine tıklama sayılarını içermektedir. Veri setinde 2013-2014 öğretim yıllarında toplam 22 derse kayıtlı 32.593 öğrencinin başarı değerlendirme sonuçları ve sanal öğrenme ortamında öğretim materyallerine günlük tıklama sayıları (10.655.280 tıklama sayısı) bulunmaktadır (Kuzilek ve diğerleri, 2017). Veri setinde öğrencilerin demografik özelliklerine (cinsiyet, eğitim seviyesi, yaş, öğrencinin yaşadığı bölge, engel durumu vb.), performansına (öğrencilerin çalışmaları sırasında elde ettikleri sonuçları ve başarıları) ve öğrenme davranışına (öğrenci sanal öğrenme ortamındaki etkinliklerinin log kayıtları) ilişkin veriler ilişkisel tablo yapısında sunulmuştur. Bu veri setinde öğrencilere ait bilgiler gizli tutulmuş ve etik açıdan gerekli önlemler alınmıştır (Kuzilek ve diğerleri, 2017). Bu araştırma, kapsamı gereği etik kurul onayı gerektirmemektedir. Dolayısıyla bu çalışmada araştırma sorularını yanıtlamak için The Open University Öğrenme Analitiği Veri Seti araştırmanın verileri olarak tercih edilmiştir.

Ön işleme ve Temizleme

OULAD veri seti ilişkisel veri tabanı üzerine kurgulanmıştır. Veriler assessments.csv, courses.csv, studentAssessment.csv, studentInfo.csv, studentRegistration.csv, studentVle.csv ve vle.csv veri dosyalarında tutulmuştur. Araştırma kapsamında verilerin ön işlenmesinde RapidMiner yazılımı kullanılmış olup OULAD veri setindeki dosyalar bu yazılıma aktarılmıştır. Daha sonra verilerin anlamlı bir bütünlük oluşturması adına

bu veri setindeki tabloların birleştirilmesi (join) yapılmıştır. Öğrencilerin demografik bilgileri studentInfo.csv dosyasında tutulurken sanal öğrenme ortamındaki etkileşimleri studentVle.csv ve vle.csv dosyasında tutulmaktadır. Dolayısıyla join yöntemi ile veri dosyalarındaki veriler eşleştirilmiştir. Böylelikle öğrencilere ait verilerle öğrencilerin öğretim materyalleriyle etkileşim verileri bir araya getirilmiştir.

Veri Dönüşümü

Araştırmanın bu aşamasında öğrencilerin sanal öğrenme ortamı ile etkileşimleri ve demografik bilgileri RapidMiner yazılımında Pivot Operatörü kullanılarak hazırlanmıştır. Bu işlemde veriler öğrenci bilgileri ve öğretim materyali açısından gruplar halinde yeniden düzenlenmiştir. Her grup için öğrencilerin ilgili içerikteki toplam tıklama sayıları hesaplanmıştır. Böylelikle daha büyük bir tablodaki verileri özetleyen bir pivot tablo oluşturulmuştur. Pivot tablo dönüşümünden sonra öğrencilerin tıklama yapmadıkları içerikler kayıp değer olarak belirlenmiş ve bu tıklama yapılmayan kayıp değerler sıfır (0) ile doldurulmuştur. Bu sayede veri madenciliği yönteminin uygulanması için veri seti hazır hale getirilmiştir. Bunun yanı sıra başarı durumu yeniden kodlanmıştır. Başarı durumu “withdraw” ve “fail” olanlar sıfır (0) yani başarısız; başarı durumu “pass” ve “distinction” olanlar bir (1) yani başarılı olarak yeniden kodlanmıştır. Başarı durumu böylelikle başarılı ve başarısız olmak üzere binary (ikili) şeklinde kodlanmıştır.

Veri Madenciliği Yönteminin Uygulanması

Sınıflama doğruluğu ve anlaşılır özet bir sonuç gösterimine sahip olması gibi üstünlüklerden dolayı karar ağaçları yaygın bir kullanım alanına sahiptir (Keskin ve Yurdugül, 2020). Karar ağacı, bir veri kümesinin sınıflandırılması için kuralları içeren ve karar kümelerini temsil eden ağaç şeklindeki yapılardır (Baradwaj ve Pal, 2011). Yordayan değişkenlerin kategorik ve bağımlı değişkenlerin sürekli olduğu durumlarda karar ağacı algoritmaları arasından Classification and Regression Trees (CART) algoritmasının regresyon modellerine kıyasla daha iyi tahmin sağladığı görülmektedir (Razi ve Athappilly, 2005). Bu nedenle çalışmada öğrencilerin öğrenme materyalleriyle etkileşimlerinin başarı durumuna etkisinin incelenmesinde karar ağaçları algoritmalarından CART algoritması tercih edilmiştir. Bu analizin yürütülmesinde IBM SPSS 26 programı işe koşulmuştur.

Değerlendirme ve Yorumlama ve Bilginin Keşfi

VBK aşamalarının değerlendirme ve yorumuna ve bilginin keşfine ilişkin açıklamalara araştırmanın bulgular ve tartışma kısmında yer verilmiştir.

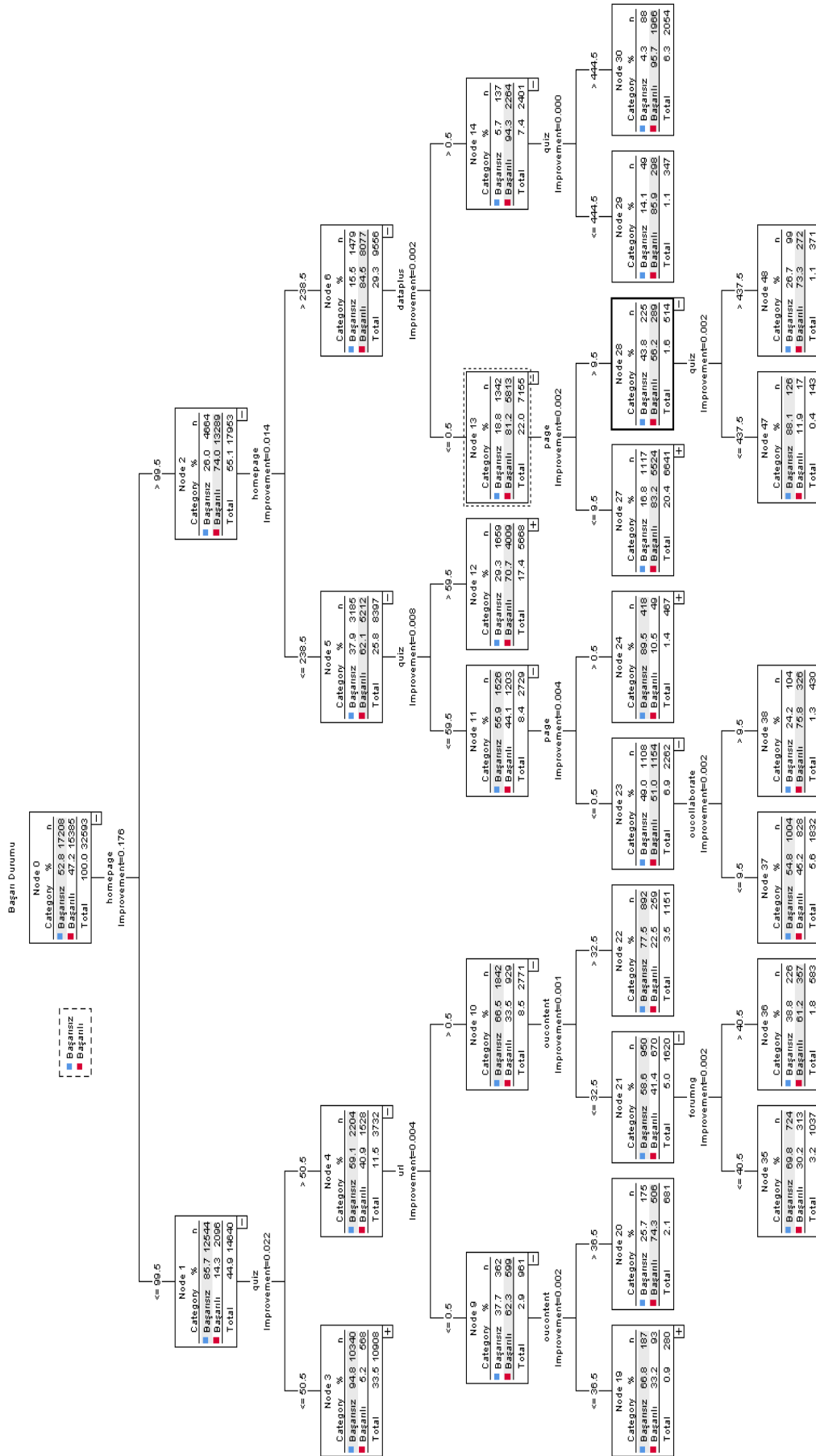
Bulgular

Araştırmada dataplus, dualpane, externalquiz, folder, forumng, glossary, homepage, htmlactivity, oucollaborate, oucontent, ouilluminate, ouwiki, page, questionnaire, quiz, repeatactivity, resource, sharedsubpage, subpage ve url öğretim materyallerine tıklama sayıları bağımsız değişken olarak CART analizine dahil edilmiştir. Çapraz doğrulama yöntemiyle (Cross Validation) en fazla beş ağaç derinliğinde yapılan analiz bulgularında homepage, forumng, subpage, resource, url, oucontent, quiz, ouwiki, oucollaborate, page, questionnaire, glossary, dualpane, folder, sharedsubpage, dataplus, externalquiz, ouilluminate, htmlactivity ve repeatactivity öğrenme materyallerine tıklama sayıları bağımsız değişken olarak modelde ortaya çıkmıştır. Tablo 1’de CART analizinin doğruluk bulgularına yer verilmiştir.

Tablo 1
CART Analizinin Doğruluk Bulguları

		Tahmin Edilen		
		Başarısız	Başarılı	Doğruluk Yüzdesi
Gözlenen	Başarısız	13691	3517	0.796
	Başarılı	2127	13258	0.862
	Genel Yüzde	0.485	0.515	0.827

Tablo 1'e göre CART analizinin %82,7 oranla doğru bir şekilde tahmin ettiği belirlenmiştir. Bu modelin tahminine ilişkin başarısız öğrencilerin %79,6'sı doğru tahmin edilirken başarıların %86,2'si doğru tahmin edilmiştir. Modelde beş ağaç derinliğinde 49 düğüm (node) elde edilmiştir. Öğrencilerin başarı durumlarına ilişkin karar ağacı modelinin görüntüsü okuyucu dostu olması açısından bazı düğümler (node) gizlenerek Şekil 2'de sunulmuştur.

Şekil 2. Öğrencilerin başarı durumlarına ilişkin karar ağacı

Öğrencilerin sanal öğrenme ortamındaki öğretim materyalleri ile etkileşimlerinin incelendiği bu çalışmada OULAD veri setine CHAID analizi uygulanmıştır. Şekil 2’de yer alan analiz bulgusunun düğümlerindeki öğretim materyallerine ilişkin açıklamalar aşağıda sunulmuştur (Qiu ve diğerleri, 2022):

- Homepage - Öğrenme platformunun ana arayüzüne erişim
- Page- Dersin arayüzüne erişim
- Subpage- Dersin alt arayüzüne erişim
- Glossary- Sözlüğe erişim
- Ouwiki- Wikipedia ile sorgulama
- Resource- Arama platformu kaynakları
- URL- Dersin URL bağlantısına erişim
- Oucontent- Öğrenme platformundan öğretim kaynaklarını indirme
- Forumng- Dersin forumuna katılım
- Oucollaborate- İşbirliğine dayalı faaliyetlere katılım
- Ouilluminate- Simülasyon dersinin seminerlerine katılım
- Externalquiz- Müfredat dışı sınavları tamamlama

Araştırmanın analiz bulguları incelendiğinde öğrencilerin başarı durumlarında etkili olan en başat öğrenci etkinliğinin, öğrencilerin sanal öğrenme ortamının anasayfasına erişimleri olduğu görülmektedir. Bu anasayfa ile düşük ve yüksek etkileşime göre öğrencilerin başarı durumları değişmektedir. Anasayfaya 100’den daha az tıklama yapan 14640 öğrencinin %85,7’sinin başarısız olduğu görülmektedir. Bu öğrenciler arasında kısa sınav (quiz) etkinliği ile etkileşimi düşük olan öğrencilerin çoğunluğunun (%94,8) başarısız olduğu görülmüştür. Ancak kısa sınav etkinliğiyle etkileşim düzeyi yüksek olan öğrencilerin oranının başarısızlara göre düşük olmasına rağmen başarılı öğrenci oranının (%40,9) arttığı görülmektedir. Bu durum daha detaylı bir şekilde karar ağacı üzerinden incelendiğinde (Node 9) sanal öğrenme ortamından öğretim kaynaklarını indirme (oucontent) davranışını daha fazla gösteren öğrencilerden başarılı olanların oranı (%74,3) daha yüksektir. Ayrıca Node 21’de görüleceği üzere sanal öğrenme ortamından öğretim kaynaklarını indirme (oucontent) davranışını daha az gösteren öğrencilerin başarılı olmak için forum etkinliğini tercih ettikleri görülmektedir. Aslında bu durum, birçok öğretim materyali ile etkileşimi düşük olmasına rağmen forum etkinliğinde aktif davranış sergileyen öğrenciler arasında başarılı (%61,2) olan öğrencilerin daha fazla olduğu görülmektedir.

Öğrencilerden ilk olarak anasayfa (homepage) ile etkileşimi yüksek olup daha sonra dataplus etkinliği ile etkileşim kurup quiz etkinliğiyle de yoğun bir etkileşimde bulunanların çoğunluğunun (%97,5) başarılı olduğu keşfedilmiştir. Bu öğrencilerin doğrudan başarı odaklı olduğu söylenebilir. Bu durumu destekler nitelikte öğrenciler dataplus etkinliği ile düşük etkileşime geçen, page etkinliğiyle de yüksek etkileşim kuran ve kısa sınav (quiz) etkinliğiyle düşük etkileşime geçenlerin başarısız (%88,1), yüksek etkileşime geçenlerin başarılı olanlarının (%73,3) daha fazla olduğu görülmektedir. Node 5’te görüleceği üzere sanal öğrenme ortamının ana arayüzüne erişim düzeyi düşük öğrencilerden kısa sınav (quiz) etkinliğiyle yüksek düzeyde etkileşime geçenlerin (%70,7) daha başarılı olduğu görülmektedir. Ancak Node 11’de görüleceği üzere kısa sınav (quiz) etkinliğiyle düşük etkileşime geçenlerin başarısız olanların daha fazla (%55,9) olmasına rağmen dersin arayüzü (page) ile etkileşimi düşük ve işbirliğine katılım faaliyetleri (oucollaborate) ile etkileşimi yüksek olan öğrencilerden (Node 38) başarılı öğrencilerin daha fazla olduğu dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda etkileşim oranı düşük olan öğrencilerin işbirliğine dayalı çalışmalarla etkileşim kurarak başarılı olma eğiliminde olduğu söylenebilir.

Tartışma

Sanal öğrenme ortamlarında öğrenciler sadece akranları veya öğretmenleri ile etkileşimde bulunmaz, öğrenme içerikleri ile etkileşimde bulunurlar. Moore (1989) tarafından ifade edilen öğrenci-içerik etkileşimi öğrencinin öğrenme içeriğiyle etkileşimde bulunmasını temsil etmektedir. Bu araştırma kapsamında veritabanlarından bilgi keşfi yöntemi kullanılarak büyük veriden öğrencilerin öğretim içerik tercihlerinin başarıya etkisinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Veritabanlarından bilgi keşfi yöntemi öğrencilerin sanal öğrenme ortamlarında bıraktıkları ham verilerin bilgiye dönüştürülmesinde kullanılacak bir yöntemdir. Bu doğrultuda sanal öğrenme ortamlarından elde edilen verilere veri madenciliği algoritmaları uygulanarak keşfedilen bilgiler, uzaktan öğretim ortamlarının geliştirilmesinde alınacak kararlarda etkili olabilmektedir. Bu doğrultuda araştırmada veri tabanlarından bilgi keşfi yöntemiyle öğrencilerin öğrenme materyalleri ile etkileşimlerinin belirlenmesine yönelik karar ağaçları algoritmalarından CART algoritması kullanılmıştır.

Araştırmada öğrencilerin sanal öğrenme ortamları ile etkileşimlerinin başarı durumlarında etkili olduğu görülmüştür. Öğrenme materyalleri ile daha fazla etkileşimde bulunan öğrencilerin başarılı olma eğiliminde oldukları söylenebilir. Araştırmanın bu bulgusuyla tutarlı olarak Lee ve Recker (2021) tarafından yapılan çalışmada daha düşük final notlarına sahip öğrencilerin çevrimiçi konuşma/dinleme etkinliklerine daha az katıldıkları ve dersin içeriğine daha az katkıda bulunduğu görülmüştür. Riestra-González ve diğerleri (2021) tarafından yapılan çalışmada ise öğrencilerin öğrenme yönetim sisteminde gerçekleştirdiği eylemlerle ilgili günlük kayıtları (log), performansları üzerinde güçlü bir etki göstermektedir. Araştırmanın bulgusuna göre öğrencilerin başarılı olmalarında anasayfa (homepage) etkileşimlerinin önemli olduğu görülmektedir. Bu bulgu sanal öğrenme ortamı ile etkileşimde bulunanların başarılı olma eğiliminde olduğu düşüncesini ortaya çıkarmaktadır. Bu durum dersin başlangıcındaki dersleri görüntüleme eylemlerinin başarılı öğrencilerin tespit edilmesinde güçlü bir gösterge (Riestra-González ve diğerleri, 2021) olarak ele alınabilir. Dolayısıyla öğrencilerin sanal öğrenme ortamlarındaki etkileşimlerinin başarılı olmalarında etkili olduğu söylenebilir.

Uzaktan eğitimde öğrencilerin öğrenmesini kolaylaştırmak için öğretim elemanları çeşitli öğretim materyalleri sunmaktadırlar. Öğrenciler bu öğretim materyalleriyle etkileşimde bulunarak öğrenmelerini yapılandırır. Bunun sonucunda da dersten başarılı ya da başarısız olma eğilimleri ortaya çıkar. Riestra-González ve diğerleri (2021) tarafından yapılan çalışmada öğretim görevlileri tarafından yüklenen kaynakları az görüntüleme davranışı dersi bırakma riski altındaki ve başarısız öğrenciler üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Dolayısıyla öğrenme yönetim sisteminde bazı öğretim materyalleriyle düşük etkileşim gösteren öğrencilerin başarılı olmak için farklı öğretim materyalleri ile etkileşimde buldukları düşüncesi ortaya çıkmaktadır. Araştırmanın bulgusunda görüleceği üzere anasayfa ile etkileşimleri düşük olan öğrencilerin kısa sınavla etkileşimlerini yüksek tutarak başarılı olmaya çalışmışlardır. Bu durumda öğrencilerin doğrudan başarı elde etmelerinde etkili olan kısa sınav gibi öğretim materyallerine yöneldikleri söylenebilir.

Öğrencilerin akranlarıyla bilgi ve duygularını paylaşmaya daha istekli oldukları (He, 2013) göz önüne alınırsa öğrenciler arasında bilgi alışverişinde forumlar etkili bir araç olarak değerlendirilebilir. Araştırmada elde edilen bulgularda forum ile daha fazla etkileşimde bulunan öğrencilerin başarılı oldukları görülmektedir. Çünkü forum, içeriğin en fazla okunduğu ve dönem boyunca öğrencilerin aktif kaldığı bir bileşendir (Serradell-Lopez ve diğerleri, 2023). Bu doğrultuda öğrencilerin bilgi alışverişini gerçekleştirmesi ve öğrenci-öğretmen ile öğrenci-öğrenci etkileşiminin sağlanması için forumların uzaktan eğitimde etkili bir öğrenme materyali olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak araştırmanın bulgularında da görüleceği üzere The Open University tarafından öğrencilere 20 farklı öğrenme içeriğinin sunulması, öğrencilerin başarılı olmalarında kendi öğrenme yollarını seçmelerine olanak sağlamaktadır. Bu doğrultuda öğrenciler dersten başarılı olmak için etkileşim kurdukları öğrenme materyalleri çeşitlenmektedir. Dolayısıyla öğrencilerin kendi öğrenme süreçlerini yapılandırmaları için çeşitli öğrenme materyallerinin sunulması başarılı olmalarında kendi öğrenme yollarını tercih etmelerini sağlayacaktır.

Sınırlılıklar ve Öneriler

Araştırma veritabanlarından bilgi keşfi yöntemi temelinde yürütülmüştür. Ancak SEMMA, CRISP-DM gibi diğer yöntemler ele alınmamıştır. Bu nedenle veri madenciliği uygulamalarında diğer yöntemlerin de araştırmacılar tarafından incelenmesi ve elde edilen ham verilerin doğasına uygun metodolojik sürecin tercih edilmesi önerilmektedir.

Bu araştırma, 2013-2014 eğitim-öğretim yıllarında The Open University derslerinden elde edilen OULAD veri seti ile sınırlıdır. Değişen zaman içerisinde öğrencilerin davranışlarının değişebileceği ve farklı kültürlerde ve kurumlarda öğrenci davranışlarının farklılık gösterebileceği göz önüne alınarak öğrencilerin sanal öğrenme ortamlarındaki davranışlarını inceleyen çalışmaların yürütülmesi önerilmektedir. Bunun yanı sıra araştırmada CART algoritması işe koşulmuştur. Yapılacak araştırmalarda farklı algoritmaların tercih edilmesi bu araştırmanın bir diğer önerisidir.

Araştırmada öğretim materyalleriyle öğrencilerin etkileşimlerinin başarı durumlarının etkisi incelendiği için OULAD veri setinde yer alan öğrencilerin 20 farklı öğrenme içerikleriyle etkileşimleri boyut indirgemesi (dimension reduction) yapılmadan analiz edilmiştir. Boyut indirgemenin araştırmanın bir sınırlılığı olarak ele alınırsa yapılacak araştırmalarda öğrencilerin öğrenme içerikleriyle etkileşimlerinde boyut indirgemesinin yapılması ve analizin bu şekilde uygulanması önerilmektedir.

Bir dersin verilerini öğrenme analitiği ile analiz etmek, öğretim tasarımı kararlarını etkileyebilecek öngörü sağlayabilir (Davies ve diğerleri, 2021). Bu açıdan uzaktan öğretimin planlanmasında ve tercih edilecek öğretim materyallerinin belirlenmesinde araştırmanın bulgularının temel alınmasının faydalı olacağı düşünülmektedir. Bu doğrultuda araştırmanın bulgularında öğrenci başarısının artırılmasına yönelik tercih edilebilecek öğrenme materyallerinin belirlenmesi ve buna yönelik öğrenme içeriklerinin düzenlenmesi uzaktan eğitim uygulayıcılarının karar almalarına katkı sağlayacak bir öneridir. Böylelikle uzaktan öğretim uygulayıcılarının kullandıkları öğrenme yönetim sistemi gibi sanal öğrenme ortamlarında toplanan verilerin analiz edilmesi ve analiz bulguları doğrultusunda alınan kararların gözden geçirilmesi bu araştırmanın bir diğer önerisidir.

Kaynakça

- Adak, M. F. ve Yurtay, N. (2013). Gini algoritmasını kullanarak karar ağacı oluşturmayı sağlayan bir yazılımın geliştirilmesi. *Bilişim Teknolojileri Dergisi*, 6(3), 1-6. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gazibtd/issue/6629/87997>
- Agudo-Peregrina, Á. F., Iglesias-Pradas, S., Conde-González, M. Á. ve Hernández-García, Á. (2014). Can we predict success from log data in VLEs? Classification of interactions for learning analytics and their relation with performance in VLE-supported F2F and online learning. *Computers in Human Behavior*, 31, 542-550. doi: 10.1016/j.chb.2013.05.031
- Akçapınar, G. ve Hasnine, M. N. (2022). Discovering the effects of learning analytics dashboard on students' behavioral patterns using differential sequence mining. *Procedia Computer Science*, 207, 3818-3825. doi: 10.1016/j.procs.2022.09.443
- Aljohani, N. R., Fayoumi, A. ve Hassan, S.-U. (2019). Predicting at-risk students using clickstream data in the virtual learning environment. *Sustainability*, 11(24), 7238. doi: 10.3390/su11247238
- Azevedo, A. ve Azevedo, J. M. (2021). Learning analytics: A bibliometric analysis of the literature over the last decade. *International Journal of Educational Research Open*, 2, 100084, 1-12. doi: 10.1016/j.ijedro.2021.100084
- Azevedo, A. ve Santos, M. F. (2008). *KDD, SEMMA and CRISP-DM: A parallel overview*. IADIS European Conference Data Mining, 182-185, MCCSIS 2008. Erişim adresi: <http://recipp.ipp.pt/handle/10400.22/136>.
- Baradwaj, B. K. ve Pal, S. (2011). Mining educational data to analyze students' performance. *International Journal of Advanced Computer Science and Applications*, 2(6). doi: 10.14569/IJACSA.2011.020609
- Calders, T. ve Pechenizkiy, M. (2012). Introduction to the special section on educational data mining. *ACM SIGKDD Explorations Newsletter*, 13(2), 3-6. doi: 10.1145/2207243.2207245
- Costa, E. B., Fonseca, B., Santana, M. A., de Araújo, F. F. ve Rego, J. (2017). Evaluating the effectiveness of educational data mining techniques for early prediction of students' academic failure in introductory programming courses. *Computers in Human Behavior*, 73, 247-256. doi: 10.1016/j.chb.2017.01.047
- Creswell, J. W. (2012). *Educational research: Planning, conducting, and evaluating quantitative* (4th Edition). NJ: Prentice Hall Upper Saddle River.
- Davies, R., Allen, G., Albrecht, C., Bakir, N. ve Ball, N. (2021). Using educational data mining to identify and analyze student learning strategies in an online flipped classroom. *Education Sciences*, 11(11), 668. doi: 10.3390/educsci11110668
- de Andrade, T. L., Rigo, S. J. ve Barbosa, J. L. V. (2021). Active methodology, educational data mining and learning analytics: A systematic mapping study. *Informatics in Education*, 20(2), 171-204. doi: 10.15388/infedu.2021.09

- dos Santos, R.A., Paulista, C.R. ve da Hora, H.R.M. (2021). Education data mining on PISA 2015 best ranked countries: What makes the students go well. *Tech Know Learn*. Çevrimiçi ön yayın. doi: 10.1007/s10758-021-09572-9
- Eygü, H. ve Bayhan, Y. C. (2020). *Karar ağaçları ile sınıflandırma CHAID algoritması teori ve bir uygulama*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Fayyad, U. (2001). Knowledge Discovery in Databases: An Overview. In: Džeroski, S., Lavrač, N. (eds) *Relational Data Mining*. Springer, Berlin, Heidelberg. doi: 10.1007/978-3-662-04599-2_2
- Fayyad, U., Piatetsky-Shapiro, G. ve Smyth, P. (1996). From data mining to knowledge discovery in databases. *AI Magazin*, 17(3), 37-54. doi: 10.1609/aimag.v17i3.1230
- Feldman-Maggor, Y., Barhoom, S., Blonder, R. ve Tuvi-Arad, I. (2021). Behind the scenes of educational data mining. *Education and Information Technologies*, 26(2), 1455-1470. doi: 10.1007/s10639-020-10309-x
- Fraenkel, J. R., Wallen, N. E., & Hyun, H. (2012). *How to design and evaluate research in education*. McGraw-Hill.
- Greller, W. ve Drachsler, H. (2012). Translating learning into numbers: A generic framework for learning analytics. *Educational Technology & Society*, 15(3), 42-57. Erişim adresi: <http://www.jstor.org/stable/jeductechsoci.15.3.42>
- Han, J. ve Kamber, M., (2012), *Data Mining Concepts and Techniques* (3rd edition), Waltham: Morgan Kauffmann Publishers Inc.
- He, W. (2013). Examining students' online interaction in a live video streaming environment using data mining and text mining. *Computers in Human Behavior*, 29(1), 90-102. doi: 10.1016/j.chb.2012.07.020
- Keskin, S. ve Yurdugül, H. (2020). *Kestirim yöntemleri*. Güyer, T., Yurdugül, H., Yıldırım, S. (Ed.) Eğitsel veri madenciliği ve öğrenme analitikleri (s. 66-88) içinde. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Kuzilek, J., Hlosta, M. ve Zdrahal, Z. (2017). Open University learning analytics dataset. *Scientific Data*, 4(1), 170171. doi: 10.1038/sdata.2017.171
- Lee, J.-E. ve Recker, M. (2021). The effects of instructors' use of online discussions strategies on student participation and performance in university online introductory mathematics courses. *Computers & Education*, 162, 104084. doi: 10.1016/j.compedu.2020.104084
- Moore, M. G. (1989). Editorial: Three types of interaction. *American Journal of Distance Education*, 3(2), 1-7. doi: 10.1080/08923648909526659
- Nkomo, L. M. ve Nat, M. (2021). Student engagement patterns in a blended learning environment: An educational data mining approach. *TechTrends*, 65(5), 808-817. doi: 10.1007/s11528-021-00638-0
- Özdemir, A., Yalçın Aslay, F. ve Çam, H. (2010). Veri tabanında bilgi keşfi süreci: Gümüşhane Devlet Hastanesi uygulaması. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 10(20), 347-366. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/susead/issue/28415/302475>

- Özkan, Y. (2013). *Veri madenciliği yöntemleri*. İstanbul: Papatya Yayıncılık Eğitim.
- Papamitsiou, Z. ve Economides, A. A. (2014). Learning analytics and educational data mining in practice: A systematic literature review of empirical evidence. *Educational Technology & Society*, 17(4), 49-64. Erişim adresi: <http://www.jstor.org/stable/jeductechsoci.17.4.49>
- Qiu, F., Zhang, G., Sheng, X., Jiang, L., Zhu, L., Xiang, Q., Jiang, B. ve Chen, P. (2022). Predicting students' performance in e-learning using learning process and behaviour data. *Scientific Reports*, 12(1), 453. doi: 10.1038/s41598-021-03867-8
- Razi, M. ve Athappilly, K. (2005). A comparative predictive analysis of neural networks (NNs), nonlinear regression and classification and regression tree (CART) models. *Expert Systems with Applications*, 29(1), 65-74. doi: 10.1016/j.eswa.2005.01.006
- Riestra-González, M., Paule-Ruíz, M. del P. ve Ortin, F. (2021). Massive LMS log data analysis for the early prediction of course-agnostic student performance. *Computers & Education*, 163, 104108. doi: 10.1016/j.compedu.2020.104108
- Rokach, L. ve Maimon O. (2014). Data mining with decision trees: Theory and applications. *Series in Machine Perception and Artificial Intelligence*, 81, 1-303. doi: 10.1142/9097
- Sachin, R. B. ve Vijay, M. S. (2012). A survey and future vision of data mining in educational field. *2012 Second International Conference on Advanced Computing & Communication Technologies*, 2012, 96-100. doi: 10.1109/ACCT.2012.14
- Sarıtaş, M. T., Börekci, C. ve Demirel, S. (2022). Quality assurance in distance education through data mining. *International Journal of Technology in Education and Science*, 6(3), 443-457. doi: 10.46328/ijtes.396
- Serradell-Lopez, E., Lara-Navarra, P. ve Martínez-Martínez, S. (2023). The pareto principle in virtual communities of learning. *Computers in Human Behavior*, 138, 107444. doi: 10.1016/j.chb.2022.107444
- Siemens, G. (2013). Learning analytics: The emergence of a discipline. *American Behavioral Scientist*, 57(10), 1380-1400. doi: 10.1177/0002764213498851
- Uluyardımcı, M. M. ve Zontul, M. (2019). Veri madenciliği yöntemleri ile uçuş biletleme analizi. *AURUM Mühendislik Sistemleri ve Mimarlık Dergisi*, 3(2). 153-168. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ajesa/issue/52409/529493>.
- Xing, W. (2015). Participation-based student final performance prediction model through interpretable genetic programming: Integrating learning analytics, educational data mining and theory. *Computers in Human Behavior*, 47, 168-181. doi: 10.1016/j.chb.2014.09.034
- Zacharis, N. Z. (2018). Classification and regression trees (CART) for predictive modeling in blended learning. *International Journal of Intelligent Systems and Applications*, 10(3), 1-9. doi: 10.5815/ijisa.2018.03.01

Extended Abstract

Purpose

Although most researchers use the concepts of data mining and knowledge discovery in databases, data mining is used at a stage of the knowledge discovery process from the database (dos Santos et al., 2021; Özdemir et al., 2010; Rokach and Maimon, 2015). It is essential to follow the methodological process according to the knowledge discovery process from the database in studies to be conducted on data mining. In this direction, a specific systematic procedure is followed in the knowledge discovery in databases methodology. This study aimed to determine the effect of students' teaching content preferences on success from big data by using the knowledge discovery in databases method.

Design and Methodology

In this study, which was carried out to determine the effect of students' teaching content preferences from big data using the knowledge discovery in databases method, the knowledge discovery in databases (KDD) method was employed. Developing an understanding of the application domain, which constitutes the first stage of this method, is explained in the introduction part of the research and expressed with research questions. In selecting and adding data phase, The Open University Learning Analytics Dataset - OULAD, one of the open data, constitutes the research data. In this dataset, students' demographic information is kept in the studentInfo.csv file, their interactions in the virtual learning environment are stored in the studentVle.csv file, and information on the interactions in the virtual learning environment is also stored in the vle.csv file. Therefore, using the RapidMiner program, the data were matched with the join method. In the data transformation phase of the research, the students' data were converted by getting the sum of the number of clicks on the teaching materials with the pivot operator. It is seen that among the decision tree algorithms, the Classification and Regression Trees (CART) algorithm provides better estimation compared to regression models in cases where the predictor variables are categorical and the dependent variables are continuous (Razi and Athappilly, 2005). For this reason, the CART algorithm, one of the decision tree algorithms, was preferred in the study to examine the effect of students' interactions with learning materials on their success. The research findings and discussion section explained the evaluation and using the discovered knowledge of the last phase of KDD.

Findings

Homepage, forumng, subpage, resource, url, oucontent, quiz, ouwiki, oucollaborate, page, questionnaire, glossary, dualpane, folder, sharedsubpage, dataplus, externalquiz, ouilluminate, the number of clicks on the htmlactivity and repeatactivity learning materials appeared in the model as an independent variable. It was determined that the CART analysis predicted correctly with a rate of 82.7%.

It is seen that the most crucial student activity that is effective in the success of the students is the access of the students to the homepage of the virtual learning environment. According to low and high interaction with this homepage, students' success status changes. It is seen that 85.7% of 14640 students whose interaction with the homepage were less than 100 clicks failed. Among these students, it was seen that many students (94.8%) who had low interaction with the quiz activity were unsuccessful. However, it is seen that the rate of successful students (40.9%) increased, although the level of interaction with the quiz activity was lower than unsuccessful students.

It was discovered that the majority (97.5%) of the students who first interacted with the homepage and then interacted with the dataplus activity and interacted intensively with the quiz activity were successful. It can be said that these students are directly success oriented. In support of this situation, it is seen that the students who had low interaction with the dataplus activity and high interaction with the page activity were unsuccessful (88.1%) with the quiz activity, and those who were highly engaged were more successful (73.3%). As can be seen in Node 5, it is seen that among the students who have low interaction with the access level of the main interface of the learning platform, those who interact with the quiz activity at a high level (70.7%) are more successful. However, as can be seen in Node 11, although those who had low interaction with the quiz activity were more unsuccessful (55.9%), students who had low interaction with the course interface (page) and high interaction with cooperation participation activities (oucollaborate) (Node 38) draw attention to the fact that there are more successful students than others. In this direction, it can be said that students with a low interaction rate tend to be successful by interacting with collaborative studies.

Research Limitations

Within the research scope, the knowledge discovery method in databases was preferred. However, other methods, such as SEMMA, CRISP-DM have not been used. For this reason, it is recommended to examine different methods in data mining applications by researchers and choose the methodological process suitable for the nature of the raw data obtained.

Implications

This research is limited to the OULAD dataset obtained from The Open University courses in the 2013-2014 academic years. Considering that students' behaviors may change over time and differ in different cultures and institutions, conducting studies examining students' behaviors in virtual learning environments is recommended. In addition, the CART algorithm was used in the research. Another suggestion of this research is that different algorithms should be preferred in future studies.

Originality/Value

Analyzing the data of a course with learning analytics provides insights that can affect instructional design decisions (Davies et al., 2021). In this respect, it is thought that it will be helpful to base the research findings on the planning of distance education and determining the preferred teaching materials. In this direction, selecting the learning materials that can be preferred to increase student success in the research findings and arranging the learning content for this is a suggestion that will contribute to the decision-making of distance education practitioners. Thus, another suggestion of this research is to analyze the data collected in virtual learning environments, such as the learning management system used by distance education practitioners, and review the decisions taken in line with the analysis findings.

Purpose

Researchers worldwide are working on educational data mining or learning analytics to understand students' dropping out (de Andrade et al., 2021). Some studies predetermine the failure of students from the course (Aljohani et al., 2019; Costa et al., 2017). In addition, there are also studies examining student behavior in virtual learning environments. Saritas et al. (2022), the system reports of students and instructors at a state university, and the behaviors and habits of users in distance education are presented in a visual and table. At this point, studies examine students' behavior toward interacting with the learning content delivered through the learning management system (Akçapınar and Hasnine, 2022; Xing, 2015). Therefore, it is considered beneficial to explore the interaction of students with virtual learning environments such as the learning

management system (Agudo-Peregrina et al., 2014; Riestra-González et al., 2021). Therefore, it can be said that studies on predicting student achievement and examining student behavior are concentrated in the literature. Looking at the reflection of students' interactions in virtual learning environments on students' success is considered necessary. In this direction, there is a need to examine how students' preferences for learning materials affect their success based on students' interactions with learning materials in virtual learning environments.

Araştırmacı Katkısı: Can MEŞE (%100).

Theoretical Saturation in Grounded Theory Studies: An Evaluative Tool ¹

Züleyha ÜNLÜ ² - Henna A. QURESHİ ³

Submitted by: 24.09.2022

Accepted by: 27.01.2023

Article Type: Research Article

Abstract

The three Grounded Theory (GT hereafter) schools, Classic, Straussian, and Constructivist GT, differ from each other based on their paradigmatic perspectives. The major difference is in terms of the data analysis procedure. Common features exist among the three GT traditions such as constant comparison method, simultaneous data collection and analysis, memos, theoretical sensitivity, theoretical sampling, and theoretical saturation. Among these features, theoretical saturation acts as a key factor that initiates each coding stage of GT while ending the preceding one. This paper focuses on Theoretical Saturation in GT and evaluates how different GT paradigms approach the concept of Theoretical Saturation. Additionally, facilitating novice GT researchers, the paper suggests the Q-Ü Theoretical Saturation instrument to offer possible solutions to overcome the paradigm-related and practical challenges.

Keywords: *Theoretical Saturation, Grounded Theory, Paradigms, Evaluative Criteria, Instrument*

Citation: Ünlü, Z. ve Qureshi, H. A. (2023). Theoretical saturation in grounded theory studies: An evaluative tool. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 139-162.

¹ This study does not require ethics committee permission.

² Tokat Gaziosmanpasa University, Faculty of Science and Letters, Department of Western Languages and Literatures, zuleyha.unlu@gop.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9119-7042

³ School of Social Sciences and Humanities, National University of Sciences and Technology, q.henna@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6219-6550

Temellendirilmiş Kuram Çalışmalarında Kuramsal Doyum

Züleyha ÜNLÜ⁴ - Henna A. QURESHİ⁵

Başvuru Tarihi: 24.09.2022

Kabul Tarihi: 27.01.2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Üç Temellendirilmiş Kuram (TK) yaklaşımı, Glaserci, Straussçı ve Yapılandırmacı TK, paradigmatik bakış açılarına göre birbirinden farklıdır. Sürekli karşılaştırma yöntemi, eş zamanlı veri toplama ve analizi, notlar, kuramsal duyarlılık, kuramsal örnekleme ve kuramsal doyum gibi birçok ortak özellik mevcutken, en büyük fark veri analiz prosedürü açısındandır. Bu özellikler arasında kuramsal doyum, Temellendirilmiş Kuram'ın her bir kodlama aşamasını başlatırken bir öncekini bitiren kilit bir faktör olarak hareket eder. Bu makale Temellendirilmiş Kuram'da Kuramsal Doyuma odaklanmakta ve farklı TK paradigmalarının Kuramsal Doyum kavramına nasıl yaklaştığını değerlendirmektedir. Ek olarak, Temellendirilmiş Kuram'a yeni başlayanların çalışmalarına rehberlik eden bu makale, paradigma ile ilgili ve pratik zorlukların üstesinden gelmek için olası çözümler sunmak için Q-Ü Kuramsal Doyum aracını önermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kuramsal Doyum, Temellendirilmiş Kuram, Paradigmalar, Değerlendirme Kriteri, Ölçek

⁴ Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Batı Dilleri ve Edebiyatları, zuleyha.unlu@gop.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9119-7042

⁵ School of Social Sciences and Humanities, National University of Sciences and Technology, q.henna@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6219-6550

Introduction

Glaser and Strauss (1967) introduced the concept of Theoretical Saturation (TS hereafter) in qualitative research with Grounded Theory (GT hereafter). Over time, TS has proved its usefulness as a criterion for developing a well-grounded theory, yet it poses a challenge to novice GT researchers. Multiple papers in qualitative research have tried to address this issue and have devised ways to help novice qualitative researchers with TS. This paper will add to the debate, and it also provides a Q-Ü Theoretical Saturation Instrument to streamline the research process for novice GT researchers.

Saturation or, theoretical saturation as it is known in GT has been one of the indispensable features of any qualitative studies (see: Fusch and Ness, 2015; Morse, 2015; Sparkes et al., 2011; Denny, 2009; Guest et al., 2006; Morse et al., 2002; Morse, 1995; Leininger, 1994). In Glaser and Strauss's (1967) GT, seven pillars, adding rigor to qualitative research, exist: having a broad research focus, delayed literature review, constant comparison method, simultaneous data collection and analysis, memos, theoretical sensitivity, theoretical sampling, and theoretical saturation (Qureshi and Ünlü, 2020). TS became synonymous with rigor and gained the status of a 'rule' (Sparkes et al., 2011; Denny 2009); an 'edict' (Morse 1995), and quality criteria in qualitative and GT studies (Charmaz, 2006; Morse et al., 2002; Leininger, 1994).

In 1999, Strauss started a new tradition in GT, and later Charmaz added a constructivist approach to GT in 2006. The three schools differ from each other based on ontological and epistemological principles as well as coding procedures. Yet, in GT, the three schools-Glaserian or Classic (1978), Strauss and Corbin (Straussian) (1999; 2014), and Charmaz (Constructivist) (2006)-, despite offering their versions of GT, have TS as their integral part. TS is presented as a core feature of all GT schools, therefore, necessitates a close examination of the concept from various GT perspectives to understand how each school treats TS.

This paper will focus on TS in GT and highlight the potential conflict points for handling TS. Presenting a close examination of this concept will guide novice qualitative researchers. Also, the article presents a Q-Ü Theoretical Saturation Instrument developed by the authors to ensure novice GT researchers would reach TS keeping in mind the theoretical saturation-related problems indicated in the literature. Additionally, the researchers will retrospectively evaluate their Ph.D. studies with the Q-Ü Theoretical Saturation Instrument they developed to better illustrate how the instrument could be used.

Literature Review

The literature review on TS reveals three lines of potential conflict for researchers, novices especially. These are:

- a. Definition of theoretical saturation
- b. Minimum criteria for theoretical saturation
- c. Practical problems with theoretical saturation

The first potential conflict point is the variation in definitions of TS. The earliest definition of TS was provided by Glaser and Strauss (1967, p. 61), theoretical saturation is the point where 'no additional data are found'. Later, they added 'saturation is based on the widest possible range of data on the category' (Glaser and Strauss, 1967, p.61). Glaser (2001) clarified this description by underlining that seeing the same patterns repeatedly is not necessarily saturation. Rather, Glaser (2001, p. 113) stated that saturation is reached when 'no new properties of a pattern emerge'. In 1998, Strauss and Corbin defined TS as the point 'where collecting additional data seems counterproductive; the "new" that is uncovered does not add that much more to the explanation at

this time' (p. 136). Charmaz (2006, p.113) described TS as 'when gathering fresh data no longer sparks new theoretical insights, nor reveals new properties of these core theoretical categories.'

Despite the descriptions of TS offered by the pioneers of GT, those who examined the concept identified several conceptual problems with the descriptions of TS. For instance, the abstract descriptions of TS provide no didactic guidance to researchers to understand 'how researchers could determine such a point' (Low, 2019, p.6). Additionally, the descriptions were logically problematic since it is always possible to find 'new theoretical insights as long as new data is gathered' (Low, 2019, p.1). Therefore, a comprehensible and applicable description of TS is required.

The second conflict point is the lack of minimum criteria to achieve TS. Despite the criticism of the definition of TS, the main problem lies in 'how to articulate' TS (Aldiabat and Navenec, 2018, p. 247). Also, there is a lack of consensus on the minimum criteria to achieve TS. The clarity in criteria would help researchers to avoid presenting a study without TS with unclarified dimensions (Glaser and Strauss, 1967).

Similarly, equating TS with theoretical sampling with no consensus on the sample size results in varying accounts of credibility (Low, 2019; van Rijnsoever, 2017). Following a similar line, several scholars offered strategies to achieve TS in GT studies. For instance, the data collection procedure could play a vital role in establishing TS (Thomson, 2011). Thus, collecting further data even though TS seems to have been reached (e.g., conducting two more interviews) is recommended. However, researchers should realize that the 'one-size fits all method to reach data saturation' is not realistic as each study design is unique therefore data collection procedure should be according to the need of the study (Fusch and Ness, 2015, p.1409). Fusch and Ness (2015) recommended focusing on the richness and depth of the data to replicate the study rather than a specific criterion to reach TS. This, in turn, foregrounds the evaluative criteria for GT studies.

The third potential point of conflict is the practical problems associated with TS. GT researchers have included practical problems as a cause of not achieving TS, thus suggesting the need to overcome these problems first. For instance, the researcher's agency in determining TS, the researcher's experience with qualitative research in general, the researcher's familiarity with using a guiding theoretical framework, insufficient time to conduct the study, insufficient budget, limited resources, training and monitoring the study or researcher's conceptual insight and skills (Low, 2019; Aldiabat and Navenec, 2018; van Rijnsoever, 2017; Green and Thorogood, 2004; Strauss and Corbin, 1998;); participant attrition (Tuckett, 2004) and researcher burnout (Bernard, 2000) are among the potential practical problems. Among the practical problems, however, the lack of clear guidelines, the nature of the concept of TS, and data-instrument-related ambiguities attracted particular attention as these issues would be the key to overcoming the confusion about TS.

In terms of the lack of clear guidelines on TS, ambiguity arises when researchers are expected to reach saturation and declare in certain terms if they have attained or have not attained saturation. It contradicts with nature of qualitative research which encourages the researchers to look for nuances. Saturation should be looked at 'as a matter of degree' instead of absolute terms (Stauss and Corbin, 1998; Saunders, et al., 2018, p.1904); this in turn would compensate for the lack of guidelines and provide space to novice researchers to decide what degree of saturation they were able to attain keeping their research limitations in mind.

Another practical problem, as highlighted by Saunders et al. (2018) is identifying saturation as a process or an event. An expert may claim to have reached saturation, as an event or point in their research (Kazley et al. 2015; Jassim and Whitford 2014; Otmar et al. 2011) while novice researchers state that they have achieved saturation remains an uncertain domain. For novice researchers, treating saturation as a process would be more

appropriate. They may take Strauss and Corbin's (1998, p. 138) view of saturation as a 'matter of degree' which will allow them to state they have reached some degree of saturation leaving room for their inexperience (for the time being) yet maintaining the credibility of their research.

Furthermore, literature on qualitative studies has also raised questions about several interviews required for achieving saturation, which can also be defined as data-collection instrument-related issues. In qualitative research, many experts advocate a minimum of 12-15 interviews (Charmaz, 2014) or in multiple tens as is evident from a plethora of qualitative studies (Mason, 2010). There are many reasons suggested for this high number of interviews such as rigor, credibility, funding party requirements, depth of information, and saturation by a specific number of interviews (Hennink et al., 2017; Francis et al., 2010; Guest et al., 2006; Bloor and Wood, 2006; Fossey et al., 2002). In GT, theoretical saturation is not dependent on several interviews rather it advocates theoretical sampling. Nonetheless, the question of several participants arises due to funding requirements. Marshall et al.'s (2013) three methods to justify sample size, are 'citing recommendations', 'acting on precedent by citing sample sizes in similar studies, and internal justification' (pp. 12-13).

With these considerations in mind, several alternatives to TS have been offered. Instead of TS, researchers might consider 'theoretical sufficiency' (Dey, 1999, p. 257), meaning 'having reached a sufficient or adequate depth of understanding to build a theory'. Other perspectives as an alternative to TS could be 'conceptual density or conceptual depth' (Nelson, 2016, p.556); 'information redundancy or conceptual rigor' (Low, 2019, p. 136); 'articulating assessment criteria can be helpful' (van Rijnsoever, 2017, p.2) to establish TS. Zhao and Davey (2015, p. 1178) referred to saturation in terms of 'theoretical completeness' and suggested sampling should stop 'when dimensions and gaps of each category of the grounded theory had been explicated.' Other variations of the concept for other qualitative methods include data saturation (Francis et al., 2010; Guest et al., 2006), thematic saturation (Guest et al., 2006), and in some cases simple saturation (Starks and Trinidad, 2007). Although alternative terms and means may help clarify the meaning of the concept and may hint at ways to accomplish TS, these alternative terms and means still do not offer any guidelines.

Furthermore, Saunders et al. (2018, p. 1186) presented models of saturation to help develop an understanding of TS from different perspectives. The first model, labelled as TS within the classic GT terms, focuses on the development of theoretical categories via a focus on sampling. The second model, Inductive Thematic Saturation, aims to reach new codes or themes via a focus on analysis. The third model, Priori TS, focuses on sampling and examines the extent to which existing codes or themes could be exemplified in the data. The final model, Data Saturation, once again highlights the data collection and focuses on revealing how the new data re-exemplify what the previous data showed. Novice qualitative researchers could benefit from developing an understanding of these models and incorporating them into their research process to clarify their approach to TS. These models could also enable novice researchers to present a justification for their sample size. However, it is the course of the data collection when novices will only have theoretical sampling as their only guide to achieving theoretical saturation.

The main reason for these points of conflict to exist in GT is the difference in ontological and epistemological perspectives of the three schools. To understand theoretical saturation in GT it must be viewed in the context of the school of GT the novice researcher is following. A brief overview of GT schools in terms of their ontological and epistemological perspectives and how these varying perspectives shape TS is presented below.

Paradigmatic differentiation in GT: Ontological and Epistemological Principles

The three schools of GT, Classic GT (Glaser and Strauss, 1967; Glaser, 1978), Straussian GT (Strauss and Corbin, 1994), and Constructivist GT (Charmaz, 2006) differ from each other mainly in terms of their coding

procedures, philosophical positions, and uses of literature review (Kenny and Fourie, 2015). TS is one of the key principles of GT schools, yet the paradigmatic differentiation among GT schools might result in confusion regarding TS for novices. Thus, it is necessary to evaluate the concept within three schools of GT to better understand the concept as well as to develop an assessment guideline to reach TS. While doing this, how the three schools of GT conceptualise emergence could reveal a better understanding of TS in three schools of GT. Classic GT (Glaser and Strauss, 1967; Glaser, 1978) has been accepted as holding a positivist/post-positivist paradigmatic position (Levers, 2013; Charmaz, 2013). Ontologically, positivist/post-positivist approaches believe that knowledge is one and exists independently (Levers, 2013; Charmaz, 2013). Epistemologically, Classic GT holds an objective/neutral view of knowledge (Keane, 2014). This stance requires the researcher to 'approach the data with an impartial mindset' to reveal the regularities in the chaos (Levers, 2013, p.4). The idea of emergence in Classic GT, thus, encourages the researcher to avoid forcing the data and accept what comes out of the analysis (Glaser, 1978; Levers, 2013). Finally, the researcher in Classic GT acts as an 'observer rather than a creator or participant' (Levers, 2013, p. 4). The positivist/post-positivist philosophical stance of Classic GT implies that decisions about TS are also objective as knowledge exists independently.

In the interpretive paradigm, which Straussian GT adopted (Corbin and Strauss, 2008), the researcher assumes a relativist ontology. That is, the researcher rejects the existence of a single reality to be discovered, but rather believes that it is not possible to understand the reality completely (Levers, 2013). Also, interpretive GT follows a subjectivist epistemology that acknowledges the role of the researcher in constructing interpretations while also refusing a meaningful co-construction between the researcher and the researched (Levers, 2013; Corbin and Strauss, 2008). In interpretive paradigms, in the Straussian approach, the researcher's agency becomes more important, so TS is subjective.

As for Constructivist GT (Charmaz, 2006), meaning is created mutually by both the researcher and the researched (Charmaz, 2000). Furthermore, how knowledge is created depends on how the researcher engages in the world, which highlights the impact of the researcher on the data (Keane, 2014). Another significant aspect of constructivist GT is the interaction between the researcher and the researched. Following a critical realist ontology and a relativist epistemology, Constructivist GT argues that 'there is a real world which the participants and the researcher can access in bits and pieces' (Levers, 2013, p. 5). A vital aspect of Constructivist GT is 'to understand people's realities and how these realities are constructed' (Keane, 2014, p. 418). Therefore, the idea of the emergence of the truth turns into 'construction' in Constructivist approaches (Charmaz, 2006; 2000; Keane, 2014). In Constructivist GT, TS is subjective but also can become multiple. TS is constructed through the interaction between the researcher and the researched. In short, to understand TS, novice researchers would benefit from understanding the ontological and epistemological perspectives of GT Schools (See Table 1 below).

Table 1

Theoretical saturation in GT schools

Philosophical Positions	Definition of Saturation	Researcher's Role In Saturation
Classic GT (Post-positivist)	The point where 'no additional data are found'	Saturation is objective Saturation independent of the researcher, there is a certain point where the researcher will reach it
Straussian GT (Interpretivist)	Collecting additional data <u>seems</u> counterproductive; the "new" that is uncovered does not add that much more to the explanation at this time	Saturation is subjective The researcher actively makes decisions Reaching a point of 'certain theoretical saturation' is not possible Theoretical saturation can only be approached
Constructivist GT (Constructivist)	Gathering fresh data no longer sparks new theoretical insights, nor reveals new properties of these core theoretical categories.	Saturation is subjective The interaction between the researcher and the researched <u>construct</u> the saturation Multiple realities; multiple <u>points of saturation</u>

Due to differences in their ontological and epistemological perspectives, the GT schools create undue stress for novice researchers. Though not all potential conflicts can be addressed in the length of one paper, the paper presents a Q-Ü Theoretical Saturation Instrument to address Theoretical Saturation. The instrument is designed with a deep understanding of and respect for the ontological and epistemological differences of the GT schools to help novice researchers belonging to any school of GT.

Based on the TS-related problems, which have been highlighted in the literature, what would be the features of a useful instrument to evaluate TS in GT studies?

Methodology

The paper is based on two studies: Study A was conducted in England to study classroom spoken feedback interactions between teachers and students on academic writing in English for Academic Purposes (EAP hereafter) settings. Study B was conducted in Germany to study communication in mentoring between mentoring dyads. In these studies, GT guided the data collection and analysis. In Study A, Glaser's Classic GT was used, and Study B followed Charmaz's constructive approach. A detailed overview of studies A and B is shared below.

In Study A, adopting Classic GT, data was gathered via interviews with EAP teachers and students as well as classroom observations. Although multiple data collection methods were utilised in Study A, this paper focused on only interviews and the initial data collection phase due to space concerns. The participant profile for the initial part of the study in Study A was as shown in the table below:

Table 2
Teacher Interviewee Profile in the Initial Data Collection Interviews

Participant Type: Teachers				
Class Type	No of Participants	Gender	Pair/Single	Interview Mode
Generic Pre-requisite EAP	1	Male	Single	Face-to-Face
Generic In-Sessional EAP	1	Male	Single	Face-to-Face
Specialised EAP	1	Female	Single	Face-to-Face

Table 3
Student Interviewee Profile in the Initial Data Collection Interviews

Participant Type: Students					
Class Type	No of Participants	Gender	Pair/Single	Interview Mode	Nationalities
Generic Pre-requisite EAP	8	(4 Female/4 Male)	Single	Face-to-Face	Kazakhstan, Mexico, Saudi Arabia, Turkey.
Generic In-Sessional EAP	5	(2 Male/3 Female)	Single	Face-to-Face	Czech Republic, Kazakhstan, Burundi, Indonesia, China
Specialised EAP	2	Female (2 Female)	Single	Face-to-Face	Malaysia

In Study B, communication in mentoring between mentoring dyads was studied in an academic setting. The data was collected through twenty-five semi-structured interviews. Ten mentors (professors) and fifteen mentees (post-docs) participated in the study. The participants were enrolled in their university's mentoring programs for more than a year. The participants' demographics can be seen below (see Table 4).

Table 4
Participants' Demographics

Participants	No. of Participants	Gender	Pair /Single	Interview mode
Mentor	10	Female-8 Male -2	Single-23	Face-to-face -22
Mentee	15	Female-14 Male -1	Pair- 1	Skype-1
Number of Interviews	25	Female-22 Male -3		Phone-2

The interviews were conducted using multiple modes: Face-to-face, Skype, and Phone over a period of one year with the response rate fluctuating from good to low and slow (Qureshi, 2019). The data was collected using the Nested Sampling technique (Qureshi, 2018). The participants were contacted through their mentoring programs and Snowball sampling. The interviews were conducted as per convince of the participants for a duration of one hour to one-and-a-half hours. The interviews were transcribed, coded, and analysed using Charmaz's Initial Coding, Focused Coding stages as well as Theoretical Coding following Glaser (1978). The Coding stages were guided by Ü-Q Analysis Instrument (Qureshi and Ünlü, 2020). Study B was successfully concluded with an emerging theory about communication in mentoring.

In both studies, GT was adopted to analyse the data, and all tenets of GT were employed to ensure authentic GT research. One of the tenets, Theoretical Saturation was of particular importance and certain measures were taken to ensure Theoretical Saturation. These measures will be discussed in the next section.

Findings

Both Study A and Study B took certain measures to ensure TS has been achieved at a minimum level. These measures can be categorised under three steps:

- a) **Synchronising TS with other tenets of GT:** TS will be hard to achieve in any GT studies without ensuring the existence of GT tenets.
- b) **Data collection instrument-related measures:** At this stage, both researchers concentrated on the specific data collection tool to evaluate TS.
- c) **End of the study evaluation:** Both researchers evaluated the complete study by using the evaluative criteria together with the evaluative questions offered by the GT school they followed.

Focusing on the three components, Authors A and B developed Q-Ü Theoretical Saturation Instrument as an evaluative tool. This evaluative tool consisting of all three aspects is presented and defined in Table 5 next.

Table 5
An Instrument For Theoretical Saturation

Synchronising TS with other tenets of GT			
Criteria No	Check List Items	Suggested Targets	Accomplished
1	Constant Comparison Method		Y/N
2	Simultaneous data collection and analysis		Y/N
3	Memos		Y/N
4	Theoretical Sampling and Theoretical Sensitivity		
5	No. of thesis read	At least 2 theses of same GT School	Y/N
Data collection instrument-related measures			
Criteria No	Check List Items	Suggested Targets	Accomplished
1	No. of Participants	12- upwards	Y/N
2	Interview Length	1:30 hr.- upwards	Y/N
3	Topics in Guideline	5-7	Y/N
	a. Use of probes	2-4	Y/N
	b. Examples Elicited	1-3	Y/N
	c. Opposing views Elicited	Y/N	Y/N
	d. Requested Interviewees' suggestions/perceptions	Y/N	Y/N
4	Diversity		Y/N
	a. Site variation	3-upwards	Y/N
	b. Age group Variation	Y/N	Y/N
	c. Gender Variation	Y/N	Y/N
	d. Opposing Groups	Y/N	Y/N
5	Multiple Data Sources	An additional data collection instrument	Y/N
End of the study: Evaluative Criteria of GT Schools			

Q-Ü Instrument for Theoretical Saturation: Describing the Key Components

The Q-Ü Instrument for Theoretical Saturation comprises 3 major categories which have a direct impact on TS. The first category is **Synchronising TS with other tenets of GT**. Under this category, the researcher ensures that the essentials of any GT study including constant comparison method, simultaneous data collection and analysis, memos, theoretical sampling and sensitivity, and the number of theses read. Among these criteria, especially the number of thesis read would benefit novice researchers greatly by reading works/theses of their peers in the same school of GT. Many questions regarding data collection, theoretical sampling, theoretical saturations, and analysis pertaining to the epistemology of the GT school could be answered by reading theses. Reading the thesis would make the novice researchers aware of the standard and depth of work required from them and how to achieve it. In both studies, the researchers were advised by their supervisors to read thesis related to their school of GT, which were Classical GT and Constructivist GT. The researchers found the advice quite helpful in the long run.

The second category is the **Data collection instrument-related measures**. Here both researchers focused on the specific instruments they utilised. *Criteria under this category included the Number of Participants, Interview Length, Data Sources, Topics in Guidelines, and Diversity.*

Regarding the *Number of participants*, Charmaz (2014) suggested 12 participants would provide good data depending on the topic and requirement/constraints of the research. In Study A and Study B, the number of participants was 18 (initial phase) and 25 in total, respectively. The decision to invite more than 12 participants was based on multiple factors. One reason was working towards a Ph.D. dissertation. Thus, making the Ph.D. an in-depth study of the selected topic required as many participants as possible for interviews. The second factor for having more than 12 participants was to ensure maximum viewpoints.

The second component, the *length of interviews*, was also important. For Study A, all interviews lasted approximately 45 minutes. Following the main interviews, participants were contacted for follow-up interviews. In Study B, a pilot interview was conducted to check the interview guide. The pilot interview lasted for 45 minutes, and included a warmup exercise, introducing the topics, discussing the consent form, as well as asking for the interviewee's queries. Once this pilot interview was transcribed and the coding process started, it was found that 45 minutes was not enough for an in-depth discussion on the topic. The rest of the interviews for study B were more than one-and-a-half-hour long and each interview was closed when all the topics in the interview guides were discussed in detail. To ensure the time requirement, the interviewees were informed clearly in an e-mail that the interview would be one-and-a-half-hour long and the interviewees had the choice to decide on time, date, and location as per their convenience. For novice researchers, keeping the length of the interview in mind could help as a measure to ensure theoretical saturation by conducting interviews of good length in which topics are discussed in depth with the interviewee.

The third component pertains to topics in *interview guidelines*. In study A, two sets of guidelines were prepared for Initial Data Collection and Focused Data Collection (See Appendix A and B). In both Study A and B, interview guides were constructed over a period of a month with deliberation on what should be included, how the questions should be posed, and so forth. In the end, these guidelines were cut short to five major topics/questions. During the interviews, these five topics were discussed in detail. Additionally, the interview guide was revised as guided by theoretical sensitivity.

Similarly, in both studies, interviewees were requested to supplement their responses with examples. Requesting examples adds depth to the data and makes it easy for interviewers to grasp the essence of the interviewees' experiences. Comparing different examples adds dimensions to the category.

Related to interview guidelines, opposing views were also important for the studies. To warrant Theoretical Saturation in both studies A and B, opposing views were also elicited from the interviewees to add to the depth of the data generated. For instance, while exploring the responsibilities of a mentor two different responses were received, one mentor was open to all questions and the other was concerned about the boundaries of each role (i.e., mentor or Ph.D. supervisor). Similarly, opposing views could be of both female and male participants depending on the nature of the study, or in the case of Study B, of opposing sides of a mentoring relationship, which were mentors and mentees. In Study A, this was achieved through a focus on teachers and students as two opposing sides of feedback interactions. Getting opposing views helps enrich the categories and they can be complemented by requesting participants for their opinions and suggestions. Yet, when the researcher explored the topic further, it became an important part of the study. Suffice it to say, to answer the question 'Have I reached Theoretical Saturation', the interview guide should be simple. The interviewer should elicit examples and suggestions from participants to ensure data is rich and thick to achieve TS and that the theory thus generated would be comprehensive.

The fourth component of the Data Instrument-related measures is *Diversity* in data. The first element of diversity could be site variation. When researchers add more sites to their data collection scheme, they ensure multiple voices in their study which adds richness to the data. Though one site for data collection is not overruled, every site has a culture and most responses from one site may be similar. It may lead the researcher to think that they have achieved theoretical saturation, but in reality, it would be thin data. In Study A, interviews were conducted across different types of English for Academic Purposes (EAP) classes. These classes were Generic EAP classes, Specialised EAP Classes, and In-Sessional EAP Classes. Each had its own purpose with different student profiles. In Study B, the participants from different parts of the country were invited because such variation adds nuances to the topics being studied. For instance, different mentoring programs had different pairing strategies which affected mentees' experiences. The variation in both studies added to the health of a category, hence leading toward Theoretical Saturation.

Another *diversity* aspect is the age group. Getting views from people of different age groups could bring new ways of looking at the same issues. For instance, in Study B, the age of mentors varied from 32 to 72 and their responses to questions were very different. Though not all studies would have the flexibility of age variation in such cases other variations can be added such as gender variants or opposing group variations to add to the health of the categories. For instance, in study B female mentor participants were more than male mentor participants. Although their mentoring styles were not found to be different based on their gender, they still added both perspectives. Similarly, opposing group variation can also add valuable depth to the data. For example, in Study A, how teachers and students positioned themselves in feedback interactions was examined. Likewise, in Study B mentoring relationship was explored from the mentees' as well as the mentors' perspectives.

The fifth component under Data-Instrument related measures is *Data Sources*. To ensure Theoretical Saturation, novice researchers must ensure multiple data sources. In both studies A and B, multiple data sources were used. In study A, data triangulation was achieved by using interviews and observations with field notes as data sources. In study B, in-depth interviews, field notes, and memos were used as data sources. By having multiple sources, novice researchers can check, and counter-check the finding of the data, and each data source can add dimensions to the categories and supplement them with supporting examples. The decision to stop collecting data has a far-reaching impact on the health of the categories being developed. If it is stopped prematurely, this will affect the outcome of the research. However, if a researcher has 12 interviews with no additional data sources, the questions of the health of the categories will remain a point of contention. Therefore, along with 12 or more interviews, novice researchers should have other data sources as well, as was seen in Study A and Study B.

The third major category in the Q-Ü instrument is the *Evaluative Criteria*. As has been shown, the three schools of GT have different evaluative criteria. The TS-related evaluative criteria for Glaserian GT are Fit, Work, Relevance, and Modifiability, for Straussian GT the evaluative criteria are Validity, Reliability, and Credibility. However, the evaluative criteria of Constructivist GT are Credibility, Originality, and Usefulness (see table 6 below).

Table 6
Evaluative Criteria of GT Schools

Philosophical Positions	Definition of Saturation	Researcher's Role In Saturation	Evaluative Criteria
Classic GT (Post-positivist)	The point where 'no additional data are found'	Saturation is objective Saturation independent of the researcher, there is a certain point where the researcher will reach it	Fit Work Relevance Modifiability
Straussian GT (Interpretivist)	collecting additional data <u>seems</u> counterproductive; the "new" that is uncovered does not add that much more to the explanation at this time	Saturation is subjective The researcher actively makes decisions Reaching a point of 'certain theoretical saturation' is not possible Theoretical saturation can only be approached	validity reliability credibility
Constructivist GT (Constructivist)	Gathering fresh data no longer sparks new theoretical insights, nor reveals new properties of these core theoretical categories	Saturation is subjective The interaction between the researcher and the researched <u>construct</u> the saturation Multiple realities; multiple <u>points of saturation</u>	Credibility Originality Usefulness

In Study A and B, both authors evaluated their complete study by using the above-shown evaluative criteria of different GT schools. Based on the criteria of the respective GT schools the authors followed, evaluative questions were asked and answered with examples to ensure TS has been achieved at a minimum level. These questions are shown in Table 7 below.

Table 7
Evaluative Criteria for Theoretical Saturation

Philosophical Positions	Evaluative Criteria	Possible Questions to Ask
Classic GT	Fit Work Relevance Modifiability	Q1: Do categories emerge from data? Q2: Does your theory provide predictions, explanations, and interpretations of what was going on in the area under study? Give at least 1-3 examples for each. Q3: Does your theory have solid examples for all categories? Q4: Is your theory adaptable to different situations? How? (Lomborg and Kirkevold, 2003)
Straussian GT	Reliability Validity Credibility	Q1: How was the original sample selected? On what grounds? Q2: What major categories emerged? Q3: What were some of the events, incidents, or actions (indicators) that pointed to some of these major categories? Q4: On the basis of what categories did theoretical sampling proceed? That is, how did theoretical formulations guide some of the data collection? After the theoretical sampling was done, how representative of the data did the categories prove to be? Q5: What were some of the hypotheses pertaining to conceptual relations (i.e., among categories), and on what grounds were they formulated and validated? Q6: Were there instances in which hypotheses did not explain what was happening in the data? How were these discrepancies accounted for? Were hypotheses modified? Q7: How and why was the core category selected? Was this collection sudden or gradual, and was it difficult or easy? On what grounds were the final analytic decisions made? (Strauss and Corbin, 1999, p. 269)
Constructivist GT	Credibility Originality Usefulness	Q1: Are there strong logical links between the gathered data and the argument, and analysis? Q2: Has the research provided enough evidence for the claims to allow the reader to form an independent assessment-and agree with your claims? Q3: What is the social and theoretical significance of this work? Q4: How does your grounded theory challenge, extend or refine current ideas, concepts and practices? Q5: What is the contribution of the study to the existing knowledge? Q6: How does the analysis reveal future directions for research? (Charmaz, 2006)

As an end-of-study evaluation, the Evaluative Criteria offered by each school of GT might help novice researchers strengthen and refine TS in their studies. This is mainly because answering questions about each criterion by providing examples from the research will show how strongly the theory was established with all its aspects. In Table 7 above, the questions that specifically require answers with examples are shown. In both Study A and Study B, Classic GT and Constructivist GT respectively, these criteria were used to evaluate the complete study as well as TS in each stage of analysis. A positive response to these questions not only reflected the quality of the study but also the fact that TS was achieved.

In short, the retrospective evaluation of both GT studies show that the question of TS can be answered if the novice researchers use the Q-Ü Instrument for Theoretical Saturation, keeping in mind that not all categories would apply to all studies, yet if novice researcher would try to use this instrument as closely as possible, they would be able to generate healthy, rich and deep data achieving TS.

Discussion

The purpose of this paper is to introduce an instrument that can be used by novice researchers following any GT school to achieve TS for successful research. The instrument was designed to ensure two major aspects of qualitative and GT research. One, it may have the flexibility to cater to the needs of novice researchers from qualitative and GT backgrounds so that they may choose options and their range for achieving TS. The flexibility in the Q-Ü instrument for TS responds to Barbour's (2001) argument that prescriptive adoption of any checklists may provide confidence to researchers, but they become counterproductive when applied without giving thought to the demands of a specific study. The second aspect, the Q-Ü instrument for TS responds to, is the reality that every qualitative study is different from another based on multiple factors; therefore, *one criterion fits all* cannot be applicable in qualitative studies (Guba and Lincoln, 2005; Mays and Pope, 2000). The Q-Ü instrument is designed to incorporate major requirements/points of conflicts of qualitative and GT so that novice researchers can conduct successful research.

As established in the literature review, TS in qualitative research has three major lines of potential conflict that may hinder novice researchers in their quest for valid and reliable research. These are the definition of theoretical saturation, minimum criteria for theoretical saturation, and practical problems with theoretical saturation. The case definition of TS requires novice qualitative researchers to understand in depth the definition of TS as per their school and follow it to the letter. In doing so, they may save themselves from confusion and unnecessary delay in their research process. Since the schools of GT have different paradigmatic stances on TS reading all and trying to make sense of all would only add to novice researchers' burden.

The three major schools of GT, Classic GT (Glaser and Strauss, 1967; Glaser, 1978), Straussian GT (Strauss and Corbin, 1994), and Constructivist GT (Charmaz, 2006) differ from each other mainly in terms of their coding procedures, philosophical positions and uses of literature review (Kenny and Fourie, 2015). However, all GT schools consider TS as an integral part of the GT process. They all provide definitions of TS based on their paradigmatic stance. For instance, Classic GT has a positivist/post-positivist paradigmatic position (Glaser and Strauss, 1967; Glaser, 1978; Levers, 2013; Charmaz, 2013). Straussian GT adopts an interpretivism paradigm (Corbin and Strauss, 2008; Levers, 2013) and Charmaz endorses a Constructivist paradigm in GT (Charmaz, 2006). Based on these differences, novice researchers would always find themselves in a quandary lest they follow one school and focus on its definition of TS and apply it to their research and cross-reference it with the evaluative criteria to ensure the successful accomplishment of TS. However, novice researchers would still find themselves at a loss due to the enormity of the task. In such a situation, having an instrument that could guide the novice researcher could be an enormous help and the Q-Ü instrument for TS is a step towards it.

The second point of conflict is the minimum criteria for TS, regarding which multiple strategies are available such as collecting data till TS is achieved and then some more to ensure no stone is left unturned (Thomson, 2011). Similarly, some suggest focus should not be on reaching TS, but rather it should be on the richness and depth of data (Fusch and Ness, 2015). Some researchers suggest credibility of research becomes questionable when equating TS with theoretical sampling with no consensus on the size (Low, 2019; van Rijnsoever, 2017). Keeping in view the conflicting issue of the minimum criteria for TS, the Q-Ü instrument for TS is designed to ensure novice researchers following any GT would not have issues related to the credibility and validity of

the research. The Q-Ü instrument for TS suggests a minimum of all necessary aspects such as a minimum number of participants, minimum length of interview time, minimum data collection sources, and minimum data sites to name a few. As discussed in the results, the minimum criteria provided in the Q-Ü instrument for TS rule out the possibility of not achieving TS by ensuring all important aspects have been covered. Moreover, using the Q-Ü instrument for TS also guarantees the credibility and validity of research without the restriction of the schools of GT as was observed in the two studies where it was used. One study was using Classic GT (Glaser and Strauss, 1967) and the other study was following Charmaz's Constructivist approach (Charmaz, 2006). The Q-Ü instrument for TS was found helpful in both studies as a useful tool.

Of particular importance, one of the constructs of the Q-Ü instrument for TS, the minimum number of participants, has garnered attention in qualitative research for some time now. A pre-determined number of interviews is not new in qualitative research. Many studies show saturation as the core of their research and analysis process yet also shared prescribed number of a sample size to attain saturation (McNulty et al., 2015; Long-Sutehall et al., 2011; Niccolai et al., 2016; Fusch and Ness, 2015). Marshall et al. (2013), in their systematic review of qualitative literature, revealed that experts suggested different numbers of participants for qualitative studies. For instance, at least 20 to 30 interviewees (Creswell, 2007); 30 to 50 interviews (Denzin and Lincoln, 2005), and 20 to 30 interviewees with 2 to 3 interviews per person (Morse, 2000).

The Q-Ü Theoretical Saturation Instrument suggests a minimum of 12 interviews to ensure saturation. The number 12 for the minimum interview was suggested by Charmaz (2014), but it has also been supported by various studies that claim that saturation is achieved by 10-12 interviews. Marshall et al. (2013) found no evidence that 30 or more interviews had yielded better categories. On the other hand, Boddy (2016) suggested that 30 or more interviews become difficult to manage and analyse. This is true in the case of novice researchers, especially in the case of Ph.D. students, who are solely responsible for all research-related activities from data collection to coding. Therefore, the suggested number of interviews in the Q-Ü Theoretical Saturation Instrument will ensure a manageable workload for novice researchers as well as data with enough depth to ensure categories are well-developed and their relationships well-established (Green and Thorogood, 2004). Saunders et al. (2018, p.1901) study raise the question of 'how much saturation is enough?' which is a decision to be made by the researchers based on the requirement of their study. Novice researchers may keep in mind that new data as suggested by Strauss and Corbin (1998) will always be emerging as the interviews progress, but it is a researcher's task to recognize when the new data becomes counterproductive and adds no new dimension to the data.

The third point of conflict in GT is the practical problems with theoretical saturation. For instance, the researcher's agency in determining theoretical saturation, the researcher's experience with qualitative research in general, the researcher's familiarity with using a guiding theoretical framework, insufficient time to conduct the study, insufficient budget, limited resources, researcher burnout, training and monitoring the study or researcher's conceptual insight and skills are among the potential practical problems that might influence theoretical saturation (Aldiabat and Navenec, 2018; Low, 2019; van Rijnsoever, 2017; Bernard, 2000; Strauss and Corbin, 1998). The researchers in both studies were aware of these practical issues and hence found the Q-Ü instrument for TS as the solution for novice researchers to deal with practical issues discussed earlier.

Some of the practical issues can be resolved if the novice researchers conduct an in-depth study of their school of GT such as the researcher's agency in determining TS and reading a similar thesis that showcases novice researchers' GT school practices in action as suggested in the Q-Ü instrument for TS. The purpose is not to copy their style but to become aware of acceptable norms for a specific GT school. It will also help with issues like the researcher's experience with qualitative research in general and the researcher's familiarity with using

a guiding theoretical framework. A novice researcher, for sure, would have no or limited experience in both cases, and following the Q-Ü instrument for TS and reading theses would help researchers to overcome these shortcomings to some extent.

The Q-Ü instrument for TS also caters to issues such as insufficient time to conduct the study, insufficient budget, limited resources, and researcher burnout. From the very beginning, a researcher using the Q-Ü instrument for TS would be aware of minimum requirements and they will pace their research accordingly. In both studies, the researchers were aware of the minimum requirement, so they did not stop mid-way to start looking for TS. Instead, they interviewed more than the minimum requirement because they planned their data collection phase in such a way that they will meet the minimum requirement and will have time to interview more participants if need be. In both studies, the researchers found this preparedness based on their awareness of basic requirements useful and it led to the successful completion of credible studies.

Moreover, the Q-Ü instrument for TS covers a significant amount of issues, yet there are some not directly addressed by the instrument such as training and monitoring the study or the researcher's conceptual insight and skills. The field of GT is enormous, and issues may arise in any number of forms. However, the use of the Q-Ü instrument for TS could take care of multiple such issues. For instance, *reading the thesis* requirements in the instrument would make novice researchers realize that they require training in coding or developing conceptual insight and skills. Novice researchers can then look for training in these specific areas or any other they might feel as every researcher is different and so are their individual needs as researchers.

Additionally, the Q-Ü instrument requires using evaluative criteria of the specific GT school to ensure TS based on specific epistemological grounds (Caelli et al., 2003). Moreover, one quality control criterion cannot be useful for the diverse range of qualitative studies (O'Reilly and Parker, 2012). The Q-Ü instrument for TS, therefore, is not designed as an evaluative checklist or quality criteria checklist. It is an instrument that can guide novice researchers towards saturation by bringing to light the 3 must-take-into-account categories if the novices want to achieve saturation. Application of the instrument will ensure that all important aspects of qualitative research have been considered, which will indirectly lead the researchers toward saturation. However, the prescriptive application of the Q-Ü instrument for TS, similar to all other checklists, would not yield desired results (Barbour, 2001). The researchers' agency is required to analyse the nuances of their research requirements and apply the Q-Ü instrument for TS accordingly.

Shortly, the Q-Ü instrument for TS was applied in two studies and it was found to be useful for novice researchers. Used in its entirety, it could help novice researchers to accomplish TS regardless of their school of GT.

References

- Aldiabat, K. M., and Le Navenec, C. (2018). Data saturation: The mysterious step in Grounded Theory Method. *The Qualitative Report*, 23(1), 245-261. Retrieved from <https://nsuworks.nova.edu/tqr/vol23/iss1/18>
- Boddy, C. R. (2016). Sample size for qualitative research. *Qualitative Market Research: An International Journal*, 19(4), 426–432. DOI: 10.1108/QMR-06-2016-0053
- Bloor, M., and Wood, F. (2006). *Keywords in qualitative methods: A vocabulary of research concepts*. London: Sage.
- Barbour, R. (2001). Checklists for improving rigour in qualitative research: a case of the tail wagging the dog? *British Medical Journal*, 322, 1115–1117. doi: 10.1136/bmj.322.7294.1115
- Charmaz, K. (2014). *Constructing grounded theory*. London: Sage.
- Creswell, J. W. (2007). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (2nd ed.). London, UK: Sage.
- Charmaz, K. (2006). *Constructing grounded theory: A practical guide through qualitative analysis*. London, UK: Sage.
- Caelli, K., Ray, L., and Mill, J. (2003). 'Clear as mud': Toward greater clarity in generic qualitative research. *International Journal of Qualitative Methods*, 2(2), 1–13. doi: 10.1177/160940690300200201
- Denny E. (2009). I never know from one day to another how I will feel: pain and uncertainty in women with endometriosis. *Qualitative health research*, 19(7), 985–995. doi: 10.1177/1049732309338725
- Denzin, N.K. and Lincoln, Y.S. (1994). Entering the field of qualitative research. In N.K. Denzin and Y.S. Lincoln (Eds.) *Handbook of qualitative research*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Fusch, P. I., and Ness, L. R. (2015). Are we there yet? Data saturation in qualitative research. *The Qualitative Report*, 20(9), 1408-1416. Retrieved from <http://www.nova.edu/ssss/QR/QR20/9/fusch1.pdf>
- Francis, J.J., Johnston, M., Robertson, C., Glidewell, L., Entwistle, V., Eccles, M.P., and Grimshaw, J.M. (2010). What is an adequate sample size? Operationalising data saturation for theory-driven interview studies. *Psychologic Health* 25(10), 1229–1245doi: 10.1080/08870440903194015
- France, N.E.M., Farrell, K., Kearney, B., and Myatt, S. (2008). Women living with fibromyalgia: “do no harm”. *International Journal of Human Caring*, 12(4), 21–25. doi: 10.20467/1091-5710.12.4.21
- Fossey, E., Harvey, C., Mcdermott, F., and Davidson, L. (2002). Understanding and evaluating qualitative research. *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry*, 36(6), 717–732. doi: 10.1046/j.1440-1614.2002.01100.x
- Guest, G., Bunce, A., and Johnson, L. (2006). How many interviews are enough? An experiment with data saturation and variability. *Field Methods*, 18(1), 59-82. DOI:10.1177/1525822X05279903

- Guba, E.G. and Lincoln, Y.S. (2005). Paradigmatic controversies, contradictions, and emerging influences. In N. K. Denzin and Y.S. Lincoln (Eds.) *The Sage handbook of qualitative research* (pp. 191–216). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Green J. and Thorogood, N. (2004). *Qualitative methods for health research*. London: Sage.
- Gaskell, G. (2000). Individual and group interviewing. In Bauer M. and Gaskell G. (Eds.) *Qualitative researching with text, image, and sound* (pp. 38-56). London: Sage.
- Glaser, B.G. (1978) *Theoretical sensitivity: Advances in the methodology of Grounded Theory*. Mill Valley, CA: Sociology Press.
- Glaser, B. G. and Strauss, A. (1967). *The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research*. Chicago, IL: Aldine.
- Hennink, M. M., Kaiser, B. N. and Marconi, V. C. (2017). Code saturation versus meaning saturation: How many interviews are enough? *Qualitative Health Research*, 27(4), 591–608. doi: 10.1177/1049732316665344
- Jassim, G. A. and Whitford, D. L. (2014). Understanding the experiences and quality of life issues of Bahraini women with breast cancer. *Social science & medicine*, 107, 189–195. doi: <https://DOI.org/10.1016/j.socscimed.2014.01.031>
- Kazley, A. S., Johnson, E., Simpson, K., Chavin, K. and Baliga, P. (2015). African American patient knowledge of kidney disease: A qualitative study of those with advanced chronic kidney disease. *Chronic Illness*, 11(4), 245–255. doi: 10.1177/1742395314556658
- Kenny, M. and Fourie, R. (2014). Tracing the history of Grounded Theory Methodology: From formation to fragmentation. *The Qualitative Report*, 19(52), 1-9. Retrieved from <http://nsuworks.nova.edu/tqr/vol19/iss52/1>
- Keane, E. (2015). Considering the practical implementation of constructivist grounded theory in a study of widening participation in Irish higher education. *International Journal of Social Research Methodology*, 18(4), 415-431. doi: 10.1080/13645579.2014.923622
- Kennedy, F., Harcourt, D. and Rumsey, N. (2012). The shifting nature of women’s experiences and perceptions of ductal carcinoma in situ. *Journal of Advanced Nursing*, 68(4), 856–867. doi: 10.1111/j.1365-2648.2011.05788.x
- Kuzel, A. J. (1992). *Sampling in qualitative inquiry*. In B. F. Crabtree and W. L. Miller (Eds.), *Doing qualitative research: research methods for primary care* (Vol. 3, pp. 31-44). Newbury Park, CA: Sage Publications, Inc.
- Levers, M. J. D. (2013). *Philosophical paradigms, Grounded Theory, and perspectives on emergence*. SAGE Open. doi: 10.1177/2158244013517243

- Long-Sutehall, T., Willis, H., Palmer, R., Ugboma, D., Addington-Hall, J. and Coombs, M. (2011). Negotiated dying: a grounded theory of how nurses shape withdrawal of treatment in hospital critical care units. *International Journal of Nursing Studies*, 48(12), 1466–1474. doi: 10.1016/j.ijnurstu.2011.06.003
- Leininger, M. (1994). Evaluation criteria and critique of qualitative research studies. In J. M. Morse (Ed.) *Critical issues in qualitative research methods*, (pp. 95–115). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Lincoln, Y. and Guba, E. (1985). *Naturalistic inquiry*. London: Sage.
- Lomborg, K. and Kirkevold, M. (2003). Truth and validity in grounded theory—a reconsidered realist interpretation of the criteria: fit, work, relevance, and modifiability. *Nursing Philosophy*, 4(3), 189-200. doi: 10.1046/j.1466-769X.2003.00139.x
- Morse, J. M. (2015). “Data were saturated...”. *Qualitative Health Research*, 25(5), 587-588. doi: 10.1177/1049732315576699
- McNulty, C., Ricketts, E.J., Rugman, C., Hogan, A., Charlett, A. and Campbell, R. (2015). On behalf of the CIRT study group: a qualitative study exploring the acceptability of the McNulty–Zelen design for randomized controlled trials evaluating educational interventions. *BMC Fam Pract.* 16, 169. doi: 10.1186/s12875-015-0356-0
- Marshall, B., Cardon, P., Poddar, A. and Fontenot, R. (2013). Does sample size matter in qualitative research? A review of qualitative interviews in research. *Journal of Computer Information Systems*, 54(1), 11-22. doi: 10.1080/08874417.2013.11645667
- Mason, M. (2010). Sample size and saturation in Ph.D. studies using qualitative interviews. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 11(3), Art. 8. Retrieved from <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs100387>.
- Morse, J. M., Barnett, N., Mayan, M., Olson, K. and Spiers, J. (2002). Verification strategies for establishing reliability and validity in qualitative research. *International Journal of Qualitative Methods*, 1(2). Retrieved from <https://journals.library.ualberta.ca/ijqm/index.php/IJQM/article/view/4603>
- Morse, J. M. (2000). Determining sample size. *Qualitative Health Research*, 10(1), 3–5. doi: 10.1177/104973200129118183
- Mays, N. and Pope, C. (2000). Quality in qualitative health research. In Pope C. and Mays N. (Eds.) *Qualitative research in health care* (pp. 89-102). London: BMJ Books.
- Morse J. M. (1995). The significance of saturation. *Qualitative Health Research*, 5(2), 147–149. doi: 10.1177/104973239500500201
- Niccolai, L. M., Hansen, C. E., Credle, M. and Shapiro, E. D. (2016). Parents’ recall and reflections on experiences related to HPV vaccination for their children. *Qualitative Health Research*, 26(6), 842–850. doi: 10.1177/1049732315575712

- O'Reilly, M. and Parker, N. (2012). "Unsatisfactory saturation": A critical exploration of the notion of saturated sample sizes in qualitative research. *Qualitative Research*, 13(2), 190-197. doi: 10.1177/1468794112446106
- Otmar, R., Kotowicz, M. A., Nicholson, G. C. and Pasco, J. A. (2011). Methodological reflections on using pilot data from fracture patients to develop a qualitative study. *BMC research notes*, 4, 508. doi: 10.1186/1756-0500-4-508
- Onwuegbuzie, A. and Leech, N. (2007). A call for qualitative power analyses. *Quality & Quantity*, 41(1), 105-121. doi:10.1007/s11135-005-1098-1
- Patton, M. (2002). *Qualitative evaluation and research methods*. London: Sage.
- Qureshi, H. A. (2018). Theoretical sampling in qualitative research: A multi-layered nested sampling scheme. *International Journal of Contemporary Research and Review*, 9(8), 20218-20222. doi: 10.15520/ijcrr/2018/9/08/576
- Qureshi, H. A. (2019). Factors affecting participation in mentoring research in academia. *International Journal of Contemporary Research and Review*, 10(5), 20407-20413. doi: 10.15520/ijcrr.v10i05.702
- Qureshi, H. A. and Ünlü, Z. (2020). Beyond the paradigm conflicts: A four-step coding instrument for Grounded Theory. *International Journal of Qualitative Methods*, 19, 1-10 doi: 10.1177/1609406920928188
- Richardson, L. and St. Pierre, E. A. (2005). *Writing: A method of inquiry*. In N. K. Denzin and Y. S. Lincoln (Eds.), *The Sage handbook of qualitative research* (pp. 959–978). Thousand Oaks, CA: Sage Publications Ltd.
- Saunders, B., Sim, J., Kingstone, T., Baker, S., Waterfield, J., Bartlam, B., ... Jinks, C. (2018). Saturation in qualitative research: exploring its conceptualization and operationalization. *Qual Quant*, 52, 1893-1907. doi: 10.1007/s11135-017-0574-8
- Sparkes, E., Duarte, R. V., Raphael, J. H., Denny, E. and Ashford, R. L. (2012). A qualitative exploration of psychological factors associated with spinal cord stimulation outcome. *Chronic Illness*, 8(4), 239-251. doi: 10.1177/1742395311433132
- Starks, H. and Brown Trinidad, S. (2007). Choose your method: A comparison of phenomenology, discourse analysis, and Grounded Theory. *Qualitative Health Research*, 17(10), 1372–1380. doi: 10.1177/1049732307307031
- Strauss, A. and Corbin, J. (1998). *Basics of qualitative research*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Strauss, A. and Corbin, J. (1990) *Basics of qualitative research: Grounded Theory procedures and techniques*. Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Sandelowski, M. (1995). Sample size in qualitative research. *Research in Nursing & Health*, 18(2), 179-183. doi: 10.1002/nur.4770180211.

- Thomson, S. B. (2011). Sample Size and Grounded Theory. *JOAAG*, 5(1),45-52. Retrieved from: <https://roam.macewan.ca:8443/server/api/core/bitstreams/56dde525-da50-4ea2-97b1-c3db2bcc076e/content>
- Tuckett A. G. (2004). Qualitative research sampling: the very real complexities. *Nurse researcher*, 12(1), 47–61. doi:10.7748/nr2004.07.12.1.47.c5930
- van Rijnsoever, F.J. (2017). (I Can't Get No) Saturation: A simulation and guidelines for sample sizes in qualitative research. *PLoS ONE*, 12(7). doi:10.1371/journal.pone.0181689
- Wray, N., Markovic, M. and Manderson, L. (2007). 'Researcher saturation': the impact of data triangulation and intensive-research practices on the researcher and qualitative research process. *Qualitative Health Research*, 17(10), 1392-1402. <https://doi.org/10.1177/1049732307308308>
- Zhao, X. and Davey, G. (2015). Contesting modernity: tobacco use and romanticism among older Dai farmers in Xishuangbanna, China. *Sociology of Health and Illness*. 37(8), 1173–1190. doi: 10.1111/1467-9566.12305.

Genişletilmiş Özet

Amaç

Bu makale Temellendirilmiş Kuram'da Kuramsal Doyuma odaklanacak ve Kuramsal Doyumu ele almak için olası çakışma noktalarını vurgulayacaktır. Bu kavramın yakından incelenmesi, yeni başlayan nitel araştırmacılara rehberlik edecektir. Ayrıca makale, araştırmacıların literatürde belirtilen kuramsal doyumla ilgili sorunları göz önünde bulundurarak Kuramsal Doyuma ulaşmalarını sağlamak için Q-Ü Kuramsal Doyum aracı sunmaktadır. Makale, aracın nasıl kullanılabileceğini daha iyi göstermek için geliştirilen Q-Ü Kuramsal Doyum Ölçeği ile doktora çalışmalarını geriye dönük olarak değerlendireceklerdir. Bu bağlamda, aşağıdaki araştırma sorularının cevaplanması hedeflenmektedir: 1) Literatürde Kuramsal Doyum ile ilgili üzerinde durulan problemlere dayanarak, Temellendirilmiş Kuram çalışmalarında Kuramsal Doyumu değerlendirmek için geliştirilebilecek bir ölçeğin özellikleri neler olabilir?

Tasarım ve Yöntem

Bu makale iki çalışmaya dayanmaktadır: Çalışma A, Akademik Amaçlı İngilizce (bundan sonra EAP) ortamlarında akademik yazma konusunda öğretmenler ve öğrenciler arasında sınıfta sözlü geribildirim etkileşimlerini incelemek için İngiltere'de yürütülmüştür. Çalışma B, mentörlük katılımcıları arasındaki iletişimi incelemek için Almanya'da yapılmıştır. Bu çalışmalarda Temellendirilmiş Kuram rehberliğinde veri toplama ve analizi yapılmıştır. Çalışma A'da Glaser'in Klasik Temellendirilmiş Kuram'ı kullanıldı ve Çalışma B, Charmaz'ın yapılandırmacı yaklaşımını izledi.

Klasik Temellendirilmiş Kuram'ı benimseyen Çalışma A'da, veriler EAP öğretmenleri ve öğrencileri ile yapılan görüşmelerin yanı sıra sınıf gözlemleri yoluyla toplanmıştır. Çalışma A'da birden fazla veri toplama yöntemi kullanılmış olmasına rağmen, bu makale, makalenin limitli olması endişeleri nedeniyle yalnızca görüşmelere ve ilk veri toplama aşamasına odaklanmıştır.

Çalışma B'de, mentörlük katılımcıları arasındaki iletişim akademik ortamda incelenmiştir. Veriler yirmi beş yarı yapılandırılmış görüşme yoluyla toplanmıştır. Çalışmaya on mentor (profesör) ve on beş danışan (doktora sonrası düzeyde) katılmıştır. Katılımcılar, üniversitelerinin mentorluk programlarına bir yılı aşkın süredir kayıtlıdır.

Görüşmeler Yüz yüze, Skype ve Telefon gibi araçlarla bir yıllık bir süre boyunca gerçekleştirildi. Veriler İç İç Örnekleme tekniği kullanılarak toplanmıştır (Yazar B, 2018). Katılımcılarla mentorluk programları ve Kartopu örnekleme yoluyla iletişime geçilmiştir. Görüşmeler, katılımcıların ikna edilmesi üzerine bir saat ile bir buçuk saat arasında gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler, Charmaz'ın Öncül Kodlama, Odaklı Kodlama aşamalarının yanı sıra Glaser'i (1978) takip eden Kuramsal Kodlama kullanılarak deşifre edildi, kodlandı ve analiz edildi. Kodlama aşamaları Ü-Q Analiz Ölçeği (Yazarlar, 2020) tarafından yönlendirilmiştir. Çalışma B, mentorlukta iletişim hakkında ortaya çıkan bir teori ile başarıyla sonuçlandırıldı.

Her iki çalışmada da verileri analiz etmek için Temellendirilmiş Kuram benimsendi ve Temellendirilmiş Kuram ilkelerine bağlı kalınarak, yaklaşımın tüm öğeleri kullanıldı. Bu öğelerden biri olan Kuramsal Doyum her iki çalışma için özel bir önem taşıyordu ve Kuramsal Doyumun sağlanması için her iki çalışmada bazı tedbirler alındı.

Bulgular

Araştırma sonucunda çeşitli öğelerden oluşan Q-Ü Kuramsal Doyum ölçeği geliştirilmiştir. Q-Ü Kuramsal Doyum Ölçeği, Kuramsal doyum üzerinde doğrudan etkisi olan 3 ana kategoriden oluşmuştur. İlk kategori, *Kuramsal doyumunu temellendirilmiş kuramın diğer öğeleriyle senkronize etmektir*. Bu kategori altında araştırmacı, sürekli karşılaştırma yöntemi, eşzamanlı veri toplama ve analizi, notlar, kuramsal örnekleme, kuramsal duyarlılık ve okunan tez sayısı dahil olmak üzere herhangi bir temellendirilmiş kuram çalışmasının esaslarına odaklanılmasını sağlar. Bu kriterlerden özellikle okunan tez sayısı, temellendirilmiş kuramın benzer yaklaşımlarındaki araştırmacıların çalışmalarını/tezlerinin incelenmesini sağlayarak araştırmacılara büyük fayda sağlayacaktır. İkinci kategori, *Veri toplama aracıyla ilgili önlemlerdir*. Bu kategori altındaki kriterler, Katılımcı Sayısı, Görüşme Uzunluğu, Veri Kaynakları, Kılavuzdaki Konular ve Çeşitliliği içermektedir. Q-Ü ölçeğindeki üçüncü ana kategori *Değerlendirme Kriterleridir*. Çalışma içerisinde belirtildiği gibi, temellendirilmiş kuramın üç yaklaşımı farklı değerlendirme kriterlerine sahiptir. Glaserci temellendirilmiş kuram için kuramsal doyum ile ilgili değerlendirme kriterleri Uygunluk, Çalışma, Uyum ve Değiştirilebilirliktir. Straussçu temellendirilmiş kuram için değerlendirme kriterleri Geçerlilik, Güvenilirlik ve Sürekliliktir. Yapılandırmacı temellendirilmiş kuram değerlendirme kriterleri ise Güvenilirlik, Orijinallik ve Faydadır.

Sınırlılıklar

Daha önce Barbour (2001) tarafından önerildiği gibi, Q-Ü aracının kuramsal doyum için körü körüne uygulaması, istenen sonuçları vermeyecektir. Araştırmacıların, araştırma gereksinimlerinin nüanslarını analiz etmesi ve kuramsal doyum için Q-Ü aracını bu doğrultuda uygulaması gerekmektedir.

Öneriler

Bu makalenin amacı, başarılı bir araştırma için kuramsal doyumunu elde etmek için herhangi bir temellendirilmiş kuram yaklaşımını takip eden araştırmacılar tarafından kullanılacak bir ölçek tanıtmaktır. Ayrıca, kuramsal doyum için Q-Ü ölçeği, Barbour'un (2001) herhangi bir kontrol listesinin kesin kural olarak benimsenmesinin araştırmacılara güven sağlayabileceği, ancak belirli bir çalışmanın talepleri düşünülmeden uygulandığında ters tepebileceği yönündeki argümanına yanıt vermektedir. Kuramsal Doyum için Q-Ü ölçeği ayrıca her nitel

çalışmanın birden çok faktöre dayalı olarak birbirinden farklı olduğu gerçeğine dayanmaktadır. Q-Ü ölçeği, araştırmacıların başarılı bir araştırma yapabilmesi için nitel araştırmalar ve temellendirilmiş kuram arasındaki temel gereksinimleri/noktaları birleştirmek üzere tasarlanmıştır.

Özgün Değer

Ontolojik ve epistemolojik bakış açılarındaki farklılıklar nedeniyle, temellendirilmiş kuram yaklaşımları özellikle yeni araştırmacılar için aşırı stres yaratmaktadır. Tüm olası çatışmalar bir makale içerisinde ele alınamasa da bu makale kuramsal doyuma odaklanmakta ve bu doğrultuda Q-Ü Kuramsal Doyum ölçeğini sunmaktadır, bu da çalışmanın birincil katkısı olarak öne çıkmaktadır.

Araştırmacı Katkısı: Züleyha ÜNLÜ (%50), Henna A. QURESHİ (%50).

1964-2022 Yılları Arasında İşletme Ana Bilim Dalı'nda Hazırlanan Tezlerin Gizli Dirichlet Tahsisi Yöntemi ile Konu Modellemesi ¹

Mehmet ÖZÇALICI ²

Başvuru Tarihi: 22.08.2022

Kabul Tarihi: 27.01.2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Bilimsel bilginin üretilmesini sağlayan en önemli araçlar üniversitelerde hazırlanan lisansüstü tezlerdir. Bilim dallarında hazırlanan lisansüstü tezlerin içerik, bibliyometrik veya konu analizine tabi tutulması, söz konusu bilim dalındaki gelişim düzeyinin tespit edilmesi açısından önem arz etmektedir. Bu çalışmanın amacı, değişen çevre koşullarına göre yeniden şekillenmesi kaçınılmaz olan, İşletme Ana Bilim Dalı'nda yayınlanan tezlerin konu modellemesini gerçekleştirmektir. Çalışmada, 1964-2022 yılları arasında Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi'ne kayıtlı ve İşletme Ana Bilim Dalı'nda hazırlanmış olan 29.381 tane lisansüstü tezin özet kısmı kullanılmıştır. Özetlerin analiz edilmesi için Gizli Dirichlet Tahsisi analizinden yararlanılmıştır. Tez özetlerine ait tanımlayıcı istatistikler tablolar halinde sunulmuştur. Sonuçta, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2020 ve 2021 yıllarında yayınlanan tezlerin %15'inin İşletme Ana Bilim Dalı ile ilgili olduğu tespit edilmiştir. Analiz sonucunda tezlerin; muhasebe, pazarlama, finans ve yönetim olmak üzere dört farklı konuda incelenebileceği ve 2021 yılında tezlerde en sık kullanılan kelimelerin; analiz, sonuç, örgüt, veri ve ilişki olduğu belirlenmiştir. 1995 ile 2012 yılları arasında muhasebe ile ilgili, 2013 yılından 2022 yılına kadar ise yönetim konusunda yayınlanan tezlerin sayısının baskın olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gizli Dirichlet Tahsisi, İşletme, Konu Modellemesi, Lisansüstü Tez, Kelime Bulutu

Atıf: Özçalıcı, M. (2023). 1964-2022 yılları arasında İşletme Ana Bilim Dalı'nda hazırlanan tezlerin Gizli Dirichlet Tahsisi yöntemi ile konu modellemesi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 163-188.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, mozcatici@kilis.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0384-6872

Topic Modeling of Business Administration Dissertations (1964-2022) with Latent Dirichlet Allocation

Mehmet ÖZÇALICI³

Submitted by: 22.08.2022

Accepted by: 27.01.2023

Article Type: Research Article

Abstract

The most important tools that enable the development of scientific knowledge and its dissemination to society are postgraduate theses and dissertations prepared at universities. Subjecting the dissertations prepared in the disciplines to content analysis, bibliometric analysis or topic modeling is important in determining the discipline's level of development. This study aims to perform the topic modeling of the dissertations published in the Department of Business Administration. In the study, the abstracts of 29,381 dissertations registered in the Thesis Center of the Council of Higher Education between 1964-2022 and prepared in the Department of Business Administration were used. Latent Dirichlet Allocation analysis was used to analyze the abstracts. Descriptive statistics of dissertations summaries are presented in tables. As a result, it was determined that 15% of the theses published in the Social Sciences Institute in 2020 and 2021 were related to the Department of Business Administration. Basic subjects are determined as Accounting, Marketing, Finance, and Management. It has been determined that words such as analysis, result, organization, data and relationship are being used more frequently in 2021. The most used words are visualized with the help of word clouds according to universities, thesis advisors, and subjects. It was determined that the theses prepared in the field of management were dominant from 2013 to 2021, and the theses published on accounting were dominant between 1995 and 2012.

Keywords: Latent Dirichlet Allocation, Business Administration, Topic Modeling, Dissertation, Word Cloud

³ Kilis 7 Aralık University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of International Trade and Logistics, mozcalici@kilis.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0384-6872

Giriş

Üniversitelerde hazırlanan tezler yardımıyla, bilimsel bilginin üretilmesi ve topluma yayılması sağlanmaktadır. Bilim dallarında hazırlanan lisansüstü tezleri içerik, bibliyometrik veya konu analizine tabi tutmak suretiyle ilgili bilim dalındaki gelişim düzeyi takip edilebilmektedir.

Türkiye’de Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde İşletme Ana Bilim Dalı ile ilgili 1964 yılında lisansüstü tezler hazırlanmaya başlamıştır. Her ne kadar fakültelerin kendilerine ait vizyon ve misyon tanımları olsa da genel anlamda, işletme eğitiminin amacı, özel ve kamu sektörünün ihtiyaç duyduğu, olay ve olguları sorgulayabilme, karar verme, sorun çözüme, planlama yapabilme, ekip çalışmasına yatkın olabilme, örgütleyebilme, düzenleyebilme ve denetleyebilme gibi niteliklere sahip yönetici adaylarını yetiştirmektir (Düzakın ve Yılmaz, 2009; Özkul, 2012a, 2012b). Bu çalışmada yer alan Tablo 1’e göre Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde 2020 ve 2021 yıllarında hazırlanan tezlerin %15’i işletme alanındadır ve bu bulgu, işletme eğitiminin enstitü içerisindeki ağırlığını ortaya çıkarmaktadır.

İşletme eğitimi ve işletme eğitiminin önemi hakkında araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Aysan (2005), geleneksel işletme yönetimi tekniklerinin, işletme ve çevresi hakkında elde edilebilen sınırlı bilgilerle karar verilmesinin zorunlu olduğu ortamlara göre hazırlanmış bulunduğunu ifade etmektedir. Yazara göre günümüz bilgisayar teknolojisindeki gelişme işletme eğitiminin de değişimini zorunlu kılmaktadır. İşletmenin çevre ile yakın ilişki içinde olduğu ve işletmecilik eğitimi-öğretimi gerçekleştiren kurumların, söz konusu çevreye hızlı bir şekilde uyum sağlaması gerekmektedir (Aydınlı ve Halis, 2004). Değişen çevre koşulları işletme bölümü öğrencilerinin değişen çevre şartlarına göre yetiştirilmesini zorunlu kılmaktadır (Sargut, 2009). Türkiye’deki işletmecilik eğitime yönelik eleştiriler ve çevre şartlarının değişmesi ile işletme eğitiminin de bu şartlara uygun olarak yeniden yapılandırılmasına yönelik görüşler Bilginoglu (2018)’ nun çalışmasında yer almaktadır.

Özkul (2012b), tezinde Türkiye’de işletmecilik yükseköğretimi hakkında detaylı bir araştırma gerçekleştirmiştir. Benligiray ve Tez (2011) ise 2011 yılı içerisinde İşletme eğitimi veren programların veya bölümlerin web sayfalarında yer alan tanıtımları, misyon ve vizyon ifadeleri, değerleri, eğitim hedefleri ve amaçları, bölüm başkanlarının mesajları, bölüme özgü yeterlilikleri ve bölümün öğrenme çıktılarını incelemişlerdir. Sonuçta 2011 yılı için durum değerlendirmesi gerçekleştirilmiştir. Güvemli (2018) ise Türkiye’de işletmecilik eğitiminin tarihçesine değinmiş ve genel durum değerlendirmesi gerçekleştirmiştir. Üsdiken ve Erden (2001), 1970’li ve 1990’lı yıllarda yönetim ile ilgili dört tane akademik dergide (Amme İdaresi Dergisi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi İİBF Dergisi, İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi ve ODTU Gelişme Dergisi) yayınlanan makele içeriklerini kıyaslamış ve Türkiye’deki yönetim yazınındaki değişikliği detaylı bir şekilde incelemiştir. Berkman (1987) ise, Amme İdaresi Dergisi’nde yirmi yıl içinde yayınlanan 503 tane makeleyi sınıflandırmış ve detaylı incelemeye tabi tutmuştur. Üsdiken ve Erçek (2009), Türkiye’de işletme konularına yönelik ilk dergi olarak kabul edilen İşletme – İşletme Ekonomisi ve Organizasyon Mecmuası adlı dergide 1943 – 1948 yılları arasında yayınlanan makaleleri incelemiştir.

Yukarıda özetlenen çalışmalar ancak uzman/insan desteği ile mümkün olabilmıştır. Bunun yanı sıra bilgisayar teknolojisindeki gelişmeleri kullanmak suretiyle, daha yüksek hacimdeki metinleri analiz edebilmek mümkün olabilmektedir. Gizli Dirichlet Tahsis (LDA) analizi popüler bir konu modelleme tekniğidir ve bir yığın metinde yer alan konuların tespiti hedeflenmektedir. Bu çalışmanın amacı, değişen çevre koşullarına göre yeniden şekillenmesi kaçınılmaz olan, İşletme Ana Bilim Dalı (İABD)’nda yayınlanan tezlerin konu modellemesini, Gizli Dirichlet Tahsisi (Latent Dirichlet Allocation – LDA) analizi yardımıyla gerçekleştirmektir. İşletme ile ilgili hazırlanan tezlerin konu modellemesi suretiyle, tezlerin hangi ana başlıklar altında hazırlandığı belirlenebilecektir. Bu durum gelecekte yazılacak tezlere de yol gösterici nitelikte olacaktır. Bu amaçla, 1964-2022 yılları arasında Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi (www.tez.yok.gov.tr)’ne

kayıtlı ve İşletme Ana Bilim Dalı'nda yayınlanmış lisansüstü tezlerin özetleri bir araya getirilmiştir. Yayınlanan tezlerde popüler olan kelimeler ve konular belirlenmiş, yüksek hacimdeki veri seti tanımlayıcı analizler yardımıyla incelemeye tabi tutulmuştur.

Çalışmada cevap aranan araştırma soruları (AS) aşağıdaki gibidir:

- AS01: Yıllar itibariyle yayınlanan yüksek lisans ve doktora tez sayıları nedir? Söz konusu yıllar içinde Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yayınlanan toplam tez sayısı nedir?
- AS02: Lisansüstü tezlerin yayınlandıkları yıllara göre dağılımı nasıldır?
- AS03: Yüksek lisans ve doktora tezlerinde sayfa sayılarının frekans dağılımı nasıldır? Özetlerde geçen kelime sayılarının frekans dağılımı nasıldır?
- AS04: Yıllara göre üniversitelerde yayınlanan yüksek lisans ve doktora tezi sayıları nelerdir?
- AS05: Danışman sayılarına göre tezlerin dağılımı nasıldır?
- AS06: LDA ile belirlenen konularda yıllar itibariyle yayınlanan tez sayıları nedir?
- AS07: 2021 yılında tezlerde kullanılan kelimelerin frekans dağılımı nasıldır?

Sıralanan araştırma sorularının cevaplanması ile birlikte İşletme Ana Bilim Dalı (İABD)'nda hazırlanmış lisansüstü tezler hakkında tanımlayıcı bilgiler açığa çıkmaktadır. Yıllar itibariyle hangi konularda daha fazla tez yazıldığı da belirlenebilmektedir.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Bu giriş bölümünden sonra ikinci bölümde LDA analizi ve bibliyometrik analiz ile ilgili yayınlanan çalışmalar incelenmiş, üçüncü bölümde ise LDA'nın çalışma prensipleri özetlenmiştir. Dördüncü bölümde veri seti tanıtılmış, tanımlayıcı istatistiklere yer verilmiş ve LDA analiz sonuçları sunulmuştur. Beşinci bölümde bulgular tartışılmış, önerilen tekniğin avantajlı ve dezavantajlı tarafları sunulmuş ve sonraki çalışmalar için önerilere yer verilmiştir.

Literatür Taraması

Bibliyometrik analiz yardımıyla, akademik çalışmalar analize tabi tutulmaktadır. Bibliyometrik analizde, çalışma sayıları, referans sayıları, atıf sayıları, yayın niteliği, mali destek alıp almadıklarına göre incelenmekte ve araştırmacılar için faydalı olacak durum değerlendirilmekte ve gerçekleştirilmektedir. Bibliyometrik çalışmalarda en sık kullanılan yazılım VOSviewer' dır. Bunun haricinde CiteSpace (Coşkun ve Kazan, 2021) ve Bibexcel (Sipahi, 2020) gibi yazılımlar da kullanılmaktadır. Bibliyometrik çalışma örnekleri aşağıdaki gibi özetlenebilir.

Toplu Yaşlıoğlu ve arkadaşları (2018), Web of Science'da indekslenen ve Türkiye adresli stratejik yönetim ile ilgili makalelerin bibliyografik analizini gerçekleştirmiştir. Toplamda 126 tane makale kullanılmıştır. Durum değerlendirmesi yapılmış ve araştırmacılar için tavsiyelerde bulunulmuştur. Alkan ve Özkaya (2015), Türk finans ve muhasebe yazınının Web of Science'da endekslenen dergiler kapsamında genel bir görünümü ortaya koymak amacıyla, 75 farklı dergide toplamda 398 tane finans ve muhasebe alanında yayınlanmış akademik çalışmayı incelemeye tabi tutmuştur. Sakin (2008), ise çalışmasında, İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi'nde yayınlanan ve muhasebe ve finans alanındaki çalışmalar için içerik analizi gerçekleştirmiştir. Çalışma sonunda finans ile ilgili çalışmaların sayısının artmaya başladığı raporlanmıştır. Kıymetli Şen ve çalışma arkadaşları (2017), Türkiye'de yayınlanan muhasebe dergileri üzerinde bibliyometrik araştırma gerçekleştirmiştir. 852 tane akademik yayın çalışma kapsamında değerlendirilmiştir. Hotamışlı ve Erem (2014) ise, Muhasebe ve Finansman Dergisi'nde yayınlanan makalelerin bibliyografik analizini gerçekleştirmişlerdir. Alkan (2014), çalışmasında, Türkiye'deki üniversitelerde muhasebe alanında yapılmış 656 tane lisansüstü tezin; profilini, alana katkılarını, içerik ve konu açısından zaman içindeki yönelimini belirlemiştir.

Yukarıda özetlenen çalışmalar her ne kadar detaylı bir durum değerlendirmesine olanak sağlasa da, çalışmada yer alan konuların (içerik) değerlendirmesi hususunda eksik kalmaktadır. LDA analizi yardımıyla bu eksik olan taraf güçlendirilebilmektedir. Aşağıda LDA analizini konu ile ilgili alanlarda uygulayan çalışmalar özetlenmiştir.

Borah ve arkadaşları (2018), pazarlama kavramının etkisini araştırmışlardır. Bu amaçla Harvard Business Review dergisinin 94 yıl, Sloan Management Review dergisinin 46 yıl ve Management Science dergisinin 47 yılını kapsayan özetleri bir araya getirilmiş ve LDA analizine tabi tutulmuştur. Konu sayısını 6 olarak belirlemişlerdir. Sonuçta pazarlama kavramının çalışmalarda önemli bir paya sahip olduğu ve bu önemin de giderek artacağı raporlanmaktadır.

Ekinci ve arkadaşları (2020) Tıp veri kümesi için Gizli Dirichlet Ayrımı analizini kullanmışlardır. 11 yılı (2007-2017 yılları arası) kapsayan ve PubMed veri tabanında yayınlanan makaleler (152.225 tane) veri seti olarak kullanılmıştır. Önerilen sistemin, literatürü otomatik olarak taramada kullanılabilirliğini ifade etmektedirler. Konu sayısını 20 olarak belirlemişlerdir. Hangi yıllarda hangi konuların çalışıldığı belirlenmiştir.

Şimdi ve Garip (2021) ise çalışmalarında, 2000 ile 2019 yılları arasında Web of Science'da indekslenen ve uluslararası ticaret ile ilgili olan akademik çalışmaların özetlerini (5001 tane) LDA analizi ile birlikte kullanmışlardır. İncelenen dönemi kriz öncesi ve kriz sonrası olmak üzere iki bölüme ayırmışlardır. Gelecek yıllarda, ticaret ile ilgili dergilerde hakim olacak konular hakkında tahminlerde bulunmuşlardır.

Çallı ve arkadaşları (2021), yönetim bilişim sistemleri alanında yayınlanmış yüksek lisans tezlerinin, LDA analizi yardımıyla konu modellemesini gerçekleştirmişlerdir. 2002-2020 yılları arasında söz konusu alanda yayınlanmış 574 tane lisansüstü tez incelemeye tabi tutulmuştur. Yazarlar, tezlerin özetlerini 11 konuda toplamışlardır.

Omurca ve arkadaşları (2021), müşteri şikayetleri ile ilgili topladıkları veri setine LDA'yı da içeren üç farklı konu modelleme tekniğini uygulamışlardır. Konu sayısı 100'de sabitlenmiştir. 6963 şikayet incelenmiştir. Sonuçta, şikayetlerin gruplandırılması ile birlikte şikayetlerin daha tutarlı bir şekilde yönetilebileceği raporlanmıştır.

Ekin ve arkadaşları (2021), eğitim alanında yer alan akademik dergilerde COVID19 ile ilgili yayınlanan çalışmaların profilini ortaya çıkarmışlardır. Ocak 2020 ile Mayıs 2021 tarihleri arasında SCOPUS veri tabanı tarafından indekslenen 3039 makale LDA ve tanımlayıcı istatistikler ile değerlendirmeye tabi tutulmuştur. 10 tane konu belirlenmiştir.

Tokdemir (2021) çalışmasında, SCOPUS veri tarafından indekslenen ve deneysel yazılım mühendisliği alanında yayınlanan 10.658 makale özetini kullanmıştır. Konu sayısı 12 olarak belirlenmiştir. Maddi olarak desteklenen çalışmaların hangi konularda yayınlandığı araştırılmıştır.

Onan ve arkadaşları (2020), üniversite bilgi yönetim sistemine yapılan servis destek taleplerinin konu modelleme tabanlı analizini gerçekleştirmişlerdir. Konu sayısı 4 ve 8 olmak üzere iki model uygulanmıştır. Kullanılan veri setinde 17.831 kayıt yer almaktadır. Sonuçta ortaya çıkan konuların birbirleriyle ne düzeyde iç içe geçtikleri ve uyumlu oldukları belirlenmiştir.

Şahin ve Bayazıt (2020), Stack Overflow sitesinde Java programlama dili ile ilgili sorulmuş soruları ve cevapları veri seti olarak kullanmış ve LDA analizini gerçekleştirmişlerdir. Konu sayısı 7 olarak sabitlenmiştir. Veri setinde 1.606.056 tane gönderi (metin) yer almaktadır. Yıllar itibarıyla konularda yayınlanan gönderilerin değişimi tartışılmıştır.

Gürcan ve Özyurt (2020), çalışmalarında e-öğrenme alanında yapılan çalışmaları LDA yöntemi ile konu modelleme analizine tabi tutmuştur. 27.735 tane makale üzerinde çalışmalarını gerçekleştirmişlerdir. 42 tane konu belirlenmiştir. Söz konusu 42 konu daha sonra 5 ana grupta toplanmıştır.

Güven ve arkadaşları (2019), çalışmalarında n-adımlı LDA analizini kullanmak suretiyle Türkçe yazılan tweetlerde duygu tespiti gerçekleştirmişlerdir. Sonuçta, %81,5' e varan performans değeri ile tweetlerdeki duyguları belirleyen modeller geliştirmişlerdir.

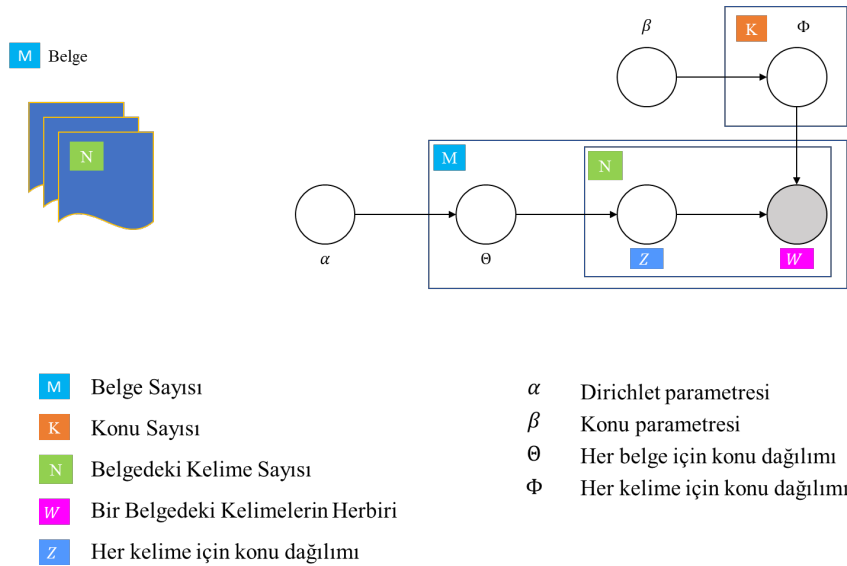
Wang ve arkadaşları (2018), benzer özelliklere sahip iki tane bilgisayar faresi ile ilgili yapılan müşteri yorumlarına ait metinlerin LDA ile konu modellemesini gerçekleştirmişlerdir. Perplexity değeri daha yüksek sayıdaki konulara işaret etse de, yazarlar konu sayısını 10'da sabitlemişlerdir. Bir ürün için 10.014 ve diğeri için de 9.520 tane müşteri yorumu yer almaktadır. Pazar konumlandırma için yöneticilere faydalı olabilecek sonuçların ortaya çıktığı raporlanmıştır.

Yukarıda özetlenen çalışmalar dikkate alındığında, LDA analizinin başarılı bir şekilde konu modellemesinde kullanıldığı belirlenmektedir. Ne var ki, henüz Türkçe ve İşletme Ana Bilim Dalı (İABD)'nda yayınlanan lisansüstü tezlerin konu modellemesi LDA yardımıyla gerçekleştirilmemiştir. Bu çalışma ile birlikte literatürde yer alan bu açığın kapanması hedeflenmektedir.

Gizli Dirichlet Tahsisi (Latent Dirichlet Allocation – LDA) Yöntemi

Gizli Dirichlet Tahsisi (Latent Dirichlet Allocation – LDA) yöntemi ilk olarak Blei ve arkadaşları tarafından 2003 yılında literatüre tanıtılmıştır (Blei vd., 2003). Bir dizi belgede gömülü bulunan soyut konuların belirlenmesinde kullanılan istatistiksel bir yöntemdir (Wang vd., 2018). Her belge için konu dağılımı ve her konu için de kelime dağılımı söz konusu olacaktır (Güven, 2021). LDA yöntemi, konu modelleme alanında en bilinen algoritmalarından bir tanesidir (Ekin vd., 2021). LDA analizinde belgeler, farklı konuların bir bileşeni olarak görülmektedir (Calvo vd., 2018).

LDA yönteminde modellenecek olan veri kümesi külliyyat (corpus), külliyyat içindeki her bir öge belge (document), belge içerisindeki her bir kelime ise terim (term) olarak adlandırılmaktadır (Çalli vd., 2021). LDA yöntemi, gizli içerikler (konu) yardımıyla külliyyatın kapsamlı bir temsilini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Konu sayısının araştırmacı tarafından belirlenmesi gerekmektedir. Analize başlamadan önce konular bilinmediğinden, başlangıçta konular ile ilgili herhangi bir gözlem yapılamamaktadır. LDA süreci Şekil 1'de özetlenmeye çalışılmıştır.

Şekil 1. LDA'nın genel yapısı (Ekin vd., 2021)

LDA yöntemi sonucunda kelime-konu (Φ) ve belge-konu (Θ) olmak üzere iki matris ortaya çıkmaktadır (Şekil 1) ve bu matrisler yardımıyla her bir belgenin hangi konuya ait olduğu belirlenebilmektedir. Modellemede kullanılmamış olan bir belgenin de hangi konuya ait olduğu yine bu matrisler yardımıyla atanabilir.

Analizin avantajlı ve dezavantajlı tarafları mevcuttur (Maier vd., 2018). LDA'nın avantajları; büyük hacimdeki veri setinde yer alan konuların hızlı bir şekilde belirlenmesini sağlamaktadır. Gerçek hayata uygun olarak, bir belge birden fazla konuyu içerebilme olanağı mevcuttur. Dezavantajlı tarafları ise, sonuçların deterministik olmaması, konu sayısının araştırmacı tarafından belirlenmesi zorunluluğu olarak sıralanabilir.

Analiz

Veri Seti

4 Mayıs 2022 tarihinde tez.yok.gov.tr adresinde "İşletme Ana Bilim Dalı"nda yayınlanan tezler Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi (www.tez.yok.gov.tr) adresinden sorgulanmıştır. Site söz konusu tarihte tek seferde sadece 2.000 tane sonucun gösterimini gerçekleştirebilmektedir. Örneğin Marmara Üniversitesi'nde Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde İşletme Ana Bilim Dalı'nda 2.843 tane tez bulunmaktadır ancak söz konusu sorgu gerçekleştirildiğinde sadece 2.000 tane sonuç görülebilmektedir. Geri kalan 843 tane sonuç listelenmemektedir. İlk olarak üniversiteler bazında tarama gerçekleştirilmiş ancak sınırlı sayıda sorgunun görülmesi problemi ile karşılaşmış, sorgu yarıda bırakılmış ve sorguya yıllar itibariyle tarama yapmak suretiyle yeniden başlanmıştır. 2018, 2019 ve 2021 yıllarında yine 2.000'den fazla tez yazıldığı belirlenmiştir. Bu durumda sadece söz konusu yıllar için ayrıca yüksek lisans ve doktora tezleri için iki farklı sorgu gerçekleştirilmiş ve böylelikle incelenen yıllar içerisinde yayınlanan bütün tezlerin özet kısımlarına erişim mümkün hale gelmiştir. Toplamda 31.603 tane lisansüstü teze ilişkin özetler siteden edinilmiştir.

Tanımlayıcı Bulgular

Tablo 1'de yıllar itibariyle Türkiye'de "İşletme Ana Bilim Dalı"nda gerçekleştirilen tezlerin sayılarının dağılımı yer almaktadır (AS01: *Yıllar itibariyle yayınlanan yüksek lisans ve doktora tez sayıları nedir? Söz konusu yıllar içinde Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yayınlanan toplam tez sayısı nedir?*). Yıllar itibariyle tez sayılarında bir artış gözlenmektedir. Yüksek lisans sayılarının yıllara göre dalgalanma sergilediği dikkat çeken bir unsurdur. Bunun yanı sıra doktora tez sayılarındaki dalgalanma yüksek lisans tez sayılarında olduğu kadar keskin değildir. Tablo

1’de, incelenen yıllar içinde Sosyal Bilimler Enstitüsünde (SBE) yayınlanan tez sayıları da yer almaktadır. “SBE’de yayınlanan tezlerin yüzde kaçını İşletme Ana Bilim Dalı (İABD)’na aittir?” sorusunun cevabı da yine tabloda yer almaktadır. Oranda dalgalanmalar mevcuttur. Örneğin 1971 yılında SBE’de 8 tane tez yayınlanmış ve bunun 7 tanesi İABD ile ilgilidir. Bu oran incelenen yıllar içindeki en yüksek orandır. 1985 yılından 1996 yılına kadar SBE’deki tezler içinde İABD’nin oranı tek hanelidir. 1997 yılından itibaren oran iki haneye çıkmıştır. Son iki yılda (2020-2021) tezlerin %15’i, İABD’na aittir.

Tablo 2

Yıllara Göre İABD’nda Yayınlanan Doktora ve Yüksek Lisans Tez Sayıları Dağılımı

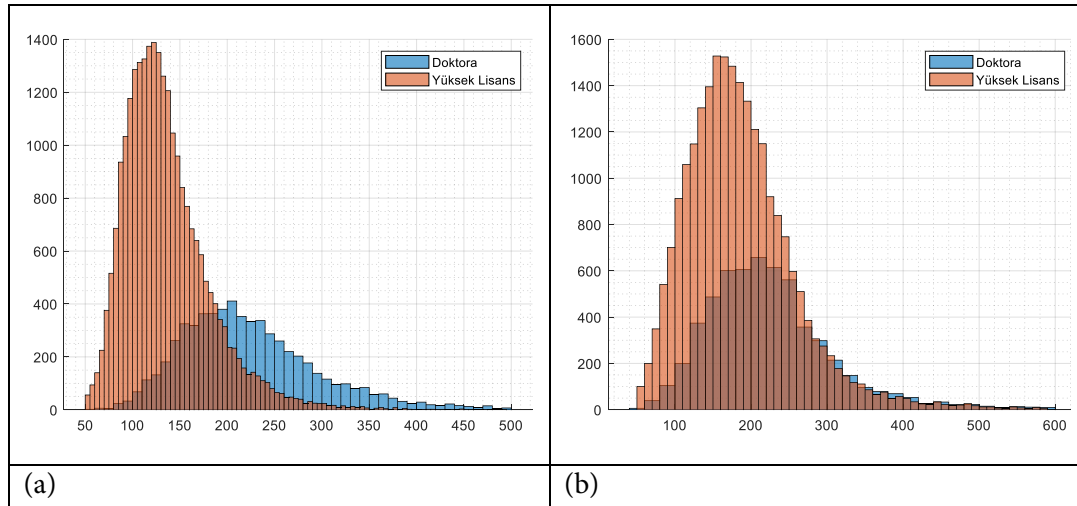
Yıllar	YL	Doktora	Toplam	SBE	SBE (%)	Yıllar	YL	Doktora	Toplam	SBE	SBE (%)
1964	1	0	1	4	25	1996	118	19	137	3799	3,61
1968	0	1	1	5	20	1997	347	52	399	3514	11,35
1971	6	1	7	8	87,50	1998	509	75	584	3896	14,99
1972	3	1	4	11	36,36	1999	451	100	551	3888	14,17
1973	8	8	16	36	44,44	2000	348	58	406	3315	12,25
1974	24	4	28	36	77,78	2001	477	59	536	4284	12,51
1975	11	3	14	36	38,89	2002	645	110	755	5162	14,63
1976	4	4	8	26	30,77	2003	655	122	777	4968	15,64
1977	1	2	3	18	16,67	2004	720	129	849	5233	16,22
1978	2	4	6	33	18,18	2005	633	130	763	5439	14,03
1979	1	2	3	34	8,82	2006	919	123	1042	7559	13,78
1980	0	4	4	33	12,12	2007	940	192	1132	7557	14,98
1981	0	9	9	64	14,06	2008	659	189	848	7111	11,93
1982	2	6	8	72	11,11	2009	718	196	914	7375	12,39
1983	4	4	8	89	8,99	2010	1095	199	1294	9937	13,02
1984	20	10	30	197	15,23	2011	697	223	920	7676	11,99
1985	21	18	39	427	9,13	2012	621	227	848	6881	12,32
1986	24	11	35	611	5,73	2013	818	229	1047	7846	13,34
1987	29	5	34	835	4,07	2014	1155	276	1431	9179	15,59
1988	47	5	52	1255	4,14	2015	1305	328	1633	10132	16,12
1989	47	7	54	1492	3,62	2016	1313	376	1689	10654	15,85
1990	53	14	67	1751	3,83	2017	1427	428	1855	12172	15,24
1991	25	4	29	1835	1,58	2018	1593	430	2023	15194	13,31
1992	27	7	34	1990	1,71	2019	3576	569	4145	29772	13,92
1993	79	12	91	2117	4,30	2020	1348	551	1899	12611	15,06
1994	71	18	89	2629	3,39	2021	1539	527	2066	13211	15,64
1995	58	5	63	3009	2,09	2022	243	80	323		

Veri setinde yer alan tezlerin dillerine ve tez türlerine göre dağılımları Tablo 2’de sunulmuştur (AS02: *Lisansüstü tezlerin yayınlandıkları dillere göre dağılımı nasıldır?*). İngilizce veya diğer yabancı dillerde hazırlanan tezler bulunsa da, tezlerin önemli bir kısmı Türkçe dilinde hazırlanmıştır. Türkçe hazırlanan 29.381 tane tez bu çalışma kapsamında değerlendirmeye alınmış geri kalan (yabancı dillerde hazırlanmış olan) 2.222 (=31.603-29.381) tane tez ise kapsam dışı bırakılmıştır.

Tablo 2
Tez Dili ve Tez Türü Dağılımı

Dil	Yüksek Lisans	Doktora	Toplam
Türkçe	23.644	5.737	29.381
İngilizce	1.704	426	2.130
Almanca	70	0	70
Fransızca	13	0	13
Kırgızca	6	3	9
Toplam	25.437	6.166	31.603

Şekil 2’de tezlerin sayfa sayıları (a) ve özetlerde yer alan kelime sayılarının (b) dağılımı yer almaktadır (AS03: Yüksek lisans ve doktora tezlerinde sayfa sayılarının frekans dağılımı nasıldır? Özetlerde geçen kelime sayılarının frekans dağılımı nasıldır?). Beklendiği gibi doktora tezlerinin sayfa sayıları yüksek lisans tezlerinden fazladır. Özetlerdeki kelime sayılarında ise yine yüksek lisans tezlerindeki kelime sayılarının daha az olduğu ortaya çıkmaktadır.

Şekil 2. Tezlerin sayfa sayılarının (a) ve özetlerdeki kelime sayılarının dağılımı (b)

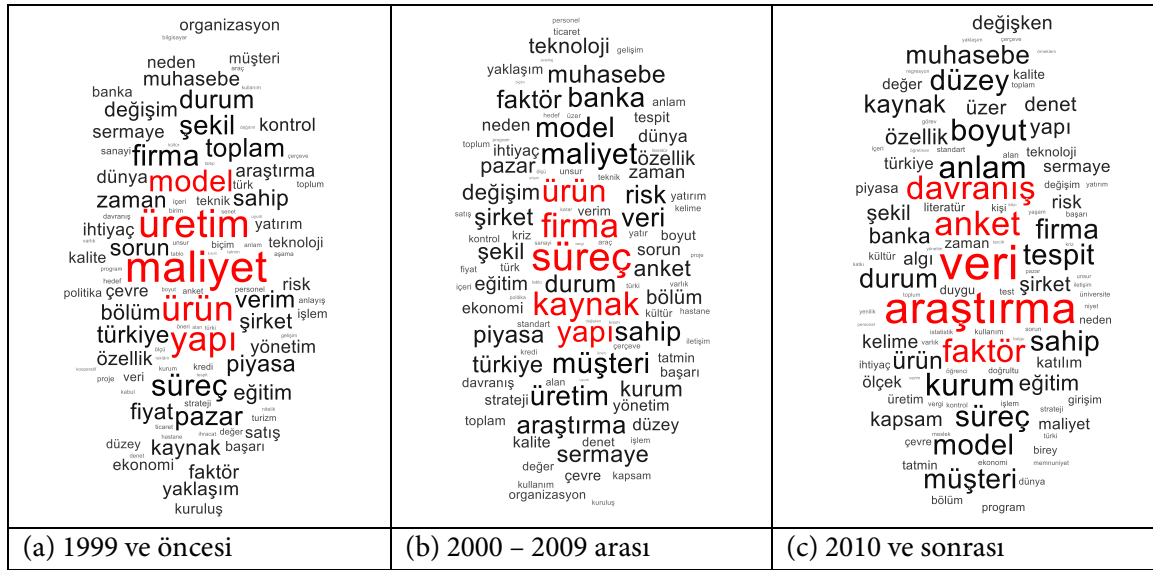
Lisansüstü tezlerin sayfa sayıları ve özetlerindeki kelime sayılarına ilişkin detaylı tanımlayıcı istatistikler Tablo 3’de sunulmuştur. Yapılan incelemede bazı yazarların tezlerini yanlışlıkla iki katı hacimde sisteme girdikleri belirlenmiştir. Örneğin sayfa sayısı normalde 80 olması gerekirken, sisteme yükledikleri pdf dosyasında tez 160 sayfa görünmektedir (aynı 80 sayfalık içerik tekrar edilmiştir). Buna benzer hataların olabileceğini varsayıp, tablodaki değerler hesaplanırken, sayfa sayısı 50’nin altında ve 500’ün üzerindeki tezler dikkate alınmamıştır. Kelime sayılarına ilişkin tanımlayıcı istatistikler hesaplanırken, benzer şekilde, özetlerde, 50’nin altında ve 600’ün üzerinde kelimesi olan tezler dikkate alınmamıştır.

Tablo 3
Tez Sayılarının Tanımlayıcı İstatistikleri

	Sayfa Sayıları		Özetteki Kelime Sayıları	
	Yüksek Lisans	Doktora	Yüksek Lisans	Doktora
Minimum	55,00	50,00	52,00	51,00
Maksimum	498,00	495,00	599,00	593,00
Ortalama	222,59	135,30	223,50	185,27
Standart Sapma	71,83	45,47	82,10	71,69
%25'lik değer	171,00	104,00	167,00	136,00
Medyan	212,00	127,00	213,00	176,00
%75'lik değer	261,00	157,00	261,00	222,00
Çarpıklık	0,83	1,39	1,15	1,22
Basıklık	3,82	6,58	5,26	5,95

Yıllara göre üniversitelerde yayınlanan tez sayılarında ekde yer alan tabloda sunulmuştur (AS04: *Yıllara göre üniversitelerde yayınlanan yüksek lisans ve doktora tezi sayıları nelerdir?*). İncelenen zaman dilimi 54 yıldır. Her bir yılda, her bir üniversitede yayınlanan tezleri tablo halinde sunabilmek takip edilmesi zor boyutlarda bir tablo ortaya çıkaracaktır. Bu nedenle de incelenen zaman dilimi (1) 1999 ve öncesi, (2) 2000-2009 yılları arası ve (3) 2010 yılı ve sonrası olarak üç alt bölüme ayrılmıştır. Her bir alt bölüm için ve toplamda da üniversitelerde gerçekleştirilen yüksek lisans ve doktora tez sayıları tabloda yer almaktadır. Tabloda ayrıca bütün dönemleri kapsayan tez sayıları da yer almaktadır. Tablonun son sütununda ise her bir üniversitede incelenen bütün dönemlerde yayınlanan toplam tez sayısı (yüksek lisans + doktora) yer almaktadır. Tabloda sadece Türkçe yazılan tez sayıları yer almaktadır. Çalışma kapsamında değerlendirmeye alınan 159 tane üniversitenin 36 tanesinde 1999 yılı ve öncesinde hazırlanmış lisansüstü tezler bulunmaktadır. Zaman içerisinde üniversite isimlerinde değişiklikler meydana gelmiştir. Örneğin Yıldız Üniversitesi, 1992 yılından itibaren Yıldız Teknik Üniversitesi olarak adlandırılmaktadır. Bu gibi isim değişiklikleri önceki tezleri de kapsayacak şekilde sistem tarafından otomatik olarak düzeltilmektedir. Başka bir ifade ile, tez.yok.gov.tr veri tabanında Yıldız Üniversitesi'ne ait bir kayıt bulunmamaktadır.

Yukarıda ifade edilen dönemler içerisinde en sık kullanılan kelimeler kelime bulutu haline getirilmiş ve Şekil 3'de sunulmuştur. 1999 ve öncesinde; maliyet, üretim, ürün, yapı ve model gibi kelimeler ön plana çıkmaktadır. 2000 ile 2009 yılları arasında ise yayınlanan tezlerde; süreç, kaynak, firma, ürün, yapı gibi kelimeler ön plana çıkmaktadır. Bu dönemde banka, teknoloji ve müşteri gibi kelimeler de önceki dönemde olmadığı kadar sıklıkla geçmeye başlamıştır. 2010 ve 2021 yılları arasında yayınlanan tezlerde ise, veri, araştırma, anket, davranış ve faktör gibi kelimeler sıklıkla kullanılmaya başlamıştır. Durum, algı, kurum ve anlam gibi kelimelerin de sıklıkla kullanılmaya başladığı belirlenmiştir.

Şekil 3. Üç farklı dönem için kelime bulutları

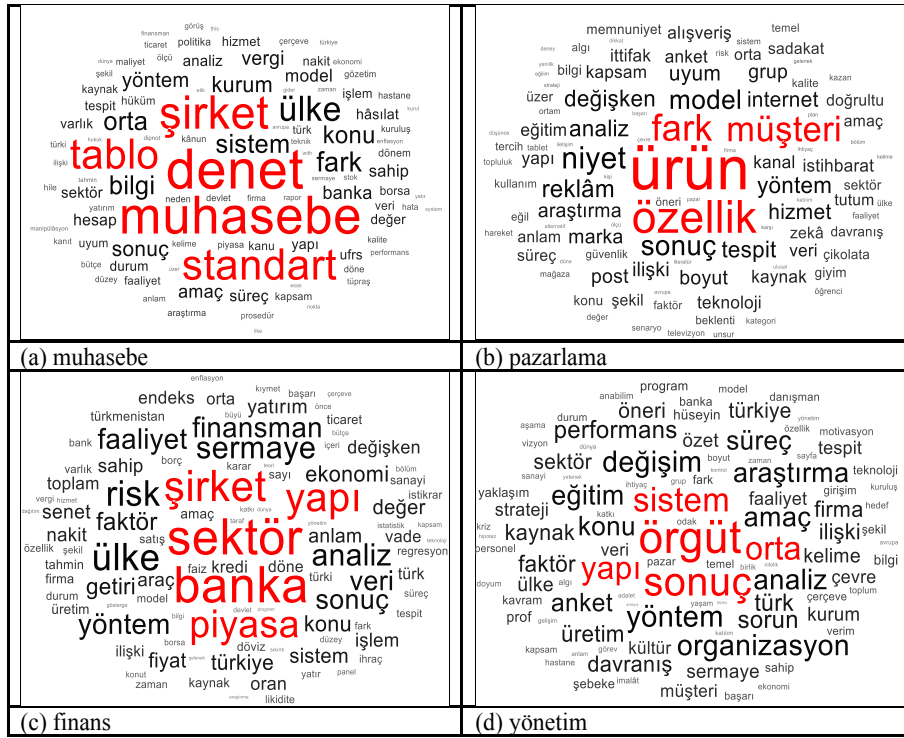
Tez yöneten danışmanların isimleri de çalışma kapsamında incelemeye tabi tutulmuştur. Ünvanlar temizlendikten sonra, toplamda 4.836 tane danışman ismi bir araya getirilmiştir. Ancak bazı isimlerin birden fazla yazıldığı belirlenmiştir. Örneğin iki tane adı olan danışmanın adı, bir tezde kısaltma olmadan yazılmışken, bir başka tezde adlardan birinde kısaltmaya gidilmiştir. Böylelikle bazı danışmanlar, daha fazla tez yönettiği halde, farklı bir isim altında daha az sayıda tez yönetmiş gibi görünmektedir. Soy isim değişikliği de söz konusu olabilmektedir. Bunlara ek olarak aynı isim ve soy isime sahip danışmanlar bulunabilmektedir. Bu durumun otomatik bir şekilde nasıl düzeltileceği bilinmemektedir. Bu nedenle bu çalışmada danışmanların isimleri konusunda detaylı bilgi sunmaktan kaçınılmaktadır. 80'in üzerinde tez yöneten dört tane danışman belirlenmiştir. 5'in altında tez yöneten danışman sayısı ise 3.303 olarak belirlenmiştir.

Danışman sayısına göre tezlerin dağılımı Tablo 4'de sunulmuştur. 29.381 tane Türkçe yazılmış tezin çok önemli bir bölümü (%98 = 28.754/29.381) tek danışmanlı olarak yönetilmiştir. Geri kalan %2'si ise iki veya üç danışmanlı olarak yönetilmiştir. Dört veya daha fazla danışman ile yönetilen teze rastlanmamıştır (AS05: *Danışman sayılarına göre tezlerin dağılımı nasıldır?*).

Tablo 4
Danışman Sayılarına Göre Tezler

	Yüksek Lisans	Doktora	Toplam
Tek Danışman	23.490	5.624	28.754
İki Danışman	111	103	214
Üç Danışman	43	10	53
Toplam	23.644	5.737	29.381

Bir araya getirilen veri seti ile danışman hocaların yönettiği tezlerde en sık geçen kelimeler analiz edilebilir. Bu amaçla dört farklı alandan (muhasebe, pazarlama, finans ve yönetim) seçilen danışmanların yönettiği tezlerde en sık geçen kelimeler Şekil 4'de yer almaktadır. Danışmanların isimleri saklı tutulmaktadır. Alan ile ilgili en sık tekrar eden kelimeler bariz bir şekilde diğer danışmanların yönettiği tezlerden farklıdır.

Şekil 4. Seçilen danışmanların yönettiği tezlerde en sık geçen kelimeler

Bunlara ek olarak üniversitelerde yönetilen tezlerde en sık geçen kelimeleri de incelemek mümkündür. Bu amaçla İşletme Ana Bilim Dalı'nda en fazla tez yönetilen iki üniversite olan Marmara Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi'nde yönetilen tezlerde en sık geçen kelimeler birer kelime bulutu halinde Şekil 5'de sunulmuştur. Marmara Üniversitesi'nde; süreç, bilgi, sektör, faaliyet, gibi kelimeler ön plana çıkarken, İstanbul Üniversitesi'nde bilgi, veri, sistem, model ve ülke gibi kelimeler ön plana çıkmaktadır. Benzer kelime bulutlarını diğer üniversiteler için de oluşturmak mümkündür.

Şekil 5. Üniversitelerde yönetilen tezlerde en sık geçen kelimeler

LDA ile Konu Modelleme

Veri seti analizde kullanılmadan önce ilk işlem olarak kelime kökleri bulunmuştur. Kelime kökleri bulunurken, Ahmet Akın tarafından geliştirilen Zemberek kütüphanesi kullanılmıştır (Akın, 2020). Söz konusu kütüphane Java programlama dilinde geliştirilmiştir ve Türkçe doğal dil işleme çalışmalarında kullanılmaktadır.

Veri seti analizde kullanılmadan önce ön işleme tabi tutulmuştur. İsim harici diğer kelime kökleri (sıfat, fiil, bağlaç gibi) analiz dışında tutulmuştur. Özetlerdeki her bir kelime için kelime köklerinin ne olduğu belirlendikten sonra iki veya daha az sayıda karakter içeren kökler veri setinden çıkarılmıştır. Ayrıca karakter sayısı 15 veya daha fazla olan kelime kökleri de analizden çıkarılmıştır. Noktalama işaretleri ve rakamlar silinmiş ve bütün kelimeler küçük harflere çevrilmiştir. Analizde kullanılan veri setinde 29.381 tane belge ve 3.178 tane tekil kelime kökü (isim) yer almaktadır.

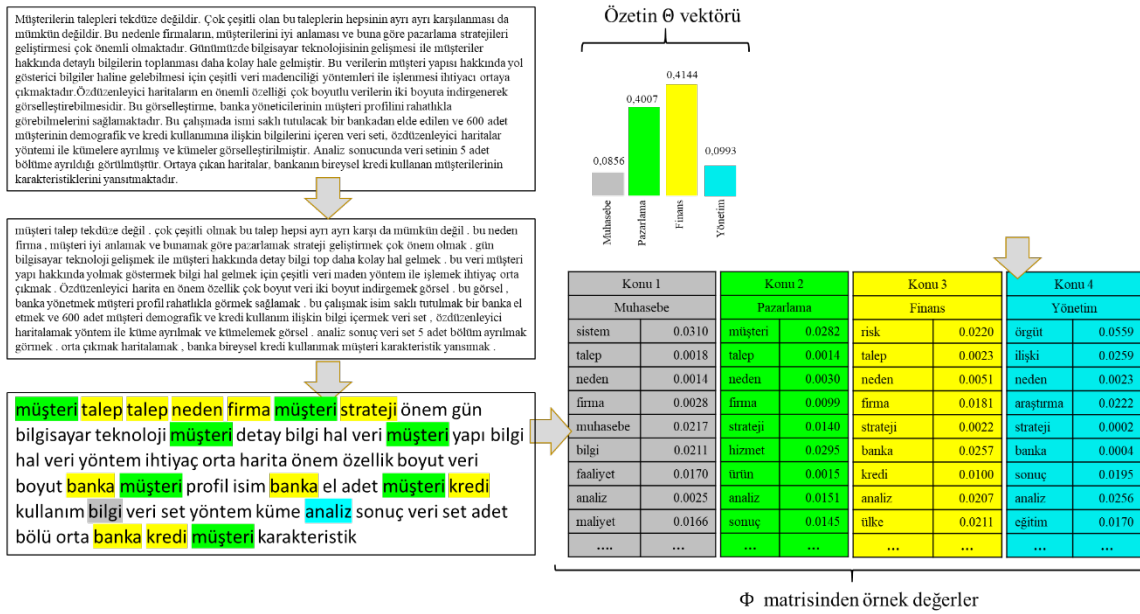
LDA analizini uygulayabilmek için araştırmacının konu sayısını önceden belirlemiş olması gerekmektedir. Perplexity değeri LDA analizinde konu sayısının belirlenmesinde kullanılmaktadır. LDA'nın tahmin gücünü ölçmek için kullanılan standart bir ölçüdür (Blei vd., 2003; Güven, 2020).

$$perplexity = \exp\left(-\frac{\sum_{d=1}^M \log p(w_d)}{\sum_{d=1}^M N_d}\right) \quad (1)$$

formülde N_d ifadesi d belgesinde ortaya çıkan toplam terim sayısının temsil etmektedir. w_d ifadesi ise belgedeki d sırasında yer alan terimi temsil etmektedir. Perplexity değerinin en küçük olması tercih edilmektedir. Bu değer en küçük olduğu konu sayısını kullanmak suretiyle LDA analizinin uygulanması önerilmektedir (Wang vd., 2018).

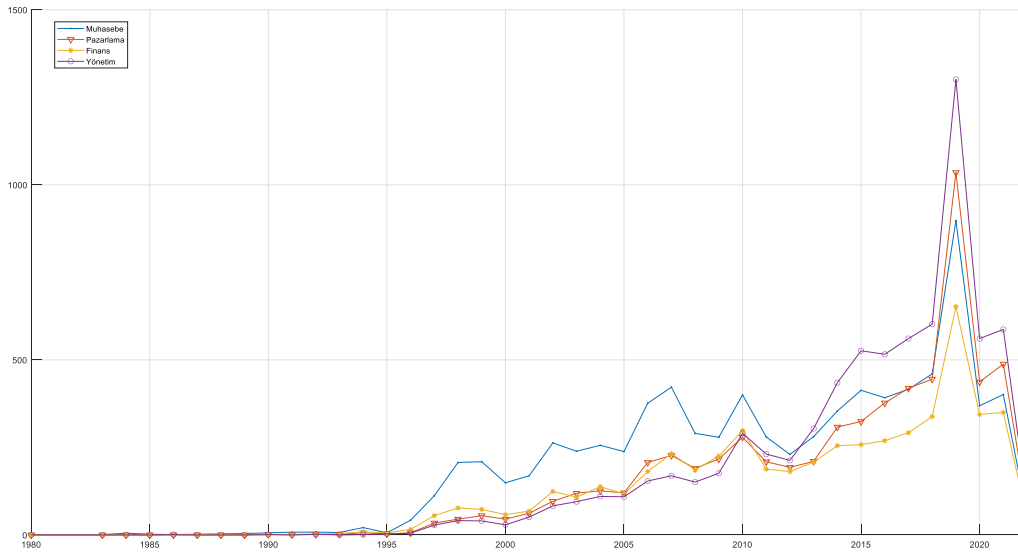
Konu sayısı 1'den 50'ye kadar LDA analizi çalıştırılmış ve her bir konu sayısında hesaplanan perplexity değerleri incelenmiştir. Veri setinin %10'u (2.938 tane tez) test amacı ile kullanılmış ve geri kalan %90'lık kısmı (26.443 tane tez) eğitim amacıyla kullanılmıştır. Her bir konu sayısı için eğitim seti ile model eğitilmiş ve eğitilen modelin test setindeki perplexity değerleri kaydedilmiştir. Sonuçlar Şekil 6'da sunulmuştur. Beklenildiği üzere, Şekil 6'da konu sayısı arttıkça perplexity değeri azalmaya devam etmektedir. Konu sayısının fazla olması analiz sonuçlarının yorumlanmasını zorlaştırmaktadır. Şekil 6'ya göre optimal konu sayısı dört olarak belirlenmiştir. Beş konu ile model çalıştırıldığında (435.06), dört konu ile erişilen perplexity değerinden (423.89) daha yüksek bir değer ortaya çıkmaktadır.

LDA analizinin uygulama süreci, yazarın 2011 yılında Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamladığı yüksek lisans tezinin özeti üzerinde detaylandırılmıştır. Şekil 8'de tezin özeti olduğu gibi yer almaktadır. Hemen altında ise her bir kelimenin köklerinin küçük harflerle yazılmış hali yer almaktadır. Onun da altında ön işleme sonrası kalan kelimeler yer almaktadır. Bütün tez özetleri için bu işlemler gerçekleştirilmiştir. Model, her bir kelimenin hangi konuya ait olduğu bilgisini içeren Φ matrisini ve Θ matrisini (Şekil 1) hesaplamaktadır. Bazı kelimelerin birden fazla konuya ait olabildiğine, bununla birlikte her konu için farklı olasılık değerlerine sahip olduklarına okuyucunun dikkat etmesi gerekir. En yüksek olasılık değerlerine sahip kelime kökleri işaretlenmiştir. Diğer kelime kökleri için de benzer işaretlemelerin gerçekleştirilmesi mümkündür.

Şekil 8. LDA ile Konu Modelleme

Şekil 9'da LDA tarafından belirlenen dört tane konu ile ilgili yıllar itibariyle yayınlanan tez sayıları grafik halinde sunulmuştur (*AS06: LDA ile belirlenen konularda yıllar itibariyle yayınlanan tez sayıları nedir?*). Grafik oluşturulurken, LDA analizi sonucunda hesaplanan belge-konu (θ) matrisinden faydalanılmıştır. Bu matriste her bir dökümanın, hangi konuya ait olduğuna ilişkin olasılık değeri yer almaktadır. Örneğin Şekil 8'de incelenen tezin özeti %8,56 ihtimalle muhasebe, %40,07 ihtimalle pazarlama, %41,44 ihtimalle finans ve son olarak da %9,93 ihtimalle yönetim konusunda hazırlanmış bir tezdir (ihtimaller toplamı 1'e eşittir). Her bir döküman için en yüksek ihtimal değerine sahip konu o tezin konusu olarak kabul edilmiştir. Örneğin Şekil 8'deki özetin finans konusunda hazırlanmış bir teze ait olduğu varsayılmış ve tezlerin tamamı bu şekilde etiketlenmiştir. Bununla birlikte bazı tezlerin farklı konularda hazırlanmış olabileceği ve ayrımın ancak uzmanlar tarafından doğru bir şekilde gerçekleştirilebileceği unutulmamalıdır. Bununla birlikte 29.381 tane tezin hangi konuya ait olduğunun uzmanlar tarafından belirlenmesinin önemli düzeyde bir maliyetle mümkün olacağı bir gerçektir. Şekil 9'a göre 1995 yılları ile 2012 yılları arasında muhasebe alanı ile ilgili yayınlanmış tezlerin sayısının baskın olduğu ortaya çıkmaktadır. Söz konusu yıllarda yönetim ile ilgili hazırlanan tezlerin sayısı düşük düzeyde seyretmektedir. 2013 yılından itibaren ise yönetim ile ilgili hazırlanan tez sayısında ciddi bir artış olmakta ve konu tez sayısı ile ilgili liderliğini 2022 yılında dahi sürdürmeye devam etmektedir.

Şekil 9. Yıllar itibarıyla konularda yayınlanan tez sayıları

2021 yılında tezlerde en sık kullanılan kelimelerin özeti Tablo 5’de sunulmuştur (AS07: 2021 yılında tezlerde kullanılan kelimelerin frekans dağılımı nasıldır?). Tabloya göre analiz, sonuç, örgüt ve veri kelimeleri 2021 yılı için en sık kullanılan kelime kökleridir. Menşe, genç, yemin ve servis gibi kelimeler ise 11 kez kullanılmıştır. Benzer tabloyu diğer yıllar için oluşturmak da mümkündür. (AS11: 2021 yılında tezlerde kullanılan kelimelerin frekans dağılımı nasıldır?)

Tablo 5

2021 yılında tezlerde kullanılan kelimeler ve kullanım sıklıkları

Kelime	Frek.	Kelime	Frek.	Kelime	Frek.	Kelime	Frek.	Kelime	Frek.	Kelime	Frek.
analiz	3129	boyut	1121	değişken	792	kaos	13	beyan	12	taktik	11
sonuç	2401	anket	1112	şekil	736	suistimal	13	adaptasyon	12	şubat	11
örgüt	2149	süreç	1006	denet	728	robot	13	dışarı	12	regülasyon	11
veri	2101	sahip	987	kaynak	702	kahramanmaraş	13	kastamonu	12	güçlük	11
ilişki	1972	düzyey	973	algı	701	duyu	13	temerrüt	12	anlaşma	11
araştırma	1740	hizmet	956	özellik	695	özerklik	12	alfa	12	seyir	11
amaç	1736	sistem	917	yapı	689	envanter	12	youtube	12	anahtar	11
fark	1557	durum	905	teknoloji	685	eksen	12	salınım	12	kargo	11
yöntem	1484	ülke	903	ölçek	635	prensip	12	emisyon	12	hane	11
sektör	1397	müşteri	894	sermaye	631	sendika	12	eklenti	12	akım	11
anlam	1393	kavram	885	zaman	623	tanıt	12	eser	12	kazan	11
orta	1359	üzere	883	risk	613	denklem	12	ofis	12	şikâyet	11
davranış	1350	kurum	879	niyet	561	alman	12	wuhan	12	hariç	11
performans	1278	kapsam	864	türkiye	552	yüzde	12	montaj	12	kocaeli	11
faaliyet	1265	banka	860	eğitim	548	büyükbaş	12	hayes	12	kampanya	11
bilgi	1260	muhasebe	847	literatür	547	yazılım	12	trabzon	12	aşağı	11
tespit	1186	fırma	824	girişim	523	geri	12	özgüven	12	servis	11
konu	1157	ürün	807	birey	522	bitki	12	tokat	12	yemin	11
model	1124	katılım	802	duygu	516	hissedar	12	feminist	12	genç	11
faktör	1123	şirket	800	piyasa	514	mecra	12	sayaç	12	menşe	11

Sonuç

Çalışmada, son 58 yılda (1964-2022) tez.yok.gov.tr adresinde “İşletme Ana Bilim Dalı”nda yayınlanan 29.381 tane tezin özetleri bir araya getirilmiş ve bu veri seti tanımlayıcı istatistikler yardımıyla değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Ayrıca, konu modellemesi gerçekleştirilmiştir. Çalışmada aşağıdaki sonuçlara erişilmiştir:

- İşletme Ana Bilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde önemli bir ağırlığa sahiptir.
- LDA analizi sonucunda tezlerin, başlıca dört konu altında toplandığı belirlenmiştir. Bu konular; muhasebe, pazarlama, finans ve yönetimdir.
- 1995 ile 2012 yılları arasında muhasebe, 2013-2022 yılları arasında ise yönetim ile ilgili hazırlanan tezlerin sayısı yüksektir.
- Üretim yönetimi, sayısal yöntemler ve ticaret hukuku gibi işletme ana bilim dalları hakkında yazılan tezlerin sayısı henüz, diğer konuların (muhasebe, pazarlama, finans ve yönetim) arasında belirgin düzeyde değildir. Başka bir ifade ile söz konusu ana bilim dallarında hazırlanan tezlerle ilgili kelimeler belirgin bir birliktelik oluşturmamaktadır (analiz tarafından fark edilememektedir). Bu nedenle eksik kalan ama önemli olan bu konular hakkında da yazılan tezlerin sayısının ve niteliğinin artması önerilmektedir.
- İşletme ile ilgili en fazla lisansüstü tez yayınlayan üniversiteler sırasıyla; Marmara (2843 tane tez), İstanbul (1370), Gazi (1281), Dokuz Eylül (1192) ve Dumlupınar (842) üniversiteleridir.
- 2021 yılında tezlerde; analiz, sonuç, örgüt, veri, ilişki, araştırma gibi kelimeler en sık kullanılan kelimeler arasındadır. Menşe, genç, yemin ve servis gibi kelimelerin daha az kullanıldığı belirlenmiştir.

Önerilen sistemin çeşitli faydaları mevcuttur. İşletme Ana Bilim Dalı’nda lisansüstü tez hazırlamayı planlayan öğrenciler için genel bir durum değerlendirmesi olarak kullanılabilir. Bu çalışma ile birlikte konu modellemesinin pratik ve akademik uygulamalarına yönelik çalışmaların sayısının ve niteliğinin artması beklenmektedir.

Çalışmanın çeşitli kısıtları bulunmaktadır. İlk olarak, sorgulamada sadece İşletme Ana Bilim Dalı’nda hazırlanan tezler kullanılmıştır. Sonraki çalışmalarda; İşletme (İngilizce), İşletme (Almanca), İşletme Mühendisliği, İşletme Finansı, İşletme Yönetimi, İşletme Eğitimi gibi ana bilim dallarını da kapsayacak sorgular ile veri setinin hacminin artması sağlanabilir. Kelime köklerine inerken Zemberek kütüphanesinin belirlediği kelime kökleri olduğu gibi kullanılmıştır. Kütüphane gelişmiş özelliklere sahip, çok güçlü bir araçtır. Kelime kökleri belirlenirken ek ayarlamalar kullanılmamış, herhangi bir kelimenin kökü ilk haliyle kullanılmıştır. Örneğin hisse senedindeki hisse kelimesinin kökü his olarak belirlenmektedir. İlerleyen çalışmalarda daha gelişmiş ayarlar (veya farklı yazılımlar) kullanmak suretiyle çalışma tekrarlanabilir. Çalışmada birden fazla kelimeyi içeren kavramlar göz ardı edilmiştir. “Sosyal medya” kavramı bir bütün olarak dikkate alınması gerekirken, “sosyal” ve “medya” olmak üzere iki farklı kelime olarak dikkate alınmıştır. Tezlerin sadece özet kısımlarının kullanılması çalışmanın bir başka kısıtıdır. Erişilebildiği durumda, kelime sayısı artacak olsa da tam metinlerin kullanılması daha isabetli değerlendirmelerin gerçekleştirilmesine olanak sağlayacaktır.

Gelecek çalışmalar için öneriler söz konusudur. Birden fazla konu modelleme algoritmalarını kullanmak suretiyle karşılaştırma gerçekleştirilebilir. Farklı ana bilim dallarında benzer çalışmalar gerçekleştirilebilir. Sadece belirli bir alt konu hakkında yayınlanmış tezlerin metinlerine odaklanabilir (örneğin sadece muhasebe veya sadece yönetim alanında yazılmış tezler) ve böylelikle detaylı bir analiz gerçekleştirilebilir.

Kaynakça

- Akın, A. (2020). *Zemberek-NLP*. Erişim adresi: <https://github.com/ahmetaa/zemberek-nlp>.
- Alkan, G. (2014). Türkiye’de muhasebe alanında yapılan lisansüstü tez çalışmaları üzerine bir araştırma (1984-2012). *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 61, 41–52. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/427486>
- Alkan, G. ve Özkaya, H. (2015). Türk muhasebe ve finans yazınının SSCI’da 20 yılı. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 66, 175–192. Erişim adresi: <http://journal.mufad.org.tr/attachments/article/794/10.pdf>
- Benligiray, S. ve Tez, H. Ö. (2011). Üniversitelerin işletme eğitimi veren bölümleri öğrencilerine genel işletmecilik değerlerini kazandırmayı amaçlıyorlar mı? *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İİBF Dergisi*, 13(2), 49–70. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/18915>
- Berkman, Ü.A. (1987). Amme İdaresi Dergisi’nde yayınlanan makaleler ve Türk yönetim bilimi. *Amme İdaresi Dergisi*, 20(4), 19–42. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oguiibf/issue/56499/785684>
- Bilginoğlu, F. (2018). İşletme eğitimi üzerine düşünceler. *Muhasebe Enstitüsü Dergisi*, 16(59), 3–6. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/541883>
- Blei, D. M., Ng, A. Y. ve Jordan, M. I. (2003). Latent Dirichlet Allocation. *Journal of Machine Learning Research*, 3, 993–1022. Erişim adresi: <https://www.jmlr.org/papers/volume3/blei03a/blei03a.pdf>
- Borah, A., Wang, X. S. ve Ryoo, J.H. (2018). Understanding influence of marketing thought on practice: an analysis of business journals using textual and Latent Dirichlet Allocation (LDA) analysis. *Customer Needs and Solutions*, 5(3), 146–161. <https://doi.org/10.1007/S40547-018-0089-Z>
- Calvo, H., Hernández-Castañeda, Á. ve García-Flores, J. (2018, Ekim). *Author identification using latent dirichlet allocation*. 18th International Conference, CICLing 2017, konferansında sunulan bildiri, Springer, Budapest. https://doi.org/10.1007/978-3-319-77116-8_22/TABLES/4
- Coşkun, S. S. ve Kazan, H. (2021). Bibliyometrik analiz yoluyla küresel tedarik zinciri araştırma alanının görselleştirilmesi. *Journal of Transportation and Logistics*, 6(1), 125-136. doi: 10.26650/JTL.2021.943712.
- Çalli, L., Çalli, F., Büşra, V. ve Çalli, A. (2021). Yönetim bilişim sistemleri disiplinde hazırlanan lisansüstü tezlerin Gizli Dirichlet Ayrımı algoritmasıyla konu modellemesi. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(4), 2355–2372. <https://doi.org/10.33206/MJSS.894809>
- Düzakın, E. ve Yılmaz, Ö. (2009). İşletme mezunlarının iş hayatındaki yeri ve işletme eğitimi: 1000 büyük sanayi kuruluşunun işletme mezunlarından beklentileri üzerine araştırma. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(1), 149–164. <https://dergipark.org.tr/en/pub/cusosbil/issue/4381/60101>
- Ekin, C. Ç., Çakıcı, M., Şener, E., Türker, S. ve Altanlar, S. (2021). Research trends analysis in educational journal publications on Covid-19 using descriptive and text mining methods: Ppreliminary analysis. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 29(29), 432–437. <https://doi.org/10.31590/EJOSAT.1036109>

- Ekinci, E., Omurca, S. İ., Kırık, E. ve Taşçı, Ş. (2020). Tıp veri kümesi için Gizli Dirichlet Ayrımı. *Dokuz Eylül Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Fen ve Mühendislik Dergisi*, 22(64), 67–80. <https://doi.org/10.21205/DEUFMD.2020226408>
- Gürcan, F. ve Özyurt, Ö. (2020). E-öğrenme araştırmalarındaki temel eğilimler ve bilgi alanları: 2008-2018 yılları arasında yayımlanan makalelerle konu modelleme analizi. *Journal of Computer and Education Research*, 8(16), 738–756. <https://doi.org/10.18009/JCER.769349>
- Güvemli, O. (2018). Türkiye’de işletme eğitiminin tarihçesi ile ilgili bir görüş. *Accounting and Financial History Research Journal*, 14(14), 238–241. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/issue-file/9467>
- Güven, Z.A., Diri, B., ve Çakaloğlu, T. (2019). Emotion detection with n-stage Latent Dirichlet Allocation for Turkish Tweets. *Academic Platform Journal of Engineering and Science*, 7(3), 467-472. doi: 10.21541/apjes.459447
- Güven, Z.A., Diri, B. ve Çakaloğlu, T. (2020). Duygu analizi için n-aşamalı Gizli Dirichlet Ayrımı ile diğer konu modelleme yöntemlerinin karşılaştırılması. *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 35(4), 2135-2145. doi: 10.17341/gazimmfd.556104.
- Güven, Z.A. (2021, Eylül). *Türkçe tweetlerde duygu analizi için BERT modelleri ve makine öğrenme yöntemlerinin karşılaştırılması*. UBMK’2021 6th International Conference on Computer Science and Engineering–98 konferansında sunulan bildiri, IEEE, Ankara. doi: 10.1109/UBMK52708.2021.9559014.
- Hotamışlı, M. ve Erem, I. (2014). Muhasebe ve Finansman Dergisi’nde yayımlanan makalelerin bibliyometrik analizi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 63, 1–20. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/427519>
- Kıymetli Şen, İ., Hatunoğlu, Z. ve Terzi, S. (2017). Muhasebe araştırmalarında muhasebe eğitiminin yeri ve önemi: Muhasebe dergileri üzerinde bibliyometrik bir araştırma. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 19(1), 247–291. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1127967>
- Maier, D., Waldherr, A., Miltner, P., Wiedemann, G., Niekler, A., Keinert, A., Pfetsch, B., Heyer, G., Reber, U., Häussler, T., Schmid-Petri, H. ve Adam, S. (2018). Applying lda topic modeling in communication research: toward a valid and reliable methodology. *Communication Methods and Measures*, 12(3), 93–118. <https://doi.org/10.1080/19312458.2018.1430754>
- Omurca, S. İ., Ekinci, E., Yakupoğlu, E., Arslan, E. ve Çapar, B. (2021). Automatic detection of the topics in customer complaints with artificial intelligence. *Balkan Journal of Electrical and Computer Engineering*, 9(3), 268–277. <https://doi.org/10.17694/BAJECE.832274>
- Onan, A., Yalçın, A. ve Atik, E. (2020). Üniversite bilgi yönetim sistemi servis destek taleplerinin konu modelleme tabanlı analizi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, EJOSAT(Özel Sayı 2020), 389–397. <https://doi.org/10.31590/EJOSAT.780642>
- Özkul, A. S. (2012a). 9. Yüzyıl Türk Yükseköğretiminde İşletme Eğitimi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16, 223-241. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/215339>

- Özkul, A. S. (2012b). *Türk yükseköğretiminde işletme eğitimi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta
- Sakin, T. (2008). A content analysis of papers published in the Journal of School of Business Administration: Accounting and finance (1972-2007). *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 37(1), 13–21. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/98129>
- Sargut, S. A. (2009). Türkiye’de işletme yönetimi eğitiminin kurumsal çerçevesi: çeşitlilikten eşbiçimliliğe. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 4(1), 51–63. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oguiibf/issue/56499/785685>
- Sipahi, G.A. (2020). 2008-2018 yılları arasında perakendecilik ile ilgili çalışmaların bibliyometrik analizi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29(4), 54-69. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/936596>.
- Şahin, A. S. ve Güler Bayazıt, N. (2020). What Java Developers have talked about? An empirical study on Stack Overflow. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 19, 354–365. <https://doi.org/10.31590/EJOSAT.702949>
- Şimdi, H. ve Garip, B. (2021). Global financial crisis and trade papers: topic analysis via Latent Dirichlet Allocation model. *Current Research in Social Sciences*, 7(2), 76–94. <https://doi.org/10.30613/CURESOSC.931149>
- Tokdemir, G. (2021). Using text mining for research trends in empirical software engineering. *Politeknik Dergisi*, 24(3), 1227–1235. <https://doi.org/10.2339/POLITEKNIK.831391>
- Toplu Yaşlıoğlu, D., İnan, A. ve Sözüer, A. (2018). Stratejik yönetim araştırmalarında Türkiye kapsamı: 2000-2015 döneminde yayınlanan makalelerin bibliyometrik incelemesi. *İstanbul Management Journal*, 29(84), 79–92. <https://doi.org/10.26650/imj.2018.29.84.0005>
- Üsdiken, B. ve Erçek, M. (2009). Türkiye’de iş dünyası için ilk işletme dergisi: İşletme-İşletme Ekonomisi ve Organizasyon mecmuası. *Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 53–90. Erişim adresi: http://yad.baskent.edu.tr/files/2009_cilt_9_mart_3.pdf
- Üsdiken, B. ve Erden, Z. (2001). Örnek alma, mecbur tutulma ve geçmişe bağımlılık: Türkiye’deki yönetim yazınında değişim. *Amme İdaresi Dergisi*, 34(4), 1–31. Erişim adresi: https://research.sabanciuniv.edu/id/eprint/26712/1/1bf154f04b19782_ek.pdf
- Wang, W., Feng, Y. ve Dai, W. (2018). Topic analysis of online reviews for two competitive products using Latent Dirichlet Allocation. *Electronic Commerce Research and Applications*, 29, 142–156. <https://doi.org/10.1016/J.ELERAP.2018.04.003>

Ekler

Tablo Ek-1

Yıllara Göre Üniversitelerde Yayınlanan Tez Sayıları

Üniversite	1999 ve öncesi		2000-2009		2010 ve sonrası		Toplam		
	YL	DR	YL	DR	YL	DR	YL	DR	TOPLAM
Abant İzzet Baysal	4	0	57	0	67	5	128	5	133
Adnan Menderes	5	1	39	8	71	35	115	44	159
Adıyaman	0	0	0	0	28	0	28	0	28
Afyon Kocatepe	9	4	113	54	134	59	256	117	373
Akdeniz Karpaz	0	0	0	0	1	0	1	0	1
Akdeniz	9	0	87	24	137	50	233	74	307
Aksaray	0	0	0	0	104	22	104	22	126
Alanya Alaaddin Keykubat	0	0	0	0	27	0	27	0	27
Altınbaş	0	0	0	0	46	0	46	0	46
Anadolu	95	31	190	60	215	106	500	197	697
Ankara Hacı Bayram Veli	0	0	0	0	84	10	84	10	94
Ankara Yıldırım Beyazıt	0	0	0	0	10	3	10	3	13
Ankara	56	19	167	78	132	80	355	177	532
Antalya Bilim	0	0	0	0	9	0	9	0	9
Artvin Çoruh	0	0	0	0	4	0	4	0	4
Atatürk	79	56	130	50	176	155	385	261	646
Atılım	0	0	24	0	134	5	158	5	163
Avrasya	0	0	0	0	66	5	66	5	71
Aydın Adnan Menderes	0	0	0	0	50	16	50	16	66
Ağrı İbrahim Çeçen	0	0	0	0	25	0	25	0	25
Bahçeşehir	0	0	0	0	317	0	317	0	317
Balıkesir	5	0	43	0	126	29	174	29	203
Bandırma Onyediy Eylül	0	0	0	0	20	3	20	3	23
Bartın	0	0	0	0	58	1	58	1	59
Batman	0	0	0	0	25	0	25	0	25
Bayburt	0	0	0	0	33	0	33	0	33
Başkent	13	0	66	12	97	91	176	103	279
Beykent	0	0	37	0	325	75	362	75	437
Bilecik Şeyh Edebali	0	0	0	0	76	2	76	2	78
Bingöl	0	0	0	0	29	6	29	6	35
Bolu Abant İzzet Baysal	0	0	0	0	49	5	49	5	54
Bozok	0	0	1	0	23	0	24	0	24
Burdur Mehmet Akif Ersoy	0	0	0	0	66	20	66	20	86
Bursa Orhangazi	0	0	0	0	1	0	1	0	1
Bursa Teknik	0	0	0	0	6	0	6	0	6
Bursa Uludağ	0	0	0	0	109	25	109	25	134
Bülent Ecevit	0	0	0	0	33	29	33	29	62
Celal Bayar	13	0	81	28	89	48	183	76	259
Cumhuriyet	31	8	68	19	90	24	189	51	240
Çanakkale Onsekiz Mart	14	0	29	0	91	37	134	37	171
Çankaya	0	0	0	0	40	3	40	3	43
Çankırı Karatekin	0	0	0	0	62	0	62	0	62

Üniversite	1999 ve öncesi		2000-2009		2010 ve sonrası		Toplam		
	YL	DR	YL	DR	YL	DR	YL	DR	TOPLAM
Çağ	0	0	6	0	3	0	9	0	9
Çukurova	61	27	105	41	141	95	307	163	470
Dicle	0	0	0	0	31	30	31	30	61
Dokuz Eylül	98	45	428	74	466	81	992	200	1192
Doğuş	0	0	4	0	40	1	44	1	45
Dumlupınar	74	3	366	32	297	70	737	105	842
Düzce	0	0	0	0	67	29	67	29	96
Ege	3	2	46	8	97	34	146	44	190
Erciyes	24	2	94	25	87	72	205	99	304
Erzincan Binali Yıldırım	0	0	0	0	25	8	25	8	33
Erzincan	0	0	0	0	20	1	20	1	21
Erzurum Teknik	0	0	0	0	2	0	2	0	2
Eskişehir Osmangazi	1	0	79	0	121	36	201	36	237
European University of									
Lefke	0	0	0	0	0	1	0	1	1
Fatih	0	0	7	0	30	0	37	0	37
Fırat	0	0	0	0	108	0	108	0	108
Galatasaray	0	0	0	0	88	9	88	9	97
Gazi	102	9	476	66	475	153	1053	228	1281
Gaziantep	0	0	50	0	156	41	206	41	247
Gaziosmanpaşa	0	0	18	0	60	28	78	28	106
Gebze Teknik	0	0	0	0	86	62	86	62	148
Gebze Yüksek Tek. Enst.	56	0	164	58	77	44	297	102	399
Gedik	0	0	0	0	4	0	4	0	4
Gediz	0	0	0	0	34	0	34	0	34
Giresun	0	0	0	0	66	6	66	6	72
Gümüşhane	0	0	0	0	100	16	100	16	116
Hacettepe	69	11	139	57	218	85	426	153	579
Haliç	0	0	29	0	112	64	141	64	205
Harran	0	0	4	0	41	1	45	1	46
Hasan Kalyoncu	0	0	0	0	239	56	239	56	295
Hatay Mustafa Kemal	0	0	0	0	29	6	29	6	35
Hitit	0	0	0	0	89	15	89	15	104
Işık	0	0	0	0	28	0	28	0	28
İbn Haldun	0	0	0	0	21	0	21	0	21
İnönü	95	16	91	30	142	97	328	143	471
İstanbul Arel	0	0	0	0	237	35	237	35	272
İstanbul Aydın	0	0	0	0	437	43	437	43	480
İstanbul Bilgi	0	0	0	0	5	0	5	0	5
İstanbul Esenyurt	0	0	0	0	33	0	33	0	33
İstanbul Gelişim	0	0	0	0	335	55	335	55	390
İstanbul Kemerburgaz	0	0	0	0	10	0	10	0	10
İstanbul Kent	0	0	0	0	4	0	4	0	4
İstanbul Kültür	0	0	15	0	87	24	102	24	126
İstanbul Medeniyet	0	0	0	0	9	0	9	0	9
İstanbul Medipol	0	0	0	0	3	0	3	0	3
İstanbul Okan	0	0	0	0	218	16	218	16	234
İstanbul Rumeli	0	0	0	0	6	0	6	0	6

Üniversite	1999 ve öncesi		2000-2009		2010 ve sonrası		Toplam		
	YL	DR	YL	DR	YL	DR	YL	DR	TOPLAM
İstanbul Sabahattin									
Zaim	0	0	0	0	74	5	74	5	79
İstanbul Teknik	34	5	35	12	24	4	93	21	114
İstanbul Ticaret	0	0	38	0	182	42	220	42	262
İstanbul Yeni Yüzyıl	0	0	0	0	7	0	7	0	7
İstanbul	90	37	336	143	448	316	874	496	1370
İstinye	0	0	0	0	17	0	17	0	17
İzmir Demokrasi	0	0	0	0	6	0	6	0	6
İzmir Katip Çelebi	0	0	0	0	62	24	62	24	86
KTO Karatay	0	0	0	0	161	4	161	4	165
Kadir Has	0	0	57	1	27	8	84	9	93
Kafkas	0	0	24	0	107	8	131	8	139
Kahramanmaraş Sütçü									
İmam	10	0	49	0	156	44	215	44	259
Karabük	0	0	0	0	230	37	230	37	267
Karadeniz Teknik	59	7	90	26	171	64	320	97	417
Karamanoğlu									
Mehmetbey	0	0	8	0	96	6	104	6	110
Kastamonu	0	0	0	0	126	33	126	33	159
Kilis 7 Aralık	0	0	0	0	18	4	18	4	22
Kocaeli	30	0	214	28	121	43	365	71	436
Kütahya Dumlupınar	0	0	0	0	114	12	114	12	126
Kırgızistan-Türkiye									
Manas	0	0	12	0	22	9	34	9	43
Kırklareli	0	0	0	0	32	0	32	0	32
Kırıkkale	17	3	40	3	74	47	131	53	184
Kırşehir Ahi Evran	0	0	0	0	20	0	20	0	20
Maltepe	0	0	40	0	84	27	124	27	151
Manisa Celal Bayar	0	0	0	0	96	29	96	29	125
Marmara	290	82	1123	148	993	207	2406	437	2843
Mehmet Akif Ersoy	0	0	0	0	38	6	38	6	44
Mersin	0	0	10	0	60	29	70	29	99
Mevlana	0	0	0	0	2	0	2	0	2
Munzur	0	0	0	0	27	0	27	0	27
Mustafa Kemal	7	0	26	0	34	1	67	1	68
Muğla Sıtkı Koçman	0	0	0	0	129	42	129	42	171
Namık Kemal	0	0	0	0	20	3	20	3	23
Necmettin Erbakan	0	0	0	0	63	9	63	9	72
Nevşehir Hacı Bektaş									
Veli	0	0	0	0	84	21	84	21	105
Niğde Ömer Halisdemir	0	0	0	0	73	27	73	27	100
Nişantaşı	0	0	0	0	137	0	137	0	137
Nuh Naci Yazgan	0	0	0	0	57	0	57	0	57
Okan	0	0	0	0	474	19	474	19	493
Ondokuz Mayıs	0	0	0	0	80	14	80	14	94
Osmaniye Korkut Ata	0	0	0	0	84	28	84	28	112
Pamukkale	12	0	51	0	176	47	239	47	286
Recep Tayyip Erdoğan	0	0	0	0	56	5	56	5	61
Sakarya	69	8	307	51	230	173	606	232	838

Üniversite	1999 ve öncesi		2000-2009		2010 ve sonrası		Toplam			
	YL	DR	YL	DR	YL	DR	YL	DR	TOPLAM	
Selçuk		51	14	190	61	249	159	490	234	724
Sivas Cumhuriyet		0	0	0	0	63	25	63	25	88
Süleyman Şah		0	0	0	0	1	0	1	0	1
TOBB Ekonomi ve Teknoloji		0	0	2	0	101	0	103	0	103
Tekirdağ Namık Kemal		0	0	0	0	30	6	30	6	36
Tokat Gaziosmanpaşa		0	0	0	0	43	24	43	24	67
Toros		0	0	0	0	128	3	128	3	131
Trakya		14	0	64	0	156	51	234	51	285
Tunceli		0	0	0	0	3	0	3	0	3
Turgut Özal		0	0	0	0	2	4	2	4	6
Türk Hava Kurumu		0	0	0	0	405	29	405	29	434
Ufuk		0	0	4	0	197	4	201	4	205
Uludağ		86	11	135	39	74	18	295	68	363
Uluslararası Kıbrıs		0	0	0	0	2	0	2	0	2
Uşak		0	0	2	0	88	6	90	6	96
Van Yüzüncü Yıl		0	0	0	0	36	7	36	7	43
Yalova		0	0	0	0	27	0	27	0	27
Yaşar		0	0	4	0	63	33	67	33	100
Yeditepe		0	0	4	0	3	0	7	0	7
Yeni Yüzyıl		0	0	0	0	1	0	1	0	1
Yozgat Bozok		0	0	0	0	23	3	23	3	26
Yüzüncü Yıl		0	0	0	0	37	1	37	1	38
Yıldırım Beyazıt		0	0	0	0	1	1	1	1	2
Yıldız Teknik		13	0	196	0	219	39	428	39	467
Zonguldak Bülent Ecevit		0	0	0	0	42	20	42	20	62
Zonguldak Karaelmas		0	0	56	0	21	7	77	7	84

Extended Abstract

Purpose

This study, it is aimed to analyze the abstracts of the theses prepared in the Department of Business Administration. In the study, the abstracts of 29,381 graduate theses registered in the Thesis Center of the Council of Higher Education between 1964 and 2022 and prepared in the Department of Business Administration was used. Latent Dirichlet Allocation (LDA) was used as the analysis method. In determining the number of topics, the perplexity value were used. The study seeks answers to the research questions such as “How many master's and doctoral theses have been published in which language?” “What was the number of master's and doctoral theses published over the years?” “If the abstracts in dissertations are modeled under four different topics with LDA analysis, what is the word cloud of the most frequently used words in each model?”

Design and Methodology

In the study, sampling was not used and all accessible thesis summaries were used. The study is an exploratory and applied study. The summaries brought together were first analyzed with the help of descriptive statistics. The distribution of theses according to their languages, the number of pages of master's and doctoral theses, the number of words in the abstracts, the number of theses published in the department of business administration by years, the number of theses published in the social sciences institute in the same years, the number of master's and doctoral theses published in universities by years, The most frequently repeated words in the theses published in selected universities, the most frequently repeated words in the theses directed by selected advisors, the most frequently used words in the theses by years, how many theses were published on selected topics by years were examined. After examining the data set descriptively. Subject modeling was carried out with the help of LDA analysis. For this purpose, firstly, data preprocessing was carried out. First, word roots were found with the help of the Zemberek-NLP Library, then the roots of less than 2 characters and more than 15 characters were deleted from the data set. It was subjected to LDA analysis and perplexity values were calculated to determine the number of subjects. The perplexity scores indicates that the optimal number of subject is four.

Findings

One of the important findings reached in the study is that approximately 15% of the theses published in the institute of social sciences in 2020 and 2021 were prepared in the department of business administration. This finding reveals the weight of the business department in the field of social sciences. The number of pages of doctoral theses is more than the number of pages of master's theses. The majority of assertions are conducted with a single advisor. About 1% of assertions are conducted with two or more advisors. The most frequently repeated words in the theses administered at two selected universities were turned into a word cloud. The most frequently repeated words in the theses directed by four selected advisors were turned into a word cloud. The number of doctoral theses written on the topics is presented in a table. At the end of the study, in order of the subjects on which the most thesis was written; accounting, marketing, finance, and management. The number of theses prepared between 1995 and 2012 on accounting and between 2013-2021 on management is high.

Research Limitations

Subject modeling was tried to be applied to the entire data set that could be accessed in the research. However, the perplexity value decreases as the number of subjects increases. For this reason, the volume of the data set used in the study was reduced. The summary of doctoral theses written on the first five topics on which most theses were written was used in the study. Using only the abstracts of the theses is another limitation of the study. Although the number of words will increase, the use of full texts will allow more accurate evaluations.

Implications (Theoretical, Practical, and Social)

The proposed system has several benefits. Students who are considering doing postgraduate studies can determine their advisors or universities with the help of the model. They can identify thesis topics by using topics and words that have gained popularity over time. A situation assessment has been made regarding the subjects on which theses have been published. Over the years, it has been determined that various topics dominate business theses.

Originality Value

In the study, LDA analysis was applied to perform the subject modeling of the theses prepared in the department of business administration. The literature review for the study revealed that expert knowledge was used or bibliometric analysis was carried out for the analysis of the theses prepared in the department of business administration. However, LDA analysis was not carried out for the subject modeling of the theses prepared in the department of business administration. LDA analysis, on the other hand, has been used in the literature for modeling different subjects.

Araştırmacı Katkısı: Mehmet ÖZÇALICI (%100).

Teşekkür: Çalışmanın önceki versiyonunu detaylı bir şekilde inceleyip, geliştirilmesi için yapıcı eleştiriler ile katkıda bulunan hakemlere teşekkürlerimi sunarım.

XIX. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Yezidî Aşiretler ¹

Mehmet Nuri ŞANDA ²

Başvuru Tarihi: 03.08.2022

Kabul Tarihi: 27.01.2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Yezidîler, Anadolu, İran, Rusya ve Ortadoğu'nun farklı coğrafyalarında kendi varlıklarını yüzyıllar boyu devam ettirmişlerdir. Bu çalışmada XIX. Yüzyılda Osmanlı toplumunda Yezidî aşiretler, bu aşiretlerin inançları, yaşadıkları yerler, çıkardıkları ayaklanmalar, Rusya topraklarındaki Yezidîlerin Osmanlı sınırlarını ihlalleri, Osmanlı'nın Yezidîleri İslamlaştırma politikası gibi konular üzerinde durulacaktır. Çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden tarihsel araştırma yöntemi, örnekleme yöntemi ve doküman-içerik analizi tekniği kullanılmıştır. Nitel araştırma yönteminde, araştırılan konu hakkında tespit edilen problemlere güvenilir ve somut çözümler sunmak için titiz bir şekilde belgelerin toplanması, dikkatli bir şekilde çözümlenmesi ve yorumlanarak analiz edilmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda XIX. Yüzyılı kapsayan Osmanlı arşiv belgeleri, şer'iyye sicilleri ve araştırma-inceleme eserlerindeki Yezidî aşiretler, bu aşiretlerin nüfusları, yaşadıkları yerler, devlet ve çevre aşiretlerle olan ilişkilerle ilgili bölümler tespit edilmiş, bu bölümler dikkatli bir şekilde çözümlendikten sonra analiz edilerek bilim dünyasının hizmetine sunulmuştur. Literatürde Yezidîler hakkında bazı araştırmaların yapılmış olduğu görülse de bu araştırmalarda aşiretlerle ilgili önemli bazı Osmanlı arşiv belgelerinin kullanılmadığı tespit edilmiştir. Tarafımızca tespit edilen ve transkripsiyonu yapılarak değerlendirilen bu arşiv belgelerinin alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Toplum, Yezidî, Aşiret, Tashih-i İhtidâ

Atf: Şanda, M. N. (2023). XIX. yüzyılda Osmanlı toplumunda Yezidî Aşiretler. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 189-208.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, mns2134@gmail.com / mns2133@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-3800-6996

Yazidi Tribes in Ottoman Society in the XIXth Century

Mehmet Nuri ŞANDA ³

Submitted by: 03.08.2022

Accepted by: 27.01.2023

Article Type: Research Article

Abstract

Yazidis have maintained their existence in different geographies of Anatolia, Iran, Russia and the Middle East for centuries. In this study, issues such as Yazidi tribes in the Ottoman society in the XIXth century, the beliefs of these tribes, the places where they lived, the uprisings they raised, the violations of the Ottoman borders by Yazidis in the Russian lands, and the Ottoman policy of Islamisation of Yazidis will be discussed. In the study, the historical research method, sampling method and document-content analysis technique were used among qualitative research methods. In the qualitative research method, it is necessary to meticulously collect documents, and carefully analyse and interpret them in order to provide reliable and concrete solutions to the problems identified about the researched subject. In this direction, the sections on Yazidi tribes, their populations, the places where they lived, their relations with the state and the surrounding tribes in Ottoman archival documents covering the XIXth century, kadi notebooks and research-study works were identified, and these sections were analysed after careful analysis and presented to the service of the scientific world. Although some studies have been conducted on Yazidis in the literature, it has been determined that some important Ottoman archival documents related to the tribes have not been used in these studies. It is thought that these archive documents, which have been identified and transcribed and evaluated by us, will contribute to the field.

Keywords: Ottoman, Society, Yazidi, Tribe, Correction of Belief (Tashih-i İhtidâ)

³ Mersin University, Social science institute, Department of History, mns2134@gmail.com / mns2133@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-3800-6996

Giriş

Araştırma konumuza giriş yapmadan önce Yezidî kelimesi ve Yezidîlik inancı hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır. Yezidî adının bu taife için kullanılmasıyla ilgili birçok görüş bulunmaktadır. Yezid, kelimesinin yeni Farsça ve Pehlevce’de de “Tanrı” anlamına gelen “Yezdân” kelimesinden türediği ifade edilmektedir (Taşğın, 2013, s. 525-527). Bazı araştırmacılara göre Yezid kelimesi Kürtçe’deki “Beni yaratan” anlamına gelen “Ez-dam” kelimesinden türemiştir (Cebe, 2010, s.1144).

Bu topluluğa “Yezid” denmesinde Yezid bin Muaviye’nin önemli bir etkisi bulunmaktadır (Okçu, 1993, s. 15). Bir görüşe göre de Yezidîlerin aslının İran’daki “Yezd” şehrinden geldiği ve burada yaşayanlar için “Yezidli” anlamına gelen “Yezidî” kelimesinin kullanıldığı yönündedir (Turan, 1989, s. 42). Karşı bir görüşe göre ise Yezid kelimesi ne Yezid b. Muaviye ne de İran’daki Yezd şehrinden gelmektedir. Bu görüşü savunanlar Yezid kelimesinin eski Farsça’da “Melek” ve “Tanrı” anlamlarına gelen “İzed” kelimesinden geldiğini savunmaktadır (Menzel, 1997, s.415).

Yezidîlerin Hz. Âdem’den sonraki ataları Ezda’dır. Bu sebepten dolayı bunlara Ezdaî, Ezidî veya Yezidî de denilmektedir (Fıglalı, 1984, 441). Yezidî inancında da Hıristiyanlık, Yahudilik ve İslamiyet gibi semavi dinlerde inanıldığı gibi Hz. Âdem’in ilk yaratılan insan olduğuna dair inanç olduğu görülmekteyse de bu üç semavi dinde anlatılanlardan farklı olarak Yezidîler kökenlerini Âdem ile Havva’dan ziyade tek başına Hz. Âdem’e dayandırmaktadırlar (Guest, 2001, s. 67).

Yezidîler, Ez-da’dan geldiklerine ve Hz. Âdem’in kanını taşıdıklarına inandıkları için kendi soylarından olmayanların bu inanca girmesini uygun görmezler. Onlara göre Yezidî soyu, Hz. Âdem’in kanını taşıdığı için temizdir. Diğer insanların damarlarında Havva’nın kanı dolaşmaktadır. Bu sebepten dolayı kendilerini diğer insanlardan üstün görürler (Beysanoğlu, 1988, s.9).

Yezidî inancında Tanrı ve O’nun yaratmış olduğu yedi melek bulunmaktadır. Bu melekler Azâzîl, Cebrâîl, Derdâîl, İsrâîl, Mikâîl, Nurael ve Samuel adlı meleklerdir. Bu melekleri idare eden melek de Melek Tavus’tur. Yezidîliğe göre Melek Tavus, ilk insan olan Âdem’in yaratılışından sonra Tanrı’ya olan bağlılığından dolayı Âdem’e secde etmeyi reddetmiştir. Bu olay sonrasında Melek Tâvus derin bir vicdan azabı çekmiş ve bu vicdan azabının etkisiyle gözlerinden akan yaşlar cehennem ateşini söndürmüştür. Bu samimiyetinden dolayı Tanrı, Melek Tavus’u affetmiş ve dünya yönetimini ona devretmiştir. Yezidîlerin kutsal kitapları “Kitâbü’l-Celve” ve “Muşhaf-ı Reş” adlı kitaplardır. Bu kitaplardan “Kitâbü’l-Celve” Şeyh Fahreddin’e, “Muşhaf-ı Reş” de Hasan Basri’ye nisbet edilmektedir (Taşğın, 2013, s. 525-527).

Osmanlı arşiv belgelerinde Yezid kelimesini ve Yezidî aşiret adlarını XVI. Yüzyıldan itibaren görmek mümkündür. Bu arşiv belgelerine Yezidîler daha çok askerlik görevini dini inançlarından dolayı yapmak istememeleri, vergi ödemek istememeleri, buldukları bölgelerde asayışı bozan eylemler gerçekleştirmeleri, bazı aşiret ve fertlerin İslam dinini kabul etmesi, Rus topraklarındaki Yezidî aşiretlerin Osmanlı sınırlarını ihlal etmesi, Osmanlı aleyhine Ruslarla işbirliği içinde olmaları gibi konular yansımıştır (Aktaş, 2016, s. 21).

Yezidîlerin Nüfusu ve Yaşadıkları Yerler

Ahmet Teymur Paşa’nın kaleme aldığı “Arap Kaynaklarına Göre Yezidîler ve Yezidîliğin Doğuşu” adlı eserde Yezidîlerin Kürt kökenli olduğu ifade edilse de (Ahmet Teymur Paşa, 2008, s. 1) birçok Yezidî, atalarının Mezopotamya topraklarında yaşamış olan Asurlular olduğunu düşünmektedir (Abca, 2006, s. 42).

Yezidîler, XIV. ve XV. Yüzyıllarda Suriye’den Basra, Aşağı Fırat, Sincar ve Doğu Anadolu’ya kadar uzanan bölgeye yayılmışlardı (Menzel, 1997, s.416). Yoğun olarak Irak’ta Musul’un kuzeydoğusundaki Şeyhan ve özellikle de bu kentin batısında bulunan Sincar bölgesinde, Anadolu, Tebriz, Ermenistan ve Suriye topraklarında yaşamışlardır (Lescot, 2009, s.9). Yezidîler, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi ve Osmanlı

devletlerinin hâkimiyetinde girmişlerdir. Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf, hizmetlerinden dolayı Yezidî Mahmudi Aşireti lideri Şeyh Hasan'a Van Gölü'nün doğusunu hediye etmiştir. 1433 yılında Karakoyunlu Devleti'nin yıkılmasından sonra bölgedeki Yezidîler Akkoyunlu Devleti'nin hâkimiyetine girmişlerdir (Yılmaz, 2009, s.200-201).

XVI. Yüzyılın hemen başlarında kurulan Safevi Devleti kısa sürede İran, Irak ve Anadolu'daki bazı toprakları kendi sınırlarına kattı. 1507 yılında Musul ve Bağdat topraklarını alan Safeviler, buradaki Yezidî Dunbeli ve Mahmudi aşiretlerini kontrolleri altına aldı (Guest, 2001, s.88). Safevi Devleti'nin doğuda genişlemesinden rahatsız olan Osmanlı Devleti 1514 yılında Çaldıran savaşı ile Safevileri yenilgiye uğrattı. Bu savaştan sonra bölge Osmanlı hâkimiyetine girdi. I. Selim, İran sınırıyla Dicle ve Fırat civarında bulunan Kürt beyleriyle görüşüp onları ikna ederek Osmanlı'ya bağladı. Böylece Fırat ile Zap nehirleri arasındaki bölge tamamen Osmanlı kontrolüne girdi (Pitcher, 2001, s.149-151). Daseni Aşireti başta olmak üzere bu bölgede yaşayan birçok Yezidî aşiret Osmanlı yönetimi altına girdi (Guest, 2001, s.87).

Osmanlı Devleti'nde ilk resmi nüfus sayımı II. Mahmud döneminde 1831 yılında askeri amaçla yapılmıştır. Bu nüfus kayıtlarında Osmanlı halkı Müslüman-Gayrimüslim şeklinde kaydedilmiştir (Karal, 1995, s. 17-21). Yezidî nüfusu ile ilgili bilinen ilk veriler 1895 yılındaki nüfus sayımında yer almaktadır. Bu nüfus sayımına göre Musul'daki toplam Yezidî erkek nüfus 5,358'dir (Yalçınkaya, 2015, s. 66). Hicri 1324 (M.1906-1907) yılında yapılan nüfus sayımında ise Musul eyaletindeki erkek Yezidî sayısının ciddi anlamda düştüğü görülmektedir. Zikredilen yıldaki Yezidî nüfus 2,830'dur. Nüfus sayımındaki bu düşüşün sebeplerinden biri de Yezidî ailelerin inançlarından dolayı çocuklarını askere göndermek istememeleri olabilir (Marufoğlu, 1998, s. 57-58).

Tablo 1

XVII ve XIX. Yüzyıllar Arasında Yezidî Aşiretlerin Yaşadığı Yerler (Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre)

Aşiret Adı	Eyalet / Sancak	Kaza / Nahiye / Köy	Kaynak
-	Erzurum eyaleti Beyazid sancağı	İntab / Antab?	BOA., MVL. 1052/86
-	Musul	Şeyhan nahiyesi	BOA., Y. MTV. 68/90
-	Van	Şirvi sancağı	BOA., A.{DVNSMHHM.d. 112/456
Şeyhan Yezidîleri	Musul eyaleti İmadiye sancağı	Ayn Sefne nahiyesi	BOA., İE.DH. 17/1569
Şeyhan Yezidîleri	Zor sancağı	-	BOA., A.{DVNSMHHM.d. 115/682
Sincar Yezidîleri	Musul eyaleti İmadiye sancağı	Ayn Sefne nahiyesi	BOA., A.{DVNSMHHM.d. 115/294
-	Erzurum	Hınıs Sancağı Liz nahiyesi	BOA., A.{DVNSMHHM.d. 119/885
-	İran	Hoy sancağı Şeyhzade köyü	BOA., HAT. 766/36113
-	Diyarbakir	Mardin sancağı	BOA., HAT. 240/13441
Sincar Yezidîleri	Musul	Sincar nahiyesi	BOA., MVL. 229/41
-	Rusya	-	BOA., A.}MKT.MHHM. 200/55
Hopri/Heviri? Aşireti	Musul	Silopi	BOA., BEO. 86/6418
-	Bitlis vilayeti	-	BOA., İ.HUS. 6/15
-	Van	Bargiri kazası	BOA., BEO. 189/14143
-	-	Mahmudi kazası	BOA., DH.TMIK.M. 11/14

Tablo 1

XVII ve XIX. Yüzyıllar Arasında Yezidi Aşiretlerin Yaşadığı Yerler (Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre)
(Devamı)

Aşiret Adı	Eyalet / Sancak	Kaza / Nahiyе / Köy	Kaynak
Hopri/Heviri? Aşireti	Musul	Zaho ve Cizre	BOA., DH.TMIK.M. 44/43
-	-	Erbil sancağı Mamotda köyü	BOA., DH.TMIK.M. 68/49
-	Van	Karasu nahiyе	BOA., DH.MKT. 2229/70
-	Sivas	-	BOA., DH.MKT. 457/16
-	Musul	Duhok sancağı Şeyhan nahiyesi	BOA., DH.TMIK.M. 126/49
-	Musul	Sincar'ın Semuka ve Kıran köyleri	BOA., DH.TMIK.M. 194/9
-	İran	Yezidkân köyü	BOA., DH.TMIK.M. 202/53
-	-	Zor sancağı Resulayn kazası	BOA., BEO. 2909/218157
-	-	Urfa sancağı Rumkale ve Birecik kazaları	BOA., C.ZB. 14/674
-	Diyarbakir	Şirvan	BOA., HAT. 107/4270
-	Diyarbakir	Beşiri kazası Ceniri köyü	BOA., MVL. 39/55
-	Diyarbakir	Muş sancağı	BOA., İ.MVL. 286/11312
-	Diyarbakir	Beşiri kazası Bahums nahiyesi	BOA., MVL. 315/3
-	-	Karakilise ve Eleşgirt	BOA., HR.SFR. 1.73/50
-	Diyarbakir	Mardin sancağı Midyat kazası	BOA., DH.ŞFR. 130/121
-	Diyarbakir	Mardin	BOA., DH.MKT. 990/4
-	Diyarbakir	Mardin sancağı Nusaybin kazası Habab nahiyesi	BOA., BEO. 3476/260692
-	Bitlis vilayeti Siird sancağı	Gazan kazası Bataryan köyü	BOA., A.}MKT.MHM. 495/21
-	Bitlis vilayeti Siird sancağı	Eruh kazası	BOA., DH.ŞFR. 366/179
-	Halep vilayeti	-	BOA., A.}MKT.MHM. 499/2
-	-	Hakkâri Sancağı 14 köyde meskûn	BOA., Y.EE. 139/13
-	Ma'mûretü'l Aziz	Dersim sancağı	BOA., BEO. 136/10157
-	-	Mardin sancağı Yasrin köyü	BOA., Y.A.HUS. 324/1
Dinayi Aşireti	-	Urfa Sancağı	Türkay, a.g.e., ss.27-673
Şarkıyanlı Aşireti	-	Urfa Sancağı Viranşehir	BOA., DH.MKT. 2670/55
Halıdanlı Aşireti	-	Urfa, Siverek, Viranşehir	Türkay, a.g.e., ss.27-673
Halid Uşakları Aşireti	-	Urfa Sancağı Birecik kazası	Türkay, a.g.e., ss.27-673

Sincar'daki Yezidî Aşiretler

Irak topraklarında yer alan Sincar bölgesindeki Yezidî aşiretler üç büyük koldan oluşmaktaydı. Bunlar Heverkalar, Ceneviya ve Fekiran kollarıydı. Bu üç kol oluşturan aşiret ve cemaatler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2

Sincar'daki Yezidî Aşiretler

Xwerkâlar / Heverkâlar Kolu	
Semmoka Aşireti	Mehmudi, Helifa, Vuski, Eli Cermkân ve Korkorkân cemaatleri
Cefriya Aşireti	-
Çelkân Aşireti	-
Helliciyân Aşireti	-
Duhiyân Aşireti	Golkân, Heskân ve Davudi cemaatleri
Fekirân Aşireti	-
Korkorkân Aşireti	-
Heskân Aşireti	-
Xiran / Hirân Aşireti	Hekreşiya, Şavi u Bavi, Eli Şekli, Mehme ve Zeydina cemaatleri
Mendikân Aşireti	Şehvân ve İzo'i cemaatleri
Cenewiya / Ceneviya Kolu	
Muskora Aşireti	Bavlar Cemaati
Mala Haliti Aşireti	Eldina ve Usivân cemaatleri
Mihirkân Aşireti	Estena, Eli Firra, Beşkân, Heskân ve Fekirân cemaatleri
Bekirân Aşireti	Mala Use, Hefşân ve Keyçika cemaatleri
Hebbabat Aşireti	Etto, Emer, Hadiyân ve Sini cemaatleri
Fekirânlar Kolu	
Şerkiyân Aşireti	
Dinaî Aşireti	Mala Hemo Cemaati
Mervaniyân Aşireti	Mala Cindo Cemaati
Hadiyân Aşireti	Mala Zirro Cemaati
Kopân Aşireti	Mala Uso Cemaati
Hadiyân Aşireti	

Kaynak: Lescot, 2009, s.253-264 arasındaki bilgiler ışığında oluşturulmuştur.

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere Irak topraklarındaki Sincar bölgesinde yirmiden fazla Yezidî aşiret yaşamıştır. Bu aşiretlerin bünyesinde otuz dört cemaat yer almaktadır. Tabloda adı geçen Yezidi Dinaî ve Şerkiyânlı aşiretlerine mensup bir miktar hanenin Urfa, Suruç ve Mardin civarına göç ettiği bilinmektedir

Tashih-i İhtidâ Politikası

“İhtidâ” sözcüğü “hüdâ” kelimesinin kökünden türemiş olup lügatte “doğru yolu bulmak; yol göstermek, gerçeğe ulaşmak” anlamlarına gelmektedir. İhtida eden kişiye de “Mühedi” adı verilmektedir (Köse, 2000, s. 554-558). İhtidâ kelimesi Osmanlı Türkçesinde de İslam dinini kabul eden anlamına gelen “mühtedi olmak” ve “ihtida etmek” şeklinde kullanılmıştır (Uğuz, 2019, s.777-802).

“Tashih-i ihtidâ” diğer adıyla “Tashih-i Akaid” politikası, özellikle II. Abdülhamid döneminde gayrimüslim halkın İslamlaştırılması amacıyla uygulanmış bir politikadır. Bu politikadaki temel amaçlardan biri Osmanlı reayası durumunda olan Yezidî, Dürzi, Ermeni ve Nusayri gibi toplulukların Müslüman olmalarını sağlamaktır (Köse, 2000, s. 554-558). Yezidî toplumunda ihtida hareketleri genellikle gruplar halinde olmaktadır. Bu bazen bir aşiret bazen bir köy veya kazanın toplu şekilde İslam’ı benimsemesi şeklinde meydana gelmekteydi (Kaplan, 2011, s.138).

Osmanlı toplumu içinde yer alıp ihtida edenlere çeşitli kolaylıklar, teşvik edici uygulamalar ve hoşgörülü bir yaklaşım sergilenmekteydi. 17. yüzyıl sonlarına doğru mühtedilerin arzu ettikleri toplumsal statüye ulaşmak için tashih-i ihtidâ'yı bir araç olarak kullandığı da görülmektedir (Aslan, 2015, s.203).

“*Tashih-i ihtidâ*” politikasının uygulamasında, genellikle belirli bir yol izleniyordu. İlk olarak saygın ulemadan ve yerel yöneticilerden bir “*Heyet-i nasiha*” yani nasihat kurulu oluşturuluyordu. Bu heyet İslam dinine davet edilecek topluluğun liderleriyle görüşüp onlara İslam dinini benimsemeleri için çeşitli nasihatlerde bulunuyordu. Davet edilen toplulukların liderlerine bazen nişan ve rütbeler veriliyor bazen de İstanbul’a davet edilip ev hapsinde tutuluyordu. Eğer arzu edilen sonuç alınmazsa Osmanlı merkezi idaresi “*heyet-i tedibiyye*” yoluna başvurabiliyordu (Deringil, 2014, s.23). Osmanlı Devleti, Yezidiler için sıkça ihtida politikasına başvurursa da bu siyasetin her zaman istenilen sonuçları vermediği de bilinmektedir (Gölbaşı, 2009. s.124).

Osmanlı arşivinde Yezidilere “*Tashih-i ihtidâ*” politikasının uygulandığına dair birçok belge bulunmaktadır. 18 Mayıs 1891 tarihinde Binbaşı Abdülkadir başkanlığında bir “*Heyet-i nasiha*” oluşturularak Yezidilerin İslam’ı benimsemeleri ve askerlik vazifelerini yerine getirmeleri amacıyla Şeyhan bölgesine gönderilmiştir. Bu heyet kararın bölgedeki Yezidi halk tarafından olumlu karşılandığını fakat Yezidi liderlerin bu konuda işbirliğine yanaşmadıklarını İstanbul’a bildirmiştir. Bu doğrultuda Yezidi reisi olan Mir Mirza’nın sürgün edilmesi istenmiştir. Temmuz-Ağustos 1892 tarihinde Ömer Vehbi Paşa komutasındaki birlikler Şeyhan’daki bazı Yezidi köylerine akınlar yapmış ve birçok kişiyi cezalandırmıştır. 19 Ağustos 1892 tarihinde Ömer Vehbi Paşa, Şeyhan İdare Meclisi’ni toplamış ve halka açık bir törenle Yezidi liderlerini İslam’a davet etmiştir. Liderlerden bazıları teklifi reddetmiş olsa da Mir Ali Bey ve ona bağlı haneler İslamiyet’i kabul etmişlerdir (Deringil, 2014, s.23-24).

13 Haziran 1907 tarihli arşiv belgesine göre Hakkâri sancağındaki Mahmudi kazasında yaşayan Yezidi aşiretinin Müslüman olduğu ve bunların nüfus kütüklerine “*Müslüman*” ibaresinin yazılması gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca bu aşiretten de Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki diğer Müslüman aşiretler gibi bir Hamidiye alayının teşkil edilmesi istenmiştir (BOA., DH.TMIK.M. 249/33).

“*Tashih-i Akaid*” politikası doğrultusunda yerel idareciler bazen merkezi idareden eğitim materyalleri ve insan kaynağı talebinde bulunmuşlardır. Örneğin 11 Ekim 1892 tarihli arşiv belgesine göre Musul’a bağlı Şeyhan nahiyesinde tashih-i akaid eden Yezidi aşiret mensuplarının ve çocuklarının eğitilmesi için Kuran-ı Kerim, Elifba cüzleri ve İslam akaidine uygun kitaplar gönderilmesi istenmiştir (BOA., Y. MTV. 68/90). 13 Mayıs 1893 tarihli diğer bir arşiv belgesine göre Musul’da yaşayan Yezidi aşiretlerine tashih-i akaidi için müderris gönderildiği ve bu müderrislerin maaşlarının Maarif Sandığı’ndan ödenmesi gerektiği ifade edilmektedir (BOA., MF.MKT. 168/44).

Siird’e bağlı Garzan kazasındaki Bataryan köyünde yaşayan Yezidiler 10 Kasım 1887 tarihli belgeye göre İslamiyet’i kabul etmişlerdir. Köydeki Yezidilerin Müslüman olması üzerine köye bir mescit ve okul inşa edilmesi istenmiş ve bunun için yeterli miktarda para gönderilmesi talep edilmiştir (BOA., MV. 26/2). İdari birimlerce yapılan resmi yazışmalar neticesinde köye mescit ve okul yapılmasına izin verilmiş ve gerekli ödemeler yapılmıştır (BOA., A.}MKT.MHM. 495/21).

14 Ekim 1890 tarihli diğer bir belgeye göre Bitlis eyaleti dâhilinde yer alan Siird sancağına bağlı Garzan kazasındaki Batri köyünün Yezidi sakinleri İslamiyet’i kabul etmişlerdir. Köydeki Yezidilerin Müslüman olması üzerine köye bir mescit ve okul inşa edilmesi istenmiştir (BOA., HH.İ.78/63). Yine Yezidi taifesinden olan Bastaki (BOA., HH.İ. 78/63) ve Patrak adlı köylerde oturan halk ekseriyetle İslamiyet’i benimseyerek Müslüman olmuştur (BOA., İ.DH. 1248/97775).

26 Ağustos 1892 tarihli belgeye göre İslam’ı kabul eden Yezidi aşiret reislerinden Mirza Bey’e mir-i mirânlık, Ali, Hamza ve Hüseyin beylere de mir-i ümerâlık rütbelerinin verilmesi ve bu kişilere maaş bağlanması Meclis-i Vükela tarafından kararlaştırılmıştır (BOA., MV. 71/10). Bunlardan Ali Bey, kendisinin ve aşiretinin İslam’ı

kabul ettiğini söylese de sonradan hükümet aleyhine faaliyetlerde bulunduğu için Kastamonu'ya zorunlu iskâna tabi tutulmuştur (BOA., Y.A.HUS. 267/24). Daha sonra kendi isteğiyle Kastamonu'dan Sivas'a nakledilmiş ve maaşının da Sivas vilayet hazinesi tarafından ödenmesi kararlaştırılmıştır (BOA., BEO. 158/11833). Diğer bir arşiv belgesinde Ali Bey'in sağlık nedenleriyle sıcak bir yerde yaşaması gerektiği belirtilmiş ve bu doğrultuda Musul'a gönderilmesi talep edilmiştir (BOA., Y..PRK.BŞK. 34/83). Arşiv kayıtlarından Ali Bey'in bu talebinin kabul edilmediği anlaşılmaktadır. 20 Ağustos 1894 tarihli arşiv belgesine göre Ali Bey'in annesi oğlunun affını isteyerek Musul'a gönderilmesini talep etmiştir. Yetkililerce yapılan yazışmalar neticesinde Ali Bey'in Sivas'ta kalmasının daha uygun olacağı kararı alınmıştır (BOA., DH.MKT. 273/25). Üç gün sonra Dâhiliye Nezareti tarafından gönderilen yazıda Sivas'ta bulunan Ali Paşa'nın Kastamonu'ya gönderilmesinin daha münasip olacağı belirtilmektedir (BOA., BEO. 461/34563). Ancak yapılan yazışmalarda Ali Bey'in Sivas'ta kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim 9 Aralık 1895 tarihinde Sivas'ta ikamet eden ve affını isteyen Ali Paşa'nın memleketi Musul'a iade edilmesinde bir sakınca olup olmadığı Musul valiliğine sorulmuştur (BOA., DH.MKT. 2072/67). 25 Kasım 1897 tarihli yazıda Ali Paşa'nın memleketine gönderilmesinin uygun olmadığı belirtilmektedir. Aynı yazıda Yezidî reislerinden Mirza Paşa ve kardeşlerine verilen maaşın kesilmesi istenmiştir (BOA., DH.MKT. 2085/102). Sonraki yıllarda yapılan yazışmalarda Ali Paşa'nın affedilerek Musul'a gönderildiği, Musul'da faydalı işler yaptığı için de kendisine beşinci rütbeden bir adet mecidi nişanı verildiği anlaşılmaktadır (BOA., DH.ŞFR. 340/41).

Osmanlı topraklarında yaşayan bazı Yezidîlerin evlenme yoluyla da din değiştirdikleri şer'iyye sicilleri ve arşiv belgelerinde sıkça görülmektedir. Örneğin, 1852-1855 tarihli ve 205-1 numaralı Urfa Şer'iyye Sicilinde bu durum dile getirilmektedir. Sicildeki 7 Ekim 1855 tarihli belgede Yezidî Şarkiyânlı Aşireti'nden "*Hemşi*" isimli kadının İslâm dinini kabul ettiği ve adını "*Aişe*" olarak değiştirip "*Haso bin Ali Seyyido*" ile evlendiği ifade edilmektedir (Korkmaz, 2006, s. 140).

Yine 1856-1865 tarihli ve 205-2 numaralı Urfa Şer'iyye Sicilinde 26 Haziran 1859 tarihli davada Şarkiyânlı Aşireti'nden olup Yezidî olan "*Meso bin Evso Veledi Tanu*" isimli erkek İslâm dinini kabul ederek adını "*Muhammed*" olarak değiştirmiş ve "*Derviş veledi Eysa*" ile evlenmiştir (Cide, 2007, s. 263).

14 Haziran 1909 tarihli arşiv belgesinde Midyatlı iki Yezidî kadının Molla Resul ve Ferik Emin Paşa adlı kişilerle evlenip, İslâm'ı kabul ettiği ve bu kızların Hamidiye Binbaşısı Hüseyin Kanco'nun kızları olduğu belirtilmektedir (BOA., DH.MKT. 2843/39).

Yezidî Aşiretlerin Çıkardığı Ayaklanmalar

Abdaloğlu İsmail İsyanı

1712 tarihli arşiv belgesine göre Erzurum eyaletine bağlı Hınıs sancağındaki Liz adlı mahalde ekrâd taifesinden olup Roziki / Rojikân Aşireti'ne mensup olan Abdaloğlu İsmail adlı kişi dört yüz adamı ve çevresinde bulunan Yezidî aşiretleri etrafına toplayarak civar köy ve nahiyelere saldırmıştır. Buralarda birçok katliam ve yağma gerçekleştirmiştir. Erzurum valisi durumu Dersaadet'e bildirmiş ve tedbir alınmasını istemiştir. Erzurum valisinin bu talebi Divan'da görüşülmüş ve olay mahalline bir heyet gönderilmiştir. Bu heyetin yaptığı incelemelerde eşkıyaların bölge halkına büyük zararlar verdiği tespit edilmiştir (BOA., A.{DVNSMHHM.d. 119/892). Bu durum üzerine Erzurum valisine bu isyanı bastırma görevi verilmiş ve çevrede bulunan Çıldır Beylerbeyi İshak Paşa'ya (BOA., A.{DVNSMHHM.d. 119/886), Karahisar-ı Şarki sancağı mutasarrıfı Ebubekir Paşa'ya (BOA., A.{DVNSMHHM.d.119/888), Kars beylerbeyi İbrahim Paşa'ya (BOA., A.{DVNSMHHM.d. 119/887), Micingerd sancakbeyi Seyyid Yahya'ya (BOA., A.{DVNSMHHM.d. 119/890), Malazgird sancakbeyi Şeref'e (BOA., A.{DVNSMHHM.d. 119/889), Kiğı sancakbeyi Ahmed'e (BOA., A.{DVNSMHHM.d. 119/891), Erzurum eski valisi Ali Paşa'ya (BOA., A.{DVNSMHHM.d. 120/200), Trabzon valisi vezir Abdullah Paşa'ya

(BOA., A.{DVNSMHHM.d. 120/199) Bitilis hâkimine (BOA., A.{DVNSMHHM.d. 119/893), Pasin sancağına (BOA., A.{DVNSMHHM.d. 119/892) ve Bayezid sancakbeyine (BOA., A.{DVNSMHHM.d. 119/894) askerleriyle birlikte Erzurum valisine yardıma gitmeleri konusunda emirler gönderilmiştir.

15 Temmuz 1712 tarihli belgeye göre isyancılar askeri birliklerin üzerlerine geldiğini haber alınca buldukları bölgeden firar edip Beyazid sancağına kaçmışlardır. Beyazid sancakbeyine gönderilen emirde bu kişilerin tespit edilmesi durumunda yakalanarak Erzurum valisine teslim edilmesi istenmiştir (BOA., A.{DVNSMHHM.d. 119/894).

Bu isyanın bastırılması için görevlendirilen Erzurum valisi Ali Paşa da isyanı bastırma sırasında birçok köye zarar vermiş ve ahaliye zulüm etmiştir. Bu durum üzerine görevden alınmış ve Trabzon'da yargılanması istenmiştir (A.{DVNSMHHM.d. 120/199).

Mirza Kuçek İsyanı

28 Haziran 1893 tarihli arşiv belgesine göre Sincar'daki Yezidî taifesinden olan Mirza Kuçek adlı şahıs kendisinin Yezidîlerin ruhani lideri olduğunu ve bu sebepten dolayı Yezidî aşiretlerin kendi etrafında toplanması gerektiğini belirterek çevrede bulunan Arap kabilelere saldırmıştır. Mirza Kuçek'in gerçekleştirdiği bu saldırıların bir sebebi de Musul valiliğini istemesidir (Lescot, 2009, s.113) . Onun bu durumunu haber alan mahalli idareciler durumu merkeze bildirmiş ve gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir (BOA., BEO. 228/17065). Bu durum üzerine Hamidiye Süvari Alayları, Dördüncü Ordu Müşirliği ve Musul valiliğinin gerekli tedbirleri alması istenmiştir (BOA., Y.A.HUS. 277/16). Ayrıca bir gün sonra Bekir Paşa komutasında Musul livasındaki Redif birliklerinin Sincar'a sevk edilmesi istenmiştir (BOA., Y.MTV. 79/101). Bekir Paşa isyanı bastırma amacıyla üç tabur asker ile Sincar'a gitmiştir (BOA., Y.A.HUS. 277/123). Devlet yetkilileri bu isyanı bastırma amacıyla bir taraftan askeri tedbirler alırken diğer taraftan da Yezidîlerle aynı dili konuşan, onların gelenek ve göreneklerinden anlayan hatırı sayılır kişileri de nasihatle bulunmaları için Sincar'a göndermişlerdir (BOA., İ.HUS. 15/64). Bu kişilerden biri de Musul Belediye reisi Hacı Emin Efendi'dir (BOA., DH.MKT. 110/11). Gönderilen kişilerin nasihat ve girişimleri neticesinde sorun büyük oranda çözüme kavuşturulmuşken Bekir Paşa'nın, vilayet merkezindeki yetkililere haber vermeden emrindeki askerlerle birlikte Berkan ve Mezkan adlı Yezidî köylerine saldırması olayların yeniden büyümesine neden olmuştur (BOA., DH.ŞFR. 161/112). Bekir Paşa, Yezidî aşiretlerle giriştiği bu mücadelede bozguna uğramış ve birçok kayıp vererek Beldi köyüne çekilmiştir (BOA., DH.MKT. 152/6). Bu olaylar sonrasında merkezi hükümet ve mahalli idarenin tavsiyeleri doğrultusunda yeniden bir heyet oluşturulmuş ve Sincar'daki Yezidî aşiretlere nasihatlerde bulunmaları için bölgeye gönderilmiştir (BOA., BEO. 302/22610). İsyancıların nasihatler neticesinde silahlarını bırakmamaları durumunda askeri güç kullanılarak olayın sonlandırılması istenmiştir (BOA., BEO. 312/23350). Bu nasihatler de etkili olmamış olacak ki bir süre sonra Musul valiliğince seyyar askeri birliklerin oluşturulması ve bu birliklerin isyanı bastırması için bölgeye gönderilmesi talep edilmiştir (BOA., Y.PRK.BŞK. 34/82). Arşiv kayıtlarından isyanın bastırıldığı ve Mirza Kuçek'in yakalandığı anlaşılmaktadır. Nitekim 7 Şubat 1894 tarihli arşiv belgesinde Mirza Kuçek'in Mirliya Bekir Paşa marifetiyle Musul'a gönderilmesi istenmiştir (BOA., MV. 79/3). Kısa bir süre sonra da Mirza Kuçek, Musul hapishanesine konmuştur (BOA., BEO. 391/29321). Onun Yezidîler arasında sevilmesi ve Yezidîlerin onu ruhani bir lider olarak görmelerinden dolayı taraftarlarının Musul hapishanesini basıp Mirza Kuçek'i kaçıracağını düşünen idareciler böyle bir durumun yaşanmaması için Sivas'a nakledilmesini istemişlerdir (BOA., BEO. 391/29315).

Milli Aşireti ile Yezidî Aşiretlerin İskân Bölgesinden Firarı

22 Mart 1728 tarihli arşiv belgesinde Rakka eyaletine iskân edilen Milli Aşireti'ne bağlı aşiretlerin Yezidî aşiretlerle birlikte iskân bölgelerinden firar ettiği, bu firarilerin Erzurum ve çevresindeki dağlara kaçtığı, yolları üzerindeki köyleri yağmaladıkları ve bu köylerdeki birçok kişiyi de öldürdükleri ifade edilmektedir (BOA., A.{DVNSMHHM.d. 134/1291). Merkezi hükümet iskân bölgelerinden firar eden bu aşiretlerin tekrar iskân

bölgelerine gönderilmeleri ve suça karışmış olanların cezalandırılmasını istenmiştir. Bu asilerin yakalanması ve iskân bölgesine geri gönderilmesi amacıyla 22 Mart 1822 tarihinde Rakka beylerbeyi ile Ruha kadısına (BOA., A. {DVNSMHHM.d. 134/1290}), Diyarbekir valisi ile Amed mollasına (BOA., A. {DVNSMHHM.d. 134/1290}), Mardin voyvodası ile kadısına (BOA., A. {DVNSMHHM.d. 134/1292}) ve Erzurum mollası ile Erzurum mütesellimine (BOA., A. {DVNSMHHM.d. 134/1293}) emirler gönderilmiştir.

Musul Valisi Abdülbaki Paşa'nın Öldürülmesi ve Sonrasındaki Gelişmeler

28 Nisan 1787 tarihli arşiv belgesine göre Musul valisi Abdülbaki Paşa, Musul'a yakın bir yerde Simavioğlu adında bir Yezidi lider ve yanındaki üç-beş yüz adamı tarafından öldürülmüştür. Merkezi hükümet bu olaya karışanların bir an önce yakalanarak cezalandırılmasını istenmiştir (BOA., HAT. 27/1294).

Sonraki yıllarda da Sincar bölgesindeki Yezidi aşiretler Milli Aşireti aleyhine Ali el Ubeyd Aşireti ile anlaşmış ve kuzeye doğru saldırılar gerçekleştirmiştir (BOA., HAT. 83/3430). Bu saldırıların engellenmesi amacıyla üzerlerine Bağdat valisi Süleyman Paşa gönderilmiştir. Süleyman Paşa'nın birlikleri Ali el Ubeyd Aşireti'ni ve onlarla anlaşan Yezidi aşiretleri bozguna uğratmış, beş yüz civarında Yezidi'yi öldürmüş ve bu Yezidi aşiretleri yönlendiren yetmiş dört liderin de başını keserek İstanbul'daki Bab-ı Hümayun'a göndermiştir (BOA., HAT. 83/3430).

2 Mayıs 1802 tarihinde Sincar'daki Yezidilerin yeniden ayaklanma tehlikesi ortaya çıkmıştır. Bu olayın bastırılması görevi Bağdat valisi Ali Paşa'ya verilmiştir. Bağdat valisi Ali Paşa tarafından Sincar Dağı ve çevresindeki Yezidi aşiretlerin bölge halkının güvenliğini tehdit etmemeleri amacıyla bazı tedbirler alınmıştır. Bu doğrultuda başkaldıranların mezra ve evleri yakılmış, firar edenlerin hiçbir yerde iskân edilmemeleri istenmiştir (BOA., HAT. 41/2088).

Rusya Topraklarındaki Yezidi Aşiretler ve Sınır İhlalleri

22 Kasım 1860 tarihli belgeye göre Rusya topraklarda yaşayan bir miktar Yezidi Osmanlı sınırları dahilindeki Bayezid sancağına yerleşmiştir (BOA., A. {MKT.MHM. 200/55}). Bunların bir kısmı askerlik yapmak istemedikleri için tekrardan Rusya tarafına geçmişlerdir. Fakat bir süre sonra tekrar Bayezid sancağına dönmelerine izin verilmesi durumunda askerlik için belli bir miktar para ödeyebileceklerini ifade ederek Osmanlı tarafına geçmek istemişlerdir (BOA., A. {MKT.MHM. 351/6}). Onların bu talebi yetkili birimlerce olumlu karşılanmış ve geri dönmelerine izin verilmiştir (BOA., A. {MKT.MHM. 353/66}).

Rusya tarafında kalan Yezidi aşiretler bazen sınırları aşarak güneyde bulunan Bayezid sancağına inmiş ve burada çeşitli asayişsizlikler meydana getirmişlerdir. Bu asayişsizlikler birçok kez Rus Hariciye Nezareti'ne bildirilmiş olmasına rağmen yine de durdurulamamıştır. Nitekim 01 Ağustos 1883 tarihli belgeye göre Rusya'daki Yezidi aşiretler sınırı geçerek hayvanlarını Beyazid sancağındaki Adakent köyü otlaklarında otlatmış ve Osmanlı askerleriyle çatışmışlardır. Osmanlı Hariciye Nezareti durumu Rusya'nın Petersburg Sefareti'ne bildirmiş ve gerekli tedbirlerin alınmasını istenmiştir. (BOA., HR.TH. 47/50).

2 Eylül 1886 tarihli diğer bir arşiv belgesine göre Rusya'daki Yezidi aşiretler bir kez daha sınırı ihlal ederek Osmanlı topraklarına girmiş ve bölgedeki Celali Aşireti ile çarpışmışlardır. Bu çarpışma sırasında iki taraftan da birçok kişi ölmüştür (BOA., Y.MTV. 23/13).

Rusya'dan gelip Osmanlı topraklarına yerleşen Yezidi aşiretlerin bir kısmı 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nde Rusya'yı desteklemiştir. Osmanlı aleyhine hareket eden Yezidilerin bir kısmı sonraki yıllarda yeniden Rusya tarafına göçmüştür. Bu duruma Karakilise ve Eleşkirt Yezidileri (BOA., HR.SFR.1. 73/50) ile Beyazid sancağındaki Yezidiler örnek gösterilebilir. Bayezid sancağından Rusya'ya göç eden Yezidilerden kalan araziler Muhacirun Komisyonun'a devredilmiştir (BOA., DH.MKT. 1373/37).

30 Aralık 1893 tarihli belgeye göre 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra Rusya'ya giden Yezidilerin bir kısmı sonradan tekrar Osmanlı topraklarına dönmek istenmiştir. Yaveri ekrem Şakir Paşa tarafından 30 Aralık

1893 tarihinde gönderilen yazıda geri dönen Yezidilerin Rusya tarafından siyasi amaçlarla gönderildiği ve bu kişilerin yurda girmelerinin yasaklanması gerektiği belirtilmiştir (BOA., Y.EE. 139/70). Şakir Paşa'nın bu talebi ilgili birimlerce kabul edilmiş ve Rusya'dan geri dönen Yezidilerin yurda girmesi yasaklanmıştır (BOA., İ.HUS. 19/62). İskan talepleri kabul edilmeyen bu Yezidi aşiretlerin arazilerine Kars muhacirleri iskân edilmiştir (BOA., Y.A.HUS. 290/7).

Sonuç

Osmanlı Devleti çok uluslu bir yapıya sahipti. Bu çok uluslu yapıyla birlikte devlet sınırları içinde farklı inançlara inanan birçok topluluk da bulunuyordu. Bu topluluklardan birisi de araştırma konumuz olan Yezidilerdi.

Yezidiler, yoğun olarak Irak'ta Musul'un kuzeydoğusundaki Şeyhan ve özellikle de bu kentin batısında bulunan Sincar'da bölgesinde yaşamışlardır. Yezidiler, sırasıyla Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi ve Osmanlı devletlerinin hâkimiyetinde girmişlerdir. Yapılan arşiv araştırmalarında ve incelenen birçok eserde XIX. Yüzyılda Yezidi toplumunun daha çok Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Irak, Suriye, İran ve Rusya topraklarında yaşamış olduğu tespit edilmiştir. Belirtilen yüzyılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Irak ve Suriye toprakları Osmanlı Devleti'nin kontrolündeydi. Bu topraklarda yaşayan Yezidi aşiretlerin bir kısmı yerleşik hayata geçmiş olsa da ciddi bir miktarının konargöçer olduğu ve hayvancılıkla uğraştığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.

Zikredilen bölgelere hâkim olan Müslüman ve Hristiyan devletler Yezidi aşiretlere kendi inançlarını kabul ettirmek istemiş ve bu doğrultuda çeşitli politikalar uygulamışlardır. Bu politikalardan biri de Tashih-i ihtidâ politikasıdır. Osmanlı Devleti'nde uygulanan bu politika ile birçok Yezidi, Nusayri, Ermeni ve Dürzi İslam'ı kabul etmiş ve Müslüman olmuştur. Sincar'daki bazı Yezidi aşiretlerin bu politika doğrultusunda İslam'ı benimsediği görülmektedir. Osmanlı Devleti ihtida politikasını takip ederken ilk başta Yezidi aşiretlere saygın ulemadan ve yerel yöneticilerden bir "*heyet-i nasiha*" gönderiyordu. Bu heyet Yezidi liderleriyle görüşüp onları İslam dinine davet ediyordu. Davet edilen toplulukların liderlerine bazen maaş bağlıyor bazen de nişan ve rütbelere veriyordu. İslam'ı kabul etmeyenlerin bir kısmı İstanbul'a davet edilip ev hapsinde tutuluyor bir kısmını da farklı şehirlere sürgün ediyordu. Bu doğrultuda İslam'ı kabul eden Yezidi aşiret reislerinden Mirza Bey'e Meclis-i Vükela tarafından mir-i mirânlık rütbesi, Ali, Hamza, Hüseyin beylere de mir-i ümerâlık rütbesi verilmiş ve maaş bağlanmıştır. Bunlardan Ali Bey, kendisinin ve aşiretinin İslam'ı kabul ettiğini söylese de sonradan hükümet aleyhine faaliyetlerde bulunduğu için Kastamonu'ya zorunlu iskâna tabi tutulmuştur.

Tashih-i ihtidâ politikasıyla Müslüman olan Yezidilere çalışmamızda yer alan Siirt'e bağlı Garzan kazasındaki Bataryan ve Batri köyleri, Hakkâri sancağındaki Mahmudi kazası, Musul'a bağlı Şeyhan nahiyesi ve Sincar bölgesindeki bazı Yezidi köyleri örnek gösterilebilir.

Osmanlı Devleti, Müslüman olan Yezidi aşiretlerin İslamiyet'i daha iyi öğrenmesi için buldukları yerlere cami ve mektepler inşa etmiş, bu mekteplere muallimler göndermiştir. Gönderilen muallimlerin maaşları devlet tarafından karşılanmıştır. Bu doğrultuda Musul'a bağlı Şeyhan nahiyesinde tashih-i akaid eden Yezidi aşiret mensupları ve çocuklarının eğitilmesi için Kuran-ı Kerim, Elifba cüzleri ve İslam akaidine uygun kitaplar gönderilmesi istenmiştir. Yine Siird'e bağlı Garzan kazasındaki Bataryan ve Batri köylerinde yaşayan Yezidilerin İslamiyet'i kabul etmesi üzerine bu köylere bir mescit ve okul inşa edilmiştir.

Araştırmamızda da görüldüğü üzere Abdaloğlu İsmail ve Mirza Kuçek gibi bazı Yezidi aşiret reisleri Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmış ve bazıları da Rusya ile işbirliği yapmıştır. Adı geçen ayaklanmalar neticesinde Doğu Anadolu ve Sincar bölgelerinde sosyal ve iktisadi denge bozulmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde bazı Yezidi aşiretlerin Osmanlı aleyhine Rusya ile işbirliği yaptığı arşiv belgelerinde görülmektedir. Osmanlı yöneticileri Rusya ile işbirliği yapan bu Yezidi aşiret ve mensuplarının ülkeye girmesini yasaklamıştır. Bu doğrultuda Yaveri ekrem Şakir Paşa tarafından 30 Aralık 1893 tarihinde gönderilen yazıda Osmanlı

topraklarına geri dönen Yezidilerin Rusya tarafından siyasi amaçlarla gönderildiği ve bu kişilerin yurda girmelerinin yasaklanması gerektiği belirtilmiştir. Şakir Paşa'nın bu talebi ilgili birimlerce kabul edilmiş ve Rusya'dan geri dönen Yezidilerin yurda girmesi engellenmiştir.

Kaynakça

- Abca, Y. (2006). *Yezidilik ve Osmanlı yönetiminde Yezidiler*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir.
- Ahmet Teymûr Paşa. (2008). *Arap kaynaklarına göre Yezidiler ve Yezidiliğin doğuşu*, (E. Tanrıverdi, Çev.). İstanbul: Ataç Yayınları.
- Aktaş, H. (2016). *XIX. yüzyıldan XX. yüzyıl başlarına kadar Osmanlı devletinde Yezidi toplumu* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.
- Aslan, S. (2015). *Tijana Krstić, Osmanlı dünyasında İhtida anlatıları. 15. - 17. yüzyıllar*, (A. T. Şen, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Beysanoğlu, Ş. (1988). *İnançları, gelenek ve görenekleri ile Yezidiler*. Ankara: Neyir Matbaası.
- BOA., A.{DVNSMHHM.d. 115/294, H. 20 Rebiül-âhir 1118, M. 01 Ağustos 1706.
- BOA., A.{DVNSMHHM.d. 115/682, H. 20 Şa'bân 1118, M. 27 Kasım 1706.
- BOA., A.{DVNSMHHM.d. 119/885, H. 10 Cemaziye'l-ahir 1124, M. 15 Temmuz 1712.
- BOA., A.{DVNSMHHM.d. 119/886, H. 10 Cemaziye'l-ahir 1124, M. 15 Temmuz 1712.
- BOA., A.{DVNSMHHM.d. 119/887, H. 10 Cemaziye'l-ahir 1124, M. 15 Temmuz 1712.
- BOA., A.{DVNSMHHM.d. 119/888, H. 10 Cemaziye'l-ahir 1124, M. 15 Temmuz 1712.
- BOA., A.{DVNSMHHM.d. 119/889, H. 10 Cemaziye'l-ahir 1124, M. 15 Temmuz 1712.
- BOA., A.{DVNSMHHM.d. 119/890, H. 10 Cemaziye'l-ahir 1124, M. 15 Temmuz 1712.
- BOA., A.{DVNSMHHM.d. 119/891, H. 10 Cemaziye'l-ahir 1124, M. 15 Temmuz 1712.
- BOA., A.{DVNSMHHM.d. 119/892, H. 10 Cemaziye'l-ahir 1124, M. 15 Temmuz 1712.
- BOA., A.{DVNSMHHM.d. 119/893, H. 10 Cemaziye'l-ahir 1124, M. 15 Temmuz 1712.
- BOA., A.{DVNSMHHM.d. 119/894, H. 10 Cemaziye'l-ahir 1124, M. 15 Temmuz 1712.
- BOA., A.{DVNSMHHM.d. 120/199, H. 29 Şevvâl 1125, M. 18 Kasım 1713.
- BOA., A.{DVNSMHHM.d. 120/200, H. 29 Şevvâl 1125, M. 18 Kasım 1713.
- BOA., A.{DVNSMHHM.d. 134/1290, H. 10 Şa'bân 1140, M. 22 Mart 1728.
- BOA., A.{DVNSMHHM.d. 134/1291, H. 10 Şa'bân 1140, M. 22 Mart 1728.
- BOA., A.{DVNSMHHM.d. 134/1292, H. 10 Şa'bân 1140, M. 22 Mart 1728.
- BOA., A.{DVNSMHHM.d. 134/1293, H. 10 Şa'bân 1140, M. 22 Mart 1728.
- BOA., A.}MKT.MHHM. 200/55, H. 08 Cemaziye'l-evvel 1277, M. 19 Şubat 1861.

- BOA., A.}MKT.MHM. 351/6, H. 27 Şevvâl 1282, M. 15 Mart 1866.
- BOA., A.}MKT.MHM. 353/66, H. 28 Zi'l-ka'de 1282, M. 14 Nisan 1866.
- BOA., A.}MKT.MHM. 495/21, H. 29 Safer 1305, M. 16 Kasım 1887.
- BOA., A.}MKT.MHM. 499/2, H. 13 Cemaziye'l-evvel 1306, M. 03 Aralık 1892.
- BOA., BEO. 136/10157, H. 19 Cemaziye'l-ahir 1310, M. 08 Ocak 1893.
- BOA., BEO. 158/11833, H. 04 Şa'bân 1310, M. 21 Şubat 1893.
- BOA., BEO. 189/14143, H. 10 Şevvâl 1310, M. 27 Nisan 1893.
- BOA., BEO. 215/16106, H. 21 Zi'l-ka'de 1310, M. 06 Haziran 1893.
- BOA., BEO. 228/17065, H. 15 Zi'l-hicce 1310, M. 30 Haziran 1893.
- BOA., BEO. 2909/218157, H. 26 Receb 1324, M. 15 Eylül 1906.
- BOA., BEO. 302/22610, H. 19 Rebiül-âhir 1311, M. 30 Eylül 1893.
- BOA., BEO. 312/23350, H. 05 Cemaziye'l-evvel 1311, M. 14 Kasım 1893.
- BOA., BEO. 3476/260692, H. 27 Zi'l-hicce 1326, M. 20 Ocak 1909.
- BOA., BEO. 391/29315, H. 20 Şevvâl 1311, M. 26 Nisan 1894.
- BOA., BEO. 461/34563, H. 20 Safer 1312, M. 23 Ağustos 1894.
- BOA., BEO. 86/6418, H. 15 Rebiül-evvel 1310, M. 07 Ekim 1892.
- BOA., C.ZB. 14/674, H. 20 Cemaziye'l-ahir 1121, M. 29 Aralık 1893.
- BOA., DH.MKT. 110/11, H. 29 Muharrem 1311, M. 12 Ağustos 1893.
- BOA., DH.MKT. 1373/37, H. 21 Muharrem 1304, M. 20 Ekim 1886.
- BOA., DH.MKT. 152/6, H. 07 Rebiül-âhir 1311, M. 18 Ekim 1893.
- BOA., DH.MKT. 1902/42, H. 14 Cemaziye'l-evvel 1309, M. 16 Aralık 1891.
- BOA., DH.MKT. 2072/67, H. 21 Cemaziye'l-ahir 1313, M. 09 Aralık 1895.
- BOA., DH.MKT. 2085/102, H. 29 Cemaziye'l-ahir 1315, M. 25 Kasım 1897.
- BOA., DH.MKT. 2229/70, H. 26 Rebiül-evvel 1317, M. 04 Ağustos 1899.
- BOA., DH.MKT. 2670/55, H. 04 Zi'l-ka'de 1326, M. 28 Kasım 1908.
- BOA., DH.MKT. 273/25, H. 17 Safer 1312, M. 20 Ağustos 1894.
- BOA., DH.MKT. 2843/39, H. 25 Cemaziye'l-evvel 1327, M. 14 Haziran 1909.
- BOA., DH.MKT. 457/16, H. 15 Zi'l-hicce 1319, M. 25 Mart 1902.
- BOA., DH.MKT. 990/4, H. 17 Cemaziye'l-evvel 1323, M. 20 Temmuz 1905.
- BOA., DH.ŞFR. 130/121, R. 03 Temmuz 1302, M. 15 Temmuz 1886.
- BOA., DH.ŞFR. 161/112, R. 29 Eylül 1309, M. 11 Ekim 1893.

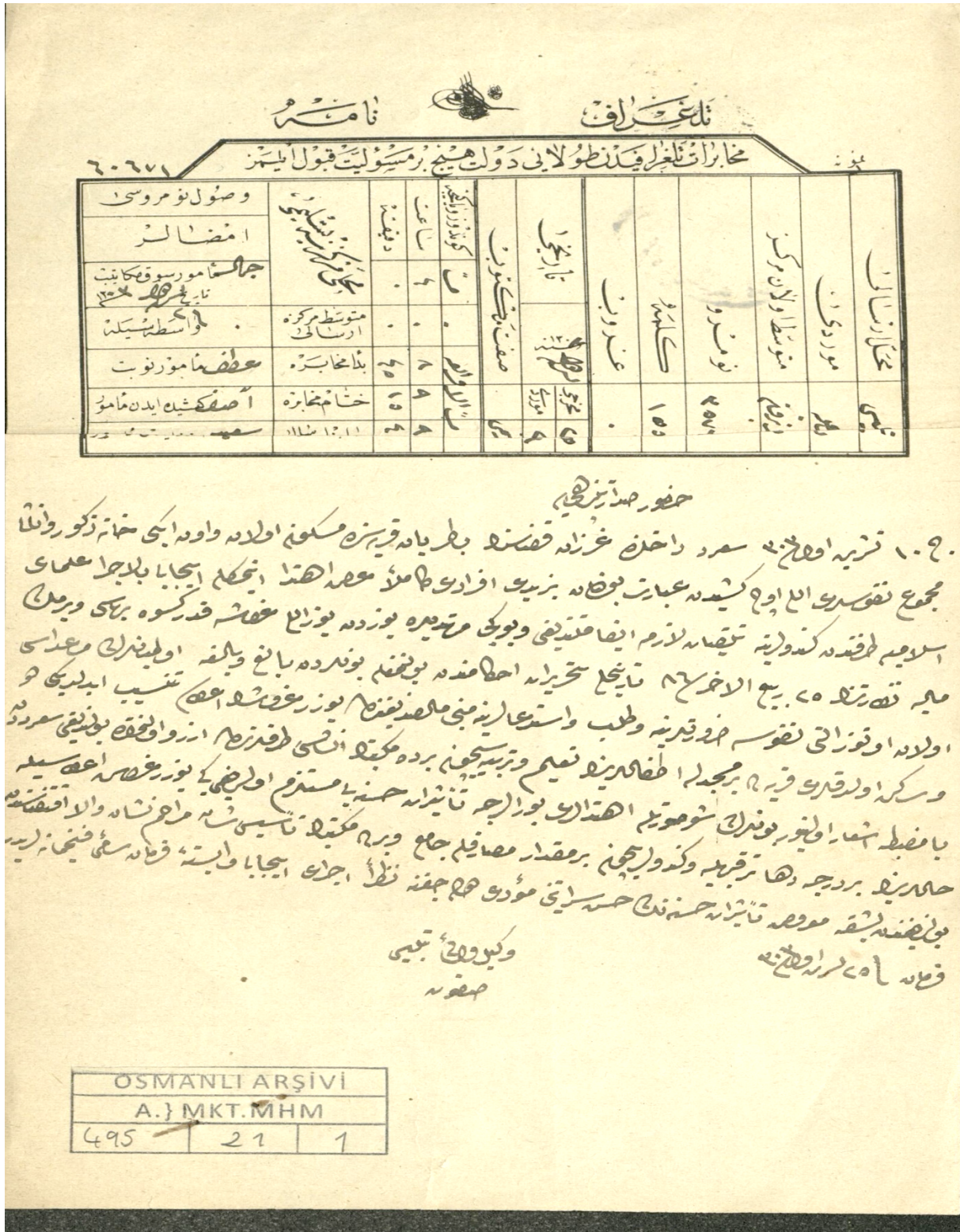
- BOA., DH.ŞFR. 340/41, R. 15 Şubat 1320, M. 28 Şubat 1905.
- BOA., DH.ŞFR. 366/179, R. 29 Haziran 1322, M. 12 Temmuz 1906.
- BOA., DH.TMIK.M. 11/14, H. 17 Safer 1314, M. 28 Temmuz 1896.
- BOA., DH.TMIK.M. 126/49, H. 29 Rebiül-evvel 1320, M. 24 Haziran 1902.
- BOA., DH.TMIK.M. 194/9, H. 11 Muharrem 1323, M. 18 Mart 1905.
- BOA., DH.TMIK.M. 202/53, H. 26 Cemaziye'l-evvel 1323, M. 29 Temmuz 1905.
- BOA., DH.TMIK.M. 249/33, H. 02 Cemaziye'l-ahir 1325, M. 13 Temmuz 1907.
- BOA., DH.TMIK.M. 44/43, H. 09 Receb 1315, M. 04 Aralık 1897.
- BOA., DH.TMIK.M. 68/49, H. 04 Zi'l-hicce 1316, M. 15 Nisan 1899.
- BOA., HAT. 107/4270, H. 29 Zi'l-hicce 1222, M. 27 Şubat 1808.
- BOA., HAT. 240/13441, H. 29 Zi'l-hicce 1210, M. 05 Temmuz 1796.
- BOA., HAT. 27/1294, H. 10 Receb 1201, M. 23 Eylül 1787.
- BOA., HAT. 41/2088, H. 29 Zi'l-hicce 1216, M. 02 Mayıs 1802.
- BOA., HAT. 766/36113, H. 15 Şevvâl 1238, M. 25 Haziran 1823.
- BOA., HAT. 83/3430, H. 09 Şevvâl 1209, M. 29 Nisan 1795.
- BOA., HAT. 83/3430, H. 29 Zi'l-hicce 1209, M. 17 Temmuz 1795.
- BOA., HH.İ. 78/63, H. 29 Safer 1308, M. 14 Ekim 1890.
- BOA., HR.SFR. 1.73/50, (Tarihsiz).
- BOA., HR.TH. 47/50, M. 01 Ağustos 1883.
- BOA., İ.DH. 1248/97775, H. 09 Rebiül-evvel 1309, M. 13 Ekim 1891.
- BOA., İ.HUS. 15/64, H. 13 Safer 1311, M. 26 Ağustos 1893.
- BOA., İ.HUS. 6/15, H. 06 Cemaziye'l-evvel 1310, M. 26 Kasım 1892.
- BOA., İ.HUS. 19/62, H. 22 Cemaziye'l-ahir 1311, M. 31 Aralık 1893.
- BOA., İ.MVL. 286/11312, H. 03 Muharrem 1270, M. 25 Ekim 1853.
- BOA., İE.DH. 17/1569, H. 29 Zi'l-hicce 1117, M. 23 Mayıs 1705.
- BOA., MF. MKT. 168/44, H. 26 Şevvâl 1310, M. 13 Mayıs 1893.
- BOA., MV. 26/2, H. 23 Safer 1305, M. 10 Kasım 1887.
- BOA., MV. 71/10, H. 02 Safer 1310, M. 26 Ağustos 1892.
- BOA., MV. 79/3, H. 01 Şa'bân 1311, M. 15 Temmuz 1893.
- BOA., MVL. 1052/86, H. 18 Zi'l-ka'de 1283, M. 24 Mart 1867.
- BOA., MVL. 229/41, H. 20 Zi'l-hicce 1265, M. 06 Kasım 1849.

- BOA., MVL. 315/3, H. 27 Muharrem 1274, M. 17 Eylül 1857.
- BOA., MVL. 39/55, H. 18 Şevvâl 1264, M. 18 Eylül 1848.
- BOA., Y. MTV. 68/90, H. 19 Rebiül-evvel 1310, M. 11 Ekim 1892.
- BOA., Y.A..HUS. 290/7, H. 02 Şa'bân 1311, M. 08 Şubat 1894.
- BOA., Y.A.HUS. 267/24, H. 07 Cemaziye'l-evvel 1310, M. 27 Kasım 1892.
- BOA., Y.A.HUS. 277/123, H. 27 Zi'l-hicce 1310, M. 12 Temmuz 1893.
- BOA., Y.A.HUS. 277/16, H. 17 Zi'l-hicce 1310, M. 02 Temmuz 1893.
- BOA., Y.A.HUS. 324/1, H. 14 Şevvâl 1312, M. 10 Nisan 1895.
- BOA., Y.EE. 139/13, H. 21 Şa'bân 1309, M. 21 Mart 1892.
- BOA., Y.EE. 139/70, H. 21 Cemaziye'l-ahir 1311, M. 30 Aralık 1893.
- BOA., Y.MTV. 23/13, H. 03 Zi'l-hicce 1303, M. 02 Eylül 1886.
- BOA., Y.MTV. 68/90, H. 19 Rebiül-evvel 1310, M. 11 Ekim 1892.
- BOA., Y.MTV. 79/101, H. 18 Zi'l-hicce 1310, M. 03 Temmuz 1893.
- BOA., Y.PRK.BŞK. 34/82, H. 18 Receb 1311, M. 25 Ocak 1894.
- BOA., Y.PRK.BŞK. 34/83, H. 18 Receb 1311, M. 25 Ocak 1894.
- Cebe R. ve Soydan E. (2010). Batman Yezidileri ve Yezidi sözlü kültürü. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1(1). 1143-1152. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/313637>.
- Cide, Ö. (2007). *205/2 numaralı Şanlıurfa şer'iyeye sicilinin transkripsiyonu ve değerlendirilmesi (Hicrî 1272-1282/Miladi 1856-1865)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Deringil, S. (2014). *İktidarın sembolleri ve ideolojileri – II. Abdülhamid dönemi (1876-1909)*. (G. Ç. Güven, Çev.). İstanbul: Doğan Kitap.
- Fırlı, E. R. (1984). Yezidilik. *Türk Ansiklopedisi: Cilt 33*, (s.441-443) içinde. Ankara: M.E.B Yayınları.
- Gölbaşı, E. (2009). "Heretik" aşiretler ve II. Abdülhamid rejimi: Zorunlu askerlik meselesi ve ihtida siyaseti odağında Yezidiler ve Osmanlı idaresi, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, 2(9). 87-156. Erişim adresi:<https://www.bkmkitap.com/tarih-ve-toplum-yeni-yaklasimlar-sayi-9?ysclid=1fl2at1hdf48500416>
- Guest, J. (2001). *Yeziler'in tarihi*. (İ. Bingöl, Çev.). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Kaplan, Y. (2011). *Günümüz Yezidiliği*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
- Karal, E. Z. (1995). *Osmanlı imparatorluğunda ilk nüfus sayımı 1831*. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.
- Korkmaz, S. (2006). *205/1 numaralı Şanlıurfa şer'iyeye sicilinin transkripsiyonu ve değerlendirilmesi (H.1269-H.1272/M.1852 -M.1855)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Köse, A. (2000). İhtidâ. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: Cilt 21*, (s. 554-558) içinde. İstanbul: TDV Yayınları.

- Lescot, R. (2009). *Yezidiler - Din tarih ve toplumsal hayat Cebel, Sincar ve Suriye Yezidileri*, (A. Meral, Çev.). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Marufoğlu, S. (1998). *Osmanlı döneminde Kuzey Irak (1831-1914)*. İstanbul: Eren Yayınları.
- Menzel, T. (1997). Yezidiler. *İslam Ansiklopedisi: Cilt 13*, (s.415-416) içinde. Ankara: M.E.B. Yayınları.
- Okçu, D. (1993). *İslam'dan ayrılan cereyanlar Yezidilik ve Yezidiler*. Van: Yerel Baskı
- Pitcher, D. E. (2001). *Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel coğrafyası*. (B. Tırnakçı, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Taşğın, A. (2013). Yezîdiyye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: Cilt 43*, (s.525-527) içinde. İstanbul: TDV Yayınları.
- Turan, A. (1989). Yezidiliğin aslı, kurucusu ve tarihçesi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 3(3), 42-82. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/omuifd/issue/20312/215679>
- Türkay, C. (2012). *Başbakanlık arşiv belgelerine göre Osmanlı İmparatorluğu'nda oymak, aşiret ve cemaatlar*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Uğuz, S. (2019). İhtida/Tashih-i itikad ve takiye tartışmaları altında Osmanlı'nın son döneminde Nusayrîler. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), 777-802. doi: <https://doi.org/10.33437/ksusbd.582846>
- Yalçinkaya, M. (2015). *Musul meselesi bağlamında Osmanlı devletinin son dönemlerinde Yezidiler*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- Yılmaz, D. (2009). *Güneş'e secde eden halk Yezidiler*. İstanbul: Asi Kitap.

Ekler

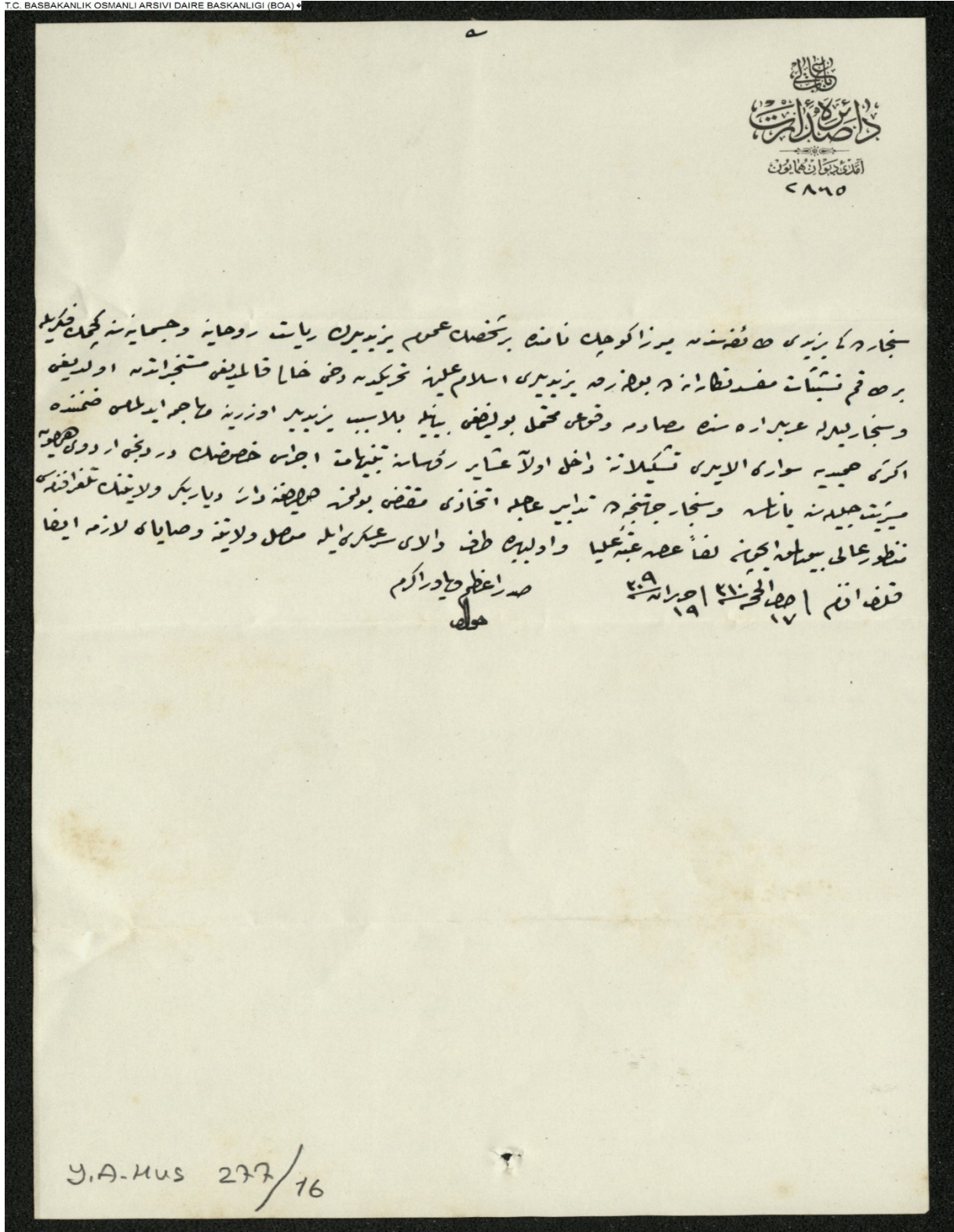
Ek-1: Siird Sancağına Bağlı Garzan Kazasındaki Bataryan Köyünün İslam Dinini Kabul Ettiğine Dair. (BOA. A.}MKT. MHM. 495/21, H.29.02.1305)

A.}MKT.MHM.00495.00021.001

Ek-2: Sincar Yezidilerinden Mirza Kuçek'in, Yezidilerin Ruhani ve Cismani Lideri Olduğunu İlan Edip Ayaklanmasına Dair. (BOA. Y.A.HUS. 277/16/1, H.17.12.1310;)

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BAKANLIĞI (BOA)

Y.A.HUS.00277.00016.001

Extended Abstract

Purpose

This study aims to identify the Yazidi tribes that lived within the borders of the Ottoman Empire in the XIXth century in the light of archival documents and to provide researchers with information about the beliefs of these tribes, their populations, the regions they lived in, the uprisings they organised and the disturbances they caused. In addition, it is to provide information about how the Ottoman Empire tried to control these tribes and which policy it followed to make the Yazidi tribes accept Islam.

Design and Methodology

In the study, the historical research method, sampling method and document-content analysis technique were used among qualitative research methods. In the qualitative research method, in order to provide reliable and concrete solutions to the problems identified about the researched subject, it is necessary to collect documents meticulously, analyse them carefully and interpret and analyse them. In this direction, the sections on Yazidi tribes, their populations, the places where they lived, their relations with the state and the surrounding tribes in Ottoman archival documents covering the XIXth century, kadi notebooks and research-study works were identified, and these sections were analysed after careful analysis and presented to the service of the scientific world.

Although some studies have been conducted on Yazidis in the literature, it has been determined that some important Ottoman archival documents related to the tribes have not been used in these studies. It is thought that these archive documents, which have been identified and transcribed and evaluated by us, will contribute to the field.

Findings

According to archival research and many analysed works, it has been determined that the Yazidi community lived mostly in Eastern and Southeastern Anatolia, Iraq, Syria, Iran and Russia in the XIXth century. In the mentioned centuries, Eastern and Southeastern Anatolia, Iraq and Syria were under the control of the Ottoman Empire. Although some of the Yazidi tribes living in these lands have settled down, it is understood from the archive documents that a significant amount of them were nomadic and engaged in animal husbandry.

The Muslim and Christian states that dominated the aforementioned regions wanted the Yazidis to accept their beliefs and implemented various policies in this direction. One of these policies is the Correction of Belief (Tashih-i ihtidâ) policy. With this policy implemented in the Ottoman Empire, many Yazidis, Nusayris, Armenians and Druze accepted Islam and became Muslims. Bataryan and Batri villages of Siirt, which are included in our study, can be given as examples of Yazidi villages that became Muslim.

The Ottoman Empire opened mosques and schools for the Yazidi tribes to learn Islam better and sent teachers to these schools in order to teach religious principles to the people better. The salaries of these teachers were paid by the state.

As seen in our research, some Yazidi tribal chiefs such as Abdaloğlu İsmail and Mirza Kuçek rebelled against the Ottoman Empire and some of them collaborated with Russia. As a matter of fact, it is seen in the archival documents in the research that some Yazidi tribes collaborated with Russia against the Ottoman Empire during the Ottoman-Russian War of 1877-1878.

Research Limitations

In the research, subject, place and time limitations were applied. There are different reasons for this. Having lasted 622 years, the Ottoman Empire had a multinational structure. In this multinational structure, there were many nations such as Turks, Kurds, Arabs, Greeks, Serbs and Bosnians. In addition, within the borders of the state, there were different religions such as Islam, Christianity, Judaism and Yazidism, and sects such as Sunni-Shia, and Catholic-Orthodox-Protestant. It is quite difficult to deal with, research and analyse all these nations, religions and sects in the Ottoman Empire in a research article. For this reason, the research is limited to the Yazidi tribes as a subject, to the Ottoman lands as a place and to the XIXth century as a time.

Implications (Theoretical, Practical and Social)

Researchers who study Yazidi tribes and Yazidi beliefs should have a certain knowledge about the beliefs, culture and traditions of this community in order to evaluate the events from an objective point of view. Otherwise, subjective evaluations are inevitable.

While examining the research topic, the research and review works in the literature should be carefully reviewed, academic theses on Yazidism should be examined and Ottoman archive documents should be transcribed and analysed.

While analysing the Ottoman archive documents, it was found that the officials working in the State Archives Presidency, who read and classified the documents, misread some tribal names and place names. For this reason, researchers are advised to carefully check the tribal and place names in Ottoman archive documents.

Originality/Value

In order for this research, which covers the XIXth century, to be original and to contribute to the literature, the Ottoman Archive within the Presidency of State Archives was visited and the archival documents related to the subject were identified, examined and classified. The classified documents have been carefully translated into modern Turkish and then made available to researchers.

The fact that the research is mainly based on Ottoman archival documents increases the originality of the study on the one hand, and on the other hand, it is important in terms of reflecting the state-society-individual relations in the periods when the events took place.

It is thought that a researcher who analyses this study will obtain important information about where the Yazidi tribes lived in the XIXth century, their population, their beliefs, and their relations with the state and the surrounding tribes.

Araştırmacı Katkısı: Mehmet Nuri ŞANDA (%100).

Otel Endüstrisinde McDonalddlaşma ve Disneyleşme: Tatil Otelleri Üzerine Kavramsal Bir Değerlendirme ¹

H. Kader ŞANLIÖZ ÖZGEN ²

Başvuru Tarihi: 13.09.2022

Kabul Tarihi: 12.02.2023

Makale Türü: Derleme

Öz

Bu çalışmanın amacı, modern üretim, tüketim ve kültür pratiklerini değerlendiren yaklaşımlar arasında olan ve sosyoloji araştırmacısı George Ritzer tarafından ortaya koyulan McDonalddlaşma ve Disneyleşme kavramlarını otel endüstrisi bağlamında incelemek ve bu kavramları endüstrinin ve alışkanlıkların sürdürülebilir gelişimi açısından akademik mecrada tartışmaya açmaktır. Ritzer, endüstriyel toplum dinamiklerini McDonalddlaşma kavramı ile açıklarken, Disneyleşme kavramını da tartışarak modern toplum tespitlerini bu iki temel üzerinden yöneltmektedir. Bu tespitler doğrultusunda bu çalışmada McDonalddlaşma ve Disneyleşme perspektifinden otel endüstrisinin günümüzdeki hacmine ulaşmasını sağlayan bir örnek olarak her şey dahil hizmet veren tatil otelleri irdelenmektedir. Çalışmanın odağı, Türkiye’de otel kapasitesi ve yoğunluğu, otellerde kalış ve geceleme sıklığının en yüksek olduğu il olan Antalya’daki her şey dahil tatil otelleridir. Bu işletmelerin McDonalddlaşma ve Disneyleşme kapsamında değerlendirebilecek özellikleriyle ilgili detaylı bilgiler verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Modern Turizm, McDonalddlaşma, Disneyleşme, Herşey Dahil, Antalya

Atf: Şanlıöz Özgen, H. K. (2023). Otel endüstrisinde McDonalddlaşma ve Disneyleşme: Tatil otelleri üzerine kavramsal bir değerlendirme. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 209-232.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Özyeğin Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Otel Yöneticiliği Bölümü, hksanlioz@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5865-7553

McDonaldization and Disneyization in the Hotel Industry: A Conceptual Evaluation on Holiday Resorts

H. Kader ŞANLIÖZ ÖZGEN ³

Submitted by: 13.09.2022

Accepted by: 12.02.2023

Article Type: Review

Abstract

This study aims to analyze two influential concepts with their reflections on the hotel industry and open an academic discussion to encourage sustainable industry development and human practices. Those concepts are McDonaldization and Disneyization, declared by the sociologist George Ritzer and appeared among the most impactful perspectives to investigate modern production, consumption, and cultural practices. Ritzer discusses McDonaldization concept in line with the dynamics of the industrial society by establishing consequences of the Disneyization in the society. In line with those opinions, holiday resorts have been selected as field of analysis given their impact on the growth of hotel industry to its volume today. The study focuses on all-inclusive holiday resorts in Antalya, which has the highest levels of hotel capacity and bed nights, and offers insightful content on the features of those businesses under the effect of McDonaldization and Disneyization.

Keywords: Modern ,Tourism, McDonaldization, Disneyization, All-inclusive, Antalya

³ Özyeğin University School of Applied Sciences Hotel Management Department, hksanlioz@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5865-7553

Giriş

George Ritzer, dünyada 1950’li yıllarda ABD’de faaliyete geçen, dünya çapında yayılarak büyüyen McDonald’s hızlı yemek restoranları ve Walt Disney eğlence parkları temelinde modern toplumu tartışmıştır. Bu görüşler, turizm alanı da dahil pek çok disipline etki etmiştir. Ritzer’in McDonalddlaşma ve Disneyleşme olarak iki farklı ekseninde irdelediği modern topluma dair çözümlenmeleri, düşünümsel ve eleştirel çalışmalarındaki (örnek: Marcus, 2006; Shields, 2005; Wang, 2000) *logos* ve *eros* tartışmalarıyla benzerlikler taşımaktadır. *Logos* ve *eros*, modern dönemde Freud’un “gerçeklik ilkesi” ve “haz ilkesi” kavramlarıyla açıklanmaktadır. Buna göre, medenileşmenin temelindeki kural ve düzeni (bilinçüstünü) temsil eden gerçeklik ilkesi (*logos*); içgüdülerin egemenliğinde olan bilinçaltını temsil eden haz ilkesine (*eros*) baskındır ve hayatta kalabilmek için insana artı değer ve performans baskısı uygular (Marcuse, 2006).

Modern turizmle gelişen kitle turizmi, kitlesel hareketliliğin, küreselleşmenin ve kültür endüstrisinin bir formu olarak, onu ivmelendiren her şey dahil hizmet içeriğiyle dünyada her geçen yıl yayılımını ve etkisini arttırmaktadır (Sharpley, 2017). Otel endüstrisi ise, modern dünyanın dinamiklerine uygun olarak yapılandırılmış, günümüzde ulaştığı hacim itibarıyla McDonalddlaşma ve Disneyleşme sistemlerinin iç içe geçtiği, her ikisini de yoğun olarak bünyesinde barındıran özgün bir örnek ve araştırma alanı sunmaktadır. Modern dönemde otel işletmeleri, dinlence ve tatil faaliyetleri bağlamında *eros* yönelimli ancak aslında bir endüstri olarak *logos* yönelimi ve dinamikleriyle (Wang, 2000) yapılanmıştır. Bu açıdan bakıldığında otellerin, modern toplum, üretim ve tüketim ilişkilerinin izdüşümlerinin McDonalddlaşma ve Disneyleşme bağlamında yaşandığı bir yapı ve deneyim ortamı sunduğu çıkarılabilir.

Diğer yandan modern turizm günümüzde konaklama da dahil tüm bileşenleriyle yoğun olarak nicel özellikleriyle ön plana çıkan bir alandır. Aşırı rasyonelleşme ile birlikte sayısal verilerin ön plana çıktığı ve otantikliğin çok zor bulunur olduğu bu dönemde (Ritzer, 2021, 17 Mart) uluslararası ve ulusal örgütlerin turizmle ilgili değerlendirmeleri; turist sayıları, gelirler, harcamalar, ekonomi içindeki pay vb. nicel göstergeler temelinde yapılmaktadır. Nitekim turizmde aşırı rasyonelleşme sonucu COVID-19 gibi bir olayın aşırı yıkıcı etkileri de yine sayısal büyüklüklerle (düşen turist sayıları ve gelirler, işsiz kalan insan sayısı vb.) ifade edilmektedir (Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi, 2021, 5 Temmuz; Dünya Turizm Örgütü, 2023, 28 Ocak). Buna göre dünya turizmine yön veren uluslararası seyahatlerde yüzde 70 düzeyinde düşüşler kaydedilmiş, buna paralel olarak turizm geliri de benzer oranda düşmüş ve turizm alanında çalışan milyonlarca kişi işini kaybetmiştir. Ancak bu sayıların ardındaki nedensellikler, kişisel öyküler, dönüştürücü ve uzun dönemli etkiler gibi pek çok niteliksel durum göz ardı edilmektedir (Zenker ve Kock, 2020).

Modernliği ikilikler üzerinden tartışan önceki sosyologlar (Marcuse, 2006; Shields, 2005; Touraine, 2014) ve turizm üzerinde irdeleyen araştırmacılar (Wang, 2000) tarafından ortaya koyulan görüşleri Ritzer, McDonalddlaşma (Ritzer, 2020) ve Disneyleşme (Ritzer, 2019) kavramsallaştırmalarına temellendirerek farklı bir düzleme taşımıştır. Ritzer bu eserlerde, modern toplumu açıklayan yapısal bileşenleri ortaya koyarak, yaşamın çeşitli yönlerinden geniş örneklerle bu yapının nüfuz etmiş halini ortaya koymuştur. Üstelik eserlerinde bu yerleşmiş yapıyı aynı zamanda turizm bağlamında da irdelemiş; günümüzde küresel turizm hareketliliğinde önemli yere sahip olan gemi turları, kumarhane otelleri, tatil otelleri vb. güncel örneklerle sıklıkla atıf vererek turizmle ilgili faaliyetlerin McDonalddlaşma ve Disneyleşme temelli özelliklerini açıklamıştır.

Türkiye, dünyada özellikle 2000’li yıllarla birlikte, uluslararası turist hareketliliği kapsamında dünya turizm pastasından aldığı payı, büyük oranda herşey dahil tatil otellerinde konaklayan turistlerin ülkeyi tercih etmesi sayesinde arttırmış ve dünyada en yüksek sayıda turist çeken ilk 10 ülke arasında yer almıştır. Bu bağlamda ülke, Ritzer’in (2019; 2020) adı geçen eserlerinde değindiği turizmle ilgili örnekleri destekleyecek bir araştırma

alanı sunmaktadır. Bu çalışmanın amacı, modern üretim, tüketim ve kültür pratiklerini çözümleyen araştırmacı ve düşünürlerden biri olan sosyolog George Ritzer tarafından ortaya koyulan McDonaldlaşma ve Disneyleşme kavramlarını, dünya turizminde yükselen bir ülke olarak Türkiye’de, bu yükselişe temel oluşturan en önemli unsurlardan biri olan otel endüstrisi bağlamında incelemek ve konuyu endüstrinin ve beşeri alışkanlıkların sürdürülebilir gelişimine katkıda bulunmak adına akademik mecrada tartışmaya açmaktır.

Ritzer, modern endüstriyel toplum eleştiri ve tespitlerini McDonaldlaşma ve Disneyleşme kavramlarıyla ortaya koymaktadır. Bu çalışmada otel endüstrisinin günümüzdeki hacmine ulaşmasını sağlayan bir örnek olarak, işleyişleri büyük oranda tur operatörleri tarafından şekillendirilen her şey dahil hizmet veren tatil otelleri bu kavramlar bağlamında irdelenmektedir. Türkiye’de konaklama kapasitesi yoğunluğu, kalış süresinin en yüksek olduğu il olan Antalya’daki her şey dahil tatil otelleri odak alınmaktadır. Çalışmada öncelikle McDonaldlaşma ve Disneyleşme kavramlarının ana hatları açıklanmakta, daha sonra modern toplumun *logos* ve *eros* ikilikleri üzerinde kurulu yapısı modern turizm üzerinden tartışılmaktadır. Bu süreçte otel işletmelerinin ve tatil otellerinin gelişimi açıklandıktan sonra, McDonaldlaşma ve Disneyleşme konularında verilen kavramsal çerçeve doğrultusunda her şey dahil tatil otellerinde sunulan hizmet ve deneyimler açıklanmaktadır.

McDonaldlaşma Kavramı ve Boyutları

Ritzer (2020:17-28) McDonaldlaşmayı toplumsal yaşam ve yaşam tarzı değişikliklerine neden olan kritik bir dönüm noktası olarak değerlendirmektedir. Bu etki dört temel boyutta gerçekleşmiştir. Bunlar rasyonellik üzerinde yapılanan verimlilik, hesaplanabilirlik, öngörülebilirlik ve denetim boyutlarıdır. *Verimlilik* amaç ve hedeflere en kolay erişilebilir yolları ifade etmektedir. McDonaldlaştırılmış sistemlerde çalışanlar ve müşteriler, en verimli olarak belirlenen model dizgesi üzerinde belirlenen rolleri gerçekleştirerek hedefe ulaşmaya çalışırlar. *Hesaplanabilirlik*, işletmelerin ürün, hizmet, deneyim dahil her türlü sunumlarının nicel değerlerle ifade edilebilmesidir. *Karlılık*, maliyetler, çalışma süreleri, hizmet alım süreleri, ücretler, fiyatlar, zaman yönetimi, programlamalar vb. sayısal pek çok göstere hesaplanabilirlikle ilişkilidir. *Öngörülebilirlik*, kalite odaklılıkla da bağlantılandırılabilir, beklenmedik durumların yaşanmasını en aza indirgeyecek şekilde ürün, hizmet ve deneyimlerin her zaman ve her yerde aynı şekilde alınabileceğinin garantisini ifade etmektedir. *Denetim*, çalışan ve müşteriler için geçerli olan, herkesin kendilerine verilen rol ve görevleri yerine getirmesine işaret etmektedir. McDonaldlaşmış bir işletmede, çalışanların ve müşterilerin ne zaman ne yapacakları planlanmış, belirli ve kontrol altındadır.

Ritzer’in bu görüşlerini ortaya koyduğu dönemlerde Toffler de (1990) endüstrileşmenin toplumsal yaşama etkilerini benzer şekilde boyutlarla açıklamıştır. Bunlar; standartlaştırma (çalışma ve boş zamanların belirli süreler ve dönemlerde olması), uzmanlaşma (herkesin bir iş ya da meslek alanında bilgilerini derinleştirilmesi nedeniyle birbirinin müşterisi olması), eşzamanlama (çalışma saatlerine uygun ulaşım hizmetleri), yoğunlaşma (kitle hareketler), en yüksek düzeye çıkarma (ölçeklerin büyümesi, gelir ve karlılık düzeylerini en yüksek noktalara çıkarma hedefleri) ve merkezileşmedir (bilgi ve komuta merkezleri, yönetim süreçleri, merkez yönetim ofisleri). Böylece toplumsal yaşamın mümkün olan en az sorunla kesintisiz olarak yürütülmesi için bireylerin, toplulukların ve grupların yaşantılarının makinenin çarkları gibi işlenmesi sağlanmaktadır.

Her iki görüşün ortak noktası, endüstriyel fabrika sistemini kopyalayan bu süreçlerde, çalışan ve müşterilerin, birey olmalarından daha sınırlı olarak üretim, sunum ve dağıtım süreçlerinin statik bir unsuru olarak görülmesiyle, toplumsal sistemin akılcılık temelinde sorunsuz bir şekilde işleyeceğinin ön görülmesidir. Ancak Ritzer (2020), beşinci boyut olarak tanımladığı “rasyonelliğin irrasyonelliğinin” bu sistemlerin kaçınılmaz bir sonucu olduğunu detaylı olarak açıklamaktadır. Burada rasyonellikle beşeri bir yetkinlik olarak aklın kullanılmasını değil, o görüntüde insanlık dışı sistemlerin kurulmasını ifade etmekte; tüm sınırlandırma ve belirleme çalışmalarına rağmen gerçek yaşamda pek çok sapmanın oluştuğuna vurgu yapmaktadır. Bir başka deyişle, etkinlik ve verimliliği odağa alan McDonaldlaşmış yapılarda, kasalarda ve hizmet noktalarında oluşan

ve yönetilmesi gereken uzun kuyruklar, verimlilik için belirlenen hedeflerin uygulanabilir olmayışı, sipariş hataları sonucu oluşan müşteri şikayetleri, hıza verilen önem karşılığında hataların artması gibi pek çok olumsuz yön yaşanmaktadır (Ritzer, 2020, s. 237-238).

Ritzer (2020), eleştirel yorumlamalarıyla birlikte McDonaldlaştırmanın toplumsal ve ekonomik yaşama pek çok etkilerini de hatırlatmaktadır. Kalite ve fiyat çeşitliliği artarak gelişen ürün, hizmet ve deneyimler, farklı coğrafyalarda, farklı demografik ve sosyografik özelliklere sahip her kökenden birey için erişilebilir hale gelmiştir. Satın alma süreleri kısalmış, sipariş süreçleri daha etkili hale gelmiş, yeni seçenekler hızla ve artarak yayılmış, beklenen kalitenin sunulması ve göreceli bir güvenlik ve rahatlık ortamı oluşturulmuştur. Ayrıca artan bu çeşitlilik ve yayılma olanakları, McDonaldlaştırmanın toplumda derecelendirilmiş bir şekilde uygulama alanlarını genişletmiştir.

Disneyleşme

Disneyleşme kavramı da, Ritzer (2019) tarafından McDonaldlaşma kavramıyla birlikte ortaya koyulan, modern toplumu özellikle turizm deneyimi başta olmak üzere yeni tüketim şekilleri üzerinden irdelediği bir perspektiftir. Disneyleşmeye esin kaynağı olan Disney temalı eğlence parkları da aslında büyük ölçüde McDonaldlaşmış bir yapı olmakla birlikte – ki, Ritzer bu doğrultuda McDisneyleşme kavramını da önermektedir – farklı boyutları da kapsamaktadır. Bu boyutlar, temalandırma, tüketimin aynılaştırılması (dedifferentiation), ticarileştirme ve duygusal emektir (Bryman, 1999; Langhof ve Guldenberg, 2019; Liang ve Li, 2021). Temalaştırma, Disney parklarının en belirgin etkisini belirtmekte, herhangi bir sunumun fiziksel ortam da dahil olmak üzere tüm bileşenlerinin belirlenen bir tema etrafında tasarlanmasını ifade etmektedir. Tüketimin aynılaşması, birbirinden farklı alanlarda benzer tüketim dinamiklerinin uygulanmasını ifade etmektedir. Örnek olarak, alışveriş merkezleri, eğlence parkları, oteller, hastaneler birbirine benzer tüketim boyutları kapsamında estetik ve eğlence unsurlarını da kapsayan bir formda tasarlanan yapılardır. Ticarileştirme boyutu, yaratılan herhangi bir temanın, gelirleri arttırma amacıyla, esas ürün dışındaki ürünlerde de kullanılması olarak tanımlanmaktadır. Disney bir çizgi film yapım şirketi olmasına rağmen, eğlence parkları, oyuncakları, giyim malzemeleri vb. pek çok ürünlerle aynı temanın satışını gerçekleştirmektedir. Otel işletmelerinde özellikle belirli otel markalarının kendi logolu otel malzemelerini (bornoz, terlik vb.) veya çikolata, pasta gibi ürettiği ürünleri satması itibarıyla benzer durum mevcuttur.

Son olarak, duygusal emek ise, Disneyleşmiş işletmelerde çalışanlardan beklentilerin, işleri tanımlanan şekillerde doğru yapmalarının ötesinde yardımseverlik, güleryüz gibi duygular ve tutumları da kapsamasını ifade etmektedir (Bryman, 1999). Buna göre özellikle çok kültürlü ortamda çalışan bireyler, duygusal emek stratejilerini doğru kullanmalarını sağlayan kurallar konusunda eğitilmekte ve kendi duygusal durumlarını reddeden çift kimlikli bir duruma yönelmektedir (He ve Hao, 2022). Turistlere yansıtılması beklenen bu yaklaşımlar aslında, gündelik yaşamda kaybedilen beşeri içtenlik ve onun bir uzantısı şeklinde “bireylerin kendi aralarında ya da onlarla ürünler arasında içtenliğin olmadığı bir içtenlik” olarak üretilen güleryüzlülüktür (Baudrillard, 2012, s. 191). Bir başka deyişle, bu Disneyleşmiş bir işte çalışmanın getirdiği zorunluluktur.

Ritzer (2019) Disneyleşme kavramını İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan ya da yeni şekillere dönüşen tüketim üzerinden açıklamakta ve tüketimle ilgili bu gelişmelerin temelini eğlence ve teknolojideki gelişmeler olarak açıklamaktadır. Disneyleşmenin altında yatan toplumsal nedenleri “kitleler için eğlence, büyük gösteriler, teknolojinin üretim için değil tüketim için kullanılması, eğlencenin ticarileşmesi ve insanların enerjilerini toplumu tehdit etmeden harcayabilecekleri bir subap işlevi görmesi... etik bir düzen yaratarak ve aile eğlencesi olarak kabul edilebilir bir hale getirerek eğlence parklarını dönüştürmesi” olarak ifade etmektedir (Ritzer, 2019, s. 23). Disney eğlence parkları “sorunlardan uzak, denetimli, her şeyi içinde barındıran, bağımsız bir ortam sunan” bir yapıda kurgulanmıştır (Ritzer, 2019, s. 24). Bu ortamı sağlamak için tüm görev ve

süreçlerin detaylı bir şekilde planlandığı, bu nedenle müşteriler ve çalışanlar için öngörülebilir olan bir yapılanmadır. Ayrıca bu eğlence parkları, yapıldıkları destinasyonun gelişmesinde ve canlanmasında da rol oynayan kritik bir ekonomik faaliyettir.

Diğer yandan Ritzer, Disney eğlence parkları anlayışının “büyülü, bazen kutsal ve dinsel bir karakter sahibi olarak” tasarlanan, bireylerin topluluk halinde ve ilişkili olma gereksinimlerine hitap eden yerler olarak betimlediği “tüketim katedralleri” (Ritzer, 2019, s. 31) oluşturmak için bir zemin olduğunu açıklamaktadır. Buna göre tüketim katedralleri olarak örneklendirdiği alışveriş merkezi, oteller, yolcu gemilere, yeme-içme işletmeleri gibi mekanların; tıpkı din merkezleri gibi insanlara fantastik ve sihirli ortamlar, festivallere katılma gereksinimlerinin yanında doğayla ve diğer insanlarla da etkileşimde bulunma, bir topluluğa ait olma, eğlenme ve törenlere katılma gibi fırsatları bir arada sunmalarına dikkat çekmektedir.

Bununla beraber, McDonalddlaşmış bir dünyada rasyonelleştirmeye maruz kaldığından Disneyleşmenin de, vaad ettiği büyüünün bozulması, büyüleyiciliğin sürekli ve sürdürülebilir olması, büyüleyici olma düzeylerinin işletmeler arasında farklı olabileceği, büyüleyen sunumların yeniliği azalmaya başladıkça etkisini ve büyüünün kaybedeceği gibi pek çok zorluk ve riskleri olduğunu da hatırlatmaktadır. Diğer yandan, Disneyleşme ve büyüleme, McDonalddlaşmadan farklı olarak nicelik değil, nitelikle ilgili olduğu için ortam, deneyimleyeninin modu ve durumu, içselleştirmenin düzeyi gibi konularda doğrudan ilgilidir. Deneyimlerin çok sayıda üretilmesi, çok kez yaşanması, kitlesel olarak üretilmesi ve herkeste yüksek düzeyde büyülenme yaratması gibi konular Disneyleşmenin zorluklarına işaret etmektedir (Ritzer, 2020). Bu durumda, büyüünün yeniden yaratılabilir, bozulduğunda yenilenebilir olması gerektiğini iddia ederek “yeniden büyüleme” kavramını ortaya atmaktadır. Yeniden büyülemenin kilit kavramı ise “gösteridir” (Ritzer, 2019, s. 163). Bu gösteriler; büyük etkinlik ve konferanslar, tematik canlandırmalar, karnavallar, festivaller, büyük şovlar ve sirk gösterileri, çok büyük mekanlar ve tematik binalar (oteller), simülasyonlardır. Simülasyonlar, gerçek olanı tüm unsurlarıyla (dekorlar, kostümler, ikramlar, araç-gereçler) yapay bir şekilde yansıtan, belirli bir tema etrafında çalışanlar başta olmak üzere içinde yer alan herkesin bu tema etrafında gerçekleştirdikleri rollere göre şekillendirildiği bir içerikle yapılandırılmaktadır (Baudrillard, 2012).

Bu bölümde son olarak bu çalışmanın kapsamında kullanılan Disneyleşme kavramını açıklamakta yarar vardır. Literatürde birbirine karıştırılabilecek iki farklı kavram mevcuttur: *Disneyization* ve *Disneyfication*. Türkçe’de tek sözcük ile ifade etmek gerekirse, birincisi “Disneyleşme” ve diğeri “Disneyleştirme” olarak ifade edilebilir ancak yine de kavramsal farklılığın not edilmesi önemlidir. Disneyleşme, toplumdaki başka alanların da özellikle müşteriler gözünden Disney temalı eğlence parkı gibi bir ortam yaratılmasını ifade ederken; ikincisi, Disney temalı parkın işleyişindeki temel boyutların başka alanlarda kullanılması (marka yaratma süreci vb.) anlamına gelmektedir ve özellikle dünya çapında yayılmacı stratejileri kasteden küreyayılma (globalization) bağlamında kullanılmaktadır (Matusitz ve Palermo, 2014; Özkul ve Uçak, 2020).

McDonalddlaşma, Disneyleşme ve Otel Endüstrisi

Otel işletmeleri günümüzde temel gereksinimlere indirgenemeyecek denli karmaşık ve çok boyutlu (Ottenbacher ve diğerleri, 2009) yapılarıyla bir bölgedeki turizm sektörünün rekabet gücünü belirleyen önemli bileşenler haline gelmişlerdir (Claver-Cortes vd., 2007). Bunun nedeni, otel işletmelerinin, yerel kültürün özelliklerinin yansıtıldığı unutulmaz deneyimler yaratma potansiyelidir (Reisinger vd., 2019). Otel işletmelerinin McDonalddlaşmanın etkisi altına girmesi endüstrileşmeyle eş zamanlı gerçekleşmiştir. 18. yüzyıldan itibaren Avrupa’da endüstrileşmenin gelişmesiyle hem otel sayıları artmış, hem de sağlık nedeniyle yönelim gösterilen güneşli deniz kenarı yerleşimlerinin aynı zamanda plajlarla her kesimden insanın rahatlayabileceği bir eğlence merkezine dönüşmesi sonucu günümüzdeki kitle turizmine hizmet eden otel kapasitesi ve konaklama hacmine ulaşmasının taşları döşenmiştir (Yeoman, 2008). Bu süreçte otel işletmeleri hizmet fabrikaları haline gelmiş (Fitzsimmons ve Fitzsimmons, 2011) ve Toffler’in açıkladığı ve Hiltonlaşma (Toffler, 1990, s. 264) olarak ifade ettiği endüstriyel toplum dinamiklerine göre şekillenmiştir (Tablo 1).

Tablo 1
Endüstrileşme Etkisinde Otel İşletmeleri

Endüstrileşmenin dinamikleri	Otel işletmelerine yansımalarıyla ilgili örnekler
Standartlaştırma	Yıldızlarla sınıflandırma sistemleri, otel gruplarının ve zincirlerinin çeşitli ülkelerde aynı ürün ve hizmet standardı ile işletilmesi, otel odalarının ve mekânlarının büyüklük ve sunumlar açısından aynı standartlarda tasarlanması, toplam kalite, çevre, sağlık, iş sağlığı, güvenlik vb. yönetimi kapsamında ulusal veya uluslararası belgelendirme süreçleri, çevrim içi seyahat acentalarının algoritmalarının hızlı çalışması için her otel için belirli oda tiplerinde oda satışı ve fiyat girişi yapmalarına izin veren sistemleri.
Uzmanlaşma	Otel işletmesi içinde çeşitli bölümlerin oluşması ve bu bölümlerde işin gerekliliklerine uygun beceride bireylerin istihdam edilmesi, belirli turizm bölgelerindeki otel işletmelerinin belirli pazarlar konusunda uzmanlaşması, belirli otel türlerinin belirli müşteri gruplarını ağırlamaya yönelik hizmet ve deneyim sunumları (lüks oteller, butik oteller vb.).
Yoğunlaşma	Otel işletmelerinde giriş ve çıkış saatlerinin düzenlenmesi, giriş ve çıkış yapan misafirlerinin bu saatlerde lobide, otel girişinde kalabalık ve dolaşımın oluşturması, yemek hizmetlerinin verildiği ortamlardaki saate bağımlı yoğunlaşmalar, uçuş organizasyonları ve bağlantıları nedeniyle belirli illerin en yüksek sayıdaki turistleri çekmesi, aynı nedenle belirli ülkelerden belirli zamanlarda gelen turistlerin yoğunlaşması, mevsimsellik (yüksek sezon), sezona göre yoğunlaşan operasyonlar (yaz sezonunda uzun konaklamalı tatil amaçlı gelen aileler, ara sezonlarda toplantı ve spor gruplarının ağırlık kazanması).
En yüksek düzeye çıkarma	Büyük ölçekli (oda kapasitesi yüksek) otel işletmelerinin açılması, tam doluluk, kişi/oda geceleme hedefleri, yıllık gelir ve karlılık oranlarında en üst düzeye çıkarma hedefleri, oda ve diğer gelir getiren hizmetleri satan çalışanların en yüksek satış düzeylerini gerçekleştirme hedefleri, en yüksek müşteri memnuniyeti, sosyal medya kanallarında en yüksek yorum puanı hedefleri.
Eş zamanlama	Otel işletmesinde operasyonlar için saatlerin belirlenmesi, belirli bir saatte pek çok hizmetin eş zamanlı olarak işlemesi giriş ve çıkış işlemleri, yiyecek içecek hizmetleri zamanında mutfak, kat hizmetleri, bulaşıkhanesi gibi hizmetlerin beraber yürütülmesi, vardiya sistemi ile 24 saat operasyonun kesintisiz sürdürülmesi, aynı vardiyadaki çalışanların belirli zamanlarda belirli işleri yapması, önbüroda aynı zamanda rezervasyonların alınırken, giriş-çıkış ve tahsilat işlemlerinin yapılması, misafir hizmetlerinin yürütülmesi, ön büroda oda giriş-çıkış ve satış hizmetleri devam ederken kat hizmetlerinin boşalan odaları en kısa zamanda müşteriye verilmek üzere hazırlaması, aynı sezon diliminde farklı seyahat amacındaki müşterilerin otelde kalması (iş ve tatil amaçlı gelenler, bireysel ya da grup seyahati gerçekleştirenler).
Merkezileşme	Bir otel işletmesinde tüm kararlardan sorumlu genel müdür ve üst yönetim yapılanması, otel gruplarının merkezi ofis yapılanmaları, stratejik ve operasyonel kararların emir komuta zinciri ile üst düzey yöneticilerden alt düzey çalışanlara tek yönlü iletimi, satış, insan kaynakları, mali işler gibi idari bölümlerin birkaç oteli kapsayan şekilde merkezi olarak yapılandırılması, uçuş operasyonları nedeniyle otel satışlarının büyük oranda tur operatörleri tarafından gerçekleştirilmesi, çevrim içi küresel erişim potansiyelleri nedeniyle belirli çevrim içi seyahat acentalarının pazara hakim olması.

Kaynak: Toffler, 1990: 46-60'daki bilgilere göre yazar tarafından derlenmiştir.

Tablo 1’de görüldüğü üzere, otel işletmelerinin tıpkı fabrikalar gibi hem hacim ve boyut olarak büyüyen, hem de sayı olarak artan endüstriyel üretimin bu özelliklerini benimsemesi kaçınılmaz olmuştur. Endüstrileşme, kentleşme ve havayolu ulaşımı ile artan tatil talepleri, deniz kıyısı tatil yönelimleri, etkinlik turizmi otel işletmelerinin bu yönde gelişiminin itici gücü olmuştur (Yeoman, 2008). İkinci Dünya Savaşı’ndan sonrasına denk gelen bu dönemde, tatil paketleri ve köyleri hızla gelişmiştir. Bu tesisler; aile olarak konaklamayı teşvik eden, çalışan sınıfların tatil gereksinimlerinin karşılanmasına yönelik sunumlar yapan ve arttırılmış bir özgürlük hissi vererek kendi kendine hizmet olgusunu yaygınlaştıran özelliktedir (Urry, 1988). 1950’li yıllarda açılan Club Mediterranee (Fransa) ve 1970’li yıllarda açılan Robinson Club (Almanya) gibi dünyanın güneşli sahil bölgelerinde yayılan bu tesisler, bir klüp yapılanması ile sadece üyelerinin girebildiği tesisler olarak bir topluluğa ait olma duygusuna da hitap etmektedir. Bu tatil köyleri ve anlayışı takip eden yıllarda Türkiye’ye de gelmiş; 1960’lı yıllarda Club Med ve 1980’li yıllarda Robinson Club köyleri açılmıştır. Bu tesisler aslen savaşların yol açtığı psikolojik tahribatın, ekonomik durgunluğun ve umutsuzluk havasının giderilmesi işlevini de görmüştür. Örnek olarak Club Méditerranée; İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra, duygusal ve fiziksel olarak yıpranmış Fransız vatandaşlarının savaş sonrası karamsar ve güvensiz ortamda, sağlıklı yaşam, eğlence/dinlenme faaliyetlerine katılarak duygusal sağlıklarını koruma haklarını yaşamaları için kurulmuştur (De Raedt, 2010). Odaların sade ve basit olduğu, yemeklerin büfe ortamında ve büyük masalarda servis edildiği, tüm spor ve eğlence hizmetlerinin fiyata dahil olarak herkese sunulduğu bu işletmelerde, herkes eşit olanaklar çerçevesinde tatil yapabilmektedir. Böylece normal koşullarda bir araya gelmeyecek farklı sınıflara ait bireylerin bir araya gelebileceği eşitlikçi bir ortam sunulmaktadır (Baudrillard, 2012).

Endüstrileşme ve savaş sonrası olumsuz psikolojik etkilerin giderilmesi yönelimleriyle tatil amaçlı otel ve konaklama işletmelerinin yayılması, modern dünyanın iki ayağını temsil eden dinamiklerine işaret etmektedir. Toffler (1990) tarafından açıklanan sistem, otel işletmelerinin akılcılığa dayalı olan *logos*; müşterilerine rahatlama ve keyifli zaman geçirmek için sunulan olanaklar, eğlence, yeme-içme hizmetleri ve diğer faaliyetler bağlamında da *eros* temelli özelliklerini kastetmektedir. İnsan zihni yaradılış gereği haz veren şeylere yönelme ve vermeyenlerden kaçınma olarak işlediğinden medeni yaşam, bireyi doğal ve beşeri çevreyle ilişkiye girdiğinde tüm gereksinimlerinin tam olarak tatmin edilemeyeceği travmatik gerçeğiyle tanıştıran gerçeklik ilkesini yerleştirmiş ve hazı denetim altına almıştır. Bu nedenle yaşam; gündelik yaşam dışındaki boş zamanın da ancak çalışarak kazanıldığı ve böylece çalışmaktan kaçılabilirdiği, böylece *eros*’un (haz ilkesi) *logos*’a (gerçeklik ilkesi) bağımlı olduğu bir yapıya dönüşmüştür (Shields, 2005). Ayrıca toplumsal kural ve ilişkilerin sorunsuz işlemesi için içgüdüsel tatminlerin bastırılması ya da ertelenmesi suretiyle haz kontrol altına alınmış ve dönüştürülmüştür; birey, daha baskın olarak bilişsel yeteneklerini kullanan ve enerjisini çalışmaya yönelten bir duruma bürünmüştür (Marcuse, 2006).

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişen postmodern anlayış doğrultusunda, makinelerin bir uzantısı olarak görülen, gelir adaletsizliği sarmalında sıkışan ve değersizleşen birey, verimlilik arayışıyla çatışmaya başlamıştır (Touraine, 2014). Ancak esneklik, çeşitlilik, öznellik gibi fırsatlar sunan bu dönem, birey için yalnızlaşma, toplumsal ayrışma gibi kendine özgü sosyolojik, psikolojik ve felsefi sorunları da beraberinde getirmiştir (Toffler, 1990). Otel işletmeleri ve tatil otelciliği anlayışında da görüldüğü üzere, bu durumu çözmeye yönelik geliştirilen bireşim seçenekler de bireylerin içine sokulduğu kalıpları ortadan kaldırmayarak programlanmış deneyimler yaşayan “programlanmış toplum” (Touraine, 2014, s. 311) yaratmıştır. Böylece endüstrileşmiş toplumlarda en fazla heyecan yaratan ve belli bir özgürlük ile yaşama anlam verme yeteneği addedilen alanlar da (Touraine, 2014) kalıplar çerçevesinde sunulur hale gelmiştir.

Diğer yandan, modern *logos* kendi dinamiklerini kullanarak *eros*’u tüketim olgusunun yükselen nesnesi haline getirmiş (Wang, 2000); büyüünün merkezine yerleşen birey Dionysosçu arzularının bilincine varmıştır (Touraine, 2014). Böylece piyasa, Dionysosçu kültür endüstrisinin de desteğiyle (Touraine, 2014),

duyusal/duygusal algı ve haz odaklı *eros* temelli eğlenceleri çeşitlendirerek bunların erişimlerini kolaylaştırmış; eğlence içerikli sunumları metalaştırılarak neredeyse tüm sektörlerde çok çeşitli şekillerde uygulanır hale getirmiştir (Murtola, 2014).

Modern dünyanın *logos* ve *eros* arasındaki bu gelgitlerini en iyi yansıtan alanlarından biri de, yine modern dünyanın sunduğu fırsatlarla yayılan, büyüyen ve çeşitlenen otel endüstrisi ve otel işletmeleridir. *Eros* temelli haz ve eğlence odaklı deneyimlerin boş zaman kapsamında otel işletmelerindeki konaklama deneyimi sürecine aktarılması (Urry, 1996a), otel işletmelerinin de, *eros*'un *logos* düzeni etrafında şekillendirildiği (Baudrillard, 2012; Shields, 2005) modern yaşam dizgesinin bir bileşeni olduğunu göstermektedir. Otel işletmeleri ve tatil tesisleri bu bağlamda, daha hazcı, estetik ve duygusal bir içerikle (Scott ve diğerleri, 2009), yaşamın, artan iş stresi-rahatlama kutupları arasındaki ikilemleri içinde (Yeoman, 2008), *logos*'un egemen olduğu düzenden ve gündelik yaşamda koyduğu kısıtlamalardan kaçıp, *eros* yöneliminde hazı yaşama olanağı ve modernliğin getirdiği rahatsızlıkları iyileştirme fırsatı sunmayı vaat etmektedir (Wang, 2000).

Ritzer de *logos* ve *eros* arasındaki bu gelgitleri McDonaldlaşma ve Disneyleşme kutupları üzerinden açıklamaktadır. *Eros* odaklı deneyimlerin *logos* temelli gereklilik ve kalıplar çerçevesinde yapılandırıldığını açıklayan Marcuse (2006) ve Shields (2005) ile benzer şekilde Ritzer (2019) de Disneyleşme ile yaratılan dünyanın aslında McDonaldlaşmanın dinamik ve gerekliliklerine göre şekillendiğini açıklamaktadır. Çünkü gündelik yaşamındaki çalışma ortamından kaçma amacındaki bireye verilmek istenen özgür hissetme duygusu; temelde haz ve eğlence odaklı işletmelerin endüstriyel üretim şekillerine yönelmesiyle kısıtlanmış ve bireylerin kendi yaşamlarındaki emir-komuta düzeni, tatil ortamında da roller değişerek de olsa devam eder hale gelmiştir (Urry, 1988). Ayrıca turizm ve onun bir devamı olarak tatil deneyimi Disneyleşme kavramı ile daha iyi ifade edilebilir bir hale gelmiş ve McDonaldlaşmanın eksik kaldığı eğlence unsurunu Disney temalı eğlence parklarının işleyişlerini yansıtarak bu kavramla bütünleştirmiştir (Bryman, 1999). Otel işletmeleri de, özellikle tatil amaçlı konaklamalar bağlamında, tıpkı eğlence parkları gibi, bireylerin gündelik yaşamdan kaçış, haz yaşama arzusu ve varoluşsal güvenlik (düzenlenmiş, denetlenen ve her türlü güvenlik önleminin düşünülmüş olduğu ortam) gibi tinsellikten uzak yercil gereksinimler temelinde, kurumsallaşmış bir ortamda deneyim yaşamalarına olanak sağlamaktadır (Wickens, 2002).

Her ne kadar Urry'nin açıkladığı gibi kendi çalışma yaşamında komut almaya alışık çalışanlar, tatilde müşteri rolüne geçiş yaparak komut verir duruma geçseler de, Ritzer (2019) Disney temalı parkı olmak üzere lüks gemiler ve kumar otelleri gibi turizm endüstrisinden örneklerinde aslında müşterinin de bir tür komut alan ya da belirlenen düzen ve kurallar dahilinde komutlara göre hareket eden sistem elemanları olduğunu vurgulamıştır. Ritzer'in (2020), McDonaldlaşma kavramsallaştırması ile eş zamanlı olarak geliştirdiği Disneyleşme kavramını besleyecek şekilde, birincisini açıklarken kullandığı temel örneklerden biri de Disney eğlence parklarıdır. Bu parklarda verimli bir yürütüm için, müşterilerin park içerisindeki hareketleri, satın alma süreçleri, ortamın temizlik ve düzeni belirli bir sisteme oturtulmuş durumdadır (Ritzer, 2020: 126). Bununla beraber Ritzer aslında her iki kavramı birleştirerek McDisneyleşme olgusundan bahsetmekte ve turizmin ciddi düzeyde bu olgunun etkisi altında olduğunu öne sürmektedir. Ona göre, Venedik, Barselona gibi önemli kentler bile bu olgusunun etkisiyle rasyonelleştirilmiş simülasyonlar olarak doğal temalı parklar haline getirilmiş durumdadır (Ritzer, 2021, 17 Mart).

Tatil Otelleri

Asıl amacı hazcı deneyimler sunmak olan turizm deneyiminin bir parçası olarak gelişen otel işletmelerinin kökeni Antik Yunan ve Roma dönemlerinde yolcular için tavernalar şeklinde yiyecek ve ilgi sunulan işletmeler ve Romalılar tarafından inşa edilen hanlara dayanır (Selwyn, 2000). Endüstri döneminde, modern turizmin

paralelinde, Fordist üretim tarzı etkisinde, kitle turizminin bir bileşeni olarak gelişen otel işletmeleri, müşteri taleplerini daha ucuz maliyetlerle karşılamaya yönelmiştir (Zuelow, 2016). Bu doğrultuda Avrupa ve ABD’de başlayıp, 19. yüzyıl ikinci yarısından itibaren İran, Çin ve Japonya’ya yayılan otel işletmeleri (Selwyn, 2000), 1970’li yıllardan itibaren her şey dahil dinlence otelleri olarak gelişmiştir.

Tatil ve dinlence amaçlı konaklamalar için tasarlanan tesisler esasen ziyaretçilerin güneş ve rahat bir yaşamı bir tatil bölgesinde yaşayabilmesi için, sistemli ve dikkatli bir şekilde üretilen programlanmış deneyimlerin bir örneğidir (Toffler, 1970). Bir başka deyişle tatil otelleri, modern dönemde sayılabilir ve değiş tokuş edilebilir bir nesne haline gelen zamanın, çalışma ve boş zaman olarak iki parçaya bölünmesi (Baudrillard, 2012) itibarıyla programlanan toplumsal yaşamın bir uzantısıdır. Çalışma yerini ve çalışmayı içeren kent yaşamının zahmetli havasından kurtulup, bu zahmet karşısında elde edilen ve oyuncu etkinliklerle doldurmak ya da hiçbir şey yapmadan geçirmek için emek karşılığı kazanılan boş zaman bağlamında “zamanı kaybetme özgürlüğünün” (Baudrillard, 2012: 181) yaşanabileceği en yaygın yerler tatil otelleridir. Ancak bu özgürlük duygusu, vaadedilse de gerçekte sunulmayan (Urry, 1988) bir yanılsamadır. Çünkü turizm deneyimleri belirli bir plan ve program dahilinde zaman sınırlılıklarıyla yürütüldüğü için aslında genellikle turistlerin zamanları yoktur (Ritzer, 2021, 17 Mart).

Boş zamanın eğlence ve oyun odaklı öğelerle doldurulması yönelimi, savaş sonrası refah ve büyümenin yavaşladığı, kapitalizmin kriz döneminde hız kazanan tüketim olgusu ve beraberinde gelişen eğlence ve kültür endüstrisi etkisi altında, gündelik yaşam ile gündelik olmayan yaşam arasındaki sınırları belirsizleştirmiş, endüstri öncesi karnavalsal unsurlar tüketim kültürüne işlenmiş ve çeşitli şekillerde toplumsal yaşamdaki yerlerini almıştır. Tatil yerleri, spor stadyumları, temalı parklar, büyük mağazalar, alışveriş merkezleri karnavalsal özellikli bu sunumların en yoğun kullanıldığı alanlar olmuştur (Featherstone, 2013). Bu bağlamda Dionysosçu kültür endüstrisinin de desteğiyle (Touraine, 2014), kitle turistinin bir yere ortak karnavalsal hisle yönelerek (Urry, 1996b) tercih ettiği otel işletmelerinde konaklama ve tatil deneyimi; yoğun olarak, toplumdaki çalışan kesimin gruplar halinde katıldıkları eğlence odaklı (Zuelow, 2016) bir karnavalsal ortamın (Featherstone, 2013) sunulduğu, Dionysosçu ya da karnavalsal *eros* odaklı deneyimler haline gelmiştir.

1990’lı yıllardan itibaren çeşitlenen müşteri tercihleri ve gelişen yeni eğilimler doğrultusunda hem yönetim-denetim-kalite süreçlerinin yoğunlaştığı, üst düzey hizmetler ve egzotik dokunuşlar yanında golf, su sporları ve konferans merkezi gibi çeşitli olanaklarla bütünleştirilen karmaşık yapıdaki tesisler artmıştır. Kitle turizmi nedeniyle hızlı büyüme ve standartlaşma sürecine giren otel işletmeleri, bu süreçte müşteri odaklı anlayışlar etkisinde içerik olarak çeşitli ilgi ve zevklere hitap eden geniş yelpazede sunumlarla gelişmişlerdir. Böylece seyahat edenlerin büyük çoğunluğunun 4S (deniz-kum-güneş-seks) arayışına karşın, her geçen gün yükselen “başka bir şey” arayışına da yanıt verebilmişlerdir (Claver- Cortes vd., 2007, s. 729). Bu durum aynı turizm bölgesinde farklı yapıda otel işletmelerinin gelişimine yol açmıştır. Özellikle Akdeniz gibi geleneksel turizm bölgelerinde; oda sayısı düşük, temel hizmetleri sunan, en eski oldukları için kıyıya en yakın geleneksel otellerin yanında sayı olarak en büyük, dolu olmak için tur operatörlerine bağımlı, oda başı en düşük istihdam düzeyine sahip, fiyat açısından ortalamanın altında olan büyük hacimli oteller bir arada bulunmaktadır (Claver- Cortes vd., 2007).

Modern endüstriyel sistemin tamamlayıcısı konumundaki bu otellerde oyun ve eğlence de önemli bir sunum unsurudur. Eğlence ve deneyiminin kesişim noktasındaki bu sunumlar kültür endüstrisinde üç şekilde kurgulanabilmektedir (Murtola, 2014). Bunlardan ilki korku tünelleri ve lunaparklar gibi bireyleri rahatlık sınırları dışına çıkararak ancak istediklerinde kendi yaşamlarına dönmelerini sağlayan, denetimli ve etkileşimli bir ortamda dikkatli güvenlik önlemleriyle tasarlanan sıra dışı eğlenceleri ve yapay süreçleri içermektedir. Diğeri, yoksulların ve yerli halkın yaşamlarını doğal ortamlarında seyrederek bırakılan gelirle onların yaşamlarına bir katkıda bulunma fırsatını sunar. Son olarak, tematik geleneksel ortamlar şeklindeki kurgular ise, yoğun uç duygular (korku ve neşe) yaşatarak kaçış gereksinimini gidermeye ve gündelik yaşamın olumsuz

yönlerini unutmaya, toplumsal ağ kurgusu içerisinde, paylaşılan anlamlar ve toplumsal ilişkiler temelinde, eskiden yaşanan ve özlem duyulan anları tekrar yaşamaya yöneliktir. Denetimli bir serbestlik ortamında sağlanan bu deneyimler, “düzenli bir başıboşluk” içerisindeki gösterişli etkinlikler ve karnavalsal ortamlarda haz, heyecan, karnavalsal coşku, başıboşluk gibi duygusal taşkınlıkların güvenli bir şekilde yaşanmasını sağlar (Featherstone, 2013, s. 55).

Tatil otelleri de tüm bu kurgusal unsurları taşıyan şekilde Disneyleştirilmiş bir ortamda, büyü, oyun, çeşitli duyguları canlandıracak su kaydırakları, su parkları, dalga havuzu gibi çeşitli havuzlar, spor ve su sporu etkinlikleri, günlük geziler, alışveriş gezileri, çeşitli restoranlar, yeme-içme mekanları, tematik eğlenceler ve geceler, plaj ve köpük partileri gibi çok sayıda etkinlikleri sunacak şekilde tasarlanmışlardır. Bu bağlamda Ritzer’in (2019) bahsettiği büyü bozumu, aslında otel işletmelerinin McDonaldlaşma ilkelerine göre yapılandırılmış denetimli bir ortam şeklinde kurulmalarıyla gerçekleşmiş, ancak bu tarz kısa süreli, çeşitli ve sürekli karnavalsal etkinliklerle büyülenme yeniden yaratılabilir hale gelmiştir. Yeniden büyüleme çabalarının bir diğer yansıması da, turizm bölgelerinde genellikle en yüksek fiyatla satılan, bilişim ve teknoloji olanakları yüksek derecede kullanan, çevre ve kalite konusunda duyarlı, en geniş sunum, en kaliteli çalışanlara sahip oteller (Claver-Cortes vd., 2007) olarak da görülmektedir.

Bu otellerde tatil geçirme yönelimlerinde olan kişiler büyük oranda Cohen tarafından 1970’li yıllarda tanımlanan turist tiplerinden biri olan örgütlenmiş kitle turistleridir. Bu bireyler, tatil deneyimlerini, gündelik yaşamdan kaçış, haz yaşama arzusu ve varoluşsal güvenlik (düzenlenmiş, denetlenen ve her türlü güvenlik önleminin düşünülmüş olduğu ortam) gibi tinsellikten uzak gereksinimler temelinde ve kurumsallaşmış bir ortamda yaparlar (Wickens, 2002). Tüm faaliyetleri (yeme-içme, eğlenme) görevlilerin denetimi altında gerçekleştirir, standartlaştırılmış yemek ve uyuma sunumları çerçevesinde yakın çevresi ve çalışanlar dışında iletişim ve etkileşim kurmazlar.

Bu bireylerin tatillere yönelim nedenleri de çeşitlilik göstermektedir (Wickens, 2002). Yerel kültür ve rahatlığı seyahatlerinin odağı yapanlar, duyuşsal ve haz odaklı zevklerin peşinde olanlar, romantik bir deneyim yaşamak isteyenler, güneş ve sıcak iklim arayanlar ve her yıl döndüklerinde bıraktıkları aile sıcaklığını bulmayı bekleyenler olarak çeşitli gereksinimlerle aynı turizm bölgesine ve otel işletmesine yönelim gösterebilirler. Bunlar arasındaki duyuşsal ve haz odaklı grup, fiyat duyarlılığı yüksek ve heyecan arayışında bulunur. Örgütlenmiş kitle turistlerinin ortak özelliği gündelik yaşamlarından kaçıştır ancak bu kaçışı, romantizm, haz, yerel kültür ve zevk, aile sıcaklığı gibi farklı yönelimlerle gerçekleştirirler (Wickens, 2002). Wickens (2002) tarafından detaylı olarak açıklanan örgütlenmiş kitle turistlerinin özellikleri, bu tür turistlerin tercih ettiği seyahat şekli olan tur operatörlerinin en baskın satış kanalı olduğu Türkiye’nin lider turizm destinasyonu Antalya’daki tatil otellerinin bu çalışma odağına alınmasının nedenlerini de açıklamaktadır.

McDonaldlaşma ve Disneyleşme Bakış Açısıyla Her Şey Dahil Tatil Otelleri

Ritzer, McDonaldlaşma boyutları kapsamında değerlendirilebilecek, ağırlıkla tur operatörleri tarafından pazarlanan paket turlarla doluluk sağlayan, Türkiye de dahil olmak üzere, pek çok Akdeniz ülkesinde uygulanan her şey dahil hizmetiyle operasyonlarını yürüten tatil otellerinde geçerli olan pek çok tespit paylaşmaktadır. Ritzer’in kavramsallaştırmasıyla doğrudan ilgili olduğu için bu çalışmada tatil otellerinin durumu Antalya ili kapsamında değerlendirilmektedir. Antalya’daki tatil otelleri, Ritzer tarafından belirlenen McDonaldlaşma boyutları ve Disneyleşme yönelimini destekleyen özellikler sergilemektedir. Ritzer, kitle turizmine hem turistlerin hem de turistleri çekerek gelirlerini en yüksek düzeye çıkarma amacındaki turizm bölgelerinin hevesli olduğuna vurgu yapmakta, kitle turizminin olumsuz etkilerine dikkat çekmekte, turistlerin ve turizm bölgelerinin kendilerini rasyonelleştirerek otantiklerini kaybettiklerini belirtmektedir (Ritzer, 2021, 17 Mart).

Her şey dahil oteller ise, Ritzer'in (2019) bahsettiği tüketim katedrallerine benzer şekilde tasarlanmış, oda kapasiteleri çok yüksek, sağlık merkezi, eğlence olanakları ve etkinlikleri, yetişkin, aile ve çocuklara yönelik çeşitlendirmelerle, bir zamanların standart beş yıldızlı otellerinden çok bolluk, zenginlik, özgürlük sunan yapı ve içeriğe bürünmüştür (Özdemir, 2002). Türkiye'de 1980'li yıllarda başlayan kitle turizmi gelişimi bu sistem sayesinde 1990'lı yılların ortalarından itibaren ivme kazanmış; ancak bir yandan bu sistemi yürütemeyecek kapasite ve çapta olmayan daha mütevazı otellerin çok düşük fiyatlarla pazara açılmalarına, diğer yandan turizm endüstrisinin beslediği küçük işletmelerin faaliyetlerini durma noktasına getirme gibi olumsuz sonuçlar doğurmuştur (Azaltun, 2004; Özdemir, 2002). Tüm bu gelişmeler Ritzer'in tanımladığı McDonalddlaşma boyutlarında gerçekleştirilen faaliyetlerle ortaya çıkmıştır.

Bu boyutlardan verimliliğin günümüzde tatil otellerindeki en önemli yansıması, otellerin oda ve yatak kapasitelerindeki artış olmuştur. 2000'li yıllarla birlikte Antalya başta olmak üzere Türkiye'nin sahil kesimlerindeki oteller hem sayı bakımından artmış hem de daha fazla çeşitte ve yüksek sayıda oda ve yatak kapasitesiyle hizmete girmiştir. Kültür ve Turizm Bakanlığı 2021 yılı verilerine göre (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2021) 2002-2021 döneminde turizm işletmeli tesis sayısı yüzde 126 artarken, oda ve yatak kapasitesindeki artış bu düzeyin 1,3 kat üzerinde gerçekleşmiştir (sırasıyla %167 ve %169). Aynı yıl sonu itibariyle bir milyon yatağı aşan ülke yatak kapasitesinin yüzde 45 payı sadece Antalya'da bulunmaktadır; ikinci sıradaki il ise sadece yüzde 12 oranla İstanbul'dur. Aynı yıl tesis ve konaklama istatistikleri, Türkiye genelindeki toplam 784 beş yıldızlı otelin 345 tanesinin (%44) Antalya'da olduğunu göstermektedir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2022); bu oranda, Antalya'daki 1.273 turizm işletme belgeli tesisin yaklaşık çeyreğine denk düşmektedir (%27). Bu tesis sayılarına karşılık, 2021 yılında Antalya'da gerçekleşen konaklamalarda geli ve geceleme sayılarının yaklaşık üçte ikisi beş yıldızlı otellerde gerçekleşmiştir (sırasıyla %64 ve %69). Tüm bu verilerde görüldüğü üzere, Türkiye turizm hacminin önemli bir kısmı Antalya ilinde ve çoğunluğu her şey dahil hizmet veren beş yıldızlı otellerde gerçekleşmektedir. Dünya ve Türkiye'de turist yoğunluğunun yüksek olduğu önemli bir destinasyon olan Antalya'da sunulan turizm deneyimi, turistlerin olabildiğince hızlı hareket etmelerini kolaylaştıran bir üretim bandı şeklinde yürütüldüğünden, bu deneyimin sunumu rasyonelleştirilerek inşa edilen yapılara ihtiyaç duymaktadır (Ritzer, 2021, 17 Mart). İldeki her şey dahil hizmet veren beş yıldızlı oteller de bu kapsamda inşa edilmişlerdir.

Gerçekleşen bu durum tek başına hedefleri en üst düzeye çıkarmak, kapasiteyi sürekli arttırarak daha yüksek turist sayıları ve gelir elde etmek bağlamlarında McDonalddlaşmanın verimlilik boyutu için bir örnektir. Bu kadar yoğunlaşmanın yaşandığı, kitle turizminin kalesi haline gelen Antalya'da bu gelişmeyi kaydeden en önemli etken, tur operatörlerinin de satışlarını arttırma, satış giderlerini ve genel maliyetlerini düşürerek karlılık düzeylerini arttırma hedefleri nedeniyle her şey dahil sisteminin yayılması olmuştur. Bu sistem kapsamında tatil otellerinde verimliliğin bir parçası olarak, yeme-içme, spor, eğlence ve diğer faaliyetlerin programları, müşterilerin gün içerisindeki davranış akışlarını yönlendirecek şekilde yapılandırılmıştır; müşterilerin belirlenen yapı içerisinde gruplar halinde hareket etmeleri teşvik edilmektedir. Sabah, öğle ve akşam öğünleri müşterilerin büyük kısmına açık büfe restoranlarda verildiğinden, bir sonraki öğün hizmetinin sorunsuz verilmesi ve sistemin işlemesi için, hizmet saatleri belirli programlara göre belirlenmiş ve sadece o saatler arasında restoran hizmete açık olarak planlanmıştır. Bu durum tatil otellerindeki tüm hizmetler için geçerlidir. Diğer yandan, tatil otellerindeki deneyim de tıpkı gündelik yaşam gibi programlanmış haldedir. Gündelik yaşamda bireyler sabah kalkıp ilk öğünlerinden sonra gündüz vakitlerinde çalışma ve diğer uğraşlarına yönelmekte, akşam vakitlerinde evlerine dönüp rahatlayarak ya da sosyalleşerek günü tamamlamaktadırlar.

Tatil otellerinde de müşteriler kitleler halinde belirlenen saatlerde kahvaltılarını ettikten sonra tesis içerisindeki faaliyetlere dağılmakta, akşam tekrar yemek için bir araya gelerek sonrasında odalarında dinlenme ya da tesisin eğlence etkinliklerine katılma şeklinde günlerini sonlandırmaktadırlar. Bu programlanmış yapı,

McDonaldlaşmanın tüm boyutlarının işleme için uygun ortamı sağlamaktadır. Müşteriler ve çalışanlar için ön görülebilir bir hizmet içeriği sağlanırken, programın her aşamasında yoğunluk ve büyüklüklerin ölçülebilir olması (restoran kapasitesi, üretilen yiyecek miktarı, tüketilen içecek miktarı vb.) konaklama deneyiminin her aşamasının hesaplanabilir olmasını ve verimlilik odaklı çalışmaların yürütülmesini desteklemektedir. Denetim boyutunun kapsamında, program dahilinde sorunsuz, güvenli ve kesintisiz akışı sağlamak adına hizmet saatleri, çalışanların üstlendikleri görevler, müşterilerin ve çalışanların uyması gereken kurallar tanımlanmış durumdadır.

Geniş bir yelpazedeki çeşitlilikte hizmet ve deneyimlerin sunulduğu tatil işletmelerinde karlılığı en üst düzeye çıkarmak için verimlilik esaslarına uyulması elzemdir. Bu bağlamda, sıkı maliyet kontrolleri, satın alma süreçleri, bütçeleme planları işletme açısından en kritik konular arasındadır. Ayrıca tatil oteli açık olduğu sürece tüm hizmetlerin mümkün olan en az sorunla, her alanın bir sonraki hizmete ya da güne temiz ve düzenli bir şekilde hazır olacak şekilde düzenlenmesi, bu sürecin kesintisiz devam etmesi için ilgili tüm birimlere görev dağılımı ve eşgüdümlü çalışmaları, kontrol listelerinin ve bölüm programlarının hazırlanması da verimlilikle ilgili konulardır.

Bununla birlikte Ritzer verimlilik boyutunun önemli bir bileşeni olarak müşterileri çalıştırma yönelimine dikkat çekmektedir (Ritzer, 2020, s. 134). Bu durum her şey dahil tatil otelleri için de geçerlidir ve otel yönetimine belirli noktalarda daha az ya da daha düşük kalitede çalışan istihdam etme fırsatı sunmaktadır. Her şey dahil otellerinde en yüksek maliyet kalemine sahip bölüm yiyecek-içecek hizmetleridir ve en yüksek sayıdaki çalışan da bu bölümlerde görev alır. Bu nedenle bu hizmetler, büyük oranda otel müşterilerinin kendine hizmet (self-servis) etmeleri kapsamındaki açık büfe restoranlar, barlar ya da yeme-içme tezgâhları-köşeleri olarak yapılandırılmışlardır. Büfelerin ve tezgâhların konumları restoranın fiziksel yapısı yanında (ızgara için baca tesisatı, pide sunumu için fırın vb.) müşterilerin sırasıyla hangi yiyecekleri alacakları düşünülerek ayarlanmış, müşterilerin adeta bir fabrika üretim hattındaki gibi sırayla ilerlemelerini sağlayacak şekilde düzenlenmiştir. Ayrıca bu mekanlarda, geleneksel otelcilik restoran hizmetinden oldukça uzak bir kapsamda hizmet verilmekte, az sayıdaki garsonun görevi ek gelir elde etme olanakları temelinde şarap vb. servisleriyle sınırlı kalmakta, restoran işleyişi hızlı bir şekilde boşların toplanması ve bulaşıkhaneye iletilmesi, masaların yeni gelecek müşteriler için hazırlanması gibi işler kapsamında komilerin yaptığı görevlere indirgenmiş bir şekilde yürütülmektedir.

Diğer bir boyut olan öngörülebilirlikle ilgili faaliyetlerin, bir önceki paragrafta açıklanan verimlilik boyutuyla yakından ilgili olduğu açıktır. Oluşturulmuş planlar, görevler, kontrol listeleri vb. düzenlemeler, verilecek hizmetin ne olduğu konusunda çalışanların akıllarında soru bırakmayacak şekilde süreçlerin tanımlanmasını sağlamaktadır. Bu boyutun tatil otellerindeki en önemli yansıması ise tur operatörlerine bağımlılıktır. Antalya ve diğer tatil bölgelerindeki turizm operasyonları yabancı turist girişlerine bağımlı olduğu için bu durum uçak operasyonlarına, sunulan koltuk kapasitelerine ve bu operasyonları yürüten tur operatörlerine bağımlılığı doğurmaktadır. Bu durumda, tatil otellerinin işleyişi, doluluk ve yoğunlukları da tur operatörlerinin paket tur ve uçak koltukları satışlarına, tur operatörleri ile yapılan garantili ve ek kontenjan satışlarına, satın alınan paketlere göre belirlenen müşterilerin kalış sürelerine dayanmaktadır. Bu planlamalar, otelin doluluğu başta olmak üzere bütçesi, operasyon yoğunluğu ve düzeni, çalışan sayısı gibi konularda ön görülebilirlik düzeyini arttırmaktadır. Ayrıca erken rezervasyon kampanyaları, ön ödeme garantileri gibi seçenekler de yine öngörülebilirlik boyutuyla ilişkilendirilebilecek işlemlerdir.

Öngörülebilirlikle ilgili bir diğer önemli nokta, müşteri memnuniyetinin nicel bir gösterge olarak puan olarak ifade edilmesine etki eden, kalite algısıdır. Bu noktada öngörülebilirlik iki ana konuda geçerlidir. Birincisi, özet bir plan ve bilgi formu (factsheet) olarak, tatil otellerinde sunulan hizmetin içeriğinin dökümü yapılmakta, hizmete sunulan odalar, yeme-içme, spor, eğlence olanakları ile hizmet koşulları bu belgede detaylandırılmakta ve bu metinler tur operatörlerinin bilgilendirme kanallarında (broşürler, web sayfaları) standart bir şekilde yer

almaktadır. Bu dökümler tesis yönetimleri tarafından oluşturulduğu gibi, tur operatörleri tarafından da tüm otellerden standart bilgi toplama amacıyla oteller tarafından doldurulacak bir yapıda da hazırlanabilmektedir. Burada temel amaç, müşterilere ödedikleri paranın karşılığında alacakları garanti edilen hizmetlerin tam bir dökümünü sağlayarak, satın aldıkları hizmet ve deneyimi ön görmeleri, ona göre karşılaştırmalar yaparak tatilini planlamasına yardımcı olmaktır. Bu içeriğin belirlenmesi, tatil otel işletmesi açısından da neyin hangi kapsam ve koşullarda sunulacağı ile ilgili bir öngörülebilirlik oluşturmaktadır. Bu tür otellerde konaklayan müşteriler için otellerin sosyal medya değerlendirmeleri, yakın çevre önerileri ve güvenli tatil geçirme olanağı satın alma kararlarında etkilidir; fiyat, yiyecek-içecek çeşitliliği ve kalitesi ise memnuniyet açısından en yüksek önem verilen konulardır (Boz ve Eşitti, 2020).

Verimlilik ve öngörülebilirlik boyutlarının etkili çalışması esasen hesaplanabilirlik boyutunda yapılan çalışmalarla yakından ilgilidir. Günümüzde bilgisayarlı sistemlerin de gelişmesi ile hesaplanabilirlik kapsamındaki faaliyetlerin yürütülebilmesi için gerekli tüm veri, bilgi, rapor ve istatistikler hızlı ve kapsamlı bir şekilde bu sistemlerden alınabilmekte ve operasyonlar bu belgelerdeki rakamlarla takip edilmektedir. Yıllık hazırlanan bütçelerin aylık olarak hedeflerin gerçekleşme düzeyleri bağlamında takip edilmesi, kişi/oda geceleme, gelir/gider bütçeleri, kişi/oda başı gelir/gider gibi pek çok nicel gösterge ile mümkün olmaktadır. Nitekim bu göstergeler temel olarak her şey dahil otellerin başarımlarını ölçümlemede de kullanılmaktadır. Ayrıca bu otellerde yine sistemlerden alınan raporlarla her sezonun belirli dönemlerinde hangi pazarlardan hangi özellikte müşteri gruplarının geldiğini, bunların ürettiği geceleme ve gelirleri takip edebilme olanağı mevcuttur. Bununla beraber, müşteri memnuniyeti, çalışan performansı gibi özünde niteliksel ve bireysel olan konular da yine düzenlenen anketler, yapılan ölçümlerle nicel göstergeler şeklinde ifade edilebilmekte ve sayısal hedefler olarak planlamalarda yerini almaktadır. Kuşkusuz bu süreçler tüm otel işletmelerinde benzer şekilde işletilmektedir ve önem taşımaktadır. Ancak her şey dahil otellerde müşteriler tarafından ödenen belirli bir tutar karşılığında yüksek çeşitlilikte ürün ve hizmet sunulduğundan ve gelirleri artırma yolları kısıtlı olduğundan yapılan bu hesaplamalar ve bunların takipleri büyük önem taşımaktadır. Üstelik tur operatörlerine aşırı bağımlılık, nakit akışlarının erken rezervasyonlardan karşılanması gibi pek çok unsur da her şey dahil otellerin maliyetler konusunda yoğun çaba sarf etmelerini gerektirmektedir.

Tüm bu boyutların en etkili şekilde işlenmesi ve iyi sonuçlar üretmesi denetim mekanizmaları ile mümkündür. Her şey dahil otellerde bu denetim süreçleri kapsamlı ve çok boyutludur. Öncelikle karmaşık yapısı, büyük işletmeler oldukları için yüksek orandaki çalışan sayısı, güvenli, temiz, düzenli ve sorunsuz bir işletim için hiyerarşik bir emir-komuta zinciri gerektirmektedir. Tüm bölümler için oluşturulan yönetim düzeyleri (müdür, müdür yardımcısı, kısım şefi, vardiya şefi) ve onların sorumluluğundaki çalışanların görev, yetki ve sorumlulukları detaylı bir şekilde tanımlanmıştır ve tüm denetimler bu tanımlamalara göre gerçekleştirilmektedir. Bu denetim süreçleri, çalışanların müşterilerle ve birbirleriyle ilişkilerinin yapılandırılması (samimiyetsiz sıcaklık, kibarlık, yardımseverlik, sıcakkanlılık, güler yüzlülük), herkese benzer şekilde tutum ve tavır sergileme, çalışanların performans değerlendirmeleri, giriş-çıkışlarının kontrol edilmesi, bu konularda standart ve tutarlı pratiklerin geliştirilmesi için eğitimlerin gerçekleştirilmesi her şey dahil tatil otellerinin işleyişlerinde önemli konulardır.

Her şey dahil otellerin bu iç denetim süreçleri yanında aslında rekabet edebilirlik ve resmi yükümlülükler adına mutlaka uymaları gereken dış denetim süreçleri mevcuttur. Bunlar arasındaki en temel mekanizma, Bakanlık tarafından verilen işletme belgesi ve yıldızlama standartlarının sürekliliğine dair denetimlerdir. Bunun yanında, kalite, çevre ve sağlık yönetim sistemleri çerçevesindeki belgelendirme süreçlerinde de belirlenen ve olması gereken standartların tutarlılık ve sürekliliği yine üçüncü kişiler tarafından gerçekleştirilen denetimlerle kontrol edilmektedir. Bu süreçler, her bir görev, faaliyet ve işletme süreci için detaylı talimatların yazılmasını, ilgili form ve kontrol listelerinin oluşturulmasını ve bunların tanımlandığı gibi yapıp yapılmadığını denetleyen iç denetçi görevindeki sorumlu ve yöneticilerin atanmasını gerektirmektedir. Bu denetimlerin raporları da detaylı olarak tutulmakta, gerekli düzeltici/önleyici/iyileştirici faaliyetler de raporlanarak takip

edilmektedir. Bir diğer kritik dış denetim mekanizması ise, tur operatörleridir. Her şey dahil otellerin doluluk ve operasyonlarının büyük oranda tur operatörlerine bağımlı olması nedeniyle ve müşterilerin tatillerini tur operatöründen satın aldıkları için ticari sözleşme muhatapları da tur operatörü olduğundan, tur operatörleri risk almamak hem yüksek tazminat ödemeleri hem de itibar kaybına neden olacak yasal süreçleri baştan önlemek adına özellikle sağlık, güvenlik ve taahhüt edilen hizmetin verilip verilmediği gibi konularda her sezon her şey dahil otelleri ciddi ve detaylı tetkiklerden geçirmektedir; gerektiğinde müşteri şikayeti vb. durumlarda bu tetkikleri anlık olarak da gerçekleştirmektedir.

McDonalddlaşma, Ritzer'in (2020) de vurguladığı gibi sadece işletmelerle ilgili bir yönelim değildir. Boyutlar, müşteri açısından da deneyimini şekillendirdiği ve değerlendirdiği bir çerçeve sunmaktadır. Bir bakıma aslında müşteriler bu her şey dahil tatil sisteminden memnundurlar (Azaltun, 2004) çünkü McDonalddlaşmanın tüm boyutlarıyla ilgili olarak kendilerini avantajlı durumda görmektedirler. Tüm bu hizmet ve sunum çeşitliliği çerçevesinde her şey dahil tatil otellerinin müşteri açısından verimlilik yaratan yönü, satın alma sürecinin, tek fiyatla ek harcamaya gerek olmadan, parasal açıdan herhangi bir sürprize mahal vermeyecek şekilde gerçekleşmesidir. Bu durum aslında hesaplanabilirlikle de ilgilidir. Çünkü bu kadar nicel değerlendirmeler üzerine kurulu bir sistemde (büfedeki yemek çeşidi sayısı, oteldeki etkinlik sayısı, kapasite bilgileri, oda tipi çeşitleri vb.), müşterilerin beklentileri de nitelikten ziyade daha çok şey almak isteyip karşılığında görece daha az ödemeye odaklanmaktadır. Bu nedenle müşteriler bir kez yaptıkları ödeme karşılığında azami yararı elde edebilmek için her şey dahil otelindeki her ürün ve hizmeti yoğun olarak tüketmeye yönelmektedir. Aile konaklamaları için sunulan çocuk yaşı esneklikleri, erken rezervasyon kampanyaları ve ödeme seçenekleri, devamlı müşteri olma durumunda sunulabilecek indirimler, yorum siteleri ya da satın almanın gerçekleştirildiği tur operatörü tarafından sağlanan memnuniyet puanları gibi seçenekler, müşterilerin ödeyecekleri para karşılığında alacakları hizmeti hesaplayabilmelerine olanak tanımaktadır.

Bu durumlar müşteri açısından aynı zamanda öngörülebilirlik de sağlamaktadır. Sürpriz ve memnuniyetsizlik yaratacak herhangi bir beklenmedik ek masraf ya da hizmet eksikliği, ödenen paranın karşılığının verilen hizmet dökümleri ile detaylı olarak bilinmesi, daha önce konaklamış olan müşterilerin yorum ve puanlamaları, müşteriye rahatlık ve güven veren bir deneyim sunmaktadır. Bununla beraber her an sürprizler ya da aksaklıklar yaratabilecek yerel kültür unsurları ya da halk ile asgari düzeyde temas, ihtiyaç duyulacak her an erişilebileceği bilinen müşterinin kendi dilini konuşan otel rehberleri ve otel çalışanları (ön büro, misafir ilişkileri bölümleri), olabilecek herhangi bir şikayet anında her şey dahil otellerinde konaklamayla sunulan öngörülebilirlik boyutu öğeleri arasındadır. Sonuç olarak bütün bu güvenli ve düzenli tatil ortamı, sunduğu çeşitlilik, eğlence ve özgürlük olanaklarının herkes açısından sorunsuz bir şekilde işlemesi için denetimli bir serbestlik ortamı yaratmakta ve müşterilerin de uyması gereken kuralları gerektirmektedir.

Müşteriler bu kurallara uymayı kabul etmektedirler çünkü müşteriler bir çeşit paketlenmiş deneyim sunan her şey dahil otellerini, tıpkı paket turlardaki gibi, McDonalddlaştırılmış içeriklerine rağmen, pek çok yönden avantaj olarak algılamaktadırlar (Çeşmeci ve Poyraz, 2019). Paket turlar kısıtlı sürede daha çok yer görme, ulaşım kolaylığı, farklı şekillerde ya da bütçelerde seyahat edenlere yönelik çeşitlendirilebilme, beklentilere uygunluk kapsamında verimlilik sunmaktadır. Katılımcı sayısının ve hizmet içeriğinin belirli olması ve fiyatın belirleyici özelliği hesaplanabilirlik boyutu için geçerlidir. Belirlenen tur programı ve bu kapsamda ücretlendirme, sözleşme garantisi, tur bilgilerini içeren broşür, aksama ve sorunların en aza indirgenmesi, rehberlik hizmeti, güvenlik ve risk etmenlerinin dikkate alınması öngörülebilirlik boyutuyla açıklanmaktadır. Son olarak, denetim ise, turun sorunsuz olarak devam etmesi konusunda yetkilendirilmiş rehber, herkesin uyması gereken programla ilgili kurallar, belirlenen güzergahın takip edilmesi, tüm gerekli bilgilerin broşüre eklenmiş olmasıyla paket turlara yansıtılmaktadır. Tüm bu unsurlar her şey dahil tatil otelleri için de geçerlidir ve bu nedenle esasen müşteriler, kendi talepleriyle büyüyen ve gelişen her şey dahil otellerden genellikle memnundur (Azaltun, 2004).

Bu tespitlerden de görüldüğü üzere, her şey dahil tatil otelleri McDonaldlaşmanın yoğun olarak uygulandığı işletmelerdir. Temelde rasyonel olarak kurgulanan bu işletmelerdeki sistemlerde de Ritzer'in (2020) McDonaldlaşma eleştirisi olarak kavramsallaştırdığı "rasyonelliğin irrasyonelliğine" örnek teşkil edebilecek pek çok durum gerçekleştirilmektedir. Öngörülemeyen, hesaplanamayan, denetlenemeyen ve bu nedenle verimsizlik yaratan durumlara pek çok örnek mümkündür. Bunlardan en sık ortaya çıkanlar; otele giriş-çıkışlarda, ücretsiz sunulan yeme-içme hizmetleri ve etkinliklerdeki uzun kuyruklar, bireysel özellik ve beklentilerden, yaşanan anlık durumlardan kaynaklanan şikayetler, müşteri-çalışan arasındaki iletişim sorunları, çok kültürlü yapıdan kaynaklanan sorunlar (Alman ve Rus müşterilerin tarihsel önyargıları), vaat edilen ve müşteri tarafından yüksek anlam yüklenen büyümenin gündelik yaşam dinamiklerine dayanan ve yoğun McDonaldlaşma içeren tatil ortamında kaybolması, özel hizmetlerde yığılma ve sıralanma gerekliliği (özel restoranlar, SPA-hamam hizmetleri için rezervasyon), kazalar ve güvenlik sorunları, müşteri ve çalışan hırsızlıkları, müşterilerden kaynaklanan sorunlar (sarhoş, geçimsiz müşteriler), yüksek oranda israftır. Ayrıca her şey dahil otelleri büyük çeşitlilikte hizmet ve deneyimi sunmak adına geniş yüzey ve arazi gerektirdiğinden ve deniz başta olmak üzere doğanın da deneyimin temel bileşenlerinden biri olması, bu tesislerin doğal alanlarda inşa edilmesini gerektirmektedir. Bu alanları habitat olarak gören çeşitli türlerdeki hayvanlar (kuşlar, kediler, köpekler, deniz kaplumbağaları) yiyecek bulmak ya da doğalarının gerektirdiği şekilde serbest hareket etmek için beklenmedik zamanlarda müşteri alanlarına akın etmekte ve işletmeler açısından yönetilmesi zor durumlar yaratmaktadır. Son olarak dünya çapında endüstriler olarak yüksek düzeyde McDonaldlaşmış turizm ve otel endüstrileri, en büyük ve güncel irrasyonellik olan COVID-19 salgını ile tüm verimlilik, öngörülebilirlik, hesaplanabilirlik ve denetim çalışmalarının bir anda durması ve etkisiz kalmasını yaşamışlardır.

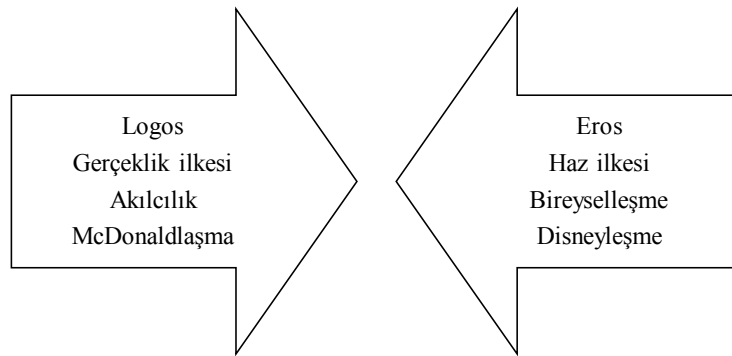
Bir önceki bölümde aktarıldığı üzere, tatil otellerinin *logos* güdümünde *eros* odaklı olarak gelişimi bağlamında yoğun McDonaldlaşmış yapıları yanında Disneyleşme özellikleri de göstermektedir. Ritzer'in (2019) tüketim katedralleri arasında gösterdiği yolcu gemileri ya da kumarhane otelleri gibi, her şey dahil oteller de genellikle 24 saat yeme-içme olanakları sunarak müşterilere istedikleri ya da acıktıkları her zaman yiyecek bir şeyler bulmaları özgürlüğünü sunmaktadır. Aynı durum eğlence ve spor etkinlikleri için de geçerlidir. Müşterilere gündüzleri havuz başı ya da sahil oyunları, bireysel ya da grup spor dersleri ve etkinlikleri, su sporları, dalga havuzu, su kaydırakları gibi heyecan veren etkinliklerden oluşan geniş bir yelpazede tercih yapma özgürlüğü sunulmaktadır. Hatta pek çok otelin, gündelik yaşamın hareketliliğinden kaçan müşterileri için oluşturduğu sakin alanları, bahçe ve yeme-içme köşeleri, sakin havuzları, SPA, hamam ve masaj bakım hizmetleri gibi daha dingin sunumları da mevcuttur. Aileler için küçük yaşlardan erişkinlere kadar etkinlikler sunulabilen çocuk ve genç kulübü hizmeti de sunum paketinin ayrılmaz bir bileşenidir. Tüm bu hizmetler sunulan seçenek zenginliğini ve aile olarak gelen grupların her bir bireyine hitap eden ve onların özgürce, diğer aile üyelerinden bağımsız olarak hareket etme özgürlüğünü yaşamaları fırsatını veren bir ortam sunmaktadır.

Ancak bu sunumlar içerisinde Disneyleşmenin önemli unsurları olan gösteri, eğlence ve simülasyonların özel önemi vardır. Tatil köylerinin gelişmeye başladığı dönemlerde müşterilerin de bir parçası olduğu Roma geceleri gibi restorandaki akşam yemeğinden başlayarak gecenin geç saatlerine kadar süren ve Dionysosçu bir akışta eğlence sunan gösteriler halen temalı geceler ve şovlar olarak her şey dahil otellerinde varlığını sürdürmektedir. Türkiye vatandaşlarının yoğun olduğu otel ve sezonlarda, tanınmış şarkıcıların konserleri eğlence içeriğinde önemli bir yer tutmaktadır. Günümüzde bu gösteriler büyük oranda, otel müşterilerinin kendileri için hazırlanan bu etkinlikler karşısında seyirci olarak konumlandırıldığı, gösteride herhangi bir etkin rol almadığı içeriklerde düzenlenmektedir. İnsanlar, bu gösterilerin bütünsel bir parçası olmadıklarından, onlara yabancılaşmış olarak alanda yerlerini almaktadırlar (Ritzer, 2020). Bununla beraber, 2000'li yılların başından itibaren gelişen bir mimari eğilim olarak temalı her şey dahil oteller de odak alınan temanın özelliklerini otelin her yerine yediren, kostümlerden oda dekorlarına, sunulan ikramlardan üniformalara kadar bu özellikleri yansıtan bir şekilde büyük simülasyonlar olarak tasarlanmışlardır.

Disneyleşme (hatta pek çok her şey dahil otelinde çeşitli düzeylerde uygulandığı için McDisneyleşme) kapsamındaki büyüleme, büyülü ortam ve yeni bir yaşayış yaratma odaklı çabalar bir süre sonra büyüün bozulması riskini doğurmaktadır. Çünkü bir deneyimin çok sayıda üretilmesi veya çok kez yaşanması deneyimin büyüleme niteliğini azaltma etkisi göstermektedir (Ritzer, 2019). Bu da oteller açısından yeniden büyüleme çabaları olarak yönetilmesi gereken yeni bir durumu ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca her geçen yıl değişik hizmet ve deneyim içeriğine sahip yeni otellerin açılması, mevcut otellerin içerik yenilemeleri çalışmaları rekabet koşullarını zorlaştıran etkiler yaratmaktadır. Bu bağlamda yeniden büyüleme çabalarının bir sonucu olarak, her sezon içerik güncellemeleri, yiyecek-icecek hizmetlerinde güncelleştirmeler, yeni mekanlar, etkinlikler ve şovlar, yeni ve lüks tesislerde her şey dahil hizmetin a la carte hizmet olarak yapılandırılması, bir zamanlar doğayla iç içe ve sade mimarinin yerine ihtişamlı ve lüksü yansıtan mimari yapı, dekor ve estetik özelliklerin tercih edilmesi, her şey dahil hizmetin ultra, maksimum, lüks gibi üst düzey kalite vaat eden şekillerde isimlendirilmesi ve genişletilmesi gibi çok sayıda faaliyet gerçekleştirilmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Günümüzde turizm hareketliliğinin lokomotifi durumundaki kitle turizminin en önemli bileşeni olan her şey dahil tatil otelleri, modern toplumun endüstriyel dizgesinin bir uzantısı olarak gelişen karnavalsal eğlencenin ve etkinliklerin sunulduğu kültür endüstrisi kapsamında gelişen bir faaliyet alanıdır (Featherstone, 2013). Ritzer de, önceki sosyoloji araştırmacıları gibi modern toplumu *logos* ve *eros* ile bağlantılı ikilikler üzerine irdelemiş; kavramsallaştırmasını McDonaldlaşma ve Disneyleşme üzerine yapılandırmış ve otel işletmelerine de bu yapının önemli temsilcileri olarak çok sayıda atıfta bulunmuştur (Marcuse, 2006; Shields, 2005; Touraine, 2014). Bu bağlamda, bu çalışmanın en önemli katkılarından biri, Ritzer'in kavramlarını önceki modern toplum incelemeleriyle bütünlük bir şekilde ele alarak her şey dahil tatil otelleri örneği üzerinde tartışmak olmuştur.

Kaynak: Makaledeki literatürden esinlenerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 1. Modern toplum tartışmalarında ikilikler

Şekil 1'de de görüldüğü üzere modern toplum kendi işleyişini garantilemek için *logos* ve McDonaldlaşma temelli dinamikler üzerine gelişmekte; *eros* ve Disneyleşme temelli ürün, hizmet ve deneyimler ise, *logos*'un sürekliliğini sağlamak adına insanların tüketim, eğlenme, rahatlama amacıyla yönelimlerine hitap eder konumda yapılandırılmıştır. Bu noktada Ritzer kitle turizminin aşırı rasyonelleşmiş sisteminden her bireyin kendine özgü, otantik ve rasyonelleştirilmemiş deneyimlerin izini sürmesini bir çözüm olarak belirtmekle birlikte bu kaçışın günümüzde büyük oranda rasyonelleşmiş bir toplumda zor olduğunu, bireylerin kendi rasyonelleştirilmemiş deneyimlerini yaratabilmeleri için bu şekilde yapılandırılmamış ve alışılmadık yerlerin azaldığını hatırlatmaktadır.

Diğer yandan, zaman içerisinde sistemden kaçmayı başarabilmiş ve otantik deneyimler yaşamaya yönelmiş bireyler sayesinde kitle turizmi aktörleri bu kez bu yönelimleri keşfederek onları McDonaldlaştırma süreçlerine tabi tutmuşlar, kitlelerin erişimine açarak otantik deneyim edinme yollarını tıkağışlardır (Ritzer, 2021, 17 Mart). Bununla beraber Ritzer aslında McDonaldlaşmış bir toplumda yaşamaya çalışan bireylerin gün geçtikçe McDonaldlaşmış turizm deneyimlerini talep eder hale geldiklerine, bu nedenle sistem dışı sunumların satışının zorluğuna, bu tür otantik deneyimlerin zenginlerin erişimine açık sunumlar olabileceğine de işaret etmektedir. Nitekim sakin şehir olarak belgelenen Seferihisar Sığacık'ta, bu etiketlemeyle artan bir turist yoğunluğu ve turizmin artan baskısı söz konusudur (Genç, 2021). Benzer durum, Muğla plajları için de geçerlidir; endemik ağaç türlerini barındıran ormanlarla doğal güzelliklere sahip Türkiye'nin en uzun sahil bandı neoliberal yayılmacı politikalar konaklama işletmeleri tarafından çevrelenerek daha fazla sayıda turistlerin erişimine açılmıştır (Aslan ve Aslan, 2020). Paket turlar ise, katılımcılar tarafından "her anı programlanmış, dolu dolu ve uygun fiyatlı" olduklarından tercih edilebilir seçenekler olarak ortaya çıkmaktadır (Çeşmeci ve Poyraz, 2019: 3326). Benzer şekilde otantik deneyimler üzerine kurulu kültür turizmi de, yoğun olarak McDonaldlaşmanın etkisiyle bir kitle turizmi faaliyeti şeklini almıştır (Yolal, 2016).

Ritzer'in çizdiği bu karamsar tabloda, büyük oranda McDonaldlaşmış toplumda bir şekilde farklı derecelerde McDonaldlaşmış turizm deneyimlerine maruz kalmak kaçınılmaz bir durum gibi görülse de, günümüzde bu durumu derinden etkileme potansiyeli bulunan iki önemli dinamik bulunmaktadır. Bunlardan ilki, iklim krizi başta olmak üzere çevre sorunları, diğeryse teknolojik gelişmelerdir. Çevre sorunları, kitle turizminin belirli noktalarda ve düzeylerde yavaşlatılmasına ve sınırlanmasına dair önlemler alınmasını gerektirecektir ki, bunun örnekleri kitle turizminin olumsuz etkilerine derinden maruz kalmış İspanya gibi ülkelerde görülmektedir. Teknolojik gelişmeler ise, ucuzlukları nedeniyle McDonaldlaşmış turizm deneyimlerine yönelen geniş kitlelerin daha da ucuz bir çözüm olarak teknoloji ile bu deneyimleri sanal olarak yaşamalarına olanak verecektir. Yine de deniz-kum-güneş başta olmak üzere kısa süreli haz odaklı deneyimlere dayanan McDonaldlaşma ile yer yer bireylerin kendi ülkelerinde yaşamaktan daha ucuza mal olan tatil deneyiminin yerine nasıl bir sanal uygulamanın geçebileceği tartışmaya açık bir konudur. Bununla birlikte sektörde yıllara yayılan bir sorun olan ancak COVID-19 ile derinleşen nitelikli çalışan bulma sıkıntısının artarak devam etmesiyle büyük ölçekli otel işletmelerinin faaliyetlerini kalite ve fiyat düzeylerini koruyarak devam etmeleri riski bulunmaktadır.

Ritzer'in McDonaldlaşma kavramı, hakkındaki eleştirileri de beraberinde getirmiştir. Bu eleştirilerden biri, McDonaldlaşmanın kitle üretimini ifade ettiğine değinerek, kitle üretiminin bir sonraki modeli olan kitlesel özelleştirmenin (mass customization) müşterilerin talep ve beklentilerine uygun, daha otantik ürün ve hizmetler sunma potansiyelidir (Taylor ve Lyon, 1995). Toplam kalite yönetimleri, teknoloji, müşteri ilişkileri ve yönetim bilişim sistemleri, çevrim içi satış kanalları ile gerçekleştirilen kitlesel özelleştirme de, bu kez bireylerin algoritmalar yoluyla tanımlanması ve belirli seçeneklere yönlendirilmesi durumunu doğurmaktadır ki, bu başka bir çalışmanın konusu olabilecek bir tartışmadır. Bununla beraber, turizm alanındaki çalışmalarda McDonaldlaşmanın tüm boyutlarıyla ve tamamen geçerli olmadığına dair bulgular ve tartışmalar mevcuttur. Dış alan boş zaman etkinliklerinde kişiye özel esneklikler sağlanabildiği (Zegre vd., 2012), gemi turlarının öngörülemeyecek, hesaplanamayacak ve standartlaştırılmayacak pek çok durumun olduğu (Weaver, 2005) ve McDonaldlaşmanın her ne kadar süreçler bu boyutlara göre yapılandırılırsa da her kültürde tüketimle ilgili aynı sonuçları vermeyebileceği (Du ve Hu, 2022) raporlanmıştır. Ancak bu bahsedilen tespitlerin esasen Ritzer'in (2020) de dikkat çektiği "rasyonelliğin irrasyonelliği" kapsamında oluşan durumlar olduğu görülmektedir. Ritzer, modern toplumun üretici aktörleri tarafından McDonaldlaştırmanın karlılık ve gelirleri en üst düzeye çıkarmak üzere tercih ettiği bir yol olsa da, planlandığı gibi işlemeyen pek çok durumun yaşandığı ve bunların kısa ve uzun vadeli hedeflere olabilecek etkilerini hatırlatmaktadır. McDonaldlaşmadan sapmaya neden olan bu durumlar hem toplumsal hem de turizm temelli çalışmalar için yeni araştırma sorularını tetikleme potansiyeli taşımaktadır.

Kaynakça

- Aslan, S. ve Aslan, A. (2020). Üç tarafımız müşterek deniz, dört tarafımız çitleme. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(3), 2985-3001. doi: 10.26677/TR1010.2020.52
- Azaltun, M. (2004). Türkiye’de kitle turizmi paneli. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 15(1), 82-88. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atad/issue/53114/703931>.
- Baudrillard, J. (2012). *Tüketim toplumu*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Boz, M. ve Eşitti, B. B. (2020). Yerli ve yabancı turistlerin her şey dahil sistemini tercih nedenleri ve memnuniyet düzeyleri: Antalya örneği. *Troyacademy*, 6(1), 208-231. doi: 1.31454/troyacademy.893749.
- Bryman, A. (1999). The Disneyization of society. *The Sociological Review*, 47(1), 25-47. doi: 10.1111/1467-954X.00161
- Claver-Cortes, E., Molina-Azorin, J. F. ve Pereira-Moliner, J. (2007). Competitiveness in mass tourism. *Annals of Tourism Research*, 34(3), 727-745. doi:10.1016/j.annals.2007.03.010.
- Çeşmeci, M. H. ve Poyraz, T. (2019). Türkiye’de turizmin McDonaldlaştırılması: Turistik bir ürün olarak paket turlar. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 7(4), 3318-3337. doi: 10.21325/jotags.2019.531.
- De Raedt, T. (2010). Le Club Med: L’idealisme d’un époque. *French Cultural Studies*, 21(3), 216-235. doi: 10.1177/0957155810370539.
- Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi. (2021, 5 Temmuz). WTTC economic trends report reveals COVID-19’s dramatic impact on travel and tourism around the world. Erişim adresi: <https://wtcc.org/news-article/wttc-economic-trends-report-reveals-covid-19s-dramatic-impact-on-travel-tourism-around-the-world>.
- Dünya Turizm Örgütü. (2023, 28 Ocak). *Impact assessment of the COVID-19 outbreak on international tourism*. Erişim adresi: <https://www.unwto.org/impact-assessment-of-the-covid-19-outbreak-on-international-tourism>.
- Du, S. ve Hu, P. (2022). The ‘McDonaldized consumer society’ and tourism industry governance by local development zones in China: An empirical study. *Current Issues in Tourism*, 25(6), 874-886. doi: 10.1080/13683500.2021.1907321.
- Featherstone, M. (2013). *Postmodernizm ve tüketim kültürü*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Fitzsimmons, J. A. ve Fitzsimmons, M. J. (2011). *Service management*. New York: McGraw Hill.
- Genç, K. (2021). Turizm ve sakin şehir paradoksu: Seferihisar örneği. *Tourism and Recreation*, 3(2), 150-157. doi: 10.53601/tourismandrecreation.1025366.
- He, Z. ve Hao, X. (2022). Emotional labor and employee well-being in cross-cultural contexts: A Disney frontline staff’s autoethnography. *Tourism Management*, 91, 104518. doi: 10.1016/j.tourman.2022.104518.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2021). *Turizm istatistikleri 2021*. Erişim adresi: <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-9851/turizm-istatistikleri.html>.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2022). *Turizm işletmesi belgeli tesisler*. Erişim adresi: <https://yigm.ktb.gov.tr/genel/turizmtesisleri.aspx>.

- Langhof, J. G. ve Güldenber, S. (2019). Pirates, ghosts and customer loyalty–Reviewing the dark ride experience. *Tourism Management Perspectives*, 31, 398-420. doi: 10.1016/j.tmp.2019.06.004.
- Liang, Z. ve Li, X. (2021). What is a theme park? A synthesis and research framework. *Journal of Hospitality and Tourism Research*, 10963480211069173. doi: 10.1177/10963480211069173.
- Marcuse, H. (2006). *Eros and civilization*. Oxon: Routledge.
- Matusitz, J. ve Palermo, L. (2014). The Disneyfication of the world: A globalisation perspective. *Journal of Organisational Transformation and Social Change*, 11(2), 91-107. doi: 10.1179/1477963313Z.00000000014.
- Murtola, A.M. (2014). Experience, commodification, biopolitics. *Critical Sociology*, 40(6), 835-854. doi: 10.1177/0896920513494230.
- Ottenbacher, M., Harrington, R. ve Parsa, H. G. (2009). Defining the hospitality discipline: A discussion of pedagogical and research implications. *Journal of Hospitality and Tourism Research*, 33(3), 263-283. doi: 10.1177/1096348009338675.
- Özdemir, M. (2002). Her şey dahil (alles inklusive) veya kahraman bakkal, süper markete karşı. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 13(2), 114-116. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atad/issue/53040/702289>.
- Özkul, M. ve Uçak, E. Y. (2020). Tüketim toplumunda meta-marka bağımlılığının görünüşleri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 11(27), 596-613. doi: 10.21076/vizyoner.663860.
- Reisinger, Y., Michael, N. ve Hayes, J. P. (2019). Destination competitiveness from a tourist perspective: A case of the United Arab Emirates. *International Journal of Tourism Research*, 21(2), 259-279. doi: 10.1002/jtr.2259.
- Ritzer, G. (2019). *Büyüsü bozulmuş dünyayı büyülemek: Tüketim katedrallerindeki süreklilik ve değişim*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ritzer, G. (2020). *Toplumun McDonaıldlaştırılması: Çağdaş toplum yaşamının değişen karakteri üzerine bir inceleme*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ritzer, G. (2021, 17 Mart). Post-turizm, otantiklik ve kentlerin geleceği üzerine George Ritzer ile söyleşi. Erişim adresi: <https://sosyokritik.com/news/post-turizm,-otantiklik-ve-kentlerin-gelecegi-uzerine-george-ritzer-ile-soylesi>.
- Scott, N., Laws, E. ve Boksberger, P. (2009). The marketing of hospitality and leisure experiences. *Journal of Hospitality Marketing and Management*, 18(2-3), 99-110. doi: 10.1080/19368620802590126.
- Selwyn, T. (2000). Pleasure periphery, pleasure tourist. J. Jafari (Ed.). *Encyclopedia of tourism* (s. 444) içinde. New York: Routledge.
- Sharpley, R. (2017). From holiday camps to the all-inclusive: The ‘Butlinization of’ of tourism. D. Harrison ve R. Sharpley (Ed.), *Mass Tourism in a Small World* (s. 95-104) içinde. Oxfordshire: Cabi.
- Shields, R. (2005). *Lefebvre, love and struggle: Spatial dialectics*. New York: Routledge.
- Taylor, S. ve Lyon, P. (1995). Paradigm lost: The rise and fall of McDonaldization. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 7(2/3), 64-68. doi: 10.1108/09596119510080024.
- Toffler, A. (1990). *The third wave*. New York: Bantam Books.

- Touraine, A. (2014). *Modernliğin eleştirisi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Urry, J. (1988). Cultural change and contemporary holiday-making. *Theory, Culture & Society*, 5, 35-55. doi: 10.1177/026327688005001003.
- Urry, J. (1996a). Tourism, culture and social inequality. A. Apostolopoulos, S. Leivadi ve A. Yiannakis (Ed.). *The sociology of tourism* (s. 115-133) içinde. Routledge: Oxon.
- Urry, J. (1996b). The changing economics of the tourist industry. A. Apostolopoulos, S. Leivadi ve A. Yiannakis (Ed.). *The sociology of tourism* (s. 193-218) içinde. Routledge: Oxon.
- Wang, N. (2000). *Tourism and modernity: A sociological analysis*. Oxford: Elsevier.
- Weaver, A. (2005). The McDonaldization thesis and cruise tourism. *Annals of Tourism Research*, 32(2), 346–366. doi: 10.1016/j.annals.2004.07.005.
- Wickens, E. (2002). The sacred and the profane: A tourist typology. *Annals of Tourism Research*, 29(3), 834-851. doi: 10.1016/S0160-7383(01)00088-3.
- Yeoman, I. (2008). *Tomorrow's tourist*. Londra: Elsevier.
- Yolal, M. (2016). Authenticity, commodification, and McDonaldization of tourism experiences in the context of cultural tourism. M. Sotiriadis ve D. Gürsoy (Ed.). *The handbook of managing and marketing tourism experiences* (s. 217-233) içinde. Bingley: Emerald.
- Zegre, S. J., Needham, M. D., Kruger, L. E. ve Rosenberger, R. S. (2012). McDonaldization and commercial outdoor recreation and tourism in Alaska. *Managing Leisure*, 17(4), 333-348. doi: 10.1080/13606719.2012.711604.
- Zenker, S. ve Kock, F. (2020). The coronavirus pandemic–A critical discussion of a tourism research agenda. *Tourism Management*, 81, 104164. doi: 10.1016/j.tourman.2020.104164.
- Zuelow, E. G. E. (2016). *A history of modern tourism*. Londra: Palgrave.

Extended Abstract

Purpose

George Ritzer grounded his thoughts to analyze modern society on the McDonald's and Walt Disney corporations in a wide perspective including their working procedures and offerings and reported that those businesses reflect how modern society is structured. McDonald's represents fast food restaurants to showcase the industrial design (McDonaldization) whereas Walt Disney refers to the fascinated nature of offerings (Disneyization) as examples of corporations which spread around the world with a tremendous increase in variety. In accordance with Ritzer's thoughts, the primary objective of this research is to open a discussion in the tourism and social sciences by analyzing the McDonaldized and Disneyfied features in the society in the example of hotel industry. In line with this objective, this study aims to analyze the conceptualizations of George Ritzer namely McDonaldization and Disneyization based on the analysis of modern production, consumption and culture practices in the example of holiday resorts as the prominent element of the tourism and hotel industry leading to an academic discussion on the sustainability of the industry and human routines as a contribution to the development of the society.

Design and Methodology

The discussions of Ritzer based on those two axes (McDonaldization and Disneyization) show similarities to other critical and reflective conceptualizations of the modern society analysis such as *logos* and *eros*. On the other hand, mass tourism as the mirror of the modern society has also grown to a tremendous scale globally under the effects of global mass mobility, globalization and culture industry. Hotel industry, as the engine of the modern tourism with a wide range of businesses and offerings, includes businesses highly structured in accordance to the dynamics of modern life as the embedded forms of McDonaldization and Disneyization and represents a fruitful research field to analyze and discuss those remarkable concepts. The reason of this integrity is that the hotel businesses and resorts have developed as the *eros*-based extensions of the *logos*-based modern society. As a result, a setting structured in the *logos* design to offer *eros* environment and experiences occurred in the hotel industry by representing McDonaldization and Disneyization of the society.

In line with Ritzer's conceptualizations, this study firstly describes those concepts and explicates their reflections in the hotel industry in the example of all inclusive hotels and holiday resorts in Antalya which are the major drivers of the mass tourism today and mainly shaped by the tour operators of the tourist generating countries. Holiday resorts were discussed as a phenomenon of the modern tourism and finally all inclusive resorts were analyzed in line with the Ritzer's conceptualizations by evaluating the features of those businesses regarding the stated dimensions. The reason for choosing Antalya is the concentration of tourists and high scale all inclusive properties in the city.

Findings

Discussion in the paper on the all inclusive holiday resorts by linking the features of those properties to the modern society dynamics as described by Ritzer reveal that those businesses offer a typical environment to showcase McDonaldization and Disneyization with several offerings and settings according to the dimensions or major features of those concepts. The study offers an extensive discussion on the McDonaldized and Disneyfied nature of the all inclusive holiday resorts with several examples to represent the major dynamics of those concepts. All inclusive resorts demonstrate an environment to offer services and experiences structured in the dimensions of McDonaldization as per efficiency, calculability, predictability and control. In addition, with this setting designed in a McDonaldized form as a representative of *logos*, those businesses also need to develop features to fascinate individuals to offer them the *eros* addressing the missing aspects of the

modern daily life. The analysis of all inclusive resorts offers insightful findings about how McDonaldization and Disneyization are evident in the hotel industry as a backbone element of the modern tourism. Although the situation seems at the points of no return at a global scale, individual efforts for authentic experiences may create value leading to the deceleration of the growth of the hotel industry for a more sustainable development of the modern tourism.

Research Limitations

The focus of this study is all inclusive holiday resorts. However, a more comprehensive research including other types or processes of hotel industry (city hotels, small businesses, online environment) will offer a wider perspective to analyze how those concepts were penetrated to the industry in line with recent industrialized development of the society. An empirical research with the participation of hotel team members and visitors will also reveal the factors of awareness and causal reasons of the orientation towards those businesses. Such a study will also discuss if the individuals are aware of the external and systematic dynamics of their daily lives in the example of holidays and if they are satisfied with those experiences. Finally, this paper does not address the recent analyses of Ritzer based on the digital age. As an industry under a tremendous effect of technology and digitalization, a paper to discuss those aspects will be promising to present findings in line with emerging trends. Finally, a research with a focus on less or no McDonaldized or Disneyized properties will have the potential to introduce alternative holiday choices with a more meaningful contribution to individual and social lives.

Implications (Theoretical, Practical and Social)

This paper firstly recalls of McDonaldization and Disneyization concepts to analyze modern tourism which has a fragmented nature offering a fruitful field to examine a wide range of aspects at various levels and examples. Moreover, the study also relates those concepts to the other conceptualizations of the modern life analysis in respect for the integrity of dualities and extends the discussions to a wider perspective. This study also contributes to the literature which is scarce in critical discussions mainly in the contexts of McDonaldization and Disneyization in the tourism and hospitality field and opens a discussion on those issues so that academia may develop new perspective and solutions for a better modern life for all.

As for the practical implications, the study offers an extensive discussion on the modern dynamics which have deep effects on the tourism and hospitality industries. Although those industries are also shaped by other external and systematic factors (tour operators and overall tourism system for all inclusive resorts), there is still a room in those businesses to offer some authentic experiences or present an environment so that individuals will find opportunities for their own authentic experiences. Hospitality is an old type of business including different forms of hotels and accommodation properties may apply several distinct services or offerings to raise the awareness of the society for a more sustainable way of living.

Finally in line with the practical implications, this conceptual paper aims to offer an extensive analysis on all inclusive holiday resorts so that individuals will acquire the awareness of their experiences as an extension of modern society and daily lives. This analysis will make individuals think of their experiences and their overall outcomes leading to an orientation of finding more authentic and meaningful options with positive contributions to their individual lives, the society and environment.

Originality/Value

The paper is a conceptual study which discusses interlinked concepts of the modern society as a reflection of dualities in the daily living. As a result of this discussion, McDonaldization and Disneyization as highly penetrated dimensions of the modern life are introduced as the extension of the modern society dualities. Ritzer also uses examples from tourism and hospitality fields; however, this study focuses on one field, hotel industry, to reveal that those concepts are deeply evident in the services, experiences, offerings and processes of the businesses in that field. Relevant literature includes a substantial body of research on all inclusive holiday resorts; however, this study fills a gap by analyzing those businesses with another remarkable conceptualizations of the modern society.

Araştırmacı Katkısı: H. Kader şANLIÖZ ÖZGEN (%100).

Teşekkür: Makalenin değerlendirme sürecinde destek veren editör kurulu üyelerine ve makaleyi incelemek için zaman ve emek veren hakemlere teşekkürlerimi sunarım.

Medyada Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Bebek Bezi Reklamlarının İncelenmesi ¹

Erhan ALABAY ²

Başvuru Tarihi: 11.09.2022

Kabul Tarihi: 27.02.2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Bu çalışmada Türkiye’de satışı olan ve televizyonda reklamları bulunan bebek bezi firmalarının reklamlarının hem görsel hem de dilsel öğelerinin toplumsal cinsiyet açısından incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırma nitel araştırma modeli ile gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın çalışma grubunu 9 farklı markanın toplam 37 adet bebek bezi reklamı oluşturmaktadır. Çalışmanın verilerinin kaydedilmesinde araştırmacı tarafından geliştirilen ve uzman görüşleri alınmış olan “Bebek Bezi Reklamları Doküman Analiz Formu” kullanılmıştır. Araştırma sonucunda bebek bezi reklamlarının büyük bir oranının kadınlar tarafından seslendirildiği ve reklamların yarısından fazlasında toplumsal cinsiyet eşitsizliğine yol açan mesajlara yer verildiği sonucuna ulaşılmıştır. Reklamlarda oynatılan oyuncuların da çoğunlukla kadın oyuncular olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca reklamlarda oynayan kadın oyunculara alışveriş yapan ve misafir ağırlayan kişi rollerinin verildiği gözlemlenmiştir. Sonuç olarak Türkiye’de televizyonlardaki bebek bezi reklamlarının çoğunun toplumsal cinsiyet eşitsizliğini besleyen bir yapıda olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Bebek Bezi, Reklam, Toplumsal Cinsiyet

Atıf: Alabay, E. (2023). Medyada toplumsal cinsiyet eşitsizliği: Bebek bezi reklamlarının incelenmesi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 233-258.

¹ Bu çalışma kapsamında Sağlık Bilimleri Üniversitesi Hamidiye Bilimsel Araştırmalar Etik Kurulu’ndan 06.04.2022 tarih ve 22/139 sayılı etik kurul izni alınmıştır.

² Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Hamidiye Sağlık Bilimler Fakültesi, Çocuk Gelişimi Bölümü, erhan.alabay@sbu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4025-2352

Gender Inequality in the Media: Examining Diaper Advertisements

Erhan ALABAY³

Submitted by: 11.09.2022

Accepted by: 27.02.2023

Article Type: Research Article

Abstract

This research, it is aimed to examine both the visual and linguistic elements of the television advertisements of the diaper companies that are sold in Turkey and have advertisements on television in the context of gender. The research was carried out with a qualitative research model. The study group of the research consists of 37 diaper advertisements from 9 different companies. The "Baby Diaper Ads Document Analysis Form", developed by the researcher and receiving expert opinions, was used to note down the data of the study. As a result of the research, it was concluded that most diaper advertisements are voiced by women, and more than half of the advertisements include messages that cause gender inequality. It has been determined that the actors played in the advertisements are mostly female actors. In addition, the roles of shopping and hosting guests were attributed to women in the advertisements. As a result, it can be said that most of the diaper advertisements on television in Turkey are in a structure that fosters gender inequality.

Keywords: Diaper, Advertisement, Gender

³ University of Health Science, Hamidiye Faculty of Health Science, Department of Child Development, erhan.alabay@sbu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4025-2352

Giriş

Türkiye’de satışı olan ve televizyonda reklamları bulunan bebek bezi firmalarının reklamlarının toplumsal cinsiyet açısından incelendiği bu çalışmada reklamlarda yer alan hem görsel hem de dilsel toplumsal cinsiyet mesajlarını tespit etmek amaçlanmaktadır. Araştırmanın en önemli nedenlerinden birisi reklamların, onları izleyen bireylerin duygu, düşünce, davranış ve hayata bakış açılarını şekillendirme düşüncesidir. Reklamlar sadece bireyde ürünü alıp almamak üzerine fikir oluşturmaz. Aynı zamanda reklam içerisinde kullanılan metin ya da görseller, reklamı izleyen bireylere mesajlar vermekte ve birey üzerine olumlu ya da olumsuz etkiler bırakabilmektedir. Özellikle ataerkil toplumlarda, reklamlarda verilen mesajlardan birisi de toplumsal cinsiyet eşitsizliğidir. Reklamlarda sunulan cinsiyet rolleri, reklamları izleyen bireylerin sosyal ve bilişsel şemalarıyla uyumlu ya da uyumsuz olabilmektedir. Örneğin, ataerkil bir yapıda büyümüş ve cinsiyetçi kalıp yargılara sahip bireylerin cinsiyet eşitsizliğine dayanan kalıplaşmış cinsiyet rollerini yansıtan reklamları izlemesi, o bireylerin cinsiyet kalıp yargılarını pekiştirerek eşitsizlik algısının daha da kemikleşmesine neden olabilir. Tam tersi reklamlar, bireyler üzerinde olumlu etki de yaratabilir. Toplumsal cinsiyet eşitsizliği kalıp yargılarını benimsemiş bir bireye cinsiyet eşitliğine dayalı reklamların izletilmesi ile bireyin kendi algısını sorgulamasına ve hatta eşitlikçi bir algıyı kabul etmesine yardımcı olunabilir (Chu, Lee ve Kim, 2016; Orth ve Holancova, 2003). Bu nedenle bu çalışmada da bebek bezi reklamları odak olarak alınmıştır. Çünkü ataerkil toplumlarda çocukların birincil bakımlarından birisi olan bebeğin alt değiştirilme sorumluluğu kadınlara atfedilmektedir. Bu nedenle Türkiye’de satışa sunulan bebek bezi reklamlarının toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında nasıl sunulduğu, bireylerin eşitlikçi cinsiyet algısını destekler nitelikte olup olmadığını belirlemek bu araştırmanın önemini oluşturmaktadır.

Literatür Taraması

Toplumsal cinsiyet ile biyolojik cinsiyet birbirinden ayrı iki kavramdır. Butler (1990) Performatif Cinsiyet Teorisi’nde, biyolojik cinsiyet ile toplumsal cinsiyet kavramları arasında net bir ayırım olduğunu belirtir. Butler, biyolojik cinsiyeti sadece bir doğum kazası olarak tanımlarken; toplumsal cinsiyetin erkeklik, kadınlık ve androjenlik kültürel söylemleri aracılığıyla üretildiğini ve sürdürüldüğünü belirtmektedir. Genel olarak tanımlar incelendiğinde, biyolojik cinsiyet bir canlının doğuştan getirdiği, genetik yolla belirlenen ve cinsel üreme organına göre farklılık gösteren bir biyolojik özelliktir. Toplumsal cinsiyet ise insanların, toplumların ve kültürlerin kadın ve erkeklere yüklemiş olduğu rolleri ve sorumlulukları içerir (Biskup, Martinkova ve Ferretti, 2020). Bu nedenle toplumsal cinsiyet kavramı öğrenilebilen bir yapı olarak kabul edilebilir (Henderson, 2015). Özellikle sosyolojik teoriler incelendiğinde, toplumsal cinsiyetin biyolojik olmadığını, bireyin sosyal çevresi tarafından inşa edildiğini belirtmektedir. Örneğin, Geis (1993) yaptığı farklı çalışmalar sonucunda, toplumlar tarafından klişeleşmiş kalıp yargıların toplum tarafından inşa edildiğini ve toplum tarafından sürdürüldüğünü tespit etmiştir (Bussey ve Bandura, 1999). Toplumsal cinsiyet, öğrenilebilir olmasının yanı sıra ayrıca değişkendir. Bir diğer ifade ile etnik köken, sosyal sınıf, kültür, sosyoekonomik düzey gibi birçok etken toplumsal cinsiyet yargılarını farklılaştırabilmektedir (Bahtiyar Saygan ve Pekel Uludağlı, 2021). Cislighi ve Heise (2020) toplumsal cinsiyet yargılarını, toplum içerisindeki kadın ve erkeklerin, kız ve erkek çocuklarının, toplum olarak uygun görülen davranışları yansıtmaları üzerine oluşturulmuş sosyal beklentilerin bütünü olarak tanımlamıştır. Örneğin, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin hakim olduğu toplumlarda, kadının çocuk bakımı ile ilgilenmesi, erkeklerin ise çalışarak eve ekmek getirmesi gibi toplumsal cinsiyet yargıları mevcuttur. Bu durum, toplumda sadece yetişkinlere değil çocuklara da lanse edilmektedir. Kız çocuklarının narin ve kibar olmasının, erkek çocuklarının ise aktif ve kavgacı olmasının beklenmesi de toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin olduğu toplumlarda sıklıkla tespit edilen kalıp yargılardandır. Tam tersi,

toplumsal cinsiyet eşitliği hakim olan toplumlar ise kadın ve erkeğin rol ve sorumluluklarını eşitlikçi bir şekilde dağıtır. Örneğin hem kadının hem de erkeğin, çocuğun bakımdan sorumlu olan veya evin geçimini sağlayan kişiler olabileceğini savunur (Blackstone, 2003, Perales, Jarallah ve Baxter 2018; Savaş, 2018).

Günümüzde ülkelerin toplumsal cinsiyet eşitliği düzeyleri, ulusal veya uluslararası araştırmalarla saptanmaya çalışılmaktadır. Avrupa Birliği Toplumsal Cinsiyet İstatistikleri, Avrupa Birliği'ne (AB) üye ya da AB düzeyindeki ülkelerde yaşayan (2020) kadınların ve erkeklerin eğitim, işgücü, kazanç ve sağlık hizmetlerine ulaşım açısından oranları karşılaştırılmıştır. AB'ye üye ülkelerin ortalamasına bakıldığında yüksek öğrenim görmüş kadınların oranının erkeklerin oranından 10,5 puan daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Bir diğer ifade ile kadınların erkeklere oranla daha yüksek düzeyde yüksek öğrenim gördükleri saptanmıştır (European Union, 2021). Benzer durum Türkiye için incelendiğinde ise, ibrenin erkekler yönüne döndüğü görülmektedir. Bir diğer ifade ile, erkeklerin eğitim alma oranlarının kadınların oranından daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Türkiye'de hala yüksek öğrenim başarısı ile cinsiyet arasında, erkek egemenliğinde bir artış olduğu görülmektedir. Avrupa'da gerçekleştirilen istatistiklerde eğitim basamağının dışındaki birçok alanda maalesef bu erkek egemenliği kendini göstermektedir. Örneğin, Avrupa Birliğine üye ülkelerde kazanç alanında toplumsal cinsiyet eşitliği maalesef görülememektedir. Kadınların ortalama olarak saatlik kazandıkları brüt ücret, erkeklerin ortalama saatlik kazandıkları brüt ücretten %15,3 daha azdır. Diğer ülkelerde kazanç alanındaki kadın ve erkeklerin maaşları arasında bu fark Almanya'da %20,1'e, Avusturya'da %20,4'e ve Estonya'da ise %21,8'e kadar çıkmaktadır. Dünya Bankası'nın yaptığı Toplumsal Cinsiyet Eşitliği İstatistiklerine göre Türkiye'de endüstride kadın çalışan sayısının erkek çalışandan daha az, kadın işsiz sayısının ise erkek işsiz sayısından daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bir şirkette orta ya da üst düzey yönetici olan kadınların oranlarının %17,5, parlamentoda kadın bulunma oranları ise %17,4 olduğu saptanmıştır. İstatistik sonuçlarında da görüldüğü gibi dünyadaki birçok ülkede henüz cinsiyet eşitliği tam olarak sağlanamamıştır. Bununla birlikte Türkiye'deki toplumsal cinsiyet eşitliği oranları incelendiğinde, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin birçok alanda boy gösterdiğini söylemek hala mümkündür (Şen, 2018; TUIK, 2012).

İstatistiklerden de anlaşıldığı üzere çoğu ülkenin henüz tam anlamı ile toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlayamadığını ve bunun için de çalışmaların devam ettiğini söyleyebiliriz. Bu çalışmaların daha sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi ve çözüm bulunabilmesi için öncelikle sorulması gereken en önemli sorulardan birisi "*toplumsal cinsiyet eşitsizliğine neden olan faktörler nelerdir?*" sorusudur. Bu sorunun cevaplarından birisi de sosyal medya araçlarıdır. Bir diğer ifade ile, günümüzde sosyal medyada verilen mesajların ya da yer alan reklamların içeriklerinde cinsiyetçi rollere rastlanabilmektedir. Örneğin birçoğunda rollerin, kadınsı roller ve erkeksi roller diye ayırt edildiğine rastlanabilmektedir (Bailey, Steeves, Burkell ve Regan, 2013; Manago, Graham, Greenfield ve Salimkhan, 2008). Bu mesajlar hem çocuklara hem de yetişkinlere, erkeklerin ve kadınların birbirinden ayrı sorumluluklarının ve görevlerinin olduğunu yansıtmaya çalışmaktadır. Örneğin, Dasgupta (2018) günümüzdeki medya içeriklerinde, cinsiyete özgü mesajlara rastlanabildiğini ve bu mesajların erkeklik ve kadınlık klişe tasvirlerini içerdiğini savunmaktadır. Ross ve Carter (2011) ise İngiltere ve İrlanda'daki haberleri incelemiş ve kadınların medyadaki haberlerde nasıl temsil edildiklerini belirlemek için bir araştırma gerçekleştirmişlerdir. Araştırma sonucunda, erkekleri temsil eden haberlerin kadınları temsil eden haberlerden çok daha ciddi ve önemli haberler olduğunu belirlemişlerdir. Bir diğer ifade ile, sosyal medyadaki haberlerde, kadınların daha önemsiz veya eğlence amaçlı haberlerde konu edildiği tespit edilmiştir. Reklamlarda da benzer durumlara rastlanmaktadır. Reklamların içerikleri ile ilgili yapılan çalışmalarda da erkeklik ve kadınlık tasvirleri net olarak verilmektedir. Alabay ve Yağan Güder (2015) yaptıkları çalışmada oyuncak reklamlarını incelemiş ve oyuncak reklamlarının %77,6'sının cinsiyet eşitsizliğine neden olabilecek öğeler içerdiğini tespit etmişlerdir. Bui (2021) çağımız reklamlarında kullanılan toplumsal cinsiyet dilini

araştırmıştır. Araştırma sonucunda izleyicilerin, kadın oyuncuların kullandıkları dildeki aksana, sese ve tonlamaya erkek oyuncularınkinden daha fazla odaklandıkları tespit edilmiştir. Ayrıca erkek müşterilerin erkeksi ürünlerle (arabalar, ev gibi) ilgili reklamlarla daha çok ilgilendiğini, kadın müşterilerin ise daha çok bakım ürünleri ve giysi ürünleri ile ilgili reklamlarla ilgilendiği sonucuna ulaşılmıştır. Toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında çalışmalarına devam eden ve eşitlik açısından politikalar geliştiren ülkelerde yayımlanan reklamlara bakıldığında, eski yıllara nazaran daha fazla eşitlikçi mesajlara yer veren reklamlara rastlanmaktadır. Örneğin, Berghe'nin (2020) 2015-2018 yılları arasındaki Hollandalı kadın yaşam dergilerinde yayımlanan reklamları incelediği çalışmada, çoğu reklamın artık kadın ve erkeği eşit ya da kadınları erkeklerden daha baskın olarak göstererek geleneksel olan toplumsal rolleri kırmaya çalıştığı sonucuna ulaşılmıştır. Kuipers, van der Lann ve Arfini (2017), 1982 ile 2011 yılları arasındaki İtalyan ve Hollanda moda dergilerindeki toplumsal cinsiyet temsillerini karşılaştırmak üzere yaptıkları çalışma sonucunda, eski yıllardaki dergilerde cinsiyete dayalı daha fazla oranda stereotipik rollere yer verildiği tespit edilirken, günümüze yaklaştıkça bu oranın azaldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Yukarıdaki belirtilen çalışmalara ek olarak ataerkil toplumlardaki reklamlar incelendiğinde çoğunluğunun erillğe ve dişiliğe dair fikirleri destekleyen ya da üreten ve bu fikirleri yansıtan basmakalıp yapılardan oluştuğu söylenebilir (Saygın Sarbay, 2015). Çünkü bu yapıdaki toplumlarda ikili cinsiyetin dışına çıkılması hoş karşılanmamaktadır. Bu nedenle firmalar ürünlerini hedef kitleye hitap edebilmesi için toplumun içinde bulunduğu cinsiyetçi yapıyı temel alır ve bu yapı doğrultusunda reklamlarını tasarlar. Bu yaygın olarak bilinen bir reklam taktiğidir (Alreck, 1994). Fakat günümüzde ise Queer kuram savunucuları ikili cinsiyet kimliğini kabul eden heteronormatif yapıya karşı gelmekte ve reklamlarda da norm dışı cinsel kimliklere de yer verilmesi gerektiğini de savunmaktadır. Hatta bazı ülkelerde LGBTQ+ bireylerin azınlık grupları arasında en yüksek satın alma gücüne sahip olan bireyler olmasından ötürü reklamlarda bu ikili cinsiyet kalıplarının dışına da çıktığı gözlemlenmektedir (Braun vd., 2015). Bu kapsamda bu düşünceler doğrultusunda heteronormatif yapıya karşı çıkan reklamlarla sıklık karşılaşılmaya başlanmıştır (Aley ve Thomas, 2021; Chauhan ve Shukla, 2016; Ginder ve Byun, 2015; Nölke, 2017; Öztürk, 2011).

Yöntem

Araştırmanın bu bölümünde çalışmanın modelinden, çalışma verilerinden, veri toplama araçlarından, veri analiz sürecinden ve etik ilkelerden detaylı olarak bahsedilmiştir.

Çalışma Modeli

Araştırmanın ana tasarımı nitel araştırma türü ile oluşturulmuştur. Nitel araştırmalardan da tarama modeli tercih edilmiştir. Nitel araştırmalar, belirli kavram, olgu ya da olayları anlamak, keşfetmek, daha anlaşılır hale getirmek ve akademik ürünler ortaya çıkartmak için kullanılır (Key, 1997). Gözlem, görüşme ve dokümanlar nitel araştırmaların temel veri kaynaklarıdır (Yıldırım ve Şimşek, 2018). Bu çalışma kapsamında dokümanlar kullanılmıştır. İnternet üzerinde yayımlanmış olan bebek bezi reklamları çalışmanın dokümanlarını oluşturmaktadır. Yıldırım ve Şimşek'e (2018) göre doküman analizinin temel hedefi, araştırmanın hedefleri doğrultusunda ele alınan olgu veya olaylarla ilgili yazılı, işitsel ya da görsel materyallerin analiz edilmesidir. Bu araştırmada amaç Türkiye'de satışı olan ve reklamları internet üzerinde kayıtlı olan bebek bezi reklamlarının içeriklerinin toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında incelemek olduğundan doküman analizi yöntemi tercih edilmiştir.

Çalışma Verileri

Bu araştırma kapsamında toplam 37 bebek bezi reklamı incelenmiştir. Öncelikle Türkiye’de satış yapan büyük marketlerdeki bebek bezi reyonlarına gidilmiş ve satılmakta olan bebek bezi markaları not edilmiştir. Listeye yazılan tüm bebek bezi firmalarının internet siteleri ziyaret edilmiştir. Her bir markanın şu ana kadar yayımlanmış olduğu reklamlara firmanın internet sitesinden ve video paylaşım sitelerinden ulaşılmış ve kaydedilmiştir. Bu kapsamda 9 farklı markanın toplam 37 adet reklamına ulaşılmış ve bu reklamlar analiz edilmiştir. Reklamlara ilişkin bilgiler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 1’de görüldüğü gibi 9 farklı bebek bezi firmasından toplamda 37 reklam incelenmiştir. Reklamın genel ortalama sürelerinin ise 29,04 saniye olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada Molfix firmasından 4, Prima, Eby Baby, GOO.N firmalarından 5’er, Baby Me firmasından 2, Baby Turco ve Can Bebe firmalarından 4’er, Sleepy firmasından 7 ve Pure Protection firmasından ise 1 reklam çalışma kapsamına alınmıştır.

Tablo 1
İncelenen Reklamlara İlişkin Genel Bilgiler

Firma Adı	İncelenen Reklam Sayısı	Ortalama Süresi (sn)
Molfix Firması	4	39,75
Prima Firması	5	35,6
Eby Baby Firması	5	29,6
GOO.N Firması	5	20,6
Baby Me Firması	2	19,5
Baby Turco Firması	4	31
Can Bebe Firması	4	33,75
Sleepy Firması	7	36,57
Pure Protection Firması	1	15
Toplam	37	29,04

Veri Toplama Aracı

Veri toplama aracı olarak araştırmacı tarafından geliştirilmiş olan “Bebek Bezi Reklamları Doküman Analiz Formu” kullanılmıştır. Çalışmadan önce ilgili literatür incelenmiş ve form araştırmacı tarafından geliştirilmiştir. Ardından 2’si çocuk gelişimi ve eğitimi, 1’i ise toplumsal cinsiyet eşitliği alanında çalışmaları olan öğretim üyelerinin uzman görüşüne başvurulmuştur. Uzman görüşleri doğrultusunda form son halini almıştır. Formun son halinde 9 soru bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla:

- Reklamı seslendiren kişinin cinsiyeti nedir?
- Reklam metninde toplumsal cinsiyet eşitsizliğine yol açacak bir mesaja yer verilmiş midir?
- Eğer reklam metninde toplumsal cinsiyet eşitsizliğine yol açacak bir ifade var ise, bunlar nelerdir?
- Reklamda oynayan kişilerin cinsiyetleri nelerdir?
- Eğer reklamda bir yetişkin erkek/kadın oynuyorsa ne yapmaktadırlar? Yaptıkları eylem cinsiyet eşitsizliğine yol açmakta mıdır?
- Reklamda kadın/erkek ya da kız/erkek çocuk görsellerinde cinsiyetçi bir yapı var mıdır (örneğin kıyafet, renk gibi.)? Eğer cinsiyet eşitsizliğine yol açan bir yapı mevcut ise, bunlar nelerdir?
- Bez renklerinde cinsiyetçi bir ayrım var mıdır?
- Reklam iç alanda mı (ev) yoksa dış alanda mı geçmektedir?

Veri Analiz Süreci

Araştırmanın veri analizinde betimsel analizden yararlanılmıştır. Yıldırım ve Şimşek'e (2010) göre betimsel analiz, veri olarak kullanılacak olan görüşmelerin, gözlemlerin ya da dokümanların daha önceden belirlenmiş olan temalar doğrultusunda analiz edilip, değerlendirilmesi olarak tanımlanır. Bu çalışmada da bebek bezi reklamları araştırmacı tarafından önceden belirlenmiş olan "Bebek Bezi Reklamları Doküman Analiz Formu"ndaki belirlenen maddeler üzerinden analiz edilmiştir. Betimsel analizler doğrultusunda olgunun ya da durumun ne sıklıkla tekrarlandığını belirtmek amacıyla frekans ve yüzdeler hesaplanmıştır.

Araştırmada seçilen betimsel veri analizi 4 basamakta gerçekleştirilmiştir. İlk adımda ulusal ve uluslararası alanda yayımlanmış olan "toplumsal cinsiyet eşitliği" ve "reklamlar" ile ilgili makaleler okunmuş ve hem Türkiye'de hem de yurt dışında yayımlanmış olan bebek bezi reklamları izlenmiştir. Bu kapsamda araştırmacı, gerekli olan notları almıştır. Araştırmacının hem alanyazın taraması yapmasının hem de mevcut reklamları izlenmesinin verileri daha anlamlı ve doğru temalaştırmasına yardımcı olacağı düşünülmüştür. Yıldırım ve Şimşek'e (2010) göre de çalışmanın temalarının oluşturulması ve düzenlenmesi basamağından önce araştırmacıların farklı kaynaklara ulaşması ve farklı kaynakları incelemesi gerektiğini belirtmişlerdir. İkinci aşamada daha önce oluşturulmuş taslak üzerinden reklamlar tek tek izlenmiştir. Her bir reklam izlenip bulgular oluşturulmaya başlandığında, diğer reklamlarla anlamlı ve mantıklı bir biçimde bulguların bütünleştirilmesi sağlanmıştır. Üçüncü aşamada çalışmanın inanırılığını arttırmak amacıyla oluşturulan bulgular doğrultusunda reklam içerisinden doğrudan alıntılara yer verilmiştir. Son aşamada ise bulgular açıklanmış, neden ve sonuç ilişkileri kurulmuş ve anlamlandırılmıştır.

Çalışmada, nitel araştırmalarda sıklıkla kullanılan ve araştırmanın iç tutarlılığını ortaya çıkaran kodlayıcılar arası güvenilirlikten yararlanılmıştır. Miles ve Huberman'a (1994) göre çalışmalarda görüş birliği ve görüş ayrılıklarının olmasının çalışmanın iç tutarlılığını ortaya çıkartacağını belirtmiştir. Bu nedenle bu çalışmada da kodlayıcılar arası güvenilirlik hesaplanmıştır. Çalışmada 2 uzman birbirinden bağımsız olarak reklamları izlemiş ve doküman analiz formunu doldurmuştur. Ardından kodlayıcıların görüş birliği ve görüş ayrılığı olan madde sayıları belirlenmiştir. Görüş Birliği / (Görüş Birliği + Görüş Ayrılığı) x 100 formülü ile kodlayıcılar arası güvenilirlik hesaplanmıştır. Kodlayıcılar arası güvenilirlik %87,12 olarak bulunmuştur. Miles ve Huberman'a (1994) göre kodlayıcılar arası güvenilirliğin en az %80 düzeyinde olması gerekmektedir. Çalışmada kodlayıcılar arası güvenilirlik yüzdesi %80'in üzerinde çıktığı saptanmıştır.

Etik İlkeler

Makale çalışmasına başlamadan önce Sağlık Bilimleri Üniversitesi Hamidiye Bilimsel Araştırmalar Etik Kuruluna çalışma için başvuru yapılmış ve 06.04.2022 tarih ve 22/139 sayılı etik kurul izni alınmıştır. Ayrıca çalışmada bilimsel araştırma etik ilkelerinin tamamına uyumlu davranılmıştır.

Bulgular

Reklamı Seslendiren Kişi

Çalışmanın ilk araştırma sorusu bebek bezi reklamlarını seslendiren kişinin cinsiyetidir. Toplam 37 bebek bezi reklamı incelenmiş ve analiz sonucunda ortaya çıkan bulgu Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2 incelendiğinde, toplam 37 reklam seslendirmesinin %78,38'inde kadın sesi, %24,32'sinde çocuk sesi kullanılmıştır. Sadece erkek sesi kullanılan reklamların oranının %5,40 gibi düşük bir oranda olduğu tespit edilmiştir. Hem kadın hem de erkek sesi birlikte kullanılan reklamlar ise tüm reklamların %16,22'sini oluşturmaktadır. Bulgulardan da anlaşıldığı üzere bebek bezi reklamlarının büyük bir kısmının kadınlar tarafından seslendirildiği tespit edilmiştir.

Tablo 2

Reklamı Seslendiren Kişinin Cinsiyeti

Bebek Bezi Reklamını Seslendiren Kişi	f	%
Kadın Sesi	29	78,38
Erkek Sesi	2	5,40
Hem Kadın Hem de Erkek Sesi	6	16,22
Çocuk Sesi	9	24,32

Reklam Metni

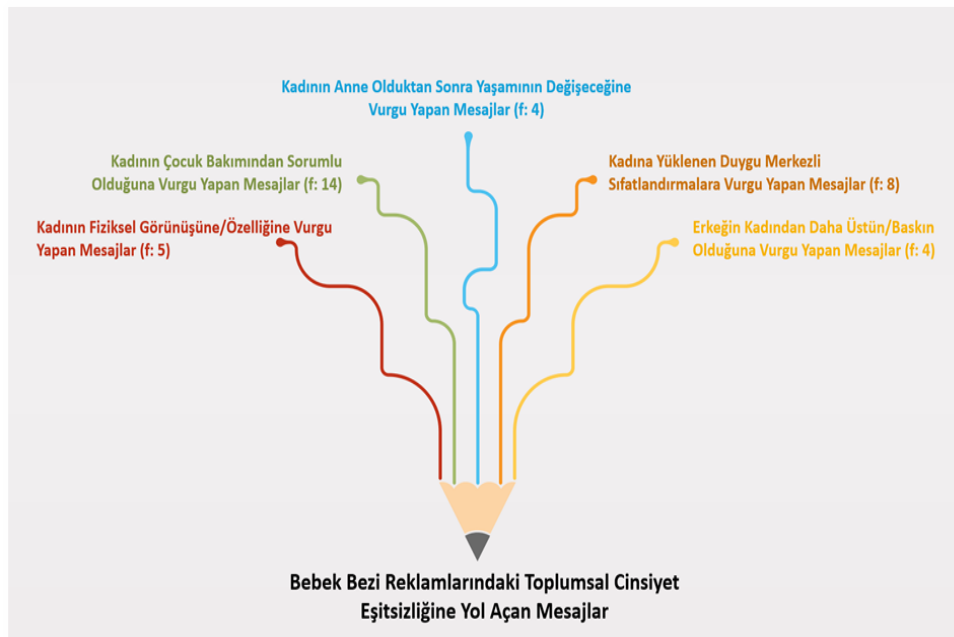
Araştırmada ikinci olarak bebek bezi reklamlarındaki metinler incelenmiştir. Reklam metinlerinin cinsiyet eşitsizliğine yol açıp açmadığına dair yapılan veri analizi sonuçları Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3

Reklam Metninin İncelenmesi

Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	f	%
Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliğine Yol Açan Bir Mesaj İçermektedir.	24	64,87
Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliğine Yol Açan Bir Mesaj İçermemektedir.	13	35,13

Tablo 3 incelendiğinde, toplam 37 reklamın %64,87'sinin metinlerinde toplumsal cinsiyet eşitsizliğine yol açabilecek mesajlara rastlanmıştır. Bebek bezi reklamlarının %35,13'ünde ise cinsiyet eşitsizliğine yol açacak bir mesaja rastlanmamıştır. Bir diğer ifade ile bebek bezi reklamlarının yarısından fazlasının cinsiyet eşitsizliğine neden olabilecek mesajlar içerdiğini söylemek mümkündür. Bu metinlerin içerikleri incelenmiş ve alt temalar oluşturulmuştur. Oluşturulmuş olan alt temalar Şekil 1'de gösterilmiştir.

Şekil 1. Bebek Bezi Reklamlarındaki Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliğine Yol Açan Mesajlar

Reklamlardaki toplumsal cinsiyet eşitsizliğine neden olan 24 reklam metni incelenmiştir. Reklam metinlerinin içerikleri incelendiğinde 5 alt temanın olduğu saptanmıştır. Bunlar Şekil 1’de sunulmuştur. Şekil 1 incelendiğinde, toplumsal cinsiyet eşitsizliğine neden olan metinlerin çoğunda kadının çocuk bakımından (özellikle alt değiştirme) sorumlu kişi olduğuna dair mesajların en yüksek seviyede olduğu tespit edilmiştir. 11. reklamda “*Değiştir annesi, gelsin gülücük sesi*”, 8. reklamda “*Bebek bezini deneyen her 10 anneden 9’u öneriyor*” ve 25. reklamda “*İlk günden itibaren annelerin yanında*” mesajları bu bulguya örnek olarak verilebilir. Mesajlardan da anlaşıldığı üzere bebeklerin alt değiştirme işleminden kadınların sorumlu olduğu vurgusunun reklamlarda yapıldığı söylenebilir. Reklam mesajlarının incelenmesi sonucu ortaya çıkan diğer bir alt tema da kadınlara yönelik duygusal sıfatlandırmaların yapıldığıdır. Kadınlar reklam metinlerinde çoğunlukla huzur arayan, güven duygusuna ihtiyacı olan, masum, anne yumuşaklığında olan gibi sıfatlarla sıfatlandırılmıştır. 28. reklamda “*Annelerin mutluluğu şimdi bebeklerin yüzüne yansıyor*”, 24. reklamda “*Sen mükemmel bir annesin*” ve 18. reklamda “*Bebekçe de anne yumuşaklığına ne denir?*” mesajları bu alt temaya örnek olarak sunulabilir.

Diğer bir tema da reklam metinlerinin içerisinde kadının fiziksel görünüşüne ya da özelliğine vurgu yapan kelimelerin varlığıdır. Kadının ya da kız çocuğunun güzel, çılgın ve titiz gibi özelliklerinin üzerinde durulan mesajlara rastlanmaktadır. 1. reklamdaki “*Sen güzel anne, ben minicik kuzu*”, 29. reklamdaki “*Güzel kızlarım*” ve 31. reklamdaki “*Aman yarabbi çılgın bu kızlar*” metinleri bu temaya örnek olarak verilebilir. Aynı zamanda 16. reklamda annelerinin kucağında olan kız ve erkek çocuklarının diyalogları incelendiğinde; erkek çocuk annesinin üzerinde iken “*Çiş yapıyorum*” demesi üzerine kız çocuğunun “*Aaa kucakta ya taşarsa annenin üzeri çiş olacak*” demesi, kız çocuğunun erkek çocuğundan daha titiz ve telaş içerisinde olduğu mesajını yansıtmaktadır. Diğer bir tema da kadının anne olduktan sonra yaşamının değişeceğine vurgu yapan mesajlar temasıdır. Bu mesajlarda çoğunlukla anne olmadan önce ile anne olduktan sonra kadının hayatının değişeceği üzerine metinlere rastlanmaktadır. Örneğin 26. reklamda “*Dünyaya gelişiyle hayata bakışım, alışkanlıklarım değişti*” ve 5. reklamda “*Anne olunca dünyaya bebeklerin gözlerinden bakmaya başladım*” mesajları bu temaya örnek olarak verilebilir. Reklam metinlerinin içeriklerinden ortaya çıkan son tema, erkeğin kadından daha üstün veya daha baskın olduğuna vurgu yapan mesajlar temasıdır. 17. reklam metni incelendiğinde, kadın reklamda bebek bezinin içeriğinde olmayan maddeleri saymaktadır. “*Parfüm, klor, paraben yok, nonilfenol, losyon alkol yok SLS*” şeklinde sayarken bir erkek sesi tarafından kadın susturulmakta ve “*Şiiışşt, saymaya gerek yok!*” demektedir. 34. reklamda “*Gizlenip yapana*” kelimesi kullanılırken kız çocuğunun gösterilmesi, “*Doldurup taşırana ve zıplayarak yapana*” ifadesi kullanılırken ise erkek çocuğunun gösterilmesi bu temaya örnek olarak verilebilir.

Reklamda Oynayan Oyuncu Cinsiyetleri

Bebek bezi reklamlarında oynayan oyuncuların cinsiyetleri incelenmiş ve Tablo 4’te sunulmuştur.

Tablo 4

Reklamda Oynayan Oyuncular

Reklamda Oynayan Oyuncu Cinsiyetleri	f	%
Sadece Yetişkin Kadın	24	64,86
Sadece Yetişkin Erkek	-	-
Hem Erkek Hem Kadın	7	18,92
Kız Çocuk	5	13,51
Erkek Çocuk	5	13,51
Hem Kız Hem Erkek Çocuk	7	18,92
Cinsiyeti Belirsiz Çocuk	17	45,95
Oyuncu Bulunmamaktadır	1	2,70

Tablo 4 incelendiğinde, toplam 37 bebek bezi reklamlarının %64,86'sında sadece yetişkin kadınların rol aldığı görülmüştür. Reklamlarda oynatılan bebeklerin ise belirgin bir cinsiyette olmadığı saptanmıştır. Hem yetişkin erkek hem de yetişkin kadının beraber rol aldığı reklamların ise %18,92 olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Fakat bu reklamlar detaylı olarak incelendiğinde kadının ekranda görülme süresinin erkekten çok daha fazla olduğu söylenebilir. Örneğin 1. reklamda hem yetişkin erkek hem de yetişkin kadın oyuncuya rastlanmaktadır. Toplam 48 saniye süren reklamda erkek oyuncu sadece 2 saniye süreli görülmektedir. 4. reklamda da benzer bir bulguya rastlanmaktadır. Reklam toplamda 41 saniye sürmektedir. Bu sürenin sadece toplam 4 saniyesinde yetişkin erkeğe yer verilmektedir. Özetle bebek bezi reklamlarında rol alan yetişkinlerin cinsiyetinin çoğunlukla kadın, bebeklerin ise cinsiyetlerinin belirsiz bir şekilde yansıtıldığı söylenebilir. Aynı zamanda sadece yetişkin bir erkeğin yalnız ya da bebeklerle beraber çekilmiş bir reklamına rastlanmamıştır.

Reklamda Rol Alan Yetişkin Kadın ve Erkeğe Yüklenen Kalıpyargılar

Araştırmada incelenen bir diğer husus da reklamda rol alan yetişkin kadın/erkeğe yüklenen toplumsal cinsiyet eşitliği/eşitsizliği öğeleridir. Araştırmaya dahil edilen reklamlardaki yetişkin kadına dair yüklenen toplumsal cinsiyet öğeleri Şekil 2'de verilmiştir.

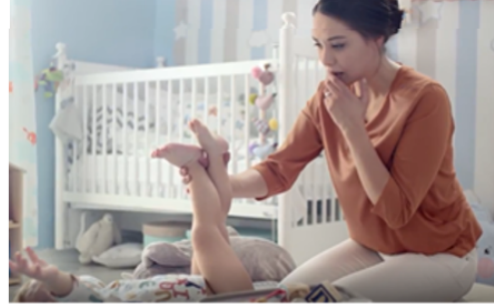
Şekil 2 incelendiğinde, 3 kategori belirlenmiştir. Bu kategoriler “kadın-çocuk arasındaki etkileşim”, “kadına biçilen rol” ve “kadının fiziksel görünümü”dür. Reklamda kadın ile çocuk arasındaki etkileşimde, çocuk ile kadının birlikte olduğu sahnelerde, kadının çocukla nasıl bir etkileşim içinde olduğuna bakılmıştır. İncelenen reklamların 19'unda kadının çocuğa sevgi/ilgi gösterdiği, 16'sında çocuk ile oyun oynadığı, 13'ünde çocuğun bezini değiştirdiği, 6'sında çocuğu uyuttuğu, 2'sinde çocuğa yemek yedirdiği, 2'sinde çocuğu yürütmeye çalıştığı ve 1'inde ise çocuğun kadına çiçek verdiği tespit edilmiştir. Bir diğer ifade ile bebek bezi reklamlarındaki kadın-çocuk arasındaki etkileşimlerin çoğunun ataerkil toplumlarda kadın-çocuk arasındaki etkileşimle paralellik gösterdiği söylenebilir. Bulguları desteklemek amacı ile bazı ham görüntülere aşağıda Fotoğraf 1-4'te yer verilmiştir.

Şekil 2. Reklamlarda Kadına Yüklenen Kalıpyargılar

Fotoğraf 1. Kadının Çocuğa İlgi Göstermesi

Fotoğraf 2. Kadının Çocuğun Bezini Değiştirmesi

Fotoğraf 3. Kadının Çocuğa Yemek Yedirmesi

Fotoğraf 4. Kadının Çocuğu Uyumması

Bir diğer kategori de kadına biçilen roldür. Bu kapsamda reklamlarda kadına sıklıkla alışveriş yapan kişi rolü biçildiği gözlemlenmiştir. Bunun dışında 4'ünde misafir ağırlayan, 1'er tanelerinde dans eden, örgü ören, giysileri düzenleyen/katlayan, parti düzenleyen, kararsız kalan, tavsiye alan ve başarısızlıkla karşılaşan kişi rollerinin verildiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu rollerin toplumsal cinsiyet eşitsizliğini besleyen roller olduğu söylenebilir. Bunun dışında 4 reklamda kadının bilim insanı rolünde ve 1 reklamda ise araştırıcı rolünde olduğu tespit edilmiştir. Fakat bazı reklamlarda kadınları bilim insanı rolünde oynatırken seçilen oyuncuların özellikleri ataerkil toplumlarda kabul gören eril özelliklerle paralellik göstermesi ve bu özelliklerdeki kadınların seçilerek oynatılması bir diğer ilginç bulgudur. Örneğin, 2. incelenen reklamda bilim insanı rolündeki kadının diğer oyunculara göre daha kısa saçlı ve takı kullanmadığı görölmektedir (Fotoğraf 8). Özetle, araştırma kapsamında incelenen 37 reklamın sadece 5'inde kadına biçilen rol kapsamında toplumsal cinsiyet eşitliğinin desteklendiği söylenebilir. Fakat bu oranın oldukça düşük olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bulguları desteklemek amacı ile bazı ham görüntüleri aşağıda Fotoğraf 5-8'de yer verilmiştir.

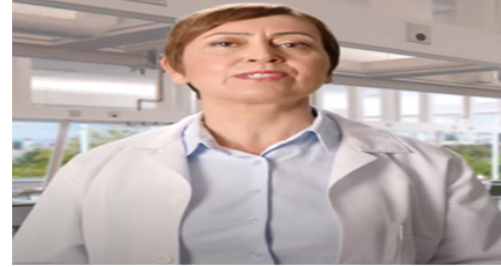
Fotoğraf 5. Alışveriş Yapan Rolü

Fotoğraf 6. Örgü Ören Rolü

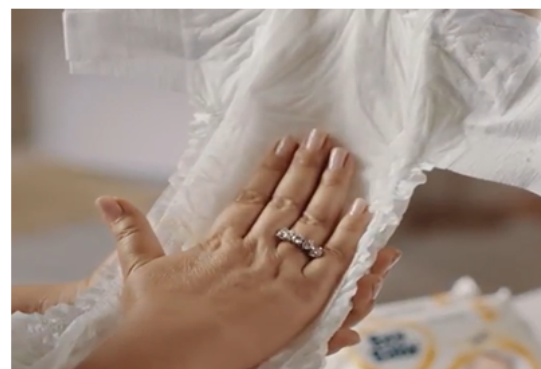
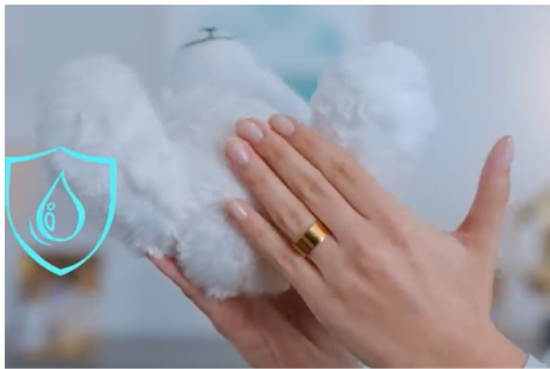

Fotoğraf 7. Misafir Ağırlayan Rolü

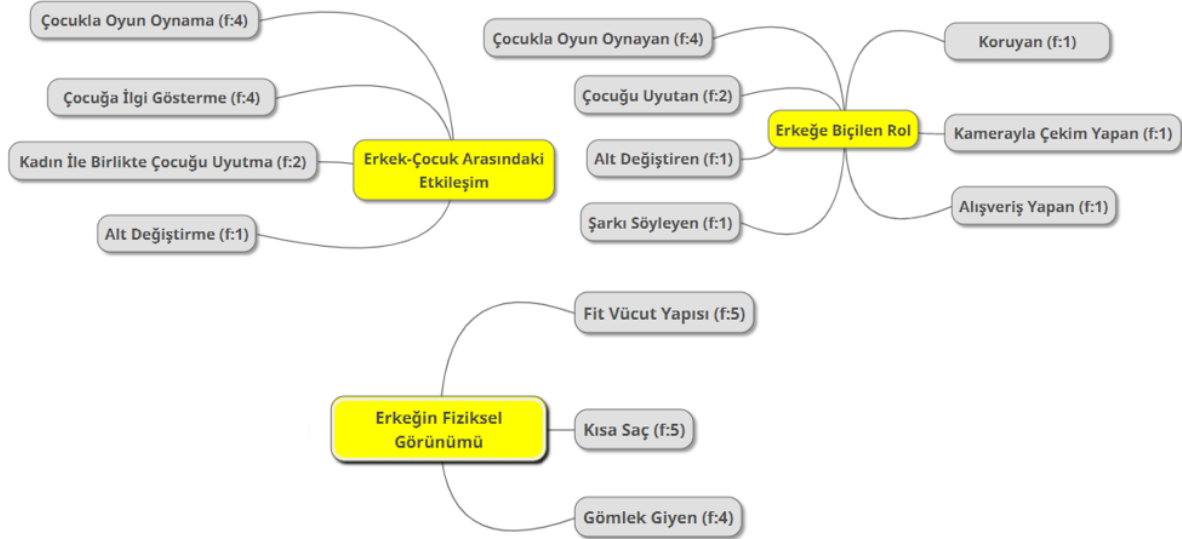
Fotoğraf 8. Bilim İnsanı Rolü

Son aşamada reklamda rol alan kadınların fiziksel görünüşleri incelenmiştir. İncelenen reklamların 27'sinde kadınların saçlarının uzun olduğu, 25'indeki kadınların takı (küpe, yüzük ve kolye gibi) kullandığı ve 18'inde ise bakımlı oldukları (oje, ruj, saçların yapılı olması gibi) tespit edilmiştir. Özellikle takı kullanma özelliğinde, kadınların parmağındaki ve evliliği temsil eden alyansın çoğu reklamda ekranda çok net bir şekilde izleyenlere yansıtılmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu durumun ataerkil toplumlardaki çocuk sahibi olma ile evli olmanın eşdeğer statüde olması gerektiği düşüncesinin yansıması olduğunu söyleyebiliriz. Bu bulguya dair iki fotoğraf aşağıda sunulmuştur. Ayrıca reklamda rol alan kadınların kıyafetlerinde kullanılan renklerin baskınlığı incelendiğinde, en çok kullanılan renklerin pembe ve beyaz olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Fotoğraf 9-10. Bebek Bezi Reklamlarında Yüzüğe (Alyans) Yapılan Vurgu

Çalışmada ayrıca reklamda baba rolünde oynayan erkek oyunculara yüklenen roller de incelenmiştir. Toplam 7 reklamda erkek oyuncu oynatılmış olup, sadece 6 reklamda erkeğin baba rolünde olduğu gözlemlenmiştir. Baba rolünde olan erkek oyunculara yüklenen roller Şekil 3'te sunulmuştur.

Şekil 3. Reklamda Baba Rolünde Oynatılan Erkek Oyunculara Yüklenen Roller ve Özellikler

Şekil 3'te de görüldüğü üzere 3 kategori belirlenmiştir. Bu kategoriler “erkek-çocuk arasındaki etkileşim”, “erkeğe biçilen rol” ve “erkeğin fiziksel görünümü”dür. Bebek bezi reklamlarında baba rolünde olan erkeklere yüklenen rollerden ilki erkeğin çocuk ile olan etkileşimidir. Bu kategoride toplam 4 alt tema oluşturulmuştur. Bu alt temalar sırası ile “çocukla oyun oynama”, “çocuğa ilgi gösterme”, “kadın ile beraber çocuğu uyutma” ve “alt değiştirme”dir. Reklamlarda en sık gözlemlenen erkek-çocuk arasındaki etkileşim çocuklarla oyun oynayan erkek rolüdür. Reklamda baba rolünde olan erkeğin hem iç hem de dış ortamda çocuğu ile oyun oynadığı durumlara rastlanmaktadır. Bunu takiben oluşturulan bir diğer alt tema ise baba rolündeki erkeklerin çocuklara gösterdikleri ilgi ve sevgi davranışlarıdır. Burada belirtilmesi gereken en ilginç bulgu da baba rolündeki erkeğin çocuğa ilgi gösterdiği ya da oyun oynadığı sahnelerde aynı görüntüde olan çocukların genellikle cinsiyetlerinin erkek olduğudur. Bir diğer ifade ile erkek yetişkin bireylerin olduğu sahnelerde erkek çocuğu ağırlıkta, kadın yetişkin bireylerin olduğu sahnelerde kız çocuklarının daha ağırlıkta olduğunu söylememiz mümkündür. Erkek-çocuk arasındaki etkileşim kategorisinde oluşan diğer iki alt tema olan “kadın ile birlikte çocuğu uyutma” ve “alt değiştirme” daha çok toplumsal cinsiyet eşitliğini destekler nitelikte olduğu söylenebilir. Baba rolündeki erkeğin tek başına çocuğun altını temizleme işini yapması ve anne rolündeki kadın ile birlikte çocuğu uyutma çalışmalarının reklamlarda gösterilmiş olması toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında olumlu bulgulardır.

Fotoğraf 11. Oyun Oynayan Baba Rolü

Fotoğraf 12. Kadın ile Beraber Uyutma Rolü

Fotoğraf 13. Alt Değiştiren Baba Rolü

Fotoğraf 14. Elektronik Alet Kullanan Baba Rolü

Erkeğe biçilen rol kategorisinde toplam 7 alt tema oluşturulmuştur. Bu alt temalardan en yoğun tekrarlanan erkek rolü “çocuk ile oyun oynayan” baba rolüdür. Bunun dışında baba rolündeki erkeğin elektronik aletler kullanarak çocuğu kayda alan ve koruyucu rolü toplumsal cinsiyet eşitsizliğini destekleyen rollerken, çocuğu uyutan, alt değiştiren, alışveriş yapan ve şarkı söyleyen gibi ataerkil toplumlarda daha çok kadınlara atfedilen rollerin bu reklamlarda erkeğe atfedildiği tespit edilmiştir. Fakat toplam 37 reklam içerisinde sadece 2 reklamda bu eşitliği destekleyen rollerin olması oldukça yetersizdir. Son kategori de baba rolünde oynayan erkeklerin fiziksel özelliklerinin incelenmesidir. Reklamlarda incelenen erkeklerin fiziksel yapılarının fit özelliklerde olduğu, çoğunlukla gömlek giydikleri ve kıyafet renk seçimlerinde ise çoğunlukla mavi renkli kıyafetlerle oynatıldığı söylenebilir. Ayrıca reklamlarda sadece 1 baba rolündeki erkeğin saçları uzun iken, diğer tüm baba rolündeki erkeklerin saçlarının kısa olduğu tespit edilmiştir.

Reklamda Rol Alan Kız/Erkek Çocuk Görsellerinin İncelenmesi

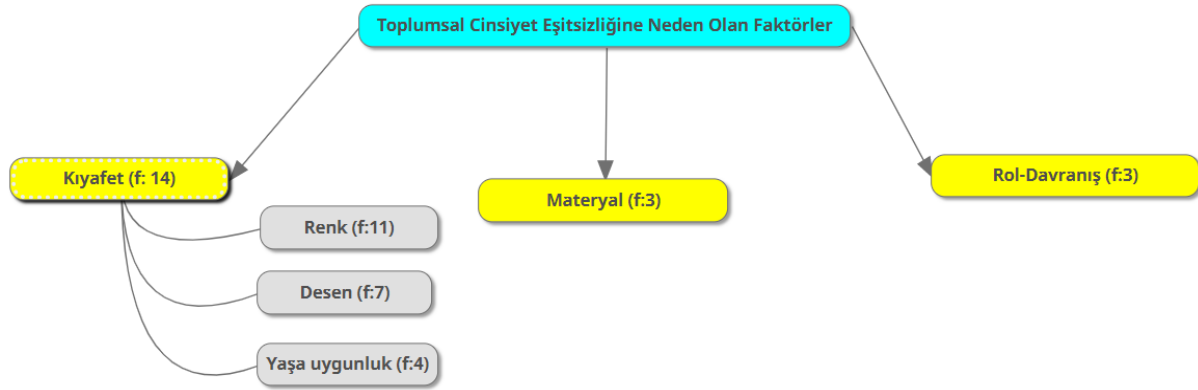
Bebek bezi reklamlarında rol alan çocukların görsellerinde toplumsal cinsiyet eşitsizliğine rol açabilecek olan unsurlar incelenmiştir. Veri analizi Tablo 5’te sunulmuştur.

Tablo 5

Reklamda Rol Alan Çocukların Görsellerinin İncelenmesi

Çocukların Görselleri	f	%
Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliğine Yol Açacak Bir Unsur Var	15	40,54
Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliğine Yol Açacak Bir Unsur Yok	22	59,46

Tablo 5 incelendiğinde, bebek bezi reklamlarında rol alan çocukların görsellerinde %50,46 oranında toplumsal cinsiyet eşitsizliğine yol açan herhangi bir unsur yok iken, %40,54 oranında bu unsurlara rastlandığı sonucuna ulaşılmıştır. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğine yol açan toplam 15 bebek bezi ayrıntılı incelenmiş olup, bu unsurların neler olduğuna dair yapılan analiz sonucu Şekil 4’te verilmiştir.

Şekil 4. Reklamda Çocuk Oyunculardaki Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliğine Yol Açan Faktörler

Şekil 4 incelendiğinde, reklamda oyuncu olarak rol alan çocukların toplumsal cinsiyet eşitsizliğine neden olan faktörler altında 3 kategorinin oluştuğu saptanmıştır. Bunlar sırası ile “kıyafet”, “materyal” ve “rol-davranış” olarak adlandırılmıştır. Kıyafet kategorisinin altında 3 alt tema oluşturulmuştur. Bunlar ise “renk”, “desen” ve “yaşa uygunluk”tur. Renk temasında ataerkil toplumlarda kabul gören cinsiyetçi renklerin oyuncu çocukların cinsiyetlerine göre giymiş oldukları kıyafetlere yansıdığı görülmektedir. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğine neden olan 15 reklamın 14’ünde kız çocuklarının mor ya da pembe renkte, erkek çocuklarının ise mavi renkte kıyafet giydiği gözlemlenmiştir. Desen temasında da 7 reklamın cinsiyetçi bir yaklaşımı körüklediği söylenebilir. Kız çocuklarına; çiçek, evcil hayvan veya çeşitli renklerde motifleri içeren kıyafetlerin seçildiği gözlemlenirken, erkek çocuklarına; düz, desensiz ve koyu tonlarda kıyafetlerin seçildiği tespit edilmiştir. Örneğin aşağıda sunulan Fotoğraf 15 ve 16’yı incelediğinizde, erkek çocuğunun kıyafetinin üst kısmında daha çok erkeklere atfedilen bir resmin (kepçe) tişörtünde desen olarak kullanıldığı, kız çocuğunun tişörtünde ise pembe renkli bir tavşan desenine yer verildiği açıkça görülmektedir. Son alt tema olan “yaşa uygunluk” temasında ise çocukların büyük yetişkinler gibi giydirildiği sonucuna ulaşılmıştır. Örneğin, Fotoğraf 17 incelendiğinde kız çocuğuna yetişkin elbisesini andıran kıyafet giydirilirken, arkada gözlemlenen erkek çocuğunun kıyafetinde ise askı ve papyon materyalinin kullanıldığı saptanmıştır. Bu alt temalara ait reklam görüntülerinden bazıları aşağıda verilmiştir.

Fotoğraf 15. Kepçe Desenli Tişört

Fotoğraf 16. Pembe Tavşan Desenli Tişört

Fotoğraf 17. Yaşa Uygun Olmayan Kıyafetler

Fotoğraf 18. Pembe Renkli Kıyafet

Reklamlardaki çocuklar üzerinde yansıtılan toplumsal cinsiyet eşitsizliği öğelerinden diğer iki kategori ise “Materyal” ve “Rol-Davranış”tır. Materyal kategorisi, çocukların reklamda ilgilendiği ya da oynadığı materyalle ilgilidir. Özellikle bu kategoride erkek çocuklarının ataerkil toplumlarda daha erkeksi olarak kabul edilen materyallerle, kız çocuklarının ise daha kadınsı olarak kabul edilen materyallerle gözlemlendiği söylenebilir. Örneğin, Fotoğraf 19 ve 20’i dikkatlice incelediğimizde erkek çocuğunun reklamda elinde bir arabanın, kız çocuğunun ise elinde pembe renkli bir kalemin olduğu görülmektedir. Bu özellikte olan toplam 3 reklama rastlanmıştır.

Fotoğraf 19. Oyuncak Araba ile Oynayan Çocuk

Fotoğraf 20. Pembe Kalem ile Belirtilmiş Çocuk

Çocukların oynatıldığı reklamlarda çocukları merkeze alarak incelenen toplumsal cinsiyet eşitsizliğine neden olan faktörlerdeki en son kategori de “Rol-Davranış” kategorisidir. Bu kategori çocukların yetişkin bir erkek veya kadın gibi toplumsal cinsiyet eşitsizliğine dayanan rol ve davranışta bulunmasını içeren reklamları kapsamaktadır. Örneğin, 33. reklamda rol alan erkek çocukları yetişkin rolüne büründürerek bir askerlik olayı canlandırılmaktadır (Fotoğraf 21). 30. reklamda ise kız çocuklarının yetişkin rolüne sokulduğu ve bir araya gelerek spor yaptıkları görülmektedir (Fotoğraf 22).

Fotoğraf 21. Askerlik Olayını Ele Alan Reklam

Fotoğraf 22. Kız Çocukları Yetişkin Rolünde

Bebek Bezinin Görselleri

Çalışmaya dahil edilen reklamlardaki bebek bezinin görselleri toplumsal cinsiyet eşitliği açısından (renk, desen, üzerindeki objeler vb.) incelenmiştir. Analiz sonuçları Tablo 6’da sunulmuştur.

Tablo 6

Bebek Bezinin Görselinin İncelenmesi

Bebek Bezinin Görseli	f	%
Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliğine Yol Açacak Bir Özellik Var	-	-
Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliğine Yol Açacak Bir Özellik Yok	37	100

Tablo 6 incelendiğinde, araştırmaya dahil edilen bebek bezi reklamlarındaki bebek bezlerinin görsellerinin hiçbirinde toplumsal cinsiyet eşitsizliğine yol açacak bir unsura rastlanılmamıştır.

Reklamın Çekildiği Mekân

Çalışmada bir diğer araştırılan unsur da bebek bezi reklamlarının çekildiği mekân özelliğidir. Analiz sonuçları Tablo 7’de sunulmuştur.

Tablo 7

Reklamın Çekildiği Mekân Özelliği

Mekânın Özelliği	f	%
Ev İçi	25	67,57
Ev Dışı	5	13,51
Hem Ev İçi Hem Ev Dışı	5	13,51
Herhangi Bir Mekân Bulunmamaktadır.	2	5,41
Toplam	37	100,0

Tablo 7 incelendiğinde, bebek bezi reklamlarının %67,57 gibi büyük bir oranının ev içi mekânda çekildiği anlaşılmaktadır. Sadece ev dışında ve hem ev içinde hem de ev dışında çekilen reklamlar toplam reklamların %13,51'er oranını oluşturmaktadır. Reklamda hiçbir mekân bulunmama oranı ise %5,41'dir. Bu aşamada bir diğer bulgu da reklamda ev dışı mekân kullanımı olduğunda çoğunlukla yetişkin erkek oyunculara da yer verilmesidir. Bir diğer ifade ile, reklamda yetişkin kadın oynadığında reklam çoğunlukla ev içinde geçmekte iken; erkek oyuncu reklama dahil edildiğinde reklamların ev dışı mekanlara daha fazla kaydığı gözlemlenmiştir. Örneğin, ev dışı mekân kullanımı olan toplam 5 reklamın 2'sinde ve hem ev içi hem de ev dışı mekân kullanımı olan toplam 5 reklamın 4'ünde erkek oyunculara yer verilmiştir. Ev içi mekân kullanımı olan toplam 25 reklamın hiçbirinde erkek oyuncuya yer verilmemektedir. Özetle reklamlar iç mekânda çekilecek ise sadece yetişkin kadın oyunculara, dış mekânda çekilecek ise çoğunlukla kadın oyuncularla beraber erkek oyunculara da yer verildiği tespit edilmiştir.

Sonuç ve Tartışma

Türkiye'de satışı olan ve reklamları bulunan bebek bezi firmalarının reklamlarının toplumsal cinsiyet açısından incelenmesi amacıyla gerçekleştirilen çalışmanın ilk bulgusu, bebek bezi reklamlarının büyük bir kısmının seslendirmesinde kadın sesinden yararlanıldığıdır. Bu bulgunun en önemli nedenlerinden birisinin ürünü satma amacı olan firmaların, satış yapmak istediği toplumun toplumsal cinsiyet normlarına uygun olarak reklam hazırlayıp sunmasından kaynaklı olduğu düşünülebilir. Gal ve Wilkie de (2010) toplumsal cinsiyet rolleri ile tüketim arasında bir ilişki olduğunu belirtir. Bu nedenle ataerkil toplumlarda erkeklere yönelik hazırlanmış ürünlerin satışında, içinde buldukları toplumun erkeksi normlarının kullanılması ya da kadınlara yönelik hazırlanmış ürünlerde ise toplumun kadınsı normlarının kullanılmasının tüketimi arttıracığı düşünülmektedir. Türkiye'de de bebeğin alt değiştirme işlemi daha çok kadına atfedilmiş bir durum olarak görülmektedir. Örneğin, Bal'ın (2014) çalışmasında da görüldüğü üzere ilk kez baba olan erkeklerin bebek bakımına dahil olma durumları incelendiğinde sadece %19,5'inin bebeğinin alt değiştirmesini yaptığı tespit edilmiştir. Buradan da anlaşılmaktadır ki firmalar ürünlerinin reklamını daha çok kadınları hedef kitlesine alarak reklamlarda atıflar yaptığı söylenebilir.

Pedelty ve Kuecker (2014) tarafından yapılan bir çalışmada 1.055 televizyon reklamının içerik analizi yapılmış ve erkek seslendirmelerinin kadın seslendirmelerden çok daha fazla olduğu saptanmıştır. Bunun sebebinin, onlarca yıldır ataerkil toplumlarca kabul edilen "otorite", "uzmanlık" ya da "akılcı" gibi durumların veya olayların sesinin erkek sesi olarak kabul edilmesinden kaynaklı olduğunu belirtmişlerdir. Bebek bezi reklamlarında ise herhangi bir otorite, akılcı ya da uzmanlık gerektirmeyeceği düşünüldüğünden kadın sesinden yararlanıldığı söylenebilir. Rodero, Larrea ve Vazquez de (2012) radyo reklamcılığında, erkek seslendirmelerinin kadın seslendirmelerine göre daha fazla inandırıcı olduğuna inanan ve bu doğrultuda düşünen geleneksel bir toplumun varlığından söz etmiştir. Fakat yaptıkları çalışmada hem kadın hem de erkek tarafından seslendirilen reklamlar üniversite öğrencilerine dinletilmiş ve reklamın etkililiği, öğrencilerin dikkat ve hatırlama düzeyleri ölçülmüştür. Araştırma sonucunda anlamlı bir farklılaşmaya rastlanmamıştır.

Leonardo, Pollard ve Clark (2020) yaptıkları çalışmada geçmişte televizyon reklamlarında erkek seslendirmesinin daha fazla olduğunu ve günümüzde bu durumun devam edip etmediğini belirlemek için bir araştırma gerçekleştirmişlerdir. Yaptıkları araştırma sonucunda kadın seslendirmelerinde bir artış olduğu tespit edilmiştir. Araştırmada gıda ürünlerinin, temizlik ürünlerinin, kozmetik ürünlerin, ev ilaçlarının veya ev içi mekanların kullanıldığı reklamlarda geçmişte de baskın olarak kadın seslendirmesinin olduğu, günümüzde de maalesef cinsiyet eşitsizliğine yol açacak şekilde kadınlar tarafından seslendirildiği tespit edilmiştir. Araba reklamlarında veya ev dışı mekanların kullanıldığı çoğu reklamda ise geçmişe oranla

günümüzde daha fazla kadın sesi kullanılmasına rağmen, şu an bu reklamlarda erkek seslendirmelerinin kadın seslendirmelerine oranla daha fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Whipple ve McManamon'un (2002) yapmış oldukları araştırmada, kadınları ve erkekleri hedef alan ürün reklamlarında cinsiyete uygun olarak hazırlanmış reklamların etkisi incelenmiştir. Özellikle kadınları hedef alan ürünlerin reklamlarında kadınların cinsiyetine uygun sunumlarının etkili olduğu, erkekleri hedefleyen ürünlerde ise böyle bir etkinin oluşmadığı sonucuna varılmıştır. Alabay ve Yağan Güder'in (2015) oyuncak reklamlarını toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında inceledikleri çalışmasında da benzer sonuçlara rastlanmaktadır. Oyuncak firmalarının kız çocuklarını hedef kitle olarak seçtikleri tüm oyuncakların reklamlarında kadın seslendirmesine, erkek çocuklarını hedef kitle olarak seçtikleri tüm oyuncakların reklamlarında ise erkek seslendirmesine rastlanmıştır.

Çalışmanın bir diğer bulgusu da bebek bezi reklam metinlerinin yarısından fazlasında toplumsal cinsiyet eşitsizliğine dair ifadelerle rastlandığıdır. Özellikle çocuğun bakımından sorumlu olan kişinin kadın olduğu ve kadınların daha duygu merkezli sıfatlandırmalarla tanımlandığı durumlara reklam metinlerinde rastlanmıştır. Bu bulgunun nedenlerinden birisinin reklamların hitap ettiği toplumun kalıp yargılarına uygun olarak reklamlar hazırlanmasından kaynaklı olması olarak düşünülebilir. Sakallı-Uğurlu, Türkoğlu ve Kuzlak'ın (2018) günümüz Türkiye'sinde kadın ve erkeğin nasıl algılandığını ortaya çıkartmayı amaçladığı çalışmasında üniversite öğrencilerini hedef kitle olarak belirlemişlerdir. Bu öğrencilerden kadın ve erkeği tanımlayan 10 sıfat yazmaları istenmiştir. Analiz sonucunda kadınlar çoğunlukla duygusal, alıngan, kıskanç, sevecen ve kırılğan gibi sıfatlarla tanımlanırken, erkeklerin daha çok akıllı, hırslı ve güçlü gibi sıfatlandırıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bulgulardan da anlaşıldığı üzere çocuk bakımından sorumlu kişinin kadın olarak yansıtılmasının yine içinde bulunulan toplumun toplumsal cinsiyet şemalarıyla bağlantılı olduğunu söylemek mümkündür. García-Mainar ve arkadaşlarının (2011) 5 farklı ülkede çocuk bakımı sorumluluğunu erkeklerin mi yoksa kadınların mı daha çok üstlendiğini belirlemeye çalıştıkları araştırma sonucunda, kadınların 5 ülkede de erkeklerden daha fazla sorumluluk üstlendiğini ve çocuk bakımında cinsiyet eşitsizliğinin olduğunu ortaya çıkartmışlardır. Ayrıca Akdeniz ülkelerinde bu eşitsizliğin daha çok belirginleştiği saptanmıştır. Büstan (2015) tarafından deterjan reklamlarındaki kadın temsillerini toplumsal cinsiyet bağlamında incelediği çalışmasında da reklamın hedef kitlesinin reklama yansıdığını bulmuştur. Deterjan reklamlarında da hedef kitle kadınlar olarak belirtilmiş ve birçok reklamda "*Merhaba kadınlar*" şeklinde mesajların verildiği ve mekan olarak daha çok iç mekanın tercih edildiği tespit edilmiştir.

Çalışmanın bir diğer ilginç bulgusu da bebek bezi reklamlarında oynayan oyuncuların evliliği temsilen alyansların olması ve bunun reklamlarda belirgin şekilde izleyenlere yansıtılmasıdır. Bu durumun en önemli sebeplerinden birisinin çocuk sahibi olma ile evli olma durumunu birbiri ile paralel gösterme çabası olduğudur. Evliliğin simgesi batı kültürlerinde tek taş yüzük iken ülkemizde alyans olarak kabul edilmektedir (Yağmur, 2020). Bu gelenekselci bakış açısını dünyanın dört bir yanında gözlemlemek mümkündür. Özellikle geleneksel veya normal bir aile kavramı tanımlanması istendiğinde çoğunlukla iki ebeveynli olarak tarif edilmektedir (Roshan ve Kandi 1993). Fakat günümüzde yaygın olarak boşanmış ebeveynlere, evlilik dışı çocuğu olan bireylere veya tek ebeveyn olarak çocuk sahibi olmayı tercih eden bireylere rastlanabilmektedir (Anyebe, Lawal ve Br, 2017). Fakat özellikle ataerkil toplumlarda bekar olarak tek ebeveynliğe karşı olumsuz bakışların oranı çok daha fazladır. Newlin (2017) Güney Afrika'da yapmış olduğu çalışmada, bekar annelerin çocuk yetiştirmelerine yönelik toplumun algısını ortaya çıkartmaya çalışmıştır. Çalışmada yapılan görüşmeler sonucunda bekar anneler tarafından yetiştirilen çocukların toplum tarafından model alacakları bir erkek simgesinin olmamasından kaynaklı değerlerini kaybeden ve davranış problemleri yaşayan çocuklar olarak algılandığı sonucuna ulaşılmıştır. Türkiye'de de benzer bulguları taşıyan güncel çalışma bulgularına rastlanmaktadır. Afyonoğlu, Bayyar, Kesen ve Morgül (2021) tek ebeveyn olan kadınların sorunlarını belirlemek amacıyla yaptıkları çalışma sonucunda da bekar ebeveyn olmanın toplum tarafından hoş karşılanmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmaya katılan kadınların toplum tarafından "dul kadın" olarak

etiketlendiğini ve toplum tarafından farklı damgalamalarla karşılaştığını da belirtmişlerdir. Çalışma bulgularından da anlaşıldığı üzere ataerkil toplumlar aile kavramını çoğunlukla anne, baba ve çocuktan oluşan bir yapı olarak görmekte, bu yapının dışında bir durum olduğunda ise hoş karşılamamaktadır. Bu nedenle reklamların da hitap ettiği toplumun özelliklerini baz alarak bunu reklam görsellerine ve mesajlarına yansıttığını söylemek mümkündür.

Çalışmadaki bir diğer bulgu da bebek bezi reklamlarında babalara çok az yer verildiğidir. Özellikle incelenen 37 reklamın sadece 7'sinde yetişkin erkek oyuncuya yer verildiği ve bunlardan sadece 6'sında baba rolünde erkeğe rastlanıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca baba rolünde erkeklerin rol aldığı 6 reklamın sadece 2'sinde toplumsal cinsiyet eşitliğine dayanan sahnelere yer verilirken, geri kalan 4 reklamın ise toplumsal cinsiyet eşitsizliğini körüklediği görülmüştür. Bu sonucun en önemli nedenlerinden birisi reklamların hitap ettiği toplumun erkeklik algısına paralel olarak reklamda erkeklere rol ve sorumluluklar verilmesi olabilir. Bir diğer ifade ile, toplumun erkeklik algısı ile paralel bir algı reklamdaki erkeklere de yansıtılmıştır denebilir. Çünkü çoğunlukla çocuğun bakımı ve gelişimi ile ilgilenme rolü ataerkil toplumlarda kadınlık algısı ile bağdaştırılmaktadır. Özdemir (2019) Türkiye'deki bireylerin erkeklik ve kadınlık algısını araştırdıkları bir alan çalışması sonucunda, erkekliğin fiziksel olarak güçlü olan ve eve ekmek getiren rolünde algılandığı, kadınlığı ise ev içinde olan ve çocuğun bakımı ile ilgilenen rolünde algılandığı tespit edilmiştir. Maalesef ki toplumun bu kadınlık ve erkeklik algıları sosyal medyada ya da televizyonlardaki yayınlarla pekiştirilmektedir (Zeyneloğlu, 2008). Kalyoncu ve Aslanyürek (2018) tarafından Türkiye'deki televizyon dizilerindeki kadın temsillerini araştırmak üzere gerçekleştirdiği çalışmada da benzer bulgulara rastlanmıştır. Dizilerde de kadınlık kavramı, mutfak işleri ile uğraşan, ev işleri ile ilgilenen, iyi bir anne ve fedakar bir eş olan rolünde yansıtıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Gentry ve Harrison (2010) ise reklamlardaki erkeklik ve kadınlık rollerini incelediği çalışmasında, reklamlarda toplumsal cinsiyet rollerinin tasvirinin hala cinsiyetçi olduğunu raporlamıştır. Kadınların reklamlarda artık daha az klişeleşmiş geleneksel rollerde gösterildiği, erkek tasvirlerinin ise hala çok gelenekselci bir erkeksi bakış açısını yansıttığı sonucuna ulaşılmıştır.

Bu çalışmada ortaya çıkan bulgular ışığında şu önerilerde bulunulabilir:

- Çalışmanın sonucunda bebek bezi reklamlarında çoğunlukla kadın oyuncuların rol aldığı tespitinden ötürü özellikle toplum tarafından kadına atfedilen rolleri içerebilecek tüm ürünlerin reklamlarında kadın ve erkek oyunculara beraber rol verilebilir.
- Medyada geleneksel rollerden eşitlikçi rollere nasıl ilerlendiğini kapsayan kamu spotları hazırlanarak bunların yayımlanması sağlanabilir.
- Reklamlarda hem kadın hem de erkek oyunculara yüzük simgesi çoğunlukla gösterilmektedir. Bu kapsamda bekar ebeveynlik kavramının da toplum tarafından kabul edilebilecek bir kavram olabilmesi için reklamlarda farklı ebeveynlik çeşitliliğine göre rolleri içeren reklamlar yapılabilir.
- Çocuğun bakımı, gelişimi ve ihtiyaçlarının karşılanması sadece kadının görevi değildir. Bu reklamlarda da bu roller maalesef ki sadece kadınların sorumluluk ve rolleri olduğu şeklinde yansıtılmaktadır. Bu doğrultuda bebeğin altının değiştirilmesi, uyutulması veya beslenmesi gibi temel fizyolojik ihtiyaçlarının nasıl yapıldığına dair eğitimler, kamu veya özel kurumlarda erkek çalışanlara verilebilir.
- Farklı ülkelerin bebek bezi reklamları karşılaştırmalı olarak incelenebilir ve toplumsal cinsiyet kalıp yargıları karşılaştırılabilir. Toplumdan topluma değişen toplumsal cinsiyet yapıları irdelenebilir. Aynı zamanda araştırmada incelenen reklamların belirli bir süre sonrasındaki reklam içerikleri ile karşılaştırılıp, toplumsal cinsiyet kalıp yargılarında bir değişikliğin olup olmadığı üzerine çalışmalar yapılabilir.
- Araştırmacılar tarafından toplumsal cinsiyet kalıp yargularından uzaklaştırılmış, eşitlikçi bir yapı çerçevesinde reklamlar hazırlanıp, toplumun bu reklamlara dair görüşleri incelenebilir.

Kaynakça

- Afyonoğlu, M. F., Bayyar, A. B., Kesen, N. F. ve Morgül, B. (2021). Tek Ebeveyn kadınların sorunlarının sosyal hizmet perspektifinden değerlendirilmesi. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 85-107. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tushad/issue/67462/1015434>
- Alabay, E. ve Yağan Güder, S. (2015, 5 Haziran). *Oyuncak reklamlarının mesajı: “Bana cinsiyetini söyle, sana oyuncağını söyleyeyim...”* Akdeniz Üniversitesi I. Dil, Kültür ve Edebiyat Çalıştayında sunulan bildiri, Akdeniz Üniversitesi, Antalya. Erişim adresi: <https://www.researchgate.net/publication/341001817>
- Aley, M. ve Thomas, B. (2021). An examination of differences in product types and gender stereotypes depicted in advertisements targeting masculine, feminine, and LGBTQ audiences. *Communication Research Reports*, 38(2), 132–141. doi: 10.1080/08824096.2021.1899908
- Alreck, P. L. (1994). Commentary: A new formula for gendering products and brands. *Journal of Product & Brand Management*, 3(1), 6–18. doi: 10.1108/10610429410053059
- Anyebe, E.E., Lawal, H. ve Br, A. (2017). Community perception of single parenting in zaria, northern Nigeria. *Journal of Nursing & Care*, 6(4). doi: 10.4172/2167-1168.1000411
- Bahtiyar Saygan, B. ve Pekel Uludağlı, N. (2021). Yaşam boyu toplumsal cinsiyet rollerinin gelişimi. *Psikiyatriye Güncel Yaklaşımlar*, 13(2), 354-382. doi: 10.18863/pgy.789615
- Bailey, J., Steeves, V., Burkell, J. B. ve Regan, P. (2013). Negotiating with gender stereotypes on social networking sites from “bicycle face” to facebook. *Journal of Communication Inquiry*, 37(2), 91-112. doi: 10.1177/0196859912473777
- Bardakçı, Ş. ve Oğlak, S. (2022). Toplumsal cinsiyet eşitsizliği endeksi ve Türkiye. *Toplum Politika Dergisi*, 3(1), 71-70. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2325457>
- Berghe, A.K. (2020). *The visual construction of gender roles in advertising for ‘gender-neutral’ and ‘gender-specific’ fashion products*. (Unpublished master's thesis). Erasmus University, Rotterdam.
- Biskup, E., Martinkova, J. ve Ferretti, M. T. (2020). Gender medicine: Towards a gender-specific treatment of neuropsychiatric disorders, *Handbook of Clinical Neurology*, 175, 437-448. doi:10.1016/B978-0-444-64123-6.00029-1
- Blackstone, A.M. (2003). Gender roles and society. Julia R. Miller, Richard M. Lerner, and Lawrence B. Schiamberg (Eds) *Human Ecology: An Encyclopedia of Children, Families, Communities, and Environments* içinde, (s. 335-338), Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Braun, K., Cleff, T. ve Walter, N. (2015). Rich, lavish and trendy. *Journal of Fashion Marketing and Management*, 19(4), 445-466. doi:10.1108/JFMM-10-2014-0073
- Bui, V. (2021). Gender language in modern advertising: An investigation. *Current Research in Behavioral Sciences*, 2, 1-6. doi: 10.1016/j.crbeha.2020.100008
- Bussey, K. ve Bandura, A. (1999). Social cognitive theory of gender development and differentiation. *Psychological Review*, 106(4), 676 –713. doi:10.1037/0033-295X.106.4.676
- Butler, J. (1990). *Gender trouble: Feminism and the subversion of identity*. Abingdon: Routledge.

- Büstan, Ö. (2015). Toplumsal cinsiyet bağlamında televizyon reklamlarında geleneksel kadın tiplemesi: deterjan reklamlarında kadının temsili. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 167-184. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/803031>
- Chauhan, G. S. ve Shukla, T. (2016). Social media advertising and public awareness: Touching the LGBT Chord!, *Journal of International Women's Studies*, 18(1), 145-155. Erişim adresi: <https://vc.bridgew.edu/jiws/vol18/iss1/11>
- Chu, K., Lee, D.H. ve Kim, J.Y. (2016). The effect of non-stereotypical gender role advertising on consumer evaluation. *International Journal of Advertising*, 35(1), 106-134. doi:10.1080/02650487.2015.1110942
- Cislaghi, B. ve Heise, L. (2020). Gender norms and social norms: Differences, similarities and why they matter in prevention science. *Sociology of health & Illness*, 42(2) doi:10.1111/1467-9566.13008
- Dasgupta, D. (2020). Gender portrayal in age of social networking sites: An analytical discussion. *Amity Journal of Media & Communication Studies*, 8(1), 42-48. Erişim adresi: https://amity.edu/UserFiles/asco/journal/ISSUE66_5.%20Debastuti%20%20-%20AJMCS%20Vol%208%20No%201.pdf
- Demirgöz Bal, M. (2014). Toplumsal cinsiyet eşitsizliğine genel bakış. *Kadın Sağlığı Hemşireliği Dergisi*, 1(1), 15-28. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/207491>
- European Union (2021). *Gender equality index*. Erişim adresi: <https://eige.europa.eu/gender-equality-index/2021/country>
- Gal, D. ve Wilkie, J. (2010). Real men don't eat quiche: Regulation of gender-expressive choices by men. *Social Psychological and Personality Science*, 1(4), 291-301. doi:10.1177/1948550610365003
- Gentry, J.W. ve Harrison, R.L. (2010). Is advertising a barrier to male movement toward gender change? *Marketing Theory*, 10(1), 74-96. <https://doi.org/10.1177/1470593109355246>
- Ginder, W. ve Byun, S. E. (2015). Past, present, and future of gay and lesbian consumer research: Critical review of the quest for the queer dollar. *Psychology & Marketing*, 32(8), 821-841. doi: 10.1002/mar.20821
- Henderson, E.F. (2015). *Gender pedagogy: Teaching, learning and tracing gender in higher education*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Kalyoncu, Z.Ö. ve Aslanyürek, M. (2018, 30 Ekim). *Türkiye'de son dönem televizyon dizilerinde kadın temsili: Anne dizisi örneği*. IV. INES International Academic Research Konferansında sunulan bildiri, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Antalya. Erişim adresi: https://www.academia.edu/40730270/T%C3%BCrkiyede_Son_D%C3%B6nem_Televizyon_Dizilerinde_Kad%C4%B1n_Temsili_Anne_Dizisi_%C3%96rne%C4%9Fi
- Key, J. P. (1997). *Research design in occupational education*. Module R7 Sampling. Oklahoma State University. Erişim adresi: <http://www.okstate.edu/ag/agedcm4h/academic/aged5980a/5980/newpage15.htm>
- Kuipers, G., van der Laan, E. ve Arfini, E.A.G. (2017). Gender models: changing representations and intersecting roles in Dutch and Italian fashion magazines, 1982-2011. *Journal of Gender Studies*, 26(6), 632-648. doi:10.1080/09589236.2016.1155435

- Leonardo, A., Pollard, A. ve Clark, R. (2020). The gender of product representatives and voice-overs in television commercials: An update. *Sociology Between the Gaps: Forgotten and Neglected Topics*, 5. Erişim adresi: <https://digitalcommons.providence.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1056&context=sbg>
- Manago, A., Graham, M.B., Greenfield, P. ve Salimkhan, G. (2008). Self-Presentation and gender on myspace. *Journal of Applied Developmental Psychology* 29(6), 446-458. doi:10.1016/j.appdev.2008.07.001
- Miles, M. B. ve Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded Sourcebook*. (2nd ed). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Montuenga, V.M., Garcia-Mainar, I. ve Molina, J. A. (2011). Gender differences in childcare: Time allocation in five european countries. *Feminist Economics*, 17(1), 119-150. doi:10.1080/13545701.2010.542004
- Newlin, M. (2016). Public perceptions towards children brought up by single mothers: A case of Queenstown, South Africa. *Journal of Human Ecology*, 58(3), 169-180. doi:10.1080/09709274.2017.1324695
- Nölke, A.I. (2018). Making diversity conform? An intersectional, longitudinal analysis of LGBT-specific mainstream media advertisements. *Journal of Homosexuality*, 65(2), 224-255. doi:10.1080/00918369.2017.1314163
- Orth, U.R. ve Holancova, D. (2013). Consumer response to sex role portrayals in advertisements: Effects of incongruity and prejudices on emotions and attitudes. *Journal of Advertising*, 32(4), 77-89. doi:10.1080/00913367.2003.10639144
- Özdemir, H. (2019). Toplumsal cinsiyet perspektifinde erkeklik ve kadınlık algısı: bir alan araştırması. *Asya Studies*, 10, 90-107. doi:10.31455/asya.397676
- Öztürk, Ş. (2011). Cinsel yönelimler ve queer kuram. *Cogito*, 65-66.
- Pedely, M.H. ve Kuecker, M. (2014). Seen to be heard? Gender, voice, and body in television advertisements. *Communication and Critical/ Cultural Studies*, 11(3), 250-269. doi: 10.1080/14791420.2014.926015
- Perales, F., Jarallah, Y. ve Baxter, J. (2018). Men's and women's gender-role attitudes across the transition to parenthood: accounting for child's gender. *Social Forces*, 97(1), 251-276. doi:10.1093/sf/soy015
- Rodero, E., Larrea, O. ve Vazquez, M. (2010). Male and female voices in the presentation of radio advertisements. *Icono*, 14(4), 281- 294. Erişim adresi: <http://documents.emmarodero.com/022-vocesmasculinasyfemeninas.pdf>
- Roshan, B. ve Kandi, M.S. (1993). Female-Headed single parent families: An Exploratory study of children's influence in family decision making. *Advances in Consumer Research*, 20, 469-474. Erişim adresi: <https://www.acrwebsite.org/volumes/7493/volumes/v20/NA-20>
- Ross, K. ve Carter, C. (2011). Women and news: A long and winding road. *Media, Culture & Society*, 33(8), 1148-1165. doi:10.1177/0163443711418272
- Sakallı-Uğurlu, N., Türkoğlu, B. ve Kuzlak, A. (2018). How are women and men perceived? Structure of gender stereotypes in contemporary Turkey. *NESNE Psikoloji Dergisi*, 6(13), 309-336. doi:10.7816/nesne-06-13-04
- Savaş, G. (2018). Türkiye'de yaşayan bireylerin toplumsal cinsiyet eşit(siz)liği algısı. *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi*, 1(2), 101-121. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kctc/issue/39906/461518>

- Saygın Sarbay, Z. (2015). Çelik ile Çeliknaz'ın reklam kokan aşkı: Arçelik reklamlarında toplumsal cinsiyet roller. *Ankara Üniversitesi İlef Dergisi*, 2(1), 95-114. Erişim adresi: <http://ilefdergisi.ankara.edu.tr>
- TUİK (2012). *İstatistiklerle kadın*. Erişim adresi: [https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Kadin-2012-3458#:~:text=T%C3%BCrkiye%20n%C3%BCfusunun%20\(75%20627%20384,yukar%C4%B1%20ya%C5%9F%20grubundaki%20n%C3%BCfus%20olu%C5%9Fturumta%C4%B1r.](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Kadin-2012-3458#:~:text=T%C3%BCrkiye%20n%C3%BCfusunun%20(75%20627%20384,yukar%C4%B1%20ya%C5%9F%20grubundaki%20n%C3%BCfus%20olu%C5%9Fturumta%C4%B1r.)
- Turgut, A.Ş. (2019). Türkiye'deki gelir eşitsizliğinin toplumsal cinsiyet, kadının istihdamı ve kadın yoksulluğu açısından değerlendirilmesi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 38, 315-329. doi:10.35343/kosbed.581637
- Whipple, T. W. ve McManamon, M. K. (2013). Implications of using male and female voices in commercials: An exploratory study. *Journal of Advertising*, 31(2), 79-91. doi:10.1080/00913367.2002.10673668
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Zeyneloğlu, S. (2008). *Ankara'da hemşirelik öğrenimi gören üniversite öğrencilerinin toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin tutumları*. (Doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Extended Abstract

Purpose

The aim of this research is to examine both visual and linguistic elements of the advertisements of diaper companies that are sold in Turkey and have advertisements on television in terms of gender. Advertisements do not only create an opinion on whether or not the individual buys the product. At the same time, the text or images used in the advertisement give messages to the individuals watching the advertisement and may have positive or negative effects on the individual. One of the messages given in advertisements, especially in patriarchal societies, is gender inequality. In this study, answers to the following sub-research questions were sought:

- What is the gender of the person who voices the diaper ad?
- Is there a message that will lead to gender inequality in the diaper ad text? If there is a message in the ad text that will cause gender inequality, what are they?
- What are the genders of the actors playing in the diaper commercial?
- If an adult male/female is featured in the advertisement, what do they do?
- Does the action of the adult male/female actor lead to gender inequality?
- Is there a sexist structure in the images of women/men or girls/boys in the advertisement? (For example, dress, color.) If there is a structure that causes gender inequality, what are they?
- Is there a sexist distinction in diaper colors?
- Does the advertisement take place indoors (home) or outdoors?

Design and Methodology

The main design of the research is the qualitative research model. Qualitative research is used to understand and discover certain concepts, phenomena, or events, to make them more understandable, and to produce academic products (Key, 1997). Observations, interviews, and documents are the main data sources of qualitative research (Yıldırım and Şimşek, 2018). Documents were used in this study. Diaper advertisements published on the Internet constitute the documents of the study.

A total of 37 diaper advertisements were analyzed in this study. First, the diaper aisles of the big markets in Turkey were visited and the brand names of the diapers being sold were noted. The websites of all the noted diaper brands were visited. The advertisements that each brand has published so far have been accessed and recorded from the company's website and video-sharing sites. In this context, a total of 37 advertisements of 9 different brands were reached and these advertisements were analyzed.

The "Diaper Ads Document Analysis Form" developed by the researcher was used as a data collection tool. Before the data form was prepared, the relevant literature was examined and the questions in the form were created by the researcher. The form created by the researcher was sent to experts, 2 of whom worked in the field of child development and education, and 1 of whom worked in the field of gender equality. In line with the expert opinions, the form was edited, and the form took its final form. Descriptive analysis was used in the data analysis of the research.

Findings

The first finding of the study is related to the sex of the person who voiced the advertisement. It has been determined that most diaper advertisements are voiced by women. Female voices were used in 78.38% of the 37 commercials, children's voices in 24.32%, and only male voices in 5.40%. On the other hand, advertisements in which both male and female voices are used together constitute 16.22% of all advertisements. Another finding is related to the messages related to gender in the texts of the advertisements. Gender inequality messages were found in the advertisement texts of 64.87% of the total 37 advertisements. In 35.13% of diaper advertisements, no message that would cause gender inequality was found. In other words, more than half of diaper advertisements contain messages of gender inequality.

In 19 of the advertisements examined, the woman showed love/interest to the child, in 16 of them she played with the child, in 13 of them she changed the diaper, in 6 of them she put the child to sleep, in 2 of them she fed the child, in 2 of them she tried to walk the child and in 1 of them she tried to walk the child. It was seen that the child gave flowers to the woman. In other words, it can be said that most of the interactions between women and children in diaper advertisements are parallel to the role of women in patriarchal societies.

One of the results of the analysis of diaper advertisements is that most women use jewelry. In particular, it is seen that the wedding ring on the finger of women representing marriage is tried to be reflected by the audience very clearly in most of the advertisements. We can say that this is a reflection of the idea that "having a child" and "being married" in patriarchal societies should have an equivalent status. In the study, the roles attributed to male actors playing the role of father in the advertisement were also examined. A total of 7 commercials featured a male actor, and it was observed that the male was in the role of a father in only 6 commercials.

Research Limitations

This research is limited only to advertisements that are sold in Turkey and whose advertisements have been published on social media. Diapers that were sold but not advertised were not included in the study.

Implications

As a result of the study, due to the determination that mostly female actors play roles in diaper advertisements, male and female actors can be given roles together in advertisements for all products that may include roles attributed to women by society. Public service announcements covering how the media has progressed from traditional roles to egalitarian roles can be prepared and broadcast. The ring symbol is often displayed on both male and female actors in advertisements. In this context, single parenting can be explained more comprehensively, single parenthood situations can be discussed in advertisements, and situations involving different parenting types can be shown more frequently in the media. In addition, different types of advertisements can be examined and evaluated in the context of gender. Different studies can be planned, and research can be carried out with mixed-type research methods.

Originality/Value

Gender roles presented in advertisements can be compatible or incompatible with the social and cognitive schemas of the individuals watching. If individuals who grew up in a patriarchal structure and have sexist stereotypes watch advertisements reflecting stereotypical gender roles based on gender inequality, it may cause those individuals to strengthen the perception of inequality by supporting gender stereotypes. On the contrary, a positive effect can be created. Watching advertisements based on gender equality can help an individual who has adopted gender inequality stereotypes to question his own perception and even accept an egalitarian perception (Chu, Lee and Kim, 2016; Orth and Holancova, 2003). For this reason, diaper advertisements were also focused on in this study. Because in patriarchal societies, the responsibility of changing the baby's diaper, which is one of the primary care of children, is attributed to women. For this reason, it is the originality of this research to determine how the diaper advertisements offered for sale in Turkey are presented in the context of gender equality and whether they support the egalitarian gender perception of individuals. In addition, as a result of the literature review carried out by the researcher, the absence of a study in which diaper advertisements were evaluated in the context of gender also contains extra originality.

Araştırmacı Katkısı: Erhan ALABAY (%100).

BRICS-T Ülkelerinde Erkek ve Kadın Genç İşsizlik ile Doğuşta Beklenen Yaşam Süresi İlişkisi: Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi ¹

Tuba Esra BASKAK ²

Başvuru Tarihi: 04.09.2022

Kabul Tarihi: 09.03.2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Ülkelerin temel amaçları arasında ekonomik büyüme hedefini gerçekleştirmek yer almaktadır. Bu bağlamda sağlık göstergeleri ve makroekonomik göstergeler ülkelerin bu hedeflerini gerçekleştirmelerinde büyük etkiye sahiptir. Ülke ekonomisini iyileştirmek ve iyileşen ekonomiyi stabil kılmak için toplumu oluşturan bireylere yatırım yapmakta fayda vardır. Çünkü bu bireylerin fiziksel ve ruhsal açıdan sağlıklı olması işgücü piyasalarında daha aktif yer almalarına neden olmaktadır. Bu çalışmada sağlık göstergesi olarak doğuşta beklenen yaşam süresi, makroekonomik gösterge olarak kadın ve erkek genç işsizlik kullanılmıştır. Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika, Türkiye ülkelerinden oluşan BRICS-T olarak adlandırılan 6 ülke için doğuşta beklenen yaşam süresi, genç kadın işsizlik ve genç erkek işsizlik arasındaki ilişki araştırılmıştır. Araştırmada 1990 ve 2021 arası yıllık veriler üzerinden Toda-Yamamoto nedensellik testi kullanılmıştır. Ampirik bulgulara göre genç erkek işsizlik ile doğuşta beklenen yaşam süresi; genç kadın işsizlik ile doğuşta beklenen yaşam süresi ve genç kadın işsizlik ile genç erkek işsizlik arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sağlık ve Ekonomik Kalkınma, İşsizlik, Panel Veri Modelleri

Atıf: Baskak, T. E. (2023). BRICS-T ülkelerinde erkek ve kadın genç işsizlik ile doğuşta beklenen yaşam süresi ilişkisi: Toda-Yamamoto nedensellik analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 259-278.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Bağımsız Araştırmacı, tuubaesra@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8074-5031

The Relationship with Male and Female Youth Unemployment and Expected Natural Lifestyle in Brics-T Countries: Toda-Yamamoto Causes Analysis

Tuba Esra BASKAK ³

Submitted by: 04.09.2022

Accepted by: 09.03.2023

Article Type: Research Article

Abstract

One of the main objectives of the countries is to realize the economic growth target. In this context, health indicators and macroeconomic indicators have a great impact on countries to achieve these goals. It is beneficial to invest in the individuals who make up the society in order to improve the country's economy and stabilize the recovering economy. Because the physical and mental health of these individuals causes them to take a more active part in the labor market. In this study, life expectancy at birth was used as a health indicator, and youth unemployment, both male and female, was used as a macroeconomic indicator. The relationship between life expectancy at birth, young female unemployment and young male unemployment for 6 countries called BRICS-T consisting of Brazil, Russia, India, China, South Africa and Turkey has been investigated. In the research, the Toda-Yamamoto causality test was used over the annual data between 1990 and 2021. According to empirical findings,; A bidirectional causality relationship was found between young male unemployment and life expectancy at birth, unemployment of young women and life expectancy at birth and between unemployment of young women and unemployment of young men.

Keywords: Health and Economic Development, Unemployment, Panel Data Models

³ Independent Researcher, tubaesra@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8074-5031

Giriş

İşsizlik, geçmişte olduğu gibi günümüzde de ekonomilerin başlıca sorunları arasında yer almaktadır. İşsizliğin ulusal boyutu aşarak uluslararası bir sorun haline gelmesi ile birlikte ülkelerin işsizlik için aldıkları önlem ya da çözüm de uluslararası boyut kazanmaktadır (Bayrakdar, 2019, s. 52).

Çalışma yeteneği, isteği olduğu ve çalışmasına engel teşkil edecek herhangi bir fiziksel ya da ruhsal sorunu olmadığı halde iş bulamayan her birey işsiz olarak tanımlanmakta ve ekonomide bu duruma işsizlik denilmektedir. İşsizlik kavramının ortaya çıkabilmesi için bireyin iş araması ve bir işte çalışma isteğinin olması gerekmektedir (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003, s. 393).

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) tarafından işsiz tanımının yapılması için üç önemli kriterin olması gerekmektedir. Birinci kriter olan çalışmama kriteri ücretli ya da kendi hesabına çalışmayanları; ikinci kriter iş arama kriteri iş arama belirtisi gösterenleri, üçüncü kriter olan işe başlamaya hazır olma kriteri ise ücretli ya da kendi hesabına çalışmak için hazır olanları kapsamaktadır (Demir, 2022, s. 403).

İktisat literatüründe de birçok işsizlik tanımlamasına rastlanmaktadır. İşgücü ile istihdam düzeyi arasında ortaya çıkan farkın işsizlik kabul edilmesi en yaygın kullanılan işsizlik tanımları arasında yer almaktadır. Emek piyasası açısından bakıldığında ise, emek arzının emek talebini aşması ya da emek arzı karşısında emek talebinin yeterli olmaması da işsizlik olarak adlandırılmaktadır (Işığçok, 2018, s. 60). Emek piyasasında eksik rekabet koşulları olduğunda işsizlik artmakta, iş bulmak zorlaşmaktadır. Tam rekabet koşullarının sağlanmasıyla katılan ücret esnekleşmekte ve dengeye yaklaşmaktadır. Bu durum işsizliği ortadan kaldırmakta ve işsizlik süresini kısaltmaktadır (Bağcı, 2020, s. 23).

Ülkelerin gelişmişlik seviyeleri her ne olursa olsun işsizlik en büyük sorunlardan biridir. İşsizlikten her kesim etkilenmektedir, ancak en çok etkilenen kesim 15-24 yaş aralığında bulunan gençlerdir. Lise ya da üniversiteden yeni mezun olan ve dolayısıyla iş tecrübesi bulunmayan ve iş arama girişiminde bulunup iş bulamayan gençlerin oluşturduğu işsizlik türüne genç işsizlik adı verilmektedir. Bir ülke nüfusunun en dinamik kesimini oluşturan gençlerin iş bulma çabalarına destek olmak, mezun olmadan önce teorik altyapı ile birlikte pratik altyapıyı da barındıran eğitim sistemine sahip olmak ülkelerin temel hedeflerinden biri olmalıdır. Çünkü, işgücü piyasasında etkin olan grubu köreltmemek ekonominin büyümesine büyük katkı sağlamaktır (Eren, 2020, s. 600).

Literatürde yer alan çalışmalarda ekonomik büyümenin alt sektörü olan sağlık faktörleri ile işsizlik oranları arasında çalışmalar bulunmaktadır. Ancak çalışmaların kamu ve özel sağlık harcamaları üzerine yoğunlaştığı, doğuştan beklenen yaşam süresinin nispeten daha az analiz edildiği görülmektedir. Özellikle, doğuştan beklenen yaşam süresinin genç işsizlik oranının cinsiyet farklarına göre ilişkisinin ele alındığı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışmanın erkek genç işsizlik ile kadın genç işsizlik oranlarının doğuştan beklenen yaşam süresi ile ilişkisini ele alması açısından literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

BRICS-T Ülkelerinde ve Dünya'da İşsizlik ve Genç İşsizlik Göstergeleri

Tüm ülke ekonomilerinde olduğu gibi BRICS ülkelerinde de işsizlik çözülmesi gereken bir problemdir. Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika'dan oluşan BRICS ülkeleri, hızlı büyüyen ve gelişen, küresel piyasada önemli paya sahip olan ülkelerdir.

Türkiye gelişen bir ekonomiye sahip bir ülke olması sebebiyle, BRICS üyesi olmamasına rağmen, BRICS ülkelerine eklenmiştir. Bu durum literatürde Türkiye'yi dahil eden birçok çalışma yapılmasına olanak sağlamıştır. BRICS ülkelerine Türkiye'nin eklenmesiyle BRICS-T adını almıştır.

Tablo 1
2021 Yılı BRICS-T Ülkelerinde ve Dünya'da Cinsiyete Göre İşsizlik Oranı (%)

Ülkeler	İşsizlik Oranı (%)		
	Kadın	Erkek	Toplam
Brezilya	17.68	11.91	14.40
Rusya	5.03	4.99	5.01
Hindistan	4.53	6.35	5.98
Çin	4.26	5.26	4.82
Güney Afrika	35.68	31.84	33.56
Türkiye	15.62	12.31	13.39
Dünya	6.36	6.06	6.18

Kaynak: (The World Bank, 2022)

Tablo 1'e bakıldığında BRICS-T ülkeleri ve dünya karşılaştırmasında kadın işsizliğin en az olduğu ülkenin Çin, en çok olduğu ülkenin ise Güney Afrika olduğu görülmektedir. Kadın işsizliğinin en düşük Çin'de görülmesinin ardından bu sıralamayı Hindistan, Rusya, Dünya, Türkiye, Brezilya ve Güney Afrika takip etmektedir. Erkek işsizlikte ülkeler azdan çoğa doğru Rusya, Çin, Dünya, Hindistan, Brezilya, Türkiye ve Güney Afrika şeklinde sıralanmaktadır. Genel toplam yüzdeye bakıldığında ise, işsizliğin yüzdesi en fazla Güney Afrika'ya, en az Çin'e aittir. Dünya genelinde %6.18 olan toplam işsizlik Çin, Hindistan ve Rusya ile; Brezilya ve Türkiye ile yakın değerlere sahipken Güney Afrika en çok işsizliğin yaşandığı ülke durumunda bulunmaktadır.

BRICS-T ülkelerinde en fazla işsizliğe sahip ülke olan Güney Afrika'da geçici süreyle çalışan ve ücretini düzenli alamadığı için sürekli çalışmayı bırakan bireyler bulunmaktadır. Bu durum işsizlik rakamlarına yansımakta ve işsizlik rakamlarını fazla göstermektedir. Geçici süreyle çalışarak sürekli işi bırakan bireylerin genelde genç bireylerden oluşması genç işsizlik rakamını da arttırmaktadır. Tablo 2'de görüldüğü üzere Güney Afrika'da genç işsizlerin toplamı yüzde 64.18 olarak yüksek bir yüzdeliğe sahiptir.

Tablo 2
2021 Yılı Brics-T Ülkelerinde ve Dünya'da Cinsiyete Göre Genç İşsizlik Oranı (%)

Ülkeler	Genç İşsizlik Oranı (%)		
	Kadın	Erkek	Toplam
Brezilya	38.2	27	31.90
Rusya	18.4	15.7	16.89
Hindistan	26.7	28.6	28.26
Çin	10.4	12	11.35
Güney Afrika	69.2	59.8	64.18
Türkiye	29.9	21.4	24.31
Dünya	19.57	17.33	17.89

Kaynak: (The World Bank, 2022)

BRICS-T ülkeleri ve Dünya'da toplumun en dinamik kesimi olan gençlerin oluşturduğu işsizlik yüzdeleri Tablo 2'de görülmektedir. Genç kadın işsiz dünya genelinde %19.57 iken, buna en yakın Rusya olmaktadır. Çin, Rusya, Dünya, Hindistan, Türkiye, Brezilya ve Güney Afrika genç kadın işsizliğinin azdan çoğa doğru sıralandığı ülkelerdir. Güney Afrika diğer tüm ülkelerden en fazla yüzdeliğe sahip olan ülke iken Çin ise diğer tüm ülkelerden en az yüzdeliğe sahip ülke durumunda yer almaktadır. Genç erkek işsizliğe bakıldığında, azdan çoğa Çin, Rusya, Dünya, Türkiye, Brezilya, Hindistan, ve Güney Afrika sıralanmaktadır. Brezilya, Rusya, Güney Afrika, Türkiye ve Dünya'da genç kadın işsizliği erkek kadın işsizliğine göre daha fazla iken; Hindistan ve Çin'de genç erkek işsizliği, genç kadın işsizliğine göre daha fazla yüzdeliğe sahiptir.

Literatür Taraması

Sağlık göstergelerinden olan doğuşta beklenen yaşam süresi ile ilgili literatüre bakıldığında, genel olarak doğuşta beklenen yaşam süresinin ekonomik büyüme ve işsizlik oranı değişkenleri ile analiz edildiği görülmektedir. Barlow ve Vissandjee (1999), Erdoğan ve Bozkurt (2008), Yumuşak ve Yıldırım (2009), Ecevit (2013), Tüylüoğlu ve Tekin (2019), Bulut ve Ağırlioğlu (2022) doğuşta beklenen yaşam süresi ile ekonomik büyüme göstergeleri arasındaki ilişkiyi; Gasper (2009), Lavis (1998), Brenner ve Mooney (1983) ise doğuşta beklenen yaşam süresi ile ölüm oranları arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. İşsizlik oranı ile doğuşta beklenen yaşam süresi analizi yapan çalışmalarda Jin vd. (1995), Sede ve Ohemeng (2015), Istaiteyeh (2017), Tıraş ve Özbek (2021) iki değişken arasında anlamlı bir ilişki; Gerdtham ve Johannesson (2002), Güleryüz ve Köse (2017), Monsef ve Mehrjardi (2018), Şahin (2018), Martikainen ve Valkonen (1996) iki değişken arasında negatif bir ilişki; Aydın (2020) iki değişken arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi; Ecevit, Öztürk Yaprak ve Çetin (2020) işsizlik oranından doğuşta beklenen yaşam süresine doğru tek yönlü nedensellik olduğu sonuçlarına ulaşmışlardır. Ayrıca Tafran vd. (2020) kadın işsizlik oranının doğuşta beklenen yaşam süresinde etkili olduğu, erkek işsizlik oranının ise etkisinin olmadığı sonucuna varmışlardır.

Literatürde yer alan çalışmalarda doğuşta beklenen yaşam süresinin farklı cinsiyetlerde işsizlik oranı ile ilgili analizi kısıtlı sayıda bulunmaktadır. Ancak, doğuşta beklenen yaşam süresinin genç işsizlik oranının cinsiyet farklarına göre ilişkisinin ele alındığı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışmanın erkek genç işsizlik ile kadın genç işsizlik oranlarının doğuşta beklenen yaşam süresi ile ilişkisini ele alması açısından literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Brenner ve Mooney (1983) İngiltere ve Galler (1936-1970) ile Avrupa ülkelerine (1909-1976) ait işsizlik ve ölüm oranları değişkenlerini inceledikleri çalışmalarında işsizlik arttıkça ölüm oranlarının da arttığı sonucuna varmışlardır.

Clark ve Oswald (1994) ele aldıkları çalışmalarında işsiz bireylerin çalışmadıkları zamanlarda işsizlik sigortası gibi kendilerini güvence altına aldıkları zaman işsizliğin olumsuz yönlerinin etkisiz hale geldiğini açıklamışlardır.

Jin vd. (1995) işsizlik ve sağlık göstergeleri arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmalarında sağlık göstergesi değişkenleri olarak fiziki ve psikolojik hastalık, sağlık hizmeti ve ölüm oranlarını ele almışlardır. Çalışmanın sonunda sağlık göstergeleri ile işsizlik arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu bulunmuştur.

Martikainen ve Valkonen (1996) yaptıkları çalışmada işsiz bireylerin hayatlarındaki ruhsal değişim ve bunun hayatlarına yansımaları araştırmışlardır. Finlandiya'ya ait olan verilerle işsiz kalan bireylerin daha yüksek ölüm oranlarına ve daha düşük beklenen yaşam süresinin olduğu tespit edilmiştir. İşsiz kalan erkeklerin, işsiz kalan kadınlara göre ölüm oranlarının yüksek olduğu da ortaya çıkan bir diğer sonuç olmuştur.

Lavis (1998) işsizlik ve ölüm oranları arasındaki ilişkiyi tespit etmek için yaptığı çalışmada işsiz kalan erkeklerin işsiz kalan kadınlara göre ölüme yakalanma süresinin daha kısa olduğunu ifade etmiştir.

Barlow ve Vissandjee (1999) 1990 yılına ait doğu'da yaşam beklentisi verilerinin sosyal ve ekonomik faktörlerinden oluşan bir model kurmuşlardır. Çalışmada kişi başına düşen gelir, okuma yazma oranları, güvenli su kaynaklarına erişim doğu'da beklenen yaşam süresinde önemli bir etkiye sahip olduğu; doğurganlık oranı ve ülkenin yer aldığı konumun ise olumsuz etkisinin bulunduğu sonucuna varılmıştır. Kişi başına düşen sağlık harcamaları ve kentleşme oranının doğu'da beklenen yaşam süresi üzerindeki etkisinin ise zayıf olduğu saptanmıştır.

Gerdtham ve Johannesson (2002) işsizliğin artması ile kaba ölüm oranlarının azaldığı sonucuna vardıkları çalışmalarında işsizlik artışının bireylerin yaşama sevinçlerini azalttığı ve yaşam süreleri beklentilerinin kısaldığı sonucuna da ulaşmışlardır.

Gordo (2006) çalışmasında geçici ve kalıcı işsizliğin bireylerin sağlık durumlarına olan etkisini araştırmıştır. İşten geçici olarak çıkarılan ya da işten çıktıktan kısa bir süre sonra başka bir alanda tekrar istihdam edilen bireylerin sağlık durumlarının kötüden iyiye döndüğü sonucuna varmıştır. Kısa süreli işsizliğin kadınlara göre erkeklerde daha olumsuz sonuçlar doğurduğu, iki yıldan daha uzun işsiz kalmanın da hem kadın hem erkeklerde olumsuz sonuçlara yol açtığı tespit edilmiştir.

Erdoğan ve Bozkurt (2008) Türkiye'ye ait yaşam beklentisi ile büyüme değişkenlerini 1980 ve 2005 yıllarını dahil etmiş ve ARDL (The Autoregressive Distributed Lag) sınır testi modelini kullanmışlardır. Yapılan analiz sonucunda yaşam beklentisi ile büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki ortaya çıkmıştır.

Yumuşak ve Yıldırım (2009) 1980 ve 2005 yıllarını dahil ettikleri çalışmalarında Türkiye'de doğu'da yaşam beklentisi, sağlık harcamaları ve Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) arasındaki ilişkiyi analize konu etmişlerdir. Yapılan zaman serisi analizi sonucu sağlık harcamaları ve doğu'da yaşam beklentisinde GSYİH'ya doğru nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Gaspar (2009) çalışmasında Kanada'ya ait verileri kullanarak zaman serisi analizi yapmıştır. İşsizlik ve ölüm oranları değişkenlerini kullandığı bu çalışmada her iki değişken arasında negatif bir korelasyon yapısının varlığına ulaşmıştır.

Ecevit (2013) doğu'da yaşam beklentisini belirleyen faktörleri incelediği çalışmasında, 1995 ile 2011 yılları arasında Türk Cumhuriyetlerini ele almıştır. Panel veri analizinin yapıldığı bu çalışmada doğu'da yaşam beklentisi ile kişi başına düşen gelir, kentsel nüfus ve hane halkı tüketim harcamaları ile anlamlı ve pozitif; ölüm oranları, ithalat ve nüfus yoğunluğu ile negatif ilişki olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.

Sede ve Ohemeng (2015) Nijerya'da doğu'da yaşam beklentisini belirleyen faktörleri inceledikleri araştırmalarında VAR (Vektör Otoregresyon) analiz yöntemi kullanmışlardır. Kamu sağlık harcamaları, ortaöğretimde okullaşma oranı, kişi başına düşen gelir, döviz kuru ve işsizlik oranı değişkenleri ile yapılan analizde döviz kuru ve işsizlik faktörlerinin Nijerya'da doğu'da yaşam beklentisi üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Geride kalan değişkenlerin ise doğu'da yaşam beklentisi üzerinde öneme sahip olmadığı görülmüştür.

Istaiteyeh (2017) 1990 ve 2014 yılları arasını dahil ettiği çalışmasında Ürdün'e ait yaşam beklentisi değişkeninin belirleyicilerini araştırmıştır. VAR modelinin kullanıldığı araştırmada yaşam beklentisinin büyük çoğunlukla kişi başına GSYİH'dan etkilendiği, ikinci büyük etkinin de işsizlik olduğu görülmüştür. Bu iki değişkenin ardında sırayla sağlık harcamaları, ortaokula kayıt ve kent nüfusunun etkili olduğu sonucuna varılmıştır.

Güleryüz ve Köse (2017) Türkiye'ye ait olan işsizlik ve sağlık göstergeleri verilerini 1960 ile 2015 yıllarını kapsayan zaman serisi analizi yapmışlardır. Analizde sağlık göstergeleri olarak doğu'da yaşam beklentisi, kaba ölüm oranı, bebek ölüm oranı, doğurganlık oranı ve intihar vaka sayısı değişkenleri kullanılmıştır. İşsizlik ile doğu'da yaşam süresi arasında negatif; doğurganlık, bebek ölüm ve kaba ölüm oranı ile intihar vaka sayıları arasında ise pozitif bir ilişkinin varlığına ulaşılmıştır.

Monsef ve Mehrjardi (2018) 2002 ve 2010 yıllarını kapsayan 136 ülkeye ait işsizlik ve doğuşta yaşam beklentisi ile enflasyon arasındaki ilişkiyi tespit eden panel analiz yapmışlardır. Genel sonuca göre işsizlik ile doğuşta yaşam beklentisi ve enflasyon arasında negatif bir ilişki olduğu saptanmıştır. Ancak gelişmiş ülkelerde işsizlik ile doğuşta yaşam beklentisi ilişkisinin pozitif olduğu sonucuna varılmıştır.

Şahin (2018) 2000-2013 yıllarını dahil ettiği çalışmasında APEC (Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği Teşkilatı) ülkeleri için doğuşta beklenen yaşam süresi, 2004-2006 yıllarının 100 olarak baz alındığı gıda üretim endeksi, enflasyon oranını temsilen GSYİH deflatorünün yıllık yüzde değişimi, nüfus artışı yüzdesi, kişi başına düşen GSYİH artış yüzdesi, toplam sağlık harcamalarının GSYİH'daki yüzdesi ve işsizlik oranının yüzdesi değişkenlerini panel veri yöntemi ile analiz etmiştir. Bu analiz sonucunda doğuşta beklenen yaşam süresi ile kişi başına düşen GSYİH ve nüfus artışı, gıda üretim endeksi, toplam sağlık harcamaları arasında pozitif bir ilişki; enflasyon ve işsizlik oranı ile negatif bir ilişki bulunmuştur.

Tüylüoğlu ve Tekin (2019) 176 ülkenin 2003 yılına ait değişkenlerini ele aldıkları çalışmalarında iki model kurmuşlardır. Bebek ölüm oranları ve beklenen yaşam süresinin bağımlı değişkenler olduğu bu iki modelde kişi başına düşen gelir ve kişi başına düşen sağlık harcamaları bağımsız değişkenler olarak yer almıştır. Çoklu regresyon analizinin yapıldığı çalışmada beklenen yaşam süresinin belirlenmesinde kişi başına düşen sağlık harcamalarının kişi başına düşen gelire göre daha etkin olduğu görülmüştür.

Aydın (2020) 36 OECD ülkesini kapsayan 2000 ile 2016 yılları arasındaki doğuşta beklenen yaşam süresi, kişi başı GSYİH büyümesi, sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payı ve işsizlik oranı değişkenleri yer almıştır. Analizde Panel Granger Nedensellik testi kullanılmıştır. Bu test ile ulaşılan sonuçlar doğuşta beklenen yaşam süresi ile işsizlik ve kişi başı GSYİH büyümesi arasında çift yönlü, sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payından doğuşta beklenen yaşam süresine doğru da tek yönlü nedensellik olduğu sonucuna varılmıştır.

Ecevit, Öztürk Yaprak ve Çetin (2020) Türkiye için 1988 ile 2018 yıllarına ait olan değişkenlerden model kurmuş ve zaman serisi analizi yapmışlardır. Analizde doğuşta yaşam beklentisi, yurt içi kredilerin GSYİH içindeki payı, tüketici fiyat endeksi (TÜFE), GSYİH ve toplam işgücü içindeki işsizlik oranı kullanılmıştır. Analiz sonucunda GSYİH ile doğuşta yaşam beklentisi arasında çift yönlü nedensellik; işsizlik oranı, yurt içi kredilerin GSYİH içindeki payı ve enflasyondan doğuşta yaşam beklentisine tek yönlü nedensellik olduğu görülmüştür.

Tafran vd. (2020) Malezya'da bulunan 12 eyalet ve bir bölgeye ait doğuşta yaşam beklentisi ve doğuşta yaşam beklentisini etkileyen faktörlerin bulunduğu değişkenleri incelemişlerdir. Gelir ve yoksulluğun doğuşta yaşam beklentisine etkisinin olduğu, ancak gelir eşitsizliği ve kamu sağlık harcamalarının etkisinin olmadığı sonucuna varılmıştır. 2002 ve 2014 yıllarının baz alındığı çalışmada işsizlik faktörünün erkek yaşam beklentisine etkisinin olmadığı, kadın ve toplam yaşam beklentisinde ise etkin bir rol oynadığı tespit edilmiştir.

Tıraş ve Özbek (2021) doğuşta yaşam beklentisini etkileyen faktörlerin belirlenmesi için yaptıkları çalışmalarında 1991 ile 2019 yıllarını kapsayan E-7 ülkelerine ait doğuşta yaşam beklentisi, işsizlik, kişi başı GSYİH, kaba doğum oranı ve kentleşme değişkenlerini kullanmışlardır. Panel eşbütünleşme testinin yapıldığı çalışmada doğuşta yaşam beklentisi değişkeninin diğer tüm değişkenlerle anlamlı olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Bulut ve Ağırlioğlu (2022) erkek doğuşta beklenen yaşam süresini bağımlı değişken olarak ele aldıkları çalışmalarında kişi başına düzeltilmiş net milli gelir, kişi başına cari sağlık harcaması, kişi başına yurt içi genel devlet sağlık harcaması, kişi başına yurt içi özel sağlık harcaması ve 1000 kişi başına düşen doktor sayısı değişkenlerini bağımsız değişkenler olarak ele almışlardır. 2000 ile 2018 yıllarını kapsayan çalışmada 2. ve 3. gecikme Dumitrescu Hurlin nedensellik testi yapılmıştır. Kişi başına yurt içi genel devlet sağlık harcaması, kişi

başına yurt içi özel sağlık harcaması ve kişi başına düzeltilmiş net milli gelirin erkek doğuşta yaşam beklentisinin bir nedeni olduğu diğer değişkenlerin ise erkek doğuşta yaşam beklentisi ile arasında anlamlılık ilişkisi bulunmadığı saptanmıştır.

Yöntem

Panel veri analizi son yıllardaki çalışmalarda değişkenler arasındaki ilişkiyi analiz etmede daha yaygın kullanılmaya başlanmıştır. Çünkü panel veri analizinde hem zaman boyutu hem de birim boyutu bir arada kullanılmaktadır. Bu iki boyutun birlikte kullanımı daha fazla bilgiye ulaşılmasına ve serbestlik derecesinin artmasına olanak sağlamaktadır (Hsiao, 2005, s. 144). Ayrıca panel veri modeli model parametrelerinde daha doğru sonuçların ortaya çıkmasında, modele dahil edilmeyen değişkenlerin kontrolünün sağlanmasında, durağan olmayan serilerin analiz edilmesinde daha etkili olmaktadır (Hsiao, 2005, s. 146-148). Panel veri analizinin daha kapsamlı olmasından ve bu sayılan avantajlarından dolayı bu çalışmada panel veri analizi yapılmıştır.

Çalışmada BRICS-T (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika, Türkiye) ülkelerine ait doğuşta beklenen yaşam süresi ve genç kadın işsizlik ile genç erkek işsizlik değişkenleri arasındaki ilişki incelenmiştir. Doğuşta beklenen yaşam süresi ve genç kadın işsizlik ile genç erkek işsizlik değişkenleri ile kurulan model aşağıdaki gibidir;

$$\text{LNDBYS}_{it} = b_0 + b_1 \text{LNGE}_{it} + b_2 \text{LNGK}_{it} + \mu_{it} \quad (1)$$

1 numaralı denklemde LNDBYS bağımlı değişken olan doğuşta beklenen yaşam süresinin logaritmasını, LNGE bağımsız değişkenlerden biri olan genç erkek işsizliğin logaritmasını, LNGK bağımsız değişkenlerden diğeri olan genç kadın işsizliğin logaritmasını göstermektedir. Panel veri setinde model oluştururken i ve t alt indisleri kullanılmaktadır. i yatay kesit boyutunu (ülke), t ise zaman boyutunu, μ_{it} ise hata terimini göstermektedir (Turgut ve Uçan, 2021, s.1379).

1990 ile 2021 yıllarını kapsayan bu çalışmada tüm değişkenlerin logaritması alınmış, Fisher Philips Perron (PP) ve Fisher Augmented Dickey Fuller (ADF) birim kök testi ile durağanlık tespiti yapılmıştır. Ardından VAR modeli kurulmuştur. Kurulan VAR modeli ile değişkenler arasında nedenselliğin olup olmadığına ve varsa hangi yönde olduğuna bakmak için Toda-Yamamoto nedensellik analizi yapılmıştır. Değişkenler Dünya Bankası web sayfasından alınmıştır. Analizin uygulanmasında E-wiews 9 ve Stata 14 programları kullanılmıştır.

Literatürde yaygın bir şekilde kullanılan Granger (1988) metodu olan Granger nedensellik testleri değişkenlerin aynı seviyede durağan ve eşbütünlük olmasına önem verirken, Toda-Yamamoto nedensellik analizi değişkenlerin farklı seviyede durağan olduğu, eşbütünlük olduğu ya da olmadığı durumda yapılabilmektedir (Toda ve Yamamoto, 1995: 226). Toda-Yamamoto testi yapılması için VAR modeli kurulmaktadır. Kurulan VAR modelinde gecikme sayısı (k) ve maksimum durağanlık seviyesi (d_{\max}) belirlendikten sonra $k+d_{\max}$ ile yeni bir VAR modeli kurulmaktadır. Bu model denklem 2 ve 3'teki gibi tanımlanmaktadır;

$$Y_t = \varpi + \sum_{i=1}^k \alpha_{1i} X_{t-i} + \sum_{i=1}^k \beta_{1i} Y_{t-i} + \sum_{j=m+1}^{d_{\max}} \delta_{1j} X_{t-j} + \sum_{j=m+1}^{d_{\max}} \theta_{1j} Y_{t-j} + \varepsilon_{1t} \quad (2)$$

$$X_t = \partial + \sum_{i=1}^k \alpha_{2i} + X_{t-i} + \sum_{i=1}^k \beta_{2i} Y_{t-i} + \sum_{j=m+1}^{d_{max}} \delta_{2i} X_{t-i} + \sum_{j=m+1}^{d_{max}} \theta_{2i} Y_{t-i} + \varepsilon_{2t} \quad (3)$$

Denklemden bulunan k gecikme uzunluğunu, d_{max} ise maksimum durağanlaşma seviyesini, sıfır ortalama ve sabit kovaryansa sahip olduğu varsayılan ε_{1t} ve ε_{2t} ise hata terimlerini göstermektedir. Toda-Yamamoto nedensellik testi aşamalı bir test olsa bile ön test gerektirmemekte ancak maksimum durağanlaşma seviyesinin belirlenebilmesi için birim kök testinin yapılması gerekmektedir. Durağanlığın maksimum seviyesinin belirlenmesinden sonra uygun gecikme uzunluğunun bulunması aşamasına geçilmektedir. Bilgi kriterlerine bakılarak bulunan uygun gecikme uzunluğu kurulan VAR modelinin istikrar koşulunun sağlayıp sağlayamadığının, otokorelasyon ve değişen varyansının olup olmadığının göstermekte yeterli olmamaktadır. Bu sebeple üçüncü aşama olarak otokorelasyon ve değişen varyans testleri uygulanmakta, istikrar koşulunu sağlayıp sağlayamadığı kontrol edilmektedir (Toda ve Yamamoto, 1995, s. 245-246). Modelin istikrarlığı için katsayı matrisinin özdeğerlerine bakmak gerekmektedir. AR karakteristik polinomunun ters köklerinin birim çember içinde yer alması modelin istikrarını sağladığı anlamına gelmektedir. Koşulların sağlanmasından sonra kurulan VAR modelinden SUR (Seemingly Unrelated Regresison) modeline geçiş yapılmaktadır (Adriana, 2014, s. 231). SUR modeline Wald test uygulandıktan sonra Toda Yamamoto nedensellik testi sonuçlarına ulaşılmaktadır (Baskak, 2022, s. 61).

Bulgular ve Tartışma

Değişkenler arasındaki ilişkinin daha sağlıklı ve güvenilir sonuçlar vermesi için değişkenlerin durağan olup olmadığına bakılması gerekmektedir. Bunun için birim kök testleri kullanılmaktadır. Birim kök testleri birinci nesil ve ikinci nesil birim kök testleri olarak ikiye ayrılmaktadır. Hangi nesil birim kök testinin kullanılması gerekliliğine karar vermek için yatay kesit bağımlılığı testi yapılmaktadır. Yatay kesit bağımlılığı varsa ikinci nesil, yatay kesit bağımlılığı yoksa birinci nesil birim kök testleri kullanılmaktadır (Çınar, 2010, s. 594).

$T > N$ (zaman boyutu büyüktür kesit boyutu) ise yatay kesit bağımlılığı testleri arasında Breusch Pagan LM testi kullanılmaktadır. Bu çalışmada $T=32$, $N=6$ ($T > N$) olduğu için uygulanan Breusch Pagan LM testi sonucu Tablo 3'de görülmektedir. Testin hipotezleri aşağıdaki gibidir; (Gökmenoğlu ve Yavuz, 2021, s. 1104).

H_0 : Yatay kesit bağımlılığı yoktur.

H_1 : Yatay kesit bağımlılığı vardır.

Olasılık değeri 0.05 anlamlılık düzeyinden küçük olduğu zaman H_0 hipotezi reddedilmekte ve yatay kesit bağımlılığının varlığı sonucuna ulaşılmaktadır. Bu çalışmada Breusch-Pagan LM test olasılık değeri 0.0000, anlamlılık düzeyi 0.05'ten küçük olduğu için ikinci nesil birim kök testlerine başvurulmuştur.

Tablo 3
Yatay Kesit Bağımlılığı Testi

	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
Breusch-Pagan LM test	138.029	0.0000

Panel veri analizinde yatay kesit bağımlılığı testi ile hangi nesil birim kök testlerinin uygulanacağına karar verildikten sonra analizde kullanılan değişkenlerin durağanlık durumlarına bakılmaktadır. Bu çalışmada kullanılan değişkenlerin durağanlık tespiti için ikinci nesil birim kök testlerinden Fisher Philips Perron (PP) ve Fisher Augmented Dickey Fuller (ADF) birim kök testleri kullanılmıştır. Gecikme uzunluğunun 1 alındığı birim kök testlerinde, olasılık değeri 0.05 anlamlılık düzeyinden küçük çıktığı takdirde H_0 hipotezi reddedilmekte H_1 hipotezi kabul edilmektedir. Durağanlık testlerinin hipotezleri aşağıdaki gibidir;

H_0 : Seriler durağan değildir.

H_1 : Seriler durağandır.

Tablo 4
Birim Kök Testi Düzey Değerleri

Değişkenler		Fisher PP		Fisher ADF	
		Düzey		Düzey	
		İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
LNDBYS	Chi-Squared (P)	51.1630	0.0000	67.6945	0.0000
	Normal (Z)	-4.1115	0.0000	-6.0583	0.0000
	Logit T (L ^ψ)	-5.3034	0.0000	-7.6835	0.0000
	Modified Chi-Squared (Pm)	7.9941	0.0000	11.3686	0.0000
LNGE	Chi-Squared (P)	12.4209	0.4125	18.2412	0.1086
	Normal (Z)	-0.3224	0.3736	-1.2983	0.0971
	Logit T (L ^ψ)	-0.3209	0.3751	-1.3228	0.0974
	Modified Chi-Squared (Pm)	0.0859	0.4658	1.2740	0.1013
LNGK	Chi-Squared (P)	11.3006	0.5033	14.9223	0.2457
	Normal (Z)	-0.3641	0.3579	-0.8508	0.1974
	Logit T (L ^ψ)	-0.3385	0.3685	-0.8371	0.2042
	Modified Chi-Squared (Pm)	-0.1428	0.5568	0.5965	0.2754

Tablo 4'te bağımlı değişken olan doğuşta beklenen yaşam süresinin logaritmasının düzey değerinde durağan olduğu, birim kök içermediği görülmektedir. Ancak bağımsız değişkenler olan genç erkek ve genç kadın işsizliğin düzey değerinde durağan olmadığı bu sebeple birinci farkının alınıp tekrar birim kök testine tabii tutulması gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Tablo 5'te D harfi ile gösterilen birinci farkı alınan bağımsız değişkenlerin birinci farkta durağanlaştığı görülmektedir. Sonuç olarak, bağımlı değişken düzey değerinde, bağımsız değişkenler ise birinci farkları alındığında durağanlaşmaktadır.

Tablo 5
Birim Kök Testi Birinci Fark Değerleri

Değişkenler		Fisher PP		Fisher ADF	
		Birinci Fark		Birinci Fark	
		İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
LNDBYS	Chi-squared (P)	-	-	-	-
	Normal (Z)	-	-	-	-
	Logit t (L ^v)	-	-	-	-
	Modified Chi-squared (Pm)	-	-	-	-
DLNGE	Chi-squared (P)	84.6464	0.0000	62.2540	0.0000
	Normal (Z)	-7.6183	0.0000	-6.1316	0.0000
	Logit t (L ^v)	-9.6708	0.0000	-7.1001	0.0000
	Modified chi-squared (Pm)	14.8289	0.0000	10.2581	0.0000
DLNGK	Chi-squared (P)	119.6012	0.0000	64.4761	0.0000
	Normal (Z)	-9.2351	0.0000	-6.3252	0.0000
	Logit t (L ^v)	-13.6671	0.0000	-7.3586	0.0000
	Modified chi-squared (Pm)	21.9640	0.0000	10.7116	0.0000

Sims tarafından ortaya atılan VAR modelinde içsellik dışsallık ayrımı yoktur ve bu modelde bulunan tüm değişkenler içsel kabul edilmektedir. Değişkenlerin birim kök testlerinin yapılmasının ardından Toda-Yamamoto Nedensellik Testine geçilmeden önce VAR modeli kurulmakta ve bu model için uygun gecikme uzunluğu (k) belirlenmektedir.

Programın belirlediği uygun gecikme sayısının sonucunda bilgi kriterlerinden AIC bilgi kriterinin minimum olduğu dönem olan 8. gecikmenin seçilmesi uygun görülmüştür. Tablo 6'da görüldüğü üzere bu çalışmada gecikme uzunluğu 8 olarak belirlenmiştir.

Tablo 6
Uygun Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	114.7856	NA	3.69e-05	-1.693721	-1.628203	-1.667098
1	867.4233	1459.661	4.72e-10	-12.96096	-12.69889	-12.85446
2	940.8177	139.0046	1.78e-10	-13.93663	-13.47800*	-13.75027
3	952.4990	21.59277	1.71e-10	-13.97726	-13.32208	-13.71102
4	976.1937	42.72231	1.37e-10	-14.19991	-13.34817	-13.85380*
5	985.6137	16.55624	1.36e-10	-14.20627	-13.15798	-13.78029
6	1000.376	25.27512	1.25e-10	-14.29358	-13.04873	-13.78773
7	1013.238	21.43710	1.18e-10	-14.35210	-12.91070	-13.76638
8	1029.833	26.90406*	1.06e-10*	-14.46717*	-12.82922	-13.80158

Uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesiyle elde edilen VAR modelinin otokorelasyon ve değişen varyans probleminin olup olmadığını tespit etmek için sırayla Lm test ve White test yapılmıştır. Otokorelasyon LM testi hipotezi aşağıdaki gibidir (Meçik ve Koyuncu, 2020, s. 2630);

H_0 : Otokorelasyon yoktur.

H_1 : Otokorelasyon vardır.

Olasılık değeri 0.05 anlamlılık düzeyinden küçük olduğu zaman H_0 hipotezi reddedilmekte ve otokorelasyon probleminin olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

White testi hipotez değerleri ise aşağıdaki gibidir (Doğan, 2017, s. 25);

H_0 : Değişen varyans yoktur.

H_1 : Değişen varyans vardır.

Olasılık değeri 0.05 anlamlılık düzeyinden küçük olduğu zaman H_0 hipotezi reddedilmekte ve değişen varyans probleminin olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Tablo 7'de özellikle belirlenen 8. gecikme uzunluğunun 0.05 anlamlılık düzeyinden büyük olduğu ve bu modelde otokorelasyon probleminin olmadığı anlaşılmaktadır. Bu gecikme uzunluğu haricindeki diğer gecikmelere bakıldığında, olasılık değerlerinin 0.05 anlamlılık düzeyinden büyük olduğu ve genel anlamda da otokorelasyon probleminin olmadığı sonucuna varılmıştır.

Tablo 7
Otokorelasyon LM Testi

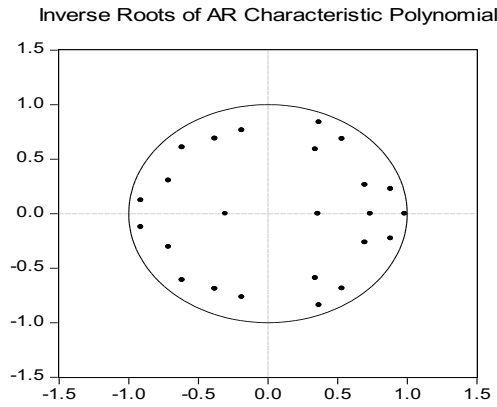
Gecikme	LM İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
1	12.61148	0.1810
2	10.62057	0.3026
3	13.59044	0.1377
4	15.44424	0.0794
5	13.65896	0.1350
6	10.02947	0.3481
7	14.68509	0.1141
8	8.382079	0.4961
9	14.52667	0.1211

Tablo 8'de görülen White testi değişen varyans analizi sonuçlarına bakıldığında, olasılık değerinin 0.05 anlamlılık düzeyinden büyük olduğu ve değişen varyans sorununun olmadığı ortaya çıkmıştır. Bu durum hata teriminin varyansının tüm gözlemler için sabit olduğu sonucunu da doğrulamıştır.

Tablo 8
Değişen Varyans Testi

İstatistik Değeri	Serbestlik Derecesi	Olasılık Değeri
5.76	5	0.3300

Şekil 1'de görülen noktalar VAR analizinden elde edilen AR karakteristik polinomunun ters köklerini belirtmektedir. Bu noktaların birim çemberin içinde yer alması kurulan VAR analizinin istikrarlı olduğu sonucunu vermiştir. Analizde yer alan AR karakteristik polinomunun ters köklerinin hepsinin 1'den küçük olduğu şekilde de görülmektedir.

Şekil 1. AR Karakteristik Polinomunun Ters Kökleri

Değişkenler arasında neden sonuç ilişkisini kurabilmek, değişkenlerin birbirlerinin nedeni olup olmadığını, nedeni ise hangi yönlü bir neden olduğunu tespit etmek için nedensellik testlerine başvurulmaktadır. Literatürde birçok nedensellik testi bulunmaktadır. Bu çalışmada kullanılan Toda-Yamamoto nedensellik testi için uygun gecikme uzunluğunun ve d_{max} ile gösterilen değişkenlerin maksimum durağanlaştığı seviyenin belirlenmesi gerekmektedir. Bu nedensellik testinde k ve d_{max} belirlendikten sonra yeniden VAR modelinin kurulması gerekmektedir. Kurulan yeni VAR modelinin yeni uygun gecikme uzunluğu $k+d_{max}$ şeklinde belirtilmesi gerekmektedir (Riyath, 2018, s. 5).

Toda Yamamoto nedensellik testi hipotezleri aşağıdaki gibidir; (Jaber vd., 2022, s. 12).

H_0 : Y'den X'e doğru bir nedensellik yoktur.

H_1 : Y'den X'e doğru bir nedensellik vardır.

Bu çalışmada $k=8$, $d_{max}=1$ olarak belirlenmiş ve yeni uygun gecikme uzunluğu 9 olmuştur. Yeni gecikme uzunluğu ile kurulan VAR modelinden SUR (Seemingly Unrelated Regresion) modeline geçiş yapılmıştır. Bu modelde uygulanan Wald testi sonucunda Toda-Yamamoto nedensellik testinin sonuçlarına ulaşılmıştır.

Tablo 9

Toda-Yamamoto Nedensellik Testi (Tek Yönlü Nedensellik)

Nedenselliğin Yönü (Tek Yönlü)	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	Yorum
LNGE → LNDBYS	17.45789	0.0420	Genç erkek işsizlikten doğuştan beklenen yaşam süresine doğru anlamlı bir nedensellik ilişkisi vardır.
LNGK → LNDBYS	17.22377	0.0453	Genç kadın işsizlikten doğuştan beklenen yaşam süresine doğru anlamlı bir nedensellik ilişkisi vardır.
LNDBYS → LNGE	28.67140	0.0007	Doğuştan beklenen yaşam süresinden genç erkek işsizliğe doğru anlamlı bir nedensellik ilişkisi vardır.
LNGK → LNGE	20.06183	0.0175	Genç kadın işsizlikten genç erkek işsizliğe doğru anlamlı bir nedensellik ilişkisi vardır.
LNDBYS → LNGK	32.87455	0.0001	Doğuştan beklenen yaşam süresinden genç kadın işsizliğe doğru anlamlı bir nedensellik ilişkisi vardır.
LNGE → LNGK	38.98200	0.0000	Genç erkek işsizlikten genç kadın işsizliğe doğru anlamlı bir nedensellik ilişkisi vardır.

Toda Yamamoto Nedensellik Testi sonuçları tablo 9 ve tablo 10'da görülmektedir. Olasılık değeri, 0.05 hata payından küçük olduğu durumda değişkenler arasında nedenselliğin olmadığı hipotezi reddedilmekte, belirlenen iki değişken arasında nedenselliği olduğu sonucuna varılmaktadır. Tablo 9'da gösterilen tek yönlü nedensellik değişkenler arasında karşılıklı nedenselliği olmadığı, tek yönlü nedenselliğin olduğunu göstermektedir. Genç erkek işsizlikten genç kadın işsizlik ve doğuştan beklenen yaşam süresine; genç kadın işsizlikten genç erkek işsizlik ve doğuştan beklenen yaşam süresine; doğuştan beklenen yaşam süresinden genç erkek işsizlik ve genç kadın işsizliğe doğru tek yönlü bir nedensellik vardır. Tüm değişkenlerin birbirlerine doğru tek yönlü nedenselliğe sahip olması ile çift yönlü nedensellik ilişkisi ortaya çıkmaktadır. Tablo 10'da bakıldığında genç erkek işsizlik ile doğuştan beklenen yaşam süresi; genç kadın işsizlik ile doğuştan beklenen yaşam süresi ve genç kadın işsizlik ile genç erkek işsizlik arasında karşılıklı neden bulunduğu görülmektedir. Karşılıklı birbirlerinin nedeni olan değişkenler çift yönlü nedenselliğe sahip olmaktadır.

Tablo 10

Toda-Yamamoto Nedensellik Testi (Çift Yönlü Nedensellik)

Nedenselliğin Yönü (Çift Yönlü Nedensellik)	
LNGE	← → LNDBYS
LNGK	← → LNDBYS
LNGK	← → LNGE

Tablo 9 ve tablo 10'da görülen sonuçlara göre, genç erkek işsizlik, genç kadın işsizlik ve doğuştan beklenen yaşam süresi birbirlerini etkileyen ve birbirlerinden etkilenen değişkenlerdir.

Sonuç

Bir ülkenin sağlık, sosyal ve demografik yapısı haricinde ülke ekonomisinde büyük etkisi olan doğuşta beklenen yaşam süresi ülkelerin gelişmişlik seviyelerinde de büyük bir paya sahiptir. Ülkenin sahip olduğu teknoloji düzeyi, sağladığı sağlık hizmetleri, olası salgın ve hastalık durumlarına karşı aldığı önlemler bireylerin ömrünün uzamasını desteklemekte ve doğuşta beklenen yaşam süresinin artmasını sağlamaktadır. Sağlık alanında atılan her adım ve sağlığa dair ayrılan her pay doğuşta yaşam beklentisi gibi sağlık göstergelerini etkilemekte, ekonomik büyümeye yansımaktadır. Bu sebeple, sağlık göstergesi olarak doğuşta beklenen yaşam süresi, ekonomik büyüme ve ekonomik büyümeyi etkileyecek makroekonomik değişkenlerin ülkeler bazında karşılaştırılmasında kullanılmaktadır.

Bu çalışmada sağlık göstergesi olarak doğuşta beklenen yaşam süresi, makroekonomik değişken olarak genç işsizlik değişkeni kullanılmıştır. Genç işsizlikte cinsiyet farklılıklarının doğuşta beklenen yaşam süresine ve dolayısıyla ekonomiye etkisinin incelendiği bu çalışmada BRICS-T olarak adlandırılan Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika ve Türkiye ülkeleri ele alınmıştır. BRICS-T ülkelerinin 1990 ve 2021 dönemi verileri ile panel analiz yapılmıştır. İlk olarak bağımlı değişken olarak BRICS-T doğuşta beklenen yaşam süresi, bağımsız değişkenler olarak da genç erkek işsizlik ile genç kadın işsizlik değişkenlerinin logaritması alınmıştır.

Logaritması alınan değişkenlerin durağanlık seviyelerine bakılmadan önce Breusch Pagan yatay kesit bağımlılığı testinin uygulanması sonucu yatay kesit bağımlılığının var olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yatay kesit bağımlılığının olduğu durumda kullanılan ikinci nesil birim kök testlerinden Fisher ADF ve Fisher PP birim kök testlerinin yapılması ile analize devam edilmiştir. Bağımlı değişkenin düzey değerinde, bağımsız değişkenlerin ise birinci farkta durağanlaştığı görülmüştür. Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisine bakmak için Toda-Yamamoto nedensellik testi uygulanmıştır. Her bir değişkenin birbirlerine doğru tek yönlü nedenselliğe, dolayısıyla her değişkenin birbiriyle çift yönlü nedenselliğe sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Jin vd (1995), Sede ve Ohemeng (2015), Istaiteyeh (2017), Tıraş ve Özbek (2021) işsizlik ve doğuşta beklenen yaşam süresi arasında anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna varmışlardır. Bu çalışmada da, bahsedilen çalışmalara benzer olarak, doğuşta beklenen yaşam süresi ile genç işsizlik arasında nedensellik ilişkisinin bulunması değişkenlerin birbiriyle anlamlı olduğu anlamına gelmektedir. Ancak iki değişken arasında negatif bir ilişki olduğu sonucuna varan Gerdtham ve Johannesson (2002), Güteryüz ve Köse (2017), Monsef ve Mehrjardi (2018), Şahin (2018), Martikainen ve Valkonen (1996) çalışmaları bu çalışmanın karşı yönünde bir sonuca ulaşmışlardır. İki değişken arasında özellikle genç işsizlik ile doğuşta beklenen yaşam süresi arasında nedensellik testinin sınırlı sayıda yapıldığı literatürde işsizlik ile doğuşta beklenen yaşam süresi arasındaki nedensellik ilişkisine bakıldığında bu çalışmanın sonucuna benzer olarak Aydın (2020) doğuşta beklenen yaşam süresi ve işsizlik arasında arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi; bu çalışmanın sonucundan farklı olarak Ecevit, Öztürk Yaprak ve Çetin (2020) işsizlik oranından doğuşta beklenen yaşam süresine doğru tek yönlü nedensellik olduğu sonuçlarına ulaşmışlardır.

Bu çalışmada yapılan analiz sonucunda genç işsizliğin cinsiyet farkına bakılmaksızın doğuşta beklenen yaşam süresi üzerinde etkili olduğu görülmüştür. 15-24 yaş aralığında işsiz kalan gençlerin yaşamayı bekledikleri sürenin ve genç yaşta erkek ya da kadın fark etmeksizin işsiz kalmanın getirdiği ruhsal ve fiziksel zorluklar ile yaşam sevincinin azaldığı sonucuna varılmıştır. Tam tersi olarak doğuşta beklenen yaşam süresinin genç işsizlik üzerindeki etkisi de fazladır. Yaşam süresinin azalma beklentisi içerisine giren her genç birey üretmeye ve yaşamaya karşı çabasını yitirmektedir. Bu durumda da çalışmaktan vazgeçmekte ve işsiz kalmayı çalışmaya tercih etmektedir. Çalışmamanın verdiği psikolojik ve fiziksel zararın etkisi artmakta yaşam süresinin kalitesini düşürüp kısaltmaktadır.

Genç yaşta işsiz kalan erkek ve kadın bireylerin yaşama sevinci tükendiği için doğuşta beklenen yaşam süresi azalmakta; doğuşta beklenen yaşam süresi az olduğunda genç bireylerin çalışmaktan vazgeçmesi ile genç işsizliğin artmasına neden olmaktadır. Bir ülkede işsizliğin, özellikle nüfusun en dinamik yapısı olan gençlerin

oluşturduğu işsizliğin, yüksek olması ve doğuşta beklenen yaşam süresinin düşük olması ülkenin ekonomik büyümesini olumsuz yönde etkilemektedir. Bu durum ülkenin gelişmişlik seviyesine yansımakta ve bu seviyeyi ileri düzeye taşımaya engel olmaktadır.

Sonuç olarak, doğuşta beklenen yaşam süresi ile işsizlik ekonomik büyümeyi doğrudan etkilemektedir. Ekonomik büyümeyi hedefleyen her ülkenin işsizliği azaltmak ve doğuşta beklenen yaşam süresini maksimum seviyelere çıkarmak amaçları arasındadır. Ülkeler sağlık hizmetlerini daha kaliteli yapmak ve daha çok bireye sağlık hizmeti ulaştırmak için sağlık yatırımlarını arttırmalıdır. Ancak sağlık yatırımları ile birlikte gelir de arttırılmalıdır. Gelirin sabit tutulması ise sağlık yatırımlarının payının arttırılması diğer yatırımların dışlanmasına sebep olur. Bu dışlamanın olası diğer etkilerinin öneme sahip makroekonomik etken olan istihdama da büyük etkisinin olması kaçınılmazdır. Bu etkilerin araştırılması sonraki çalışmalar için öneri niteliği taşımaktadır. Bunun yanı sıra, işsizliğe yönelik çalışmaların arttırılması özellikle 15-24 yaş arası bireylerin istihdama katılımının sağlanması, nitelikli istihdam oluşturulması, genç işsizliğe engel olabilecek her türlü önlemin alınması ülkelerin diğer amaçları arasında bulunmalıdır. Şüphesiz ki, sağlığa ve diğer beşeri hizmetlere yapılan yatırım istihdamı ve diğer tüm makroekonomiyi; makroekonomik tüm göstergeler de beşeri hizmetleri etkilemektedir. Beşeri hizmetlerin ve makroekonomik göstergelerin iyi düzeyde olması ülkelerin gelişmişlik seviyesini arttırmakta ve ekonomik büyümeye de uzun bir soluk getirmektedir.

Kaynakça

- Adriana, D. (2014). Revisiting the relationship between unemployment rates and shadow economy: A todamamoto approach for the case of romania. *Procedia Economics and Finance*, 10, 227-236. doi: [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(14\)00297-4](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(14)00297-4)
- Aydın, B. (2020). İktisadi göstergelerin beklenen yaşam süresi üzerindeki etkileri: Panel veri analizi. *İstanbul İktisat Dergisi*, 70(1), 163-181. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/istjecon/issue/55681/761472>
- Bağcı, E. (2020). *Türkiye'de işsizlik sorunu ve istihdam politikaları*. İstanbul: Derin Kitabevi.
- Barlow, R ve Vissandjee, B. (1999). Determinants of national life expectancy. *Canadian Journal Of Development Studies*, 20(1), 9-29. doi: 10.1080/02255189.1999.9668787
- Baskak, T. E. (2022). *Orta Gelir Tuzağında Sağlık Sektörünün Önemi*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Bayrakdar, S. (2019). *Kamu büyüklüğü ve işsizlik arasındaki ilişkinin analizi*. Ankara: Atsana Yayınları.
- Brenner, M. H. ve Mooney, A. (1983). Unemployment and health in the context of economic change. *Social Science & Medicine*, 17(16), 1125-1138. doi: [https://doi.org/10.1016/0277-9536\(83\)90005-9](https://doi.org/10.1016/0277-9536(83)90005-9)
- Bulut, Ş. ve Ağırlioğlu, S. (2022). Erkeklerin yaşam süresini etkileyen faktörlere yönelik panel veri yaklaşımı. *19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 4-11. doi: <https://doi.org/10.52835/19maysbd.972269>
- Clark, A. ve Oswald, A. (1994) . Unhappiness and unemployment, *The Economic Journal*. 104(424), 648-659. doi: <https://doi.org/10.2307/2234639>
- Çınar, S. (2010). OECD ülkelerinde kişi başına gsyih durağan mı? Panel veri analizi. *Marmara Üniversitesi*, 29(2), 591-601. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/3934>
- Demir, Y. (2022). Türkiye'de genç işsizliği ve dış ticaret arasındaki zamanla değişen nedensellik ilişkisi. *Journal of Yaşar University*, 17(66), 401-414. doi: <https://doi.org/10.19168/jyasar.1004227>

- Doğan, B. (2017). Ekonomik Küreselleşme ve Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi, *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 628, 19-27. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/fpeyd/issue/48015/607277>
- Ecevit, E. (2013). Türk Cumhuriyetlerinde yaşam beklentisinin belirleyicileri ve ampirik bir analiz. *Yönetim Ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 21, 349-363. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/yead/issue/21810/234471>
- Ecevit, E., Öztürk Yaprak, Z. ve Çetin, M. (2020). Türkiye'de işsizliğin sağlık üzerindeki etkisi: Ampirik bir analiz. *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(2), 117-144. doi: <https://doi.org/10.33399/biibfad.749623>
- Erdoğan, S. ve Bozkurt, H. (2008). Türkiye'de yaşam beklentisi - ekonomik büyüme ilişkisi: ARDL modeli ile bir analiz. *The Journal of Knowledge Economy & Knowledge Management*, 3(1), 25-38. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/beyder/issue/3482/47367>
- Eren, M. V. (2020). Cinsiyet eşit(siz)liğinde genç kadın işsizliği ile kalkınma arasındaki ilişki: Avrupa Birliği ülkeleri üzerine ekonometrik bir analiz. *Journal of Yaşar University*, 15(59), 598-614. doi: <https://doi.org/10.19168/jyasar.702505>
- Gaspar, K. (2009). The Relationship Between Unemployment and Health. Erişim adresi <http://econ.core.hu/file/download/szirak11/gaspar.pdf>
- Gerdtham, Ulf.-G. ve Johannesson, M. (2002). A note on the effect of unemployment on mortality. *Journal of Health Economics*, 22(2003), 505-518. doi: [https://doi.org/10.1016/s0167-6296\(03\)00004-3](https://doi.org/10.1016/s0167-6296(03)00004-3)
- Gordo, L. R. (2006). Effects of short-and-long-term unemployment on health satisfaction: Evidence from German data. *Applied Economics, Taylor and Francis Journals*, 38(20), 2335-2350. doi: 10.1080/00036840500427692
- Gökmenoğlu, M. ve Yavuz, İ. S. (2022). Kamu harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: Kırılğan beşli örneği. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), 1094-1118. doi: <https://doi.org/10.30798/makuiibf.979789>
- Granger, Clive W. J. (1988). Some recent developments in the concept of causality. *Journal of Econometrics*, 39, 199-211. doi: [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(88\)90045-0](https://doi.org/10.1016/0304-4076(88)90045-0)
- Güleryüz, E. H. ve Köse, T. (2017). İşsizlik ve sağlık göstergeleri: Türkiye örneği. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 54(633), 27-39. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/fpeyd/issue/47990/607091>
- Hsiao, C. (2005). Why panel data?. *The Singapore Economic Review*, 50(2), 143-154. doi:10.1142/s0217590805001937
- Istaiteyeh, R. M. S. (2017). Economic and social factors in shaping jordan's life expectancy: Empirical Analysis (1990-2014). *Advances in Management and Applied Economics*, 7(5), 45-59. Erişim adresi: http://www.sciencpress.com/Upload/AMAE/Vol%207_5_4.pdf
- Işığışık, Ö. (2018). *İstihdam ve İşsizlik*. Bursa: Dora Basım.
- Jin, R., Chandrakant, P. S. ve Tomislav, J. S. (1995). The impact of unemployment on health: A review of the evidence. *Canadian Medical Association Journal*, 153(5), 529-540. Erişim adresi: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1487417/pdf/cmaj00077-0027.pdf>

- Lavis, J. N. (1998). Unemployment and Mortality: A Longitudinal Study in the United States, 1968-1992. Erişim adresi: https://Healthsci.Mcmaster.Ca/Docs/Librariesprovider68/Chepa-Working-Papers-1988-2008/98-05-Unemployment-And-Mortality---A-Longitudinal-Study-In-The-United-States-1968-1992.Pdf?Sfvrsn=A83c5a3_2
- Lordoğlu, K. ve Özkaplan, N. (2003). *Çalışma iktisadi*. İstanbul: Der Yayınları.
- Martikainen, P. T. ve Valkonen, T. (1996). Excess mortality of unemployment men and women during a period of rapidly increasing unemployment. *The Lancet*, 348(9032), 909-912. doi: [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(96\)03291-6](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(96)03291-6)
- Meçik, O ve Koyuncu, T. (2020). Türkiye'de göç ve ekonomik büyüme ilişkisi: Toda-yamamoto nedensellik testi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9(3), 2618-2635. doi: <https://doi.org/10.15869/itobiad.748770>
- Monsef, A. ve Mehrjardi, A.S. (2018). Effect of unemployment on health capital. *Iranian Economic Review*, 22(4), 1016-1033. doi: <http://dx.doi.org/10.22059/ier.2018.67853>
- Riyath, M. I. M. (2018). Toda and yamamoto causality test between us & exchange rates and stock market prices in Sri Lanka. *South Asian Journal of Social Studies and Economics*, 2(3), 1-9. doi: <http://dx.doi.org/10.9734/SAJSSE/2018/45304>
- Sede P. ve Ohemeng, W. (2015). Socio-economic determinants of life expectancy: A panel data approach. *Asian Economic and Financial Review*, 5(11), 1-11. doi: <http://dx.doi.org/10.18488/journal.aefr/2015.5.11/102.11.1251.1257>
- Sijabat, R. (2022). The association of economic growth, foreign aid, foreign direct investment and gross capital formation in Indonesia: Evidence from the toda-yamamoto approach. *Economies*, 10(93), 1-22. doi: <https://doi.org/10.3390/economies10040093>
- Şahin, D. (2018). Doğumda yaşam beklentisinin belirleyicilerinin analizi: APEC ülkeleri örneği. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), 1-7. doi: [10.25287/ohuiibf.303281](https://doi.org/10.25287/ohuiibf.303281)
- Tafran, K., Tumin, M. ve Osman, A. F. (2020). Poverty, income and unemployment as determinants of life expectancy: Empirical evidence from panel data of thirteen Malaysian States. *Iran J Public Health*, 49(2), 294-303. doi: <https://doi.org/10.18502/ijph.v49i2.3092>
- The World Bank (2022). Erişim adresi: <https://Data.Worldbank.Org/>
- Tıraş, H. H. ve Özbek, S. (2021). Doğuşta yaşam beklentisini etkileyen faktörlerin tahmini: E-7 ülkeleri örneği. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(2), 145-167. doi: <https://doi.org/10.37880/cumuiibf.952359>
- Toda, H.Y. ve Yamamoto, T. (1995) Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66, 225-250. doi: [http://dx.doi.org/10.1016/0304-4076\(94\)01616-8](http://dx.doi.org/10.1016/0304-4076(94)01616-8)
- Turgut, E. ve Uçan, O. (2021). Dış ticaret ve büyüme ilişkisi: Gelişmiş ülkelerden bulgular. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, 14(4), 1372-1387. doi: <https://doi.org/10.25287/ohuiibf.875522>

Tüylüoğlu, Ş. ve Tekin, M. (2019). Gelir düzeyi ve sağlık harcamalarının beklenen yaşam süresi ve bebek ölüm oranı üzerindeki etkileri. *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, 13(1), 1-31. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuiibfd/issue/4151/54474>

Yumuşak, İ. ve Yıldırım, D. (2009). Sağlık harcamaları iktisadi büyüme ilişkisi üzerine ekonometrik bir inceleme. *The Journal of Knowledge Economy & Knowledge Management*, 4(1), 57-70. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/beyder/issue/3480/47349>

Extended Abstract

Purpose

The analysis used in the study examines the relationship between unemployment of young women and men and life expectancy at birth. According to the result obtained, it is aimed to make suggestions to policy makers and it is thought that it will shed light on future studies. When the economics literature is examined, it is seen that there are many studies between life expectancy at birth and unemployment and death rates, and the study examining the relationship between this indicator and youth unemployment is not sufficient. In addition, when causality analyzes are examined, it is seen that Toda-Yamamoto causality analysis is not used much in studies examining these variables and BRICS-T countries are not included enough. In this study, young female and male unemployment variables belonging to BRICS-T countries were used and the effect of gender differences was also measured.

Design and Methodology

In the study, the relationship between life expectancy at birth and unemployment of young women and unemployment of young men were examined by considering the BRICS-T (Brazil, Russia, India, China, South Africa, Turkey) countries. Stata 14, Eviews 9 and Excel programs were used in this study covering the years 1990-2021. Cross-section dependency and unit root tests were applied with Stata 14 program. VAR model was established with Eviews 9 program and Toda-Yamamoto causality test was performed. The probability value obtained as a result of the Wald test was transferred to the excel program and the chi-square statistical value was calculated. The result of this calculation has been interpreted. Variables are taken from the World Bank website. For this reason, it does not require ethics committee approval. In the study, as a result of the cross-section dependency test, second generation unit root tests were carried out. These tests are Fisher Philips Perron and Fisher Augmented Dickey Fuller unit root tests. The VAR model has been established in the Eviews program. Since the order of selection of variables is important in the VAR model, no change has been made in the order of variables. Before applying the Toda-Yamamoto causality analysis to see if there is causality between the variables, the appropriate lag length in the VAR model and the maximum stationarity level as a result of the unit root test were determined. A new lag length was determined by the sum of the lag length and the maximum stationarity level, and the Toda-Yamamoto causality test was applied.

Findings

When the empirical findings are examined, it is seen that the dependent variable is the level value of life expectancy at birth and it becomes stationary when the independent variables are taken as the first difference between female youth unemployment and male youth unemployment rates. As a result of the unit root tests, the maximum stationarity level of the variables found to be stationary at level and first difference was determined as 1. Appropriate lag length of 8 was found with the VAR model. Appropriate lag length and maximum stationarity level were collected and this lag length was used in the Toda-Yamamoto causality test. When we look at the results of the Toda Yamamoto causality analysis made with the established VAR model, the unemployment of young men to unemployment of young women and life expectancy at birth; from

unemployment of young women to unemployment of young men and life expectancy at birth; It was concluded that there is a unidirectional causality from life expectancy at birth to unemployment in young men and unemployment in young women. This is related to youth unemployment and life expectancy at birth; showed that there is a mutual cause between youth unemployment and life expectancy at birth, and between youth unemployment and youth male unemployment. The fact that the variables have unidirectional causality towards each other revealed a mutual causality relationship. This showed that each variable affects and is affected by each other. It has been seen that the short life expectancy at birth is the reason for the unemployment of young people. At the same time, the change in living standards as a result of youth unemployment has lowered their survival expectations.

Research Limitations

Since we work with BRICS-T countries including Turkey, a total of 6 countries are included in the analysis. Since all the data before 1990 could not be reached, the lower limit was determined as 1990 and the upper limit was determined as the most recently published data.

Implications (Theoretical, Practical and Social)

Making economic growth and development sustainable is among the main macroeconomic goals of countries. Unemployment hinders economic growth. Countries need to work on sectors that will cause unemployment. It is necessary to carry out studies to improve the health sector, which is among the sub-sectors that directly or indirectly affect unemployment. It is aimed to examine how the dynamic structure of the population affects the life expectancy that young people hope to survive as a result of being unemployed. Countries should identify the impact of health indicators on unemployment. It should master the influencing and affected variables and enlarge the economic growth target.

Originality/Value

When we look at the literature, it is seen that there are many studies between life expectancy at birth and unemployment and death rates, and the study examining the relationship between this indicator and youth unemployment is not sufficient. When the causality analyzes are examined, it is seen that the Toda-Yamamoto causality analysis, in which Granger and Dumitrescu- Hurlin causality analysis is generally used in studies examining these variables, is not used much and the BRICS-T countries are not included enough. The stages of the Toda-Yamamoto test are not well known, and these stages are also provided to support those who will use them in the future.

Araştırmacı Katkısı: Tuba Esra BASKAK (%100).

Dış Politikada Ölçülebilirlik: 1943 Tahran Konferansı'na Göre Avrupa'nın Jeopolitik Ağırlığı¹

Onur KÖSE²

Başvuru Tarihi: 20.10.2022

Kabul Tarihi: 09.03.2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Çalışmanın temel amacı, Avrupa'nın Tahran Konferansı sürecindeki jeopolitik ağırlığını ölçülebilir hale getirmektir. 28 Kasım 1943'ten 1 Aralık 1943'e kadar liderler ve üst düzey kurmaylar arasında dört günde toplam on dokuz kez görüşme yapılmıştır. Jeopolitik ağırlığı tespit etmek için bu görüşmeler üzerinden üç yöntem geliştirilmiştir. Birinci yöntemde görüşmeler içerisinde tartışılan ana coğrafi bölgeler tespit edilmiş ve yüzde belirlenmiştir. İkinci yöntem olarak tutanaklarda coğrafi bölgelerin isminin kaç kez geçtiği tespit edilip bu veriler için de yüzde belirlenmiştir. Üçüncü yöntem ise konferans sonunda alınan kararlardır. Birinci yöntem genel analizin %40'ını, ikinci yöntem genel analizin %40'ını, son yöntem de genel analizin %20'sini oluşturmuştur. Üç analiz yöntemi birleştirildiğinde Tahran Konferansı'ndaki coğrafi ağırlık yüzdesi belirlenmiş ve ağırlık merkezleri harita üzerinde gösterilmiştir. Çalışmadaki bulgulara bakıldığında Tahran Konferansı'nda tartışılan konuların, Avrupa'daki mevcut çatışma bölgeleriyle tam anlamıyla örtüşmediği görülmüştür. Bu konferansta Türkiye'nin jeopolitik ağırlığı, kendisi gibi savaş dışı kalmayı tercih etmiş ülkelerden çok daha fazla olmuştur. Konferansta ön plana çıkan konular; Türkiye'nin savaşa girmesi ve Overlord Harekâtı'dır. Bunun yanında Almanya da görüşmelerde sıklıkla tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İkinci Dünya Savaşı, Tahran Konferansı, Ölçülebilir Tarih, Ölçülebilir Dış Politika, Jeopolitik Ağırlık, Jeopolitik Frekans

Atf: Köse, O. (2023). Dış politikada ölçülebilirlik: 1943 Tahran Konferansı'na göre Avrupa'nın jeopolitik ağırlığı. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 279-290.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi, onurkose26@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7465-124X

Measurability in Foreign Policy: Europe's Geopolitical Weight According to the 1943 Tehran Conference

Onur KÖSE³

Submitted by: 20.10.2022

Accepted by: 09.03.2023

Article Type: Research Article

Abstract

The main purpose of the study is to measure the geopolitical weight of Europe in the Tehran Conference process. From 28 November 1943 to 1 December 1943, a total of nineteen meetings were held in four days between leaders and senior staff. Three methods were designed based on these interviews to determine the geopolitical weight. In the first method, the main geographical regions discussed in the interviews were identified and the percentage was determined. In the second method, the number of times the names of geographical regions were mentioned in the minutes was determined and the percentage was determined for these data. The third method is the decisions taken at the end of the conference. The first method constitutes 40% of the overall analysis, the second method 40% of the overall analysis, and the last method 20% of the overall analysis. When the three analysis methods are combined, the geographical weight percentage in the Tehran Conference is determined and the centers of gravity are shown on the map. Looking at the findings in the study, it was seen that the topics discussed at the Tehran Conference did not fully overlap with the current conflict zones in Europe. In this conference, Turkey's geopolitical weight was much more than countries like itself that were out of the war. Featured topics; Turkey's entry into the war and Operation Overlord. In addition, it was frequently discussed in the negotiations in Germany.

Keywords: World War II, Tehran Conference, Measurable History, Measurable Foreign Policy, Geopolitical Weight, Geopolitical Frequency

³ PhD student, Ankara Hacı Bayram Veli University, Institute of Graduate Programs, History of Republic of Turkey, onurkose26@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7465-124X

Giriş

Dış politikada ölçülebilirliği hedefleyen bu çalışmada amaç, geçmişe dönük dış politika çalışmalarında jeopolitik ağırlığın tespitini yapmak ve jeopolitik ağırlığı ölçülebilir kılmaktır. Burada ortaya atılan jeopolitik ağırlık kavramı, devletlerin uluslararası müzakerelerde hangi coğrafi bölgelere önem verdiği ve bu bölgelere ne kadar yoğunlaştığının tespiti üzerinedir. Devletlerin belirli bir coğrafyaya verdiği önemi inceleyen birçok dış politika çalışması mevcuttur. Özellikle ikili ilişkiler temalı çalışmalarda değinilen coğrafi önem, araştırmacılara göre farklılıklar göstermenin yanı sıra kullanılan ifadeler, çalışmaların doğasına aykırı olmamakla birlikte coğrafi bölgeler için “önemli, kritik, çok önemli, az önemli” gibi subjektif ifadelerden oluşabilmektedir. Çalışmadaki ölçülebilirlik kavramı, coğrafi bölgelerin ağırlığının matematiksel yöntemlerle, belirli bir standart oluşturma gayreti olarak görülmelidir. Elbette ki kusursuz ya da tam anlamıyla devletlerin jeopolitik ağırlığı tespit edilemese de bu çalışmanın bir basamak olarak görülmesi kanaatindeyiz.

Çalışmanın önemine gelince; bu çalışma ile hem dış politika araştırmalarında ölçülebilir jeopolitik ağırlık kavramı geliştirilmesinin hem de jeopolitik kuramların nicel yollarla desteklenmesinin önu açılacaktır.

Konu örneği olarak İkinci Dünya Savaşı sürecinde savaşın Avrupa’daki gidişatı açısından önemli bir yere sahip olan Tahran Konferansı seçilmiştir. Bu konferansın ayrıca önemi Roosevelt, Churchill ve Stalin’in bir araya geldiği ilk toplantı olmasıdır. Tahran Konferansı’nda jeopolitik ağırlığın tespiti için, hem görüşme sırasındaki tutanaklar hem de konferans sonrası alınan kararlar incelenecektir. Bu sayede uzun süreli çalışmalar için temel oluşturmak da hedeflenmiştir. Gerek İkinci Dünya Savaşı sırasında gerek diplomatik olayların yoğun olarak yaşandığı başka bir tarihi olayda bu tip konferansların jeopolitik ağırlık çalışmaları çoğaldıkça; coğrafi önemin değişkenliği, coğrafi bir bölgenin sürece göre öneminin arttığı ya da azaldığı matematiksel yöntemlerle tespit edilecektir. Böylece jeopolitik kuramların nicel yöntemlerle desteklenmesi ve günümüz dış politika kuramları için de temel oluşturması sağlanacaktır.

Çalışmadaki temel yöntem; Tahran Konferansı tutanakları temel alınarak hem görüşme içerisinde konuşulan jeopolitik bölgelerin yüzdesel dağılımı, hem tutanakların taranmasıyla coğrafi bölgelerin adının geçme sıklığına bağlı olarak oluşturulan yüzdesel dağılım, hem de konferansın sonucunda alınan kararların coğrafi açıdan yüzdesel dağılımı oluşturularak jeopolitik ağırlığın tespiti üzerinedir. Tasarlanan yöntem, Caldara ve Iacoviello’nun jeopolitik risk endeksi için geliştirdiği tarama yönteminden uyarlanmıştır. Jeopolitik risk endeksinde kullanılan temel yöntem, risk olarak tanımlanan anahtar kelimelerin gazete ve makalelerde geçme sıklığını hesaplama üzerine kuruludur. Caldara ve Iacoviello’nun tespit ettiği anahtar kelimeler, çalışmalarıyla uyumlu olarak terör, savaş, coğrafi riskler, anti demokratik hareketler gibi jeopolitik riski içeren olaylardan oluşturulmuştu. Bu anahtar kelimeler 1985’ten bu yana on bir adet yaygın Amerikan ve İngiliz gazetelerinde hem coğrafi bölge hem de tarihi olayları kapsayacak şekilde taranmış, jeopolitik riskin hangi ülkelerde fazla olduğu, hangi ülkelerde değiştiği, hangi ülkelerde dalgalanmalar yaşandığı tespit edilmiştir. (Caldara ve Iacoviello, 2022, s.1197-1223). Bu çalışmada da jeopolitik risk ile ilgili kavramlardan oluşan anahtar kelimeler yerine jeopolitik ağırlık için coğrafi isimlerden oluşan anahtar kelimeler belirlenmiş, dönemin yaygın gazeteleri yerine de Tahran Konferansı tutanakları taranmıştır. Tutanaklar *Foreign Relations of United States* adı verilen Amerikan resmi yayınlarından temin edilmiştir.

Tahran Konferansı’nın jeopolitik ağırlığının ölçümü için üç yöntem seçilmiştir. Birinci yöntem; gün içerisinde yapılan birden fazla görüşme içerisinde, konuşmacıların üzerinde durduğu gündem maddelerinden hareketle ana coğrafi bölgeyi tespit etmektir. Burada coğrafi bölge isimleri dikkate alınmaksızın tutanaklarda tartışılan ana konular ve ana konu içindeki coğrafi yansımalar tespit edilecektir. Bu yöntem jeopolitik ağırlığın yüzde kırkını oluşturacaktır.

İkinci yöntem; coğrafi bölgelerin isminin tekrarlanma sıklığı, diğer bir deyişle jeopolitik frekans tespit edilecektir. Tahran Konferansı’ndaki bütün tutanaklar taranıp, sayıya göre adı geçen bütün coğrafi isimler toplanıp ağırlık yüzdesi belirlenecektir. Kısaca bu yöntemde jeopolitik frekans aranacaktır. Burada en çok dikkat edilmesi gereken husus, rastgele bir tarama yapmaktan ziyade dolaylı olarak bir coğrafi bölgeyi işaret

eden sözcükleri de taramaya dahil etmektir. Örneğin tutanaklarda geçen “Overlord Harekâtı” ifadesi aynı zamanda Normandiya bölgesini işaret etmektedir. Bu yüzden taramaya dâhil edilmesi gerekir. Bir diğer husus da coğrafi bölgeyi işaret etmeyen şehir ya da bir alanı bu taramanın dışında tutmaktır. Örnek olarak tutanaklarda geçen “Moskova Konferansı”, bir jeopolitik alanı değil, daha önceden yapılmış siyasi bir konferansı işaret etmektedir. Bu yüzden bu kelime taramaya dâhil edilmemelidir. Bu ikinci yöntem jeopolitik ağırlığın yüzde kırkını oluşturacaktır.

Üçüncü yöntem; Tahran Konferansı sonucunda alınan kararlarda belirtilen coğrafyalar dikkate alınacaktır. Tartışma konularına göre oldukça kısa olan bu bölümde sonuç maddeleriyle orantılı her maddenin ana coğrafi bölgesi saptanıp yüzdesel dağılım belirlenecektir. Bu yöntem de jeopolitik ağırlığın yüzde 20’sini oluşturacaktır.

Konferans tutanakları taranırken sadece Avrupa kıtası dikkate alınmış, Pasifik Cephesi’nde yaşanan olaylar analizin dışında tutulmuştur.

Tahran Konferansı’na Giden Süreç

2. Dünya Savaşı, Eylül 1939’da Almanya’nın Polonya’ya saldırması sonrasında İngiltere ve Fransa’nın Almanya’ya savaş ilan etmesi ile başlamıştı (Hart, 1998, s. 25). Savaşın ilk dönemlerinde Sovyetler Birliği Almanya’ya açıkça karşısına almamış, batıda her iki tarafın yıpranacağı bir kara muharebesini beklemişti (Hart, 1998, s. 22). Bu sebeple Almanya ile ortak hareket ederek Doğu Avrupa’da genişleme siyaseti gütmüştü. Bu durum Sovyet Rusya’nın komşu ülkeleriyle olan ilişkilerini olumsuz etkilenmişti. Sovyetlerin bu politikası beklediği gibi devam etmemiş, Mayıs 1940’ta Fransa kısa sürede Almanlar tarafından işgal edilmişti (Hart, 1998, s. 92-93). Önceki yayılcı politikalarının sonucu olarak da Sovyetler, komşu devletleri ya Alman kutbuna ya da Müttefik kutbuna kaptırmıştı. Haziran 1941’de Alman ordularıyla birlikte neredeyse batıdaki bütün komşuları Sovyet topraklarına taarruz etti (Jacobsen, 1989, s. 45-47). Mihver orduları kuzeyde Leningrad, merkezde Moskova, güneyde de Kiev istikametinde hızla ilerliyordu (Hart, 1998, s. 160-169). Bu olaylar Sovyetler Birliği ile Müttefikleri yeniden yakınlaştırdı. Temmuz 1941’de başlayan ve sonraki süreçte devam eden görüşmelerdeki ana konular; Almanya’ya karşı savaşan devletlerin daha organize hareket etmeleri, Sovyetler Birliği’ne yapılacak finansal destek ve Sovyet Rusya’nın yükünü hafifletme amaçlı Avrupa’da açılması planlanan yeni bir cephe üzerine idi (Parker, 2005, s. 132-141). Ayrıca Müttefiklerle Sovyet Rusya arasındaki güvensizlik devam ediyordu. Bütün bunlara rağmen taraflar ortak kararlar almak üzere, bir yerde toplanıp konuların görüşülmesini istese de bu pek mümkün olmadı (Parker, 2005, s. 141). Churchill ve Roosevelt birçok bölgede bir araya gelip savaşın geleceği hakkında görüşmeler yapmasına rağmen Stalin ülkeyi terk etme konusunda çok fazla istekli davranmıyordu. En sonunda Tahran’da bir konferans kararı alınabildi (Tekeli ve İlkin, 2013, s. 300).

Tahran Konferansı

Tahran Konferansı 28 Kasım 1943 ile 1 Aralık 1943 tarihleri arasında Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık ve Sovyetler Birliği’nin başkan, başbakan ve üst düzey yetkilileriyle Tahran’da gerçekleştirdiği bir konferanstır (Dışişleri Bakanlığı, 1973, s. 174-177). Konferansta gün içerisinde birden fazla görüşme yapılmış ve bunların çoğu tutanaklara geçmiştir. Her görüşmede de kimin konuştuğu belirtilmiştir. Konferans öncesi genel hava, Avrupa’da ikinci cephenin bir an önce açılması ve Türkiye’nin savaşa girmesinin veya savaş dışı kalmasının ikinci cepheyi nasıl etkileyeceği konusu (Oran, 2009, s. 460) üzerinedir. Bu görüşmeler sırasında Amerika Birleşik Devletleri ve Birleşik Krallık arasında ciddi farklılıklar gözlemlenmiş, Amerikalılar, Türkiye’nin savaşa girmesinin, Türkiye’ye yapılacak silah yardımı sebebiyle ikinci cephenin ertelenmesiyle sonuçlanacağını düşünmüşlerdir (Weisband, 2000, s. 106). İngilizler ise Akdeniz’deki bu tür operasyonların hem savaş süresini kısaltacağı hem de Alman birliklerinin kaydırılmasının engelleyebileceği için ikinci cephenin rahatlatılacağı kanaatindeydiler (Weisband, 2000, s.108-109; Tekeli ve İlkin, 2013, s. 303-304). Sovyet Rusya ise Türkiye’nin savaşa gireceğini düşünmemekle (Weisband, 2000, s. 107; Armaoğlu, 1958, s. 170.) birlikte önceleri ısrarlı bir şekilde savaşa girmesini savunmuş, ancak daha sonra Overlord Harekâtı’nın

ertelenmemesi ve savaş sonrası Balkanlarda daha fazla söz hakkı kazanabilmesi için bu konuda fazla ısrarcı olmamıştır (Tuncer, 2012, s.137). Bununla birlikte Sovyet Rusya da Amerika Birleşik Devletleri gibi müttefik kuvvetlerin Overlord'a yoğunlaşmasını, başka bölgelere dağıtılmaması gerektiğini de ifade etmiştir (Dışişleri Bakanlığı, 1973, s. 174; Berojkov, 1970, s. 131-133). Konferans bu çerçeve üzerinde şekillenmiştir.

Tahran Konferansı'nın Jeopolitik Analizi

Konferansın başlamasından bir gün önce 27 Kasım 1943'te üç görüşme gerçekleşmişti. Ancak bu görüşmelerin tutanakları kaydedilmemişti. Buna rağmen editör notlarına göre Brown ve Maximov arasındaki ilk görüşmede toplantı öncesi önemsiz yerleşme meselesi konuşulmuştu (Foreign Relations of the United States, [FRUS] d354, 1961). İkincisi ise Roosevelt ve Maximov arasında kısa bir nezaket görüşmesi idi (FRUS d355, 1961). Üçüncüsünde de yine yerleşme ve suikast iddiaları konuşuldu (FRUS d356, 1961).

28 Kasım 1943'te beş görüşme gerçekleşmiştir. Bunlardan ilki Amerika Birleşik Devletleri başkanı ile Amerikalı üst düzey yetkililer arasında oldu. Görüşmenin tutanakları incelendiğinde; İtalya'daki muharebenin kuzeye ilerlemesi, Overlord Harekâtı için hazırlıkların devam etmesi, Rodos adasına yapılmak istenen çıkarma, Türkiye'nin savaşa girmesi, Boğazların açılması, Yugoslavya direnişi ve son olarak Bulgaristan ve Romanya'nın savaş dışı kalması, görüşme gündeminin ana maddeleri olmuştur (FRUS d357, 1961). 28 Kasım 1943'te ikinci görüşme Roosevelt ve Stalin arasında gerçekleşmiştir. Görüşmelerde⁴; Doğu Avrupa'da Ukrayna ve Belarus bölgelerindeki cephenin durumu ve Fransa'nın siyasi durumu üzerine yoğunlaşmıştır (FRUS d358, 1961). Üçüncü görüşmenin tutanakları bulunmamakla birlikte editör notundan hareketle bunun Roosevelt ve Molotov arasında nezaket ağırlıklı kısa bir görüşme olduğu ve sonuç olarak da jeopolitik ağırlığa fazla değinilmediği tahmininde bulunulabilir (FRUS d359, 1961). Dördüncü görüşme ise Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık ve Sovyetler Birliği arasında Roosevelt, Churchill ve Stalin'in de aralarında bulunduğu üst düzey kurmaylar arasında gerçekleşmiştir. Bu görüşmelerin Avrupa jeopolitiği ile ilgili gündem maddeleri; Doğu Avrupa Cephesi'ndeki gelişmeler, Türkiye'nin savaşa girmesi, İtalya'nın yenilgiye uğratılması, Fransa'da açılması planlanan yeni cephe, Yugoslavya direnişi şeklinde sıralanabilir. Başkanlar dâhil üç ülkenin üst düzey yetkililerinin katılımıyla yapılan beşinci görüşmede; Fransa'nın savaş sonrasındaki statüsü, Almanya'nın parçalanması, Almanya'ya savaş sonrasında yapılacak yaptırımlar, Polonya sınırı ve savaş sonrası statükosu tartışılmıştı.

29 Kasım 1943'te dört görüşme gerçekleşmiştir. Birinci görüşme Amiral Leahy, General Marshall, General Brooke, Mareşal Portal, Mareşal Voroshilov gibi üç ülkenin üst düzey kurmaylarının katılımıyla gerçekleşmiştir. Bu görüşmede Roosevelt, Churchill ve Stalin yer almamıştır. Görüşme tutanakları incelendiğinde Overlord Harekâtı, İtalya'daki savaş, Yugoslavya direnişine destek, Türkiye'nin savaşa girmesi ve hem boğazlardan hem de üslerden faydalanma, Rodos'un ele geçirilmesi, Güney Fransa'ya yapılması planlanan çıkarma gibi konular ele alınmış, ancak görüşmenin temeli Overlord Harekâtı üzerine şekillenmişti. Gerek Akdeniz'deki ilerleme ve yeni çıkarma sahaları gerek Türkiye ve Balkanlardan yapılabilecek harekât, sadece Overlord'u daha güvenilir kılmak için, Doğu Avrupa ve Kuzey Fransa'daki Alman birlikleri bu bölgelere yönlendirmek için tasarlanmıştı. Görüşmeler bu konu çerçevesinde gerçekleşmişti (FRUS d364, 1961). 29 Kasım 1943 tarihinin ikinci görüşmesi Stalin ve Roosevelt arasında gerçekleşti. Burada jeopolitiktan çok savaş sonrası statüko görüşülmüştü (FRUS d365, 1961). Üçüncü görüşme Roosevelt, Churchill ve Stalin'in de bulunduğu üst düzey kurmayların katılımıyla yapıldı. Overlord harekâtı ve hem bu harekâtı hem de Doğu Avrupa cephesini olumlu ya da olumsuz etkileyecek Kuzey İtalya seferi, Güney Fransa çıkarma planı, Türkiye'nin savaşa girmesi, Rodos çıkarma hazırlıkları, Yugoslavya'ya kıyıda destek, Bulgaristan'ın askeri durumu gibi konular tartışılmıştı. Overlord harekâtından bağımsız Türkiye'nin savaşa girmesi, sonrasında Balkanlardaki durum da konuşulmuştu (FRUS d367, 1961). Dördüncü ve son görüşme ise yine Churchill, Roosevelt ve Stalin'in de bulunduğu üst düzey kurmaylarla gerçekleşmişti. Buradaki konuşmaların temeli Almanya'nın savaş sonrası statüsü üzerine idi (FRUS d368, 1961).

30 Kasım 1943'te toplamda altı görüşme gerçekleşmiştir. Bunlardan birincisine Amerikan ve İngiliz kurmayları katılmıştır. Bu görüşmede en çok Overlord Harekâtı olmak üzere Güney Fransa'ya ve Rodos'a yapılacak çıkarma planı, Yugoslavya direnişine verilecek destek, Türkiye'nin savaşa girmesi ve İtalya cephesi

⁴ Avrupa'yı ilgilendirmeyen Pasifik ve Çin cepheleri de tutanaklarda yer almıştır. Ancak onların analizi konunun dışında tutulmuştur.

konusulmuştu (FRUS d369, 1961). İkinci görüşme Amerika Birleşik Devletleri ile İran arasında yaşanmış, ancak görüşme kayıt altına alınmamıştır. Editör notundan hareketle bu görüşme daha çok İran'ın ekonomik sorunları üzerine gerçekleşmiştir (FRUS d370, 1961). Üçüncü görüşme Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık ve Sovyetler Birliği arasında olup, üç lider de görüşmede yer almıştır. Burada Overlord harekâtı, Boğazlar ve Türkiye'nin savaşa girmesi, Baltık ve Alman limanlarının geleceği yüzeysel olarak görüşülmüştür (FRUS d371, 1961). Dördüncü görüşmeye liderler hariç üç ülkeden de katılım olmuştur. Bu toplantıda Fransa, Belçika ve Hollanda'nın savaş sonrası statükosu, Türkiye'nin savaşa girmesi, Overlord Harekâtı, Yugoslavya direnişi konuşuldu (FRUS d372, 1961). Beşinci görüşme, üç liderin katılımıyla üst düzey kurmaylar arasında gerçekleşmiştir. Burada ağırlıklı olarak Overlord Harekâtı ve bu harekâtın kolaylaşması için Akdeniz'de yapılacak faaliyetler görüşülmüştür (FRUS d374, 1961). 30 Kasım 1943'te son görüşme üç ülkeden liderlerle beraber üst düzey kurmayların katılımıyla gerçekleşmiştir. Bu görüşmede yüzeysel olarak Doğu Avrupa cephesi görüşülmüştür (FRUS d375, 1961).

1 Aralık 1943'te dört görüşme yaşanmıştır. İlki üç liderin de bulunduğu kurmaylarla yapılmıştır. Bu görüşmede Boğazlar ve Türkiye'nin savaşa girmesi ile daha çok Finlandiya'nın durumu müzakere edilmiştir (FRUS d376, 1961). İkinci görüşme Stalin ile Roosevelt arasında olmuştur. Burada yüzeysel de olsa Polonya ve Baltık ülkeleri görüşülmüştür (FRUS d378, 1961). 1 Aralık 1943 tarihinin üçüncü görüşmesi ise üç devlet liderleri ve kurmayları arasında gerçekleşmiştir. Bu toplantıda Polonya ve Almanya'nın savaş sonrası statüsü üzerine durulmuş, Alman şehirleri, Doğu Avrupa cephesi ve bu bölgenin akıbeti üzerine de tartışmalar yaşanmıştır (FRUS d379, 1961). Son görüşmenin tutanakları kayda geçilmemiştir ve bunun sonucunda bu görüşmenin içeriği hakkında bilgiler bulunmamaktadır (FRUS d380, 1961).

Sonuç olarak ilk analizi içeren bu bilgiler toparlanırsa; 28 Kasım 1943'ten 1 Aralık 1943'e kadar dört günde toplam on dokuz görüşme yapılmış, bunlardan üçünün tutanakları kaydedilmemiştir. On altı görüşmenin ağırlık tablosu aşağıdaki gibidir:

Tablo 1

Tahran Konferansı'nda Görüşülen Ana Konuların Bölgesel Dağılımı

Bölge	Yüzde
Normandiya	%12,5
Türkiye	%12,5
Yugoslavya	%8,93
İtalya	%7,15
Fransa	%7,15
Doğu Avrupa	%7,15
Almanya	%7,15
Polonya	%5,36
Türk Boğazları	%5,36
Rodos	%5,36
Güney Fransa	%3,57
Baltık Devletleri	%3,57
Bulgaristan	%3,57
Belçika	%1,78
Hollanda	%1,78
Romanya	%1,78
Ukrayna	%1,78
Finlandiya	%1,78
Belarus	%1,78

İkinci analiz yöntemi için de tutanaklardan Avrupa'daki coğrafi bölge taraması yapılmış ve aşağıdaki sonuçlar ortaya çıkmıştır:

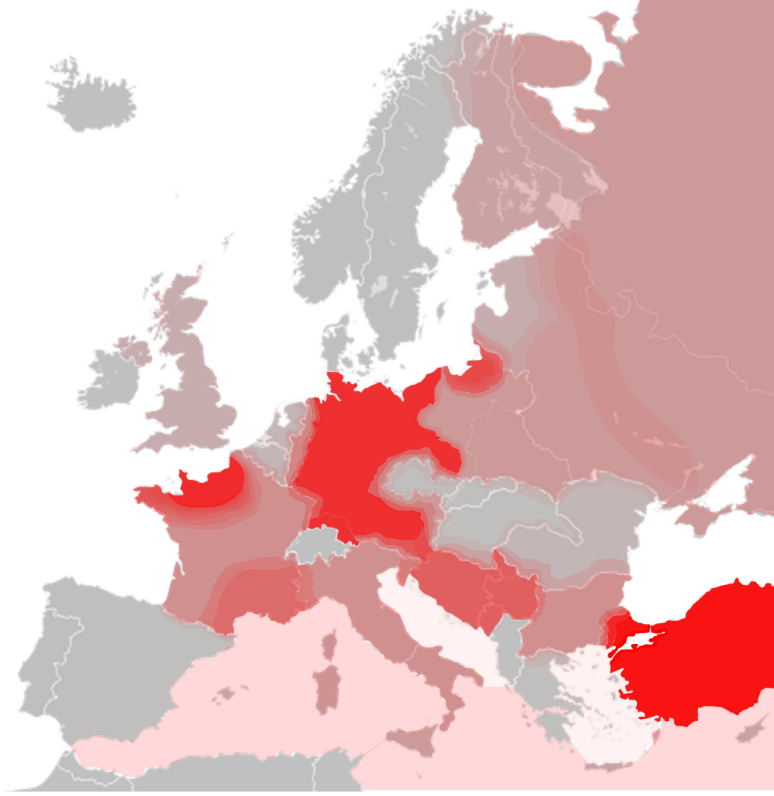
Tutanaklarda tekrar edilen coğrafi bölgeler arasında İtalya'nın tekrar edilme sıklığı %4,242 olup bunun dışında Pisa, Rimini, Ancona, Roma, Trieste, Kuzey İtalya, Apenin, Po Vadisi, Salerno, Sardinya, Orta İtalya ve Sicilya gibi bölgelerin de adı geçmiştir. Bu bölgelerle birlikte İtalya'nın toplam yüzdesi 7,649'dur. Fransa'nın tekrar edilme sıklığı %26,495 olup bunun %17,454'ü Normandiya'ya, %4,798'i de Güney Fransa'ya tekabül etmektedir. Türkiye'nin tekrar edilme sıklığı %13,838'dir. Bu orana Türk boğazları, İzmir, Trakya, Anadolu, Ankara gibi bölgeler de dahil edilmiştir. Rodos ve 12 Ada'nın da bulunduğu Ege Denizi'nin tekrar sıklığı %4,52, Akdeniz'in %6,189, Bulgaristan'ın %3,546, Romanya'nın %0,625, Adriyatik Denizi'nin %0,973, Yunanistan'ın, %0,625, Macaristan'ın %0,347 ve Yugoslavya'nın %1,877 olmuştur. Belçika'nın %0,208, Hollanda'nın %0,139, İngiltere'nin %3,059, Manş Denizi'nin %0,278, Atlantik'in %0,069, İsveç'in %0,278 ve Norveç'in %0,069'dur. Tutanaklarda birçok şehrinin de adının geçtiği Almanya'nın tekrar sıklığı %10,788 olmuştur. Rusya'nın %7,44, Ukrayna'nın %1,182, Polonya'nın %4,52, Baltık bölgesinin %0,764, Finlandiya'nın %4,033, İspanya'nın %0,139, Portekiz'in %0,278 ve Çekoslovakya'nın da %0,069'dur.

Son analiz yöntemi olarak da konferansın sonuç kısmından jeopolitik ağırlık tespit edilmiştir. Buna göre konferans sonunda beş maddede karar kılınmıştır. Bu maddelerin ilk dördü jeopolitik ile alakalı olmuştur. Birinci maddede Yugoslavya'daki direnişin desteklenmesi gerektiği ifade edilmiştir. İkinci maddede, Türkiye'nin yilsonundan önce savaşa girmesi gerektiği yönünde anlaşmaya varılmıştır. Üçüncü maddede Almanya'nın Türkiye'ye savaş kararı alması, Bulgaristan'ın da Türkiye'ye saldırması halinde Sovyetler Birliği'nin Bulgaristan'a savaş açacağı belirtilmiştir. Dördüncü maddede ise Normandiya çıkarması için Alman ordularını meşgul etme amaçlı hem Güney Fransa'dan ayrı bir çıkarma yapılması, hem de Doğu Avrupa cephesinde Almanların yerinde tutulması kararı alınmıştır (FRUS d424, 1961). Buna göre sonuç maddelerinin jeopolitik ağırlığı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

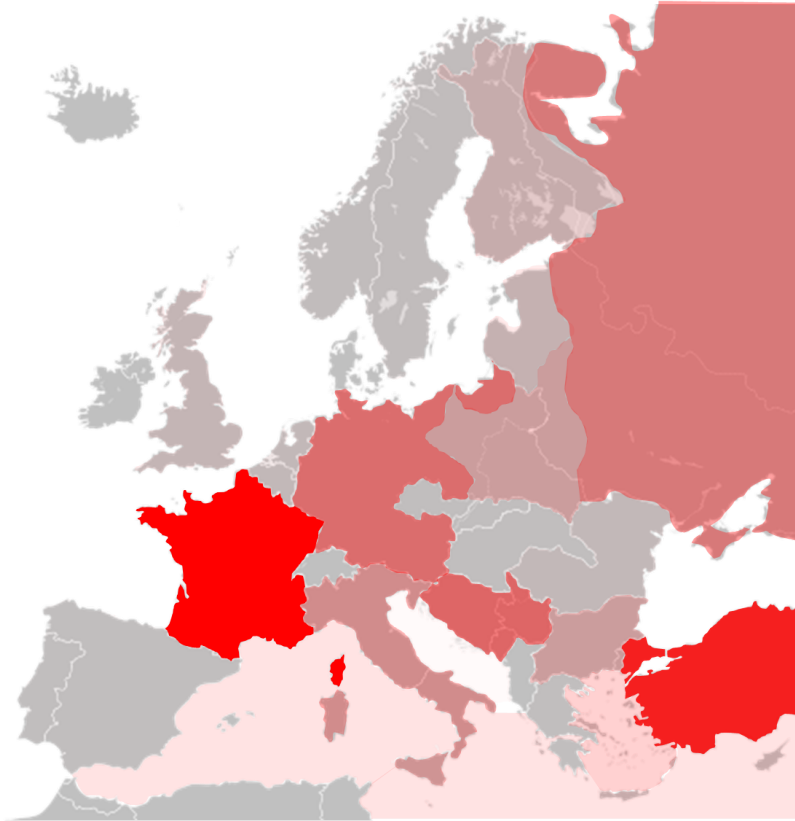
Tablo 2
Tahran Konferansı'nın Sonuç Maddelerinin Yüzdesele Dağılımı

Bölge	Yüzde
Türkiye	%32,25
Yugoslavya	%25
Sovyetler Birliği	%12,5
Almanya	%12,5
Normandiya	%6,25
Güney Fransa	%6,25
Bulgaristan	%6,25

Birinci ve ikinci yöntemin %40'ı, üçüncü yöntemin de %20'si alınarak oluşturulan coğrafi dağılım aşağıdaki gibidir:

Harita 1. Tahran Konferansı'nın Jeopolitik Ağırlık Haritası (Bölge)

Harita 2. Tahran Konferansı'nın Jeopolitik Ağırlık Haritası (Ülke)

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı içerisinde üç büyük müttefikin katılımıyla gerçekleşen Tahran Konferansı'nın tutanaklarına ve alınan kararlara göre Avrupa'nın jeopolitik haritası ortaya çıkarılmıştır. Buna göre en çok tartışılan ülkelerin Fransa, Türkiye, Almanya, Yugoslavya ve Sovyet Rusya olduğu; en çok tartışılan bölgelerin ise Türk toprakları, Normandiya bölgesi, Almanya, Yugoslavya toprakları, Güney Fransa sahil şeridi ve İtalya olduğu tespit edilmiştir.

Konferansta görüşülen konular, savaşın cephe durumuyla örtüşmemektedir. İtalya cephesi, Yugoslavya'daki çatışmalar, Almanya'nın durumu ve Doğu Avrupa cephesi konferansta tartışma konusu olsa da ağırlıklı olarak gelecekte açılması planlanan Kuzey Fransa cephesi ile cephe dışında kalan Türkiye üzerinde durulmuştur. Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'na girmese de konferansta mevcut çatışma bölgelerinden ve açılması düşünülen cephelerden daha fazla görüşülmüş, her zaman jeopolitik ağırlığın merkezinde yer almıştır. Türkiye gibi savaşa girmeyen ya da çatışma dışı statüsünü koruyan ülkelere İspanya, Portekiz, İsveç, İrlanda ve İsviçre çoğunlukla gündeme bile gelmemiştir.

Türk topraklarının oranının yüksek çıkmasının en önemli sebebi; konferansta tartışılması planlanan ana konunun Kuzey Fransa olmasına rağmen İngiltere'nin Akdeniz alternatiflerini zorlamasıdır. Bu husus, tartışmanın jeopolitik ağırlığını Türkiye'ye ve ikincil derece olarak Rodos, Güney Fransa, Adriyatik gibi bölgelere kaydırmıştır. Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyet Rusya esas kaynağın Kuzey Fransa'ya harcanması ve Türkiye'nin de silah desteği istemesinden dolayı Türkiye'nin savaşa girmesine karşı olsa da, İngiliz tekliflerini kabul edip Türkiye'nin savaşa girmesi için zorlanmasını kabul etmişlerdir. Zaten konferans sonrası Kahire'de Cumhurbaşkanı İnönü ile bu konu konuşulacaktı.

Tespit edilen bu jeopolitik ağırlık, İkinci Dünya Savaşı'nın Kasım-Aralık 1943 süre aralığına tekabül etmekle birlikte diğer konferans ve görüşmelerin benzer yöntemle jeopolitik ağırlığının belirlenmesi, süreç faktörünün de dahil olmasını, diğer bir deyişle coğrafi ağırlığın savaş boyunca değişkenliğinin tespit edilmesini, bunun da jeopolitik kuramlar için önemli bir zemin oluşumuna yol açacağı tahmin edilebilir. Savaş boyunca jeopolitik ağırlığı değişebilen coğrafi bölgeler olduğu gibi jeopolitik ağırlığını koruyan bölgelerin de tespiti, jeopolitik ağırlığı ölçmek için farklı parametreler ilave edilmesiyle sonuçlanacaktır.

Kaynakça

- Armaoğlu, F. (1958). İkinci Dünya Harbinde Türkiye. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 13 (2), 139-179. doi:10.1501/SBFder_0000000365
- Berojkov, V. (1970). *Tahran 1943*. (Hasan Ali Ediz, çev.) Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Caldara, D. ve Iacoviello, M. (2022). Measuring Geopolitical Risk. *American Economic Review*, 112 (4), 1194-1225. doi:10.1257/aer.20191823
- Foreign Relations of the United States. (1961). *The Conference at Cairo and Tehran 1943, Document 354*. Washington: US Government Printing Office.
- Foreign Relations of the United States. (1961). *The Conference at Cairo and Tehran 1943, Document 355*. Washington: US Government Printing Office.
- Foreign Relations of the United States. (1961). *The Conference at Cairo and Tehran 1943, Document 356*. Washington: US Government Printing Office.
- Foreign Relations of the United States. (1961). *The Conference at Cairo and Tehran 1943, Document 357*. Washington: US Government Printing Office.
- Foreign Relations of the United States. (1961). *The Conference at Cairo and Tehran 1943, Document 358*. Washington: US Government Printing Office.

- Foreign Relations of the United States. (1961). *The Conference at Cairo and Tehran 1943, Document 359*. Washington: US Government Printing Office.
- Foreign Relations of the United States. (1961). *The Conference at Cairo and Tehran 1943, Document 364*. Washington: US Government Printing Office.
- Foreign Relations of the United States. (1961). *The Conference at Cairo and Tehran 1943, Document 365*. Washington: US Government Printing Office.
- Foreign Relations of the United States. (1961). *The Conference at Cairo and Tehran 1943, Document 367*. Washington: US Government Printing Office.
- Foreign Relations of the United States. (1961). *The Conference at Cairo and Tehran 1943, Document 368*. Washington: US Government Printing Office.
- Foreign Relations of the United States. (1961). *The Conference at Cairo and Tehran 1943, Document 369*. Washington: US Government Printing Office.
- Foreign Relations of the United States. (1961). *The Conference at Cairo and Tehran 1943, Document 370*. Washington: US Government Printing Office.
- Foreign Relations of the United States. (1961). *The Conference at Cairo and Tehran 1943, Document 371*. Washington: US Government Printing Office.
- Foreign Relations of the United States. (1961). *The Conference at Cairo and Tehran 1943, Document 372*. Washington: US Government Printing Office.
- Foreign Relations of the United States. (1961). *The Conference at Cairo and Tehran 1943, Document 374*. Washington: US Government Printing Office.
- Foreign Relations of the United States. (1961). *The Conference at Cairo and Tehran 1943, Document 375*. Washington: US Government Printing Office.
- Foreign Relations of the United States. (1961). *The Conference at Cairo and Tehran 1943, Document 376*. Washington: US Government Printing Office.
- Foreign Relations of the United States. (1961). *The Conference at Cairo and Tehran 1943, Document 378*. Washington: US Government Printing Office.
- Foreign Relations of the United States. (1961). *The Conference at Cairo and Tehran 1943, Document 379*. Washington: US Government Printing Office.
- Foreign Relations of the United States. (1961). *The Conference at Cairo and Tehran 1943, Document 380*. Washington: US Government Printing Office.
- Foreign Relations of the United States. (1961). *The Conference at Cairo and Tehran 1943, Document 424*. Washington: US Government Printing Office.
- Hart, L. (1998). 2. *Dünya Savaşı Tarihi 1*, (Kerim Bağrıaçık, çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Jacobsen, H. A. (1989). *1939-1945 kronoloji ve belgelerle İkinci Dünya Savaşı*, (İbrahim Ulus, çev.) Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Oran B. (2009). *Türk dış politikası 1*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Parker, R.A.C. (2005). *İkinci Dünya Savaşı*, (Müfit Günay, çev.) Ankara: Dost Kitabevi.
- Tekeli İ. ve İlkin S. (2013). *İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si 1*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tuncer, H. (2012). *İsmet İnönü'nün dış politikası*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. (1973). *Türkiye dış politikasında 50 Yıl İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*. Ankara: Dışişleri Bakanlığı Yayınları.
- Weisband, E. (2000). 2. *Dünya Savaşı ve Türkiye II*, (M.A. Kayabal, çev.) İstanbul: Çağdaş Yayınevi.

Extended Abstract

Purpose

The aim of this study, which aims at measurability in foreign policy, is to determine the geopolitical weight in retrospective foreign policy studies for international relations and history science. It is also to make the geopolitical weight measurable. In this way, it is aimed to form the basis for long-term studies. As the geopolitical weighting of such conferences increases, both during the Second World War and in another historical event where diplomatic events were intense; The variability of geographical importance will be determined by mathematical methods, where the importance of a geographical region increases or decreases according to the process. Thus, it will be ensured that geopolitical theories are supported by quantitative methods and that they form the basis for today's foreign policy theories.

Design and Methodology

Three methods were chosen to measure the geopolitical weight of the Tehran Conference. First method; It is to determine the main geographical region based on the agenda items that the speakers emphasized in more than one meeting during the day. Here, the main issues discussed in the minutes will be determined regardless of geographical region names. This method will constitute forty percent of the geopolitical weight. Second method; The frequency of repetition of the names of geographical regions will be determined. All the minutes of the Tehran Conference will be scanned, all the geographical names mentioned by number will be collected and the weight percentage will be determined. The most important point here is to include words that indirectly point to a geographical region, rather than making a random search. For example, the expression "Overlord operation" in the minutes also indicates the Normandy region. That's why it needs to be included in the scan. Another issue is to exclude a city or an area that does not indicate the geographical region from this scanning. For example, the "Moscow Conference" mentioned in the minutes does not indicate a geopolitical area, but a political conference that has been held before. Therefore, this word should not be included in the search. This second method will make up forty percent of the geopolitical weight. Third method; The geographies specified in the decisions taken as a result of the Tehran Conference will be taken into account. In this section, which is very short compared to the discussion topics, the main geographical region of each item proportional to the conclusion items will be determined and the percentage distribution will be determined. This method will constitute 20 percent of the geopolitical weight. Finally, all analyzes will be combined and a map will be created.

Findings

According to the minutes of the Tehran Conference, which was held with the participation of the three great allies during the Second World War, the geopolitical map of Europe was revealed. Accordingly, the most negotiated countries are France, Turkey, Germany, Yugoslavia and Soviet Russia. The most negotiated areas are Turkish territory, the Normandy region, Germany, the territory of Yugoslavia, the Southern French coastline and Italy. The issues discussed at the conference do not coincide with the frontline situation of the war. Although the Italian front, the conflicts in Yugoslavia, the situation in Germany and the Eastern Europe front were the subjects of discussion at the conference, two issues were mainly focused on: the Northern France front, which is planned to be opened in the future, and Turkey, which is far from the conflicts. Although Turkey did not enter the Second World War, it was discussed more than the current conflict zones and the fronts that are planned to be opened at the conference, and it has always been at the center of geopolitical weight. Spain, Portugal, Sweden, Ireland and Switzerland, which did not enter the war or maintain their non-conflict status, such as Turkey, did not even come to the fore. The most important reason for the high rate of Turkish lands; Although the main topic that was planned to be discussed at the conference was Northern France, Britain was

pushing for Mediterranean alternatives. This issue shifted the geopolitical weight of the discussion to Turkey and, secondarily, to regions such as Rhodes, Southern France and the Adriatic.

Research Limitations

The limitation of this research is based on the assumption that the minutes of the Tehran Conference were recorded correctly. The percentage distribution was also shaped according to the Tehran Conference. Percentages can be determined for different conferences according to the status of the conference. The first method in the study depends entirely on the initiative of the researcher. The main theme of the discussed topic may differ slightly depending on the researcher's work. Another limitation of the method is the small number of states or representatives attending the conference for case studies, even if they are not at the Tehran Conference.

Implications (Theoretical, Practical and Social)

The method used in the study is a very suitable method especially for the field of retrospective foreign policy. For this reason; It can be applied in many topics such as negotiations and conferences between 1900-1914, meetings between 1914-1918, conferences and secret agreements, diplomatic negotiations between the two wars, World War II conferences, Cold War diplomatic negotiations. The length of the studies or the large number of conferences examined will lead to new geopolitical theories. Although the weight of a geographical region increases or decreases according to the conflicts around it, the fact that some geographies are constantly important regardless of conflict will lead to the discovery of different parameters. Even if the first and third methods cannot be used in the measurement of geopolitical weight, the second method, geopolitical frequency, can be considered sufficient on its own.

Originality

Although the methods used in the study, especially the index scanning method, are used in fields such as economics, international relations, sociology, and physics, they were used for the first time in the science of history (retrospective foreign policy). The work is original.

Araştırmacı Katkısı: Onur KÖSE (%100).

Osmanlı Modernleşme Sürecinde Kadın Mahkumlar İçin Erken Tahliye, Firar ve Af Uygulamaları: 1839-1918^{1 2}

Abidin ÇEVİK³ - Muhammet Emin ÇAYCI⁴

Başyuru Tarihi: 14.11.2022

Kabul Tarihi: 09.03.2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin belirli bir tarih kesitindeki kadın mahkumların firar, af örnekleri ve hapisane süreçleri ele alınmıştır. Bu bağlamda, kadın hapisanelerinin ortaya çıkışı ve genel durumu, bu kurumlarda yaşanan firar olaylarının sebepleri ve bunlara ne gibi önlemler alındığı incelenmiştir. Hapishanelerin genel durumunun yanında kadın mahkumların af talepleri araştırılmış, bu taleplere verilen cevaplar irdelenmiştir. Kaynak olarak öncelikle Osmanlı Arşivi'nde bulunan firar ve af belgeleri incelenerek kadın mahkumlara özel olarak çıkarılan aflar ve firar olayları derlenmiş; ayrıca konuya yönelik daha önce yapılmış olan akademik literatür incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Firar, Af, Osmanlı Devleti, Kadın Hapishaneleri

Atıf: Çevik, A. ve Çaycı, M. E. (2023). Osmanlı modernleşme sürecinde kadın mahkumlar için erken tahliye, firar ve af uygulamaları: 1839-1918. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 291-304.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Bu çalışma 1-3 Eylül 2021 tarihleri arasında düzenlenen 12. International Congress on Current Debates in Social Sciences kongresinde sunulan "Early Release for Ottoman Women Prisoners: Examples of Escape and Amnesty" başlıklı bildirinin tam metin halidir.

³ Kocaeli Üniversitesi, Rektörlük, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, abidin.cevik@kocaeli.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5459-2935

⁴ Kocaeli Üniversitesi, Rektörlük, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, emincayci@kocaeli.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0381-1936

The Early Release, Desertation and Amnesty Cases of Female Prisoners in Process of Ottoman Modernisation Process: 1839-1918

Abidin ÇEVİK⁵ - Muhammet Emin ÇAYCI⁶

Submitted by: 14.11.2022

Accepted by: 09.03.2023

Article Type: Research Article

Abstract

In this study, escape, amnesty examples and prison processes of female prisoners in a certain historical period of the Ottoman Empire are discussed. In this context, the emergence and general situation of women's prisons, the reasons for the escapes in these institutions and what measures were taken against them were examined. Along with the general situation of the prisons, the requests for amnesty of female prisoners were investigated, and the answers to these requests were examined. The documents in the Ottoman Archives were examined and the amnesties and desertion incidents specially issued to female prisoners were compiled; in addition, the previous academic literature on the subject was examined.

Keywords: Desertion, Amnesty, Ottoman Empire, Female Prison

⁵ Kocaeli University, Rectorship Educational Unit, Principle of Atatürk and History of Turkish Revolution, abidin.cevik@kocaeli.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5459-2935

⁶ Kocaeli University, Rectorship Educational Unit, Principle of Atatürk and History of Turkish Revolution, emincayci@kocaeli.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0381-1936

Giriş

Günümüzde yaygın biçimde görülen modern hapisanelerin tarihi çok eskiye dayanmaz. Örneğin, Avrupa'da 17. yüzyıla kadar, hapisane diyebileceğimiz bir kurum yoktur. Oysa suç işleyenler için uygulanan çeşitli cezalar olduğu bilinmektedir. Sabit bir mekânda esaret altında tutulmanın yerine, halkın önünde işkenceyle vücudu parçalamak (Foucault, 1992, s. 3), giyotinle veya asarak öldürmek, gemilerde kürek çekmeye zorlanmak gibi vücuda eziyeti temel alan bir ceza anlayışı egemendir. Modern anlamda hapisane olarak nitelendirilmese de dilenciler ve serserilerin kontrol altında tutulduğu Londra Bridewell'de 1555'te inşa edilen yapı, modern dönem hapisaneleri için ilk örnek olarak değerlendirilebilir (Demirbaş, 2005, s. 13; Yıldız, 2002, s. 34). Bridewell'i bir tutsak merkezi olmaktan ziyade, oraya getirilen insanların çalışmaya zorlandıkları bir mekân olarak tarif etmek daha doğrudur.

Sanayi Devrimi, büyük insan topluluklarının yaşadığı kentleri ortaya çıkarmış, şehirlerde artan nüfusun kontrol altında tutulması her geçen gün zorlaşmıştır. Kent sakinleri için tehlide dönüşen başıboşluk ve serserilik, yöneticilerin daha fazla tolerans gösteremeyeceği boyutlara ulaşmıştır (Öztürk, 2004, s. 8). Kentlerin huzurunu sağlamak üzere, sosyal yapıya tehdit oluşturabilecek her türlü unsurun toplumdan uzaklaştırılmasına ve ıslah edilmesine karar verilmiştir. Bu durum günümüz hapisanelerinin kuruluş sürecini hızlandırmıştır. Bu açıdan ele alındığında, Amsterdam'da açılan Rasphuis ilk modern hapisane olarak değerlendirilebilir (Foucault, 1992, s. 150). Toplumsal düzen için öncelikli tehdit olarak kabul edilen dilenciler ve serseriler burada ceza çekmeye mahkum edilmiştir. Dahası çalışma ve ıslah evi şeklinde tasarlanan bu hapisaneye bir yıl sonra kadınlar da alınmaya başlanmıştır (Yıldız, 2002, s. 34).

18. yüzyıldan itibaren insan hak ve hürriyetleri alanında yaşanan ilerleme, ceza sistemini de etkilemiş, vücuda zarar veren ceza anlayışı yerine kişiyi hürriyetinden yoksun bırakarak ıslah etme düşüncesi hâkim olmuştur. Ancak değişen ceza sistemi beraberinde yeni tartışmalar getirmiştir. Ceza olarak hapisanede ıslah edildiği düşünülen kişilerin, dışarı çıktığında topluma uyum sağlayıp sağlayamayacağı veya daha hafif bir suçtan içeri giren kişilerin cezaevinde azılı suçlulardan etkilenerek dışarı çıktığında daha tehlikeli olup olmayacağı tartışılmaya başlamıştır (Giddens, 2012, s. 881).

Hapisaneler konusunda Osmanlı Devleti için de Batı'dakine benzer bir süreçten söz edebiliriz. İslam hukukunda suç ve ceza temelde had, kısas ve tazir olarak üç başlıkta gruplandırılabilir. Kuran ve Hadislerde belirtilen suçlara verilen cezalara had cezası denir. İşlenen suça karşılık gelecek şekilde bir ceza verilmesine ise kısas cezası adı verilir. Had ve kısas suçlarının dışında kalan suçlara ise tazir suçu denilir. Hapis cezaları işte bu tazir suçları karşılığında uygulanmaktadır. (Akbulut, 2003, s. 167-181; Görkemli, 2015, s. 179). Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıla kadar günümüzdeki anlamıyla hapisane uygulaması görülmesine de zaman zaman bazı suçluların belirli bir süre hapsedilerek cezalandırıldığına rastlanmaktadır (Öztürk, 2005, s. 899-909). Osmanlı'da İslam hukukunun yanı sıra örfi hukukun da uygulandığı bir hukuki düzen işlemektedir. Basit suçlarda para ödeme, falakaya yatırma gibi cezalar uygulanırken, suç ağırlaştıkça sürgün, kalebentlik, kürek ve idam gibi cezalar uygulanmıştır. Zaman içinde cezaların infazında yöntemin değiştiği görülmektedir. Örneğin Batı'dan örnek alınan kürek cezası, belirli bir süre veya ömür boyu gemilerde kürek çekmek olarak uygulanmıştır. İlerleyen dönemdeyse ismi aynı kalmakla beraber kürek mahkumları hapisanelere konularak taş kırma, yol inşaatı gibi işlerde çalıştırılmışlardır (Saner, 2008, s. 178; Artuk ve Alşahin, 2016, s. 175). Yaygın bir diğer ceza olan kalebentlikte, suçlu ikametinden uzak bir kalede yaşamaya ve kale içinde kalmaya mecbur edilir. Bir anlamda sürgün ve hapis cezasının birlikte uygulanmasıdır (İşbilir, 2016, s. 5-7).

Batıda insan hakları alanında yaşanan değişimler, Osmanlı'nın modernleşme sürecini de etkilemiştir. İmparatorluk bu süreçte, İktisadî ve siyasî kötü gidişatı önleyebilmek için geniş alanda reformlar yapmıştır. Tanzimat ve Islahat Fermanları ile vatandaşların haklarının güvenceye alınması ve Batılılaşma yönündeki

çabalar, diğer alanlarda olduğu gibi cezalandırma sistemine de yansımıştır. Osmanlı'da modern anlamda hapishanelerin ortaya çıkması tam da bu döneme rastlar. Sırayla 1840, 1851 ve 1858'de çıkarılan yeni ceza kanunlarıyla beraber, kağıt üzerinde de olsa hapishaneler konusunda önemli adımlar atılmıştır. Bu konudaki asıl adım ise 1871'de Sultanahmet'te ilk merkezi hapishanenin kurulmasıyla atılmıştır (Adak, 2017, s. 77). Bu adımı takiben Avrupai tarzda en yakın modern hapishane inşa edildi. Öyle ki bu yeni hapishanede gardiyanlar için ayrılan odalar, revir, çamaşırhane ve mutfak yanı sıra kadın mahpuslar için de bir bölüm ayrıldığı görülmektedir (Adak, 2017, s. 79).

Ancak bu uygulamalar yeni sorunları da beraberinde getirmiştir. Hapishane inşaatları ve burada çalıştırılacak personel masraflarının ekonomik kriz içerisindeki Osmanlı bütçesini sarstığı görülmektedir. 1879'un sonunda hazırlanıp 1880'de uygulanmaya başlayan "Memalik-i Mahruse-i Şahanede Bulunan Tevkifhane ve Hapishanelerin İdare-i Dahiliyelerine Dair Nizamname Layihası" (Y.A.RES 5-7) ile her il ve kazaya bir hapishane inşa edilmesi uygun görülüş fakat ekonomik nedenlerle bu layihada bulunan pek çok şart yerine getirilmemiştir.

Osmanlı Kadın (Nisa) Hapishanelerinin Durumu

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınların sosyal hayata katılma düzeyinin erkeklere göre daha geride olması suç işleme oranının erkeklere göre düşük kalmasına neden olmuştur. Ayrıca İslam hukukunda suç işleyen kadınların (zina, dinden dönme gibi) evlerinde hapsedilmesi uygulamasının olması nedeniyle (Özkorkut, 2007, s. 84-93) kadınlar için ayrı bir cezaevi inşasına ihtiyaç duyulmamıştır. Bu yüzden daha farklı çözümler üretilmiştir. Örneğin suç işleyen bir kadının hapsedilmesi gerektiğinde, o bölgedeki imam, papaz ve muhtar evlerinin uygun bir odası bu iş için kullanılmıştır (DH.MKT 749-61; 2826-5; 882-58). Pek çok yerde uygulanan bu yöntem zaman içinde farklı itirazlara konu olmuş, haliyle daha farklı çözüm yolları aranmıştır. Örneğin, 1859 tarihli bir belgede Yozgat'ta bugüne kadar imam evleri ve çeşitli mahallerde tutulan kadın suçluların, hane sahiplerinin itirazı üzerine, artık başka yerlerde de ikamet ettirilebilecekleri yazmakta, bununla ilgili Esmâ isimli bir kadının evinin aylık 100 kuruş bedelle hapishane olarak kullanılacağı örneği verilmektedir (MVL 584-17). Köprülü Kazası'nda da kadın hapishanesi olmadığından kadınların imam evlerinde tutulduğu, fakat imamların artık evlerinde mahkûm kadın istemedikleri için Eytam (Yetimler) Müdürü Süleyman Efendi'nin evinin kiralanarak hapishane olarak kullanıldığı belirtilmektedir (DH.MKT. 2124-34). İmam ve muhtar evi dışında, sahipleri kadın olan evlerin kiralanması da bir yöntem olarak tercih edilmiştir (DH.MB.HPS. 33-54; 33-48). İstanbul'da Tanzimat Dönemi'ne kadar kullanılan Baba Cafer Zindanı'nda kadın mahkûmlar için de bir bölüm bulunmaktadır (C.ADL.54-3264; Kızıllan, 2011, s. 76; Adak, 2017, s. 76). Bu zindan daha çok fuhuşla suçlu bulunan kadınların tutulduğu bir mekân olarak kullanılmıştır (C. ML. 1-17).

Ev kiralama, imam/papaz/muhtar evleri kullanımı gibi geçici çözümler dışında, ödenek yokluğundan ya da uygun koşullarda ev bulunamamasından kaynaklı durumlarda erkek cezaevlerinde ya da hükümet binalarında kadınlar için bir oda ayrılması gibi yöntemler geliştirilmiştir (DH.MB.HPS. 7-41; 41-20). Kuşkusuz ödenek yokluğu sadece kadın hapishaneleri için değil erkek hapishaneleri için de ciddi sorun olmuştur. Tamiratların gecikmesinden personel giderlerine kadar pek çok sorun bu yüzden yaşanmıştır. Kadınlar için ayrı bir cezaevi kurulması ve kadın personel istihdamı hep arzu edilmiş olsa da bütçe yetersizliğinden dolayı Osmanlı'nın son dönemine kadar kadınlar ya kiralanmış evlerde ya erkek cezaevleri içinde bir bölümde ceza sürelerini geçirmişlerdir.

Buna rağmen zaman içerisinde hapisaneler konusundaki genel iyileştirmeler kadın hapisanelerini de etkilemiştir. İmparatorluğun her yanında olmasa bile, yukarıda aktardığımız İzmir örneğinde olduğu gibi kimi bölgelerde erkek hapisaneleri içinde kadınlar için de bölüm ayrılmaya başlanmıştır. İzmir'e ek olarak Manastır ve Bursa hapisanelerinde de bu uygulama yapılsa da, kiralanın evlerin kadın hapisanesi olarak kullanımını daha yaygın bir tercih olmaya devam etmiştir.

Kadın Hapisanelerinin Sorunları

Osmanlı hapisanelerindeki en önemli sorunlar, tahsisat yokluğu ve buna bağlı mekânsal sıkıntılarla ilgilidir. Kaynak sıkıntısı nedeniyle binalara yeteri kadar bakım yapılamamakta, bundan dolayı mahkûm sağlığı için gerekli şartların sağlanmasında zorluklar yaşanmaktadır. 1829 yılına ait bir raporda Hassa Baş Mimarı "...Baba Cafer Hazretleri Zindanı derininde kadınlara mahsus hapisane kapısı ve üzerindeki saçağı ve derinlerde odalarının pencere ve dolap kapakları tuvalet ve diğer bölümleri kış mevsimlerinde kar ve yağmur nedeniyle üst tarafı harap olup uzun zamandan beri tamir olunmadığından tamirine şiddetle ihtiyaç vardır" diyerek durumu açık bir biçimde dile getirmiştir (C.ADL.54-3264). Fiziki kapasite imkanları da hapisaneler açısından önemli bir sorun olmuştur. Örneğin Lazistan Hapisanesi'nde erkeklerin kaldığı bölümün, mahkûm sayısı arttığı için yetersiz kaldığı, yine kadın hapisanesinin karanlık ve rutubetli olduğu, yaşanan olumsuzlukların düzeltilebilmesi için gereken tedbirlerin bir an önce alınması gerektiği Dahiliye Nezareti'ne bildirilmiştir (DH.TMIK.S. 60-12). Olumsuz koşulların sadece belirli bölgelerle sınırlı olmayan yaygın bir probleme dönüştüğü Manastır Kadın Hapisanesi'ne dair yollanan bir başka yazıdan da anlaşılmaktadır (DH.MKT. 1380-14).

Osmanlı'da hapisaneler için bir diğer sıkıntı da salgın hastalıklar olmuştur. Kapasitenin üstünde olan mahkûm sayıları, salgınlar döneminde önemli bir soruna dönüşmüş, salgının çok hızlı yayılmasında etkili olmuştur. Örneğin Çankırı Hapisanesi'nde altı koğuşta 258 hükümlü ve 42 tutuklunun bulunduğu, bu sayının fiziksel kapasitenin çok üstünde olduğu, bu durumun çok büyük sıkıntılar yarattığı yetkili mercilerle paylaşılmış ve onlardan çözüm bulmaları istenmiştir (DH. MB. HPS 45-24).

İmparatorluğun adım adım çöküşe gittiği 20. yüzyıl başında hapisaneler de olumsuzluktan payına düşeni almıştır. Hapisanelerdeki olumsuzluklar o dönemin anılarına da yansımıştır. 1909-1914 yılları arasında Anadolu'yu dolaşarak gördüklerini Tanin Gazetesi'nde yayınlayan Ahmet Şerif Bey, memleketin genel manzarasına ek olarak, özel olarak gezdiği kimi hapisanelerdeki durumu da aktarmıştır. Gezdiği hapisanelerdeki personel sıkıntısını dile getiren Şerif Bey, çoğu yerde gardiyana rastlamadığını, mahkûmların güvenlikten ziyade daha sonra yaşanacak olumsuzluklar nedeniyle hapisaneden kaçmadığını ifade etmiştir. O da hapisanelerin genellikle rutubetli ve pis yerler olduğunu, düzenli hapisaneleri çok nadir gördüğünü yazmıştır (Gazel, 2005, s. 150).

Kadın Mahkûmların Firar Örnekleri

Son dönem Osmanlı hapisanelerindeki fiziki yetersizlik ve sağlıkla ilgili sorunlar dışında güvenlik açığı da temel bir sıkıntı kaynağı olmuştur. Kadın hapisanesi olarak kullanılan yerler genellikle sıradan evler olduğu için güvenli yapılar olarak tasarlanmamıştır. Bu nedenle çeşitli yerlerden gelen firar haberlerine çok sık rastlanmaktadır. Örneğin Sivas Divriği'de birkaç kadın mahkûmun kapıyı delerek kolayca firar ettiği rapor edilmiştir (DH.EUM.6.Şb. 39-26). Bu ve buna benzer firar olaylarındaki temel sıkıntı, hapisane amaçlı kiralanın yerlerin güvenliğinin mülk sahipleri tarafından sağlanmasıyla ilgilidir. Sistemin doğal yapısı gereği gardiyanlar genellikle kiralanın evlerin sahiplerinden seçilmiştir. Haliyle herhangi bir gardiyanlık deneyimi olmayan bu kişilerin güvenliği sağlaması neredeyse imkansızdır. Dahası kira geliri dışında, çoğu zaman yaptıkları iş için ek bir ödeme almadıklarından, güvenliğe dair konularda hiç de titiz olmadıkları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu evlerden sıklıkla firar edilmesi çok da anlaşılmanın bir durum değildir. Bunu

doğrularan örneklerden biri 1912'de Refahiye'de yaşanmıştır. Refahiye ilçesinde kadın hapisanesi bulunmadığından, Emin isimli bir şahsın evi hapisane olarak kullanılmaktadır. Kendisine mal sandığından ayda 40 kuruş ücret ödenmekteyken bir kadın mahkûm firar etmiştir. Ev sahibinin dalgınlıkla kapıyı kilitlemeyi unuttuğu iddiası, ev sahibinin sorumluluğunu da tartışmaya açmıştır; çünkü kendisine ödenen ücret kira ücretidir ve gardiyanlık vazifesi için ek bir ücret almamaktadır. Resmi anlamda da bu vazifesi olmadığından kendisinin sorumlu tutulup tutulamayacağına dair tahkikat başlatılması istenmiştir. (DH.İD 146-36). Yine benzer bir durum Kandıra'da gerçekleşmiş, Kıptı Süleyman'ın zevcesi Rukiye mahkûm tutulduğu evden firar etmiştir. Yapılan tahkikatta, kadın gardiyan bulunmayan evin sahibi tarafından Rukiye'nin serbest bırakıldığı anlaşılmıştır (DH.MB.HPS 87-59). Hamidiye kazasında ise, Nisa hapisanesi olmadığı için ihtiyaç durumunda kullanılan muhtar evindeki kadınların kolayca firar ettikleri, ayrıca burada başka sorunlara da yol açtıkları, bu durumun düzeltilmesi için neler yapılabileceği Dahiliye Nezareti'nden sorulmuştur (DH.MKT. 509-24). Görüldüğü gibi hapisane sisteminin henüz kurumsallaşmamış olması, birbirinden farklı sıkıntı ve suiistimalleri de beraberinde getirmiştir.

Kadın hapisanelerindeki firarların tek nedenini konut sahiplerinin yetersizliği değildir. Resmi görevlilerin bulunduğu ancak çeşitli nedenlerle personelin olmadığı hapisanelerden de firarların gerçekleştiği bilinmektedir. Tek gardiyanın görevli veya hastalık vb. nedenlerle izinli olduğu Bursa Kadın Cezaevi'ndeki firar girişimlerine yönelik tartışmaları da bu yönüyle ele almak gerekir. Nihayetinde sistemin temel sorunlarından biri olan personel ve ödenek yokluğu bu örnekte de ana problem olarak gözükmektedir (DH.MB.HPS. 95-8).

En ilginç firar vakalarından birisi Balkanlarda yaşanmıştır. Şubat 1906'da, Manastır'da kadın hapisanesi olarak kiralanmış olan hanedeki mahpuslardan biri Müslüman diğeri Bulgar iki mahkûme firar etmiştir. Bu iki kadının akşam saat 1 civarında⁷ kapıyı açarak serbestçe savuşup gitmelerinde orada gardiyanlık⁸ vazifesini ifa eden kadının dahil olduğu ve bu hapisane başgardiyanın da müsamahakar davrandığı anlaşılmış, her ikisi de tevkif olunup haklarında tahkikat başlatılmıştır. Manastır Nisa Hapisanesinden Firar ettikleri 20 Kanunisani 1321 (2 Şubat 1906) tarihli telgrafla maruf 2 kadından 15 seneye mahkûm Debreli Külko'nun Nenoçan karyesinde saklandığı anlaşılmış ve yakalanmıştır (TFRN.I..MN. 86-8504). Bu olay nedeniyle tutuklanan Manastır Merkez Hapisanesi gardiyanlarından Nazife Hanım, dört yıl gardiyanlık yaptığını, hakkında hiçbir şikâyet olmadığını, Külko ve Nikolai'nin firarı üzerine tevkif edildiğini, yakınlarıyla bile görüştürülmediğini belirterek asıl suçlunun hapisane müdürü Ahmet Efendi olduğunu, onun kendisini sevmediği için bu olayı fırsat bilip kullandığını iddia etmiştir. Zaten onun firar eden kadınlara çeşitli iltimaslar sağladığını, Külko'nun daha önce de kilidi kırarak firara teşebbüs ettiğini ancak görevliler tarafından yakalandığını ama müdür tarafından onların elinden alınarak korunduğunu belirtir. Hiç gereği yokken hapisane kapısını bir karış açtırdığını ve kapı etrafında yanan fenerleri kaldırttığını da belirterek suçsuz olduğunu ve affını istemektedir (TFR.I.ŞKT 83-8280). İlk belgede bir Müslüman bir Bulgar mahkûmun firar ettiği yazıyorsa da, Nazife Hanım'ın dilekçesinde kaçan kadınların ikisinin de Bulgar olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Debreli Külko isimli kadının daha önce de firar teşebbüsünde bulunduğu ifade edilmiştir.

1906'daki firarından sonra yakalanan Debre kasabasının Bayram Bey Mahallesi'nden Külko ve 15 seneye mahkûm Babalanici karyesinden Siliano bint Roko ve Demir Hisar'ın Civan karyesinden muallime Hristano bint Eftim, Ocak 1908'de aynı hapisaneden kaçıp Sofya'ya firar etmişlerdir. Başgardiyan ve kadın gardiyan

⁷ Alaturka saat sisteminde saat 1 akşam ezanından 1 saat sonra ifade eder. (İhsanoğlu ve Günergün, 1996, s. 436).

⁸ Kadın gardiyanlar Osmanlı ceza sisteminin önemli bir sorunu olmuştur. Kadın mahkûm sayısının azlığı nedeniyle, kadın gardiyanların daha çok kiralanmış evlerin sahibelerinden seçildiği görülür. Ancak bu uygulamanın getirdiği kimi sorunlar nedeniyle 1880 tarihinde çıkarılan cezaevi nizamnamesinde kadın gardiyan istidam edilmesine karar verilmiştir. Ancak ekonomik sorunlar nedeniyle pek çok hapisanede bu uygulamaya geçilememiştir. (DH.MB.. HPS. 87-27, 87-30, 85-91, 85-79).

hakkında kanuni işlem başlatılmıştır. Özellikle Külko'nun yeri tespit edilmiş ve bir şekilde getirilmek istenmişse de bunda başarılı olunamamıştır (HR.SFR.04 244-44).

Bir ilginç firar vakası da 1864 yılında Konya'da yaşanmıştır. Cinayetten tutuklu Fatma isimli bir kadın firar ettikten sonra İstefan ve Kirkor isimli iki Ermeni kardeşin evinde saklandığı ihbarı gelmiştir. Fatma yakalanmış, ancak saklandığı evin sahiplerini kendisine işkence etmekle, boğazına bıçak dayamakla ve zorla din değiştirmeye zorlamakla suçlamıştır. İstefan ve Kirkor adlı kişiler suçlamaları reddetmişler, Fatma adlı kadının kendilerine iftira attığını söylemişlerdir. Ermeni cemaatine mensup pek çok kişi, hem patrikhaneye hem de çeşitli bakanlıklara, İstefan ve Kirkor kardeşlerin yüksek aşar ve ağnam vergisi ödeyen saygın tüccarlar olduğunu beyan eden dilekçeler göndermiştir. Fatma'nın nasıl kaçtığı bu kaçışta kardeşlerin nasıl bir ilgisi olduğu ise hiç aydınlatılamamıştır (MVL 663-26).

Firar olaylarının başlıca nedeni olduğu düşünülen cezaevlerindeki fiziki yapı sorunları ve gardiyanların durumuyla ilgili yakınmalar kurumlar arası yazışmalara da yansımıştır. Yazışmalarda, hapisane sürecindeki kurumsallaşma eksiklerinin getirdiği problemlerden ve çözüm yollarından söz edilmiştir. Buna rağmen suçluların hapsedildiği hanelerle ilgili ödeme sorunu bir türlü ortadan kaldırılamamıştır (A. MKT.MHM. 165-41). 1919 yılında Umur-ı Cezaiye Müdüriyeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir dilekçede ise, firarların önüne geçebilmek için gardiyan maaşlarının iyileştirilmesi istenmiş, ancak dönemin ekonomik şartları nedeniyle bu iyileşme tam olarak sağlanamamıştır. Yine de belgelerden, gardiyanlara yemek verilmesi gibi bazı küçük iyileştirmeler yapıldığı anlaşılmaktadır (DH. MB. HPS 94-48).

1922'de Dahiliye Nezareti, İstanbul Hapishane-i Umumisi'ne bundan böyle alınacak personelin "kabiliyet-i şahsiye ve zatiyesi nazar-ı itibara alınacaktır" diyerek firar ile personel yeteneği arasındaki ilişkiye vurgu yapmış, son firar olayının hapishanenin tevkifhane kısmındaki güvenlik noktasının zaafından kaynaklandığını belirterek bu konuda önlem alınmasını talep etmiştir (DH.MB.HPS. 95-52).

Kadın Mahkumlara Yönelik Af Örnekleri

Osmanlı Devleti'nde 19.yüzyıla kadar mahkumların affıyla ilgili yazılı bir düzenleme yoktur. Af isteyen bir mahkûm veya af ihtiyacı olduğunda devreye padişah sokulmuş, "lütfuyla" ifadesine binaen af kararı çıkarılmıştır. Bunun dışında, İslam hukuku gereği cinayet, yaralama gibi kişisel bir suçta mağdurun yakınlarının da af hakkı bulunmaktaydı. Kişisel suçlar dışındaki diğer suçlarda ise yetki bütünüyle padişah iradesine bağlı kalmıştır (Atıla, 2010, s. 275). Bu durum 1858 tarihli Ceza Kanunnamesinde de yazılı olarak belirtilmiştir. Yine 1876 Kanun-i Esasi'de de genel ve özel af yetkisinin padişahta olduğu hükmü yer almaktadır. Mevcut hukuki durumla ilgili değişiklik II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yapılmış, düzenleme ile af onay yetkisi padişahta olsa bile kanun çıkarma yetkisi Meclis-i Mebusan'a verilmiştir (Aslan, 2009, s. 42-43). Bu değişiklikler, modern hukuk düzeni yolunda önemli bir adım olarak görülmektedir.

Bireysel başvuruda bulunan mahkumların durumu özel af ile değerlendirilmiş, özel zamanlarda ise genel af çıkarma yoluna başvurulmuştur. Bu duruma Ramazan Bayramı'nda, kandillerde, padişahın doğum gününde veya tahta çıkışının yıldönümlerinde çıkarılan aflar örnek verilebilir (BEO 2013-150920; Y.MTV 231-55; A. MKT. MHM 326-26; Y. PRK. BŞK 62-53). Affın kapsamının döneme göre değişiklik gösterdiği görülmektedir. Siyasi mahkumlar, suikast suçu işleyenler ve ırza tecavüz edenler genellikle af dışında tutulurken, adi suçlardan mahkûm olanların cezalarının 2/3'ünü yatmış olması aftan yararlanması için gerekli görülmüştür. Yine de her affın kendi içinde farklı özellikleri olduğu görülmektedir. Örneğin, 1903'teki Ramazan Bayramı nedeniyle çıkarılan afta siyasi suçla mahkûm edilen gayr-i Müslimler affedilmiş, Müslümanlarda cezasının 2/3'ünü yattıktan sonra ancak adi suçlular kapsama alınmışlardır (BEO 2013-150920).

Kurumsallaşmada yaşanan sorunlar af sürecinde de kendini hissettirmiştir. Affin kapsamı, kimlerin ne ölçüde yararlanacağı gibi hususların belirlenmesi ve uygulanmasında zaman zaman aksaklıklar yaşanmış, bu aksaklıklar resmi yazışmalara da yansımıştır (BEO 2013-150920). Örneğin 1917 yılında Dahiliye Nezareti'nden cezaevlerine gönderilen bir yazıda cezaevinde af şartlarından yararlanan mahkumların isimleri istenmiş ancak bazı bölgelerden gelen listelerde hiçbir kadın mahkumun adının olmaması üzerine yeniden bir yazı gönderilerek bu affın şartlarına uyan kadınlarında yararlanacağı, bu yüzden onların da adının eklendiği listelerin gönderilmesi istenmiştir (DH. MB.HPS 108-11).

İmparatorluk döneminde genel afların yanı sıra olağan üstü zamanlara özgü özel aflar da çıkarılmıştır. Örneğin 1898 yılında Balıkesir'de yaşanan depremin ardından, hırsızlık ve benzeri suçlardan mahkûm olanların hemen tahliye edilmeleri istenmiş, ayrıca cezasının 2/3'ünü tamamlayan diğer tutuklu mahkumların listesi talep edilmiştir. Buna göre cezaevi yönetimi İstanbul'dan gelecek karara göre hareket edecek, bu koşulları taşımayan diğer tutukluları da Balıkesir'e en yakın hapisanelerden birine gönderecektir (BEO 1078-80782).

Doğal afetler dışında, zaman zaman sağlık koşulları nedeniyle de aflar çıkarılmıştır. 1915 yılında Çankırı Hapishanesi'ndeki mahkûm sayısının artmasının izdihama neden olduğu ve hastalıkların arttığı belirlenmiş, hapishane yükünün kısmen de olsa giderilmesi için, cezası hafif olan mahkumlara af çıkarılmıştır (DH.MB.HPS 45-24). Buna benzer bir durum İstanbul'da da gerçekleşmiş, Hapishane-i Umumi'de cezalarının üçte birini çeken, vereme yakalanan ve kırk yaşını geçen kadın erkek tüm mahkumlar affedilerek serbest bırakılmışlardır.

Özel af konusu tamamen günün şartlarına ve karar vericilerinin vicdanına bağlı olarak gündeme alınmıştır. Tedavisi mümkün olmayan hastalara, uzun süreli cezalarının çoğunu yatmış olan mahkumlara, yaşlılara ya da mağdurun kendisi veya ailesiyle barışmak niyetinde olanlara zaman zaman af imkânı sunulmuştur. Bu nedenle, af süreçleri değişiklik gösterebilmektedir. Bu durumda mahkumlar bireysel olarak dilekçe ile başvurabildikleri gibi hapishane yönetimleri veya yerel yönetimler de mahkûmun durumuna yönelik girişimlerde bulunmuşlardır. Bu noktada af talepleri, ağırlıklı olarak fiziki kapasite sıkıntıları üzerinden gerçekleşmiştir.⁹

Kadın mahkumların af taleplerinin büyük bölümü sağlık gerekçesiyle yapılmıştır. Örneğin, cinayetten dolayı on beş sene kürek cezasına mahkûm olan Sındırgılı Mehmet Ali'nin kızı Ayşe'nin (BEO 3893-291960), yine cinayet nedeniyle aynı cezayı alan bir başka mahkumun sağlık gerekçesiyle başvurdukları af talepleri olumlu karşılanmıştır (BEO 3799-284869). Ayrıca yaşı ilerlemiş ve buna bağlı sağlık sorunları yaşayan mahkumların cezasının affedilmesine yönelik örnekler de vardır. Elâzığ hapishanesinde, ev yakma suçundan müebbet hapis yatan Palulu Haves kadının cezası, içerde geçirdiği süre ve yaşından kaynaklı sağlık sıkıntıları göz önüne alınarak affedilmiştir (İ.AZN 55-50).

Ancak sağlık gerekçesiyle gelen af taleplerinin tamamının karşılanmadığı, hastalığın ciddiyeti ve tedavi edilebilirlik durumuna göre karar verildiği anlaşılmaktadır. Haliyle af talebi reddedilen pek çok kadın mahkûm örneği de mevcuttur. Priştina Hapishanesi'nde cinayet suçuyla yatan ve 15 seneye mahkûm olan Milonka isimli kadının kansızlık hastalığı gerekçesiyle yaptığı başvuru ilk etapta kabul edilse de (BEO 2509-188172), daha sonra yapılan inceleme sonucu talebin affa uygun olmadığına karar verilmiştir (TFR.I..A 24-2325).

⁹ Örneğin Tikveş kazasına bağlı Roşdan ahalisinden Resto bint Vice, Duno bint Mitre, Maro bint Mitre, Nedo bint Drapko, Nedo bint İleko, Roke bint Pankok, Mida bint Drayko, Nedo bint Drapko, Cuno bint Mitre, Risto bint Estavyan ve Petru bint Piko isimli kadınlar eşkıyaya yataklık ve kılavuzluk yaptıkları suçlamalarıyla 3-4 yıl arası kürek cezalarına çarptırılmışlardı. Ancak Selanik'te kadın hapishanesi bulunmamasından dolayı muntazam olmayan çeşitli yerlerde cezalarının 2 yıla yakın kısmını tamamladıkları için cezalarının affedilmesine karar verilmiştir (DH.MKT. 1681-66).

Af taleplerine yönelik bir diğer önemli gerekçe, ailevi meselelerdir. Nihayetinde hapisaneye giren kadınların bir kısmı çocuk sahibidir. Çocukların annenin bakımına muhtaç olması, kadın mahkumlar tarafından daima affa konu edilmiştir. Bunun en tipik örneklerinden biri Akka Hapishanesi'nde mahkûm olan Medule isimli kadının af talebini içeren dilekçesidir. Adliye Nezaretine verilen dilekçe şöyledir:

Ashab-ı ağrazın (maksatlı kişilerin) müzevirlikle isnad olunan fezahat-ı lisaniyeden (edepsiz sözler) dolayı 2 sene evvel Akka hapishanesine konuldum. O müddetten beri giriftar olduğum azab-ı cismane (büyük azap) ile ıslah-ı hal ve nefis eyledim. Naili lütfedilmekliğim için hak-payı veziriazamlarına müracaatım bu beşincidir. Akka meclis idaresinden affı padişahiye nail olmaklığımı mazbata ettiler. Bir sene zaman geçtiği halde nail-i ihsan-ı tahliye etmiyorlar. Hususiyeti nisvaniyem ile merhameti aliyeye muhtaç kalmışımdır. Mevle'l mülük (mülkün sahibi) olan Sultan Abdülhamit Han efendimizin mübarek cülus-ı hümayunları (tahta çıkış) günü olan 19 Ağustos yevm-i şerifi hulul (yaklaşmakta) etmekte olduğundan yevm-i şerif mezkuru takdisen şu fakirenin affı ve hapishaneden halas (kurtarılması) buyurulmasını istirham ederim. Ol babda emr ü ferman hazreti menlehülemrindir. Akka Hapishanesinde mahbus Medule cariyeleri. 15 Temmuz 1309 (BEO 270-20220).

Dilekçe sonucunda cezaevinde kaldığı süre boyunca herhangi bir kötü davranışı bulunmayan Medule'nin tahliyesi uygun görülmüştür.

Benzer ancak ilgi çekici bir başvuru da 1859 tarihinde sadrazamlığa Fransızca gönderilen bir dilekçede görülmektedir. Tercümesi yapılarak sunulan dilekçe Kantakuzen isminde bir kadına aittir. Dilekçe şu şekildedir:

...her ne kadar hakkımdaki suçlama için merhamete layık olmadığımı bilsem de benden başka koruyucuları olmayan evlatlarım tamamen kimsesiz ve perişan halde kaldıkları için Sadrazama yalvararak başını ağrıtmaya cüret ettim savaş esnasında mecbur olduğum hal nedeniyle bunların emrinde sıkıntı çekeceğimi bilerek çocuklarımın geleceğini temin için kötü sonuçlarını düşünmeksizin böyle ümitsiz bir harekete teşebbüs ettim ömrümde buna benzer bir suç işlemedim sabıka kaydım buna delildir. Sizin merhametinize olan inancım yüzünden kendi elçiliğime bile başvurmadım. Eğer affedilirim ilk gemiyle çocuklarıma döneceğimi ve ömrüm boyunca bir daha İstanbul'a gelmeyeceğimi temin ederim denmektedir (HR.TO. 433-15).

Dilekçede kadının suçunun ne olduğu açıkça belirtilmemiş, affedilip edilmediğine dair bir yazışma örneğine de rastlanmamıştır.

Çocukları dışarıda olan kadın mahkumlar gibi çocukları yanında olan mahkumlar da vardır. Hapishanelerin elverişsiz koşulları nedeniyle devlet, çocuklu mahkumlarla ilgili yasal düzenleme yapmıştır. Adliye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda çocuklu mahkumelerin darülacezelerde tahsis edilecek özel mekanlarda tutulması, beş altı yaşından büyük çocukların hapishanelerde annelerinin yanında barındırılmasına müsaade edilmemesi istenmiştir (DH.MB.HPS. 160-82). Suç işlediği tarihte hamile olan veya hapishanede yatarken doğum yapan kadınlara yönelik de birtakım aflar çıkarılmıştır. Burada suçu işleyen kadının içerde geçirdiği mahkûmiyet süresi göz önüne alınarak affedildiği anlaşılmaktadır (BEO 1491-111755).

Verilen af örneklerinin tamamında suçun "adli" denilen kategoride yer aldığı görülür. Ancak bu kapsam dışında kalan siyasi suçlara yönelik de aflar çıkarılmıştır. Bu af süreçleri kimi zaman uluslararası baskıların sonucunda gerçekleşmiştir. Konjonktürün de elvermesiyle bu afların çoğunun Gayrimüslimlere yönelik olduğu görülür. Muş Protestan Mektebi'nde öğretmenlik yapan Susi (bazı belgelerde Suki) isimli bir kadın

vakti ile Van'da yayınlanmış olan bir gazeteyi yanında bulundurmakta dolay 1898 senesinde tutuklanmış, mahkeme süreci sonunda, önce iki yıl, ardından beş yıl kalebentlik cezasına çarptırılmıştır. Gazetenin, Doğu Anadolu'daki bir kısım Osmanlı toprağının Ermenistan'a dahil edilmesi ile ilgili yazılar içerdiği belirtilmektedir. Sonuçta, İngiliz Sefareti araya girip kadının affedilmesini istemiş, kadın da affedilmiştir. İngilizlerden gelen talep üzerine bir suçlunun serbest bırakılması, yargı bağımsızlığı açısından tartışmalara neden olmuş ancak Suzi adlı kadın İngiliz Sefaretinin yoğun çabaları sonucu affedilmiştir (DH. MKT 2139-8, HR. TH 312-98, Y.A.HUS 484-51, BEO 1851-138802).

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıla kadar bilinen anlamda hapisane kurumuna rastlanmaz. Zaten ceza sisteminde var olan sürgün, kalebentlik, kürek, idam gibi ağır cezalar, hapisanelere ihtiyaç bırakmamıştır. Ancak Osmanlı modernleşme süreci, diğer alanlarda olduğu gibi bu alanda da modern dünyadaki uygulamaları örnek almayı zorunlu kılmıştır. Böylece, Batı'daki gelişmelerin de etkisiyle, suçluların hapsedilip cezasını çekerken "islah" olması, cezası bittikten sonra da topluma karışmaları anlayışı yerleşmiş, ayrıca azılı suçluların uzun süre toplumdan uzak tutulmasının gerekliliği kabul edilmiş, böylece bir kurum olarak cezaevi kavramı yaygınlaşmaya başlamıştır. Osmanlı sosyal hayatında kadının görünürlüğü neredeyse hiç olmadığından, kadın mahkumların sayısı erkeklerin sayısına oranla çok düşük kalmıştır. Bu nedenle kadın mahkumlara yönelik modern hapisaneler kurulmasına ihtiyaç duyulmamış, valilik veya mutasarrıflıklar tarafından ilgili mahalde kiralanmış ev veya evde bir oda gibi geçici mahkûmiyet alanlarıyla yetinilmiştir. Jandarma ve erkek gardiyanlarla güvenliği sağlanan kadın tutukevleri, ancak modern hapisaneler kurulduktan sonra gerçekleşmiştir.

Kadın mahkumlara yönelik kurumsallaşmış bir ceza infaz sistemi kurulamadığından, firar olaylarına sık rastlanmıştır. Firar vakalarında güvenlik eksikliği büyük oranda etkili olmuşsa da düşük personel maaşları ya da ödenek eksikliği gibi başka nedenler de bu güvenlik açığının artmasını kolaylaştırmıştır.

Osmanlı dönemi boyunca zaman zaman af kararları çıkarılmıştır. Bu af kararları ya tüm mahkumları kapsayıcı genel af şeklinde ya da zorunlu nedenlerden dolayı bir kısım mahkumla sınırlı bölgesel af şeklinde çıkarılmıştır. Bunların dışında, kadın mahkumların af talepleri, sundukları gerekçelere göre ayrıca değerlendirilmiştir.

Sonuç olarak, Osmanlı'da kadın mahkumlara yönelik modern ceza infaz sisteminin oluşması ve modern hapisanelerin kurulması çok geç dönemde gerçekleşmiştir. Bu sürecin gecikmesinde kadının toplumsal hayata katılımının sınırlı olmasının büyük bir rolü vardır. Bu konudaki değişim, diğer alanlarda olduğu gibi Osmanlı'nın son döneminde gerçekleşmiştir.

Kaynakça

- Adak, U. (2017). Central prisons (hapishane-i umumi) in İstanbul and İzmir in the late ottoman empire: In-between ideal and reality. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* (4)1, 73-94. Doi:10.2979/jottturstuass.4.1.05.
- Akbulut, İ. (2003). İslam hukukunda suçlar ve cezalar. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 52(1), 167-181. Doi: 10.1501/Hukfak_0000000539
- Artuk, M. E. M.- E. Alşahin (2016). Hapis cezalarının ve cezaevlerinin tarihi gelişimi. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*. (21)2, 297-338. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/272845>
- Aslan, T. (2009). II. Meşrutiyet dönemi genel af uygulamaları. *Gazi Akademik Bakış*, 3(5), 41-60. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/73987>
- Atila, M. (2010). Türkiye cumhuriyeti anayasa hukukunda af kanunu. *Ankara Barosu Dergisi*, 1(68), 275-284. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/abd/issue/33777/374086>
- BOA. Bab-1 Ali Evrak Odası BEO 270-20220; 1078-80782; 1491-111755; 1851-138802; 2013-150920; 2308-173072; 2509-188172; 3799-284869; 3893-291960.
- BOA. Cevdet Adliye (C.ADL.): 54-3264
- BOA. Cevdet Maliye (C. ML.): 1-17.
- BOA. Cevdet Zaptiye (C.ZB.): 52-2557.
- BOA. Dahiliye 6. Şube (DH.EUM.6.Şb.): 39-26.
- BOA. Dahiliye Hapishaneler Müdüriyeti (DH. MB. HPS.): 7-41; 25-19; 33-48; 33-54; 41-20; 45-24; 49-24; 85-79; 85-91; 87-27; 87-30; 87-59; 94-48; 95-8; 95-52; 108-11; 160-82.
- BOA. Dahiliye Islahat (DH.TMIK.S.): 60-12.
- BOA. Dahiliye İdare (DH.İD.): 146-36.
- BOA. Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.): 509-24; 749-61; 882-58; 1195-82; 1380-14; 1681-66; 2124-34; 2139-8; 2546-3; 2826-5.
- BOA. Dahiliye Muamelat (DH. TMIK. M.): 153-28.
- BOA. Hariciye Nezareti Sofya Sefareti (HR.SFR.): 04 244-44).
- BOA. Hariciye Nezareti Tahrirat (HR. TH.): 312-98.
- BOA. Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO.): 433-15.
- BOA. İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN.): 55-50.
- BOA. Meclis-i Vala (MVL.): 584-17; 663-26.
- BOA. Sadaret Umum Vilayet Evrakı (A.MKT.UM.): 563-67.
- BOA. Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT. MHM.): 165-41; 326-26.
- BOA. Teftişat-ı Rumeli Evrakı Arzuhaller (TFR.I.ŞKT.): 83-8280.
- BOA. Teftişat-ı Rumeli Evrakı Arzuhaller (TFRN.I..MN.): 86-8504; 145-14440.
- BOA. Teftişat-ı Rumeli Evrakı Rumeli Müfettişliği (TFR.I.A.): 24-2325.

- BOA. (Yıldız Başkıtabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK.): 62-53.
- BOA. Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.HUS.): 484-51.
- BOA. Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV.): 231-55.
- BOA. Yıldız Resmi Maruzat (Y.A.RES.): 5-7.
- Demirbaş, T. (2005). *Hürriyet bağlayıcı cezaların ve cezaevlerinin evrimi*. E. Gürsoy Naskalli, H. Oytun Altun (Ed.). Hapishane kitabı içinde (s.3-40). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Ergüden, I. (2017). *Hapishane çağı-kapatılan insan*. İstanbul: Sel Yayınları.
- Foucault, M. (1992). *Hapishanenin doğuşu* (M.A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: İmge Yayınları.
- Gazel, A. A. (2005). *Tanın muhabiri Ahmet Şerif beyin notlarında osmanlı hapishaneleri*. E. Gürsoy Naskalli, H. Oytun Altun (Ed.), Hapishane kitabı içinde (s. 143-151). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Giddens, A. (2012). *Sosyoloji*. Cemal Güzel (Yay. haz) İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Görkemli, B. (2015). İslam hukukunda ve modern hukukta hapis cezası ve hapishaneler. *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 10(2), 173-194. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/eruhfd/issue/35605/395564>
- İhsanoğlu, E.- Günergun, F. (1996). *Osmanlı Türkiyesinde "Alaturka Saat"ten "Alafranga Saat"e geçiş*. (s. 434-441). X. Ulusal Astronomi Kongresi. İstanbul.
- Kızıllan, A. Ö. (2011). *Osmanlı'da kadın hapishaneleri ve kadın mahkumlar (1839-1922)*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Özkorkut, N. Ü. (2007). İslam ceza hukukunda kadın. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 56(2), 83-95. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/auhfd/issue/42607/513631>
- Öztürk, N. (2005). Osmanlı devleti'nde bazı kamu görevlilerinin hapisle cezalandırılmalarına ilişkin ilk bilgiler (1300-1453). *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*. 49, 899-909. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusskd/issue/897/10051>
- Öztürk, Ş. (2004). *Türkiye solunun hapishane tarihi*. İstanbul: Yar Yayınları.
- Saner, Y. (2008). *Osmanlı'nın yüzlerce yıl süren cezalandırma ve korkutma refleksi: prangaya vurma*. N. Levy, A. Toumarkine (Der.), Osmanlı'da asayiş, suç ve ceza 18.-20. Yüzyıllar içinde (s. 163-189). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Yıldız, G. (2002). *Osmanlı devletinde hapishane ıslahatı (1839-1908)*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Extended Abstract

Purpose

In this study, the process before the emergence of women's prisons in the Ottoman Empire and the establishment of modern prisons are explained. The reasons for the escapes in prisons and the measures taken against these escapes are given. In addition, the amnesty applications of female prisoners and the attitude of the state to such demands are examined. Also, the diversity of the amnesty demands is discussed, and the spatial and more general disruptions in the Ottoman period prisons are analyzed.

Design and Methodology

The main source of the study is the Ottoman State Archive documents. By examining the documents collected under many headings, examples of amnesty and escape from female prisoners are collected. In the study, the situation of women's prisons is explained, as well as special subjects are given by giving personal examples. In addition to archival documents, the existing literature on prison is examined. Apart from archive documents, books and articles about the Ottoman legal system and prisons are also used.

Findings

As a result of the study, it is understood that there was no modern prison system in the Ottoman Empire until the 19th century. However, since the 18th century, in parallel with the modernization process of the Ottoman Empire, improvements have been made in this field as well as in other fields, taking the practices of the modern world as an example. Thus, with the influence of the developments in the West, places where criminals were imprisoned and were rehabilitated while serving their sentences were established. Moreover, it is understood that it is aimed to rehabilitate him/her so that he/she can adapt to society after his sentence is over. It is understood that prisons were built as a means of keeping notorious criminals away from society for a long time. Naturally, as a result of the development of this perception, we see that the concept of prison as an institution has started to settle and steps towards it have begun to be taken. As a result of the examination, the number of female prisoners, which is the main focus of the research, was found to be much lower than that of men. It has been understood that this result goes along with the Ottoman social order. The fact that women's participation in social life is lower than men is reflected in crime rates. In other words, the number of female prisoners in Ottoman prisons was always much lower than the number of males. For this reason, there was no need to establish modern prisons for female prisoners, so women's prisons was established in a period that can be considered late when compared to men's prisons. Before the establishment of modern prisons, it was seen that the situation was managed with some temporary solutions. The problem has been tried to be solved by creating temporary confinement areas such as a house rented by local governments or a room in the house. Women's detention centers, where security was provided by the gendarmerie and male guards, emerged only after modern prisons were established. Apart from the spatial problems, another important problem was insufficient personnel.

Inadequate staffing has caused other problems for women's prisons. For example, since there are no high-security prisons for female prisoners, escapes have been frequent. Although the lack of security is largely effective in the escape cases, other reasons such as low staff salaries or lack of allowance have also been found to play a role in the occurrence of the escapes.

Amnesty orders were issued from time to time during the Ottoman period. It has been understood that there is diversity in amnesty decisions. Amnesty practices are observed in sultan changes, important days and religious holidays. There is variation in the scope of amnesties issued. While these amnesty decisions were made in the form of a general amnesty by covering all prisoners, sometimes they were limited to only a few

prisoners. Again, in some periods, practices where regional amnesties were issued were encountered. Apart from these, it has been observed that female prisoners demand amnesty at different times and for different reasons and that amnesty can be granted depending on the reasons.

Research Limitations

Women's prisons in the Ottoman Empire did not have an institutional function for a long time. For this reason, documents related to female prisoners have been the subject of correspondence of local governments, law enforcement officers and other relevant institutions. Therefore, the research focused on the functioning of women's prisons before the establishment of modern prisons. While doing this, mostly the documents in the Ottoman Archive and the studies on the subject were used.

Implications

With this study, it has been tried to shed light on the life of the women of that period by considering both the reasons for the punishment of female prisoners of the Ottoman period and the problems they experienced in prisons. In addition, both prison conditions and the state's view of prisons are discussed. Again, the general atmosphere of the period was discussed by revealing the reasons that caused the amnesty, and the policy of the state on this issue was tried to be revealed.

Originality

Although studies on prisons and female prisoners of the Ottoman period have been done before, no specific study has been conducted on the escape and amnesty of female prisoners. In this respect, the study has been an original study that will contribute to further academic research on this subject. The documents are primary sources from the Presidency of State Archives.

Araştırmacı Katkısı: Abidin ÇEVİK (%50), Muhammet Emin ÇAYCI (%50).

The Effect of Cultural Leadership on Motivation: A Study on Social Service Workers ¹

Filiz DEMİR ²

Submitted by: 17.11.2022

Accepted by: 24.03.2023

Article Type: Research Article

Abstract

The main purpose of this study is to determine the effect of cultural leadership behaviors of corporate managers on employee motivation. The research was applied to employees of nursing homes and care centers operating within the scope of social service organizations in Karaman. It is a necessity for social service professionals acting with ethical and value principles to have cultural competence. Therefore, it is important to examine the relationship between cultural leadership and employee motivation in the social service sector, where cultural values come to the fore and employment is increasing. For this purpose questionnaires were distributed by convenience sampling. 443 valid data obtained were analyzed with SPSS and AMOS statistical programs. As a result of the analysis, a significant positive relationship was determined between cultural leadership and motivation. According to the results obtained from the regression analysis, it was determined that cultural leadership has a positive effect on the motivation of employees. The results of this study, which is important in terms of filling the gap in the field have been discussed in terms of its contributions and some suggestions have been made.

Keywords: Cultural Leadership, Motivation, Social Service Workers

Citation: Demir, F. (2023). The effect of cultural leadership on motivation: A study on social service workers. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 305-324.

¹ The ethical approval of this study was given by the "Karamanoğlu Mehmetbey University Scientific Research and Publication Ethics Committee", dated 21.03.2022 and decision numbered 02-2022/28.

² Karamanoğlu Mehmetbey University, School of Applied Sciences, Tourism Guidance Department, filizdemir@kmu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5906-6982

Kültürel Liderliğin Motivasyona Etkisi: Sosyal Hizmet Çalışanları Üzerine Bir Uygulama

Filiz DEMİR³

Başvuru Tarihi: 17.11.2022

Kabul Tarihi: 24.03.2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Bu araştırmada, kurum yöneticilerinin kültürel liderlik davranışlarının çalışan motivasyonuna etkisinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Araştırma, Karaman'da sosyal hizmet kuruluşları kapsamında faaliyet gösteren huzurevi, bakım ve rehabilitasyon merkezi çalışanları üzerinde uygulanmıştır. Etik ve değer ilkeleriyle hareket eden sosyal hizmet mesleği çalışanlarının kültürel yeterliliğe sahip olmaları hem kurumda çalışanlar hem de kurumdan faydalananlar açısından bir gerekliliktir. Dolayısıyla, kültürel liderlik ve çalışan motivasyonu ilişkisinin, kültürel değerlerin ön plana çıktığı ve istihdam oranı gittikçe artan sosyal hizmet sektöründe incelenmesi; hem sıklıkla tercih edilir hale gelen bakım hizmetlerinin çalışanlar nezdinde değerlendirilmesi hem de alandaki boşluğun doldurulması açısından önem taşımaktadır. Bu amaçla kolayda örnekleme yöntemiyle dağıtılan anketlerden elde edilen 443 geçerli veri SPSS ve AMOS istatistik programlarıyla analiz edilmiştir. Analiz sonucunda kültürel liderlik ve motivasyon arasında anlamlı pozitif bir ilişki tespit edilmiştir. Regresyon analizinden elde edilen sonuca göre ise kültürel liderliğin çalışanların motivasyonuna olumlu yönde etki ettiği saptanmıştır. Çalışmadan elde edilen sonuçlar, sağladığı katkılar açısından tartışılmış ve bazı önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kültürel Liderlik, Motivasyon, Sosyal Hizmet Çalışanları

³ Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Turizm Rehberliği Bölümü, filizdemir@kmu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5906-6982

Introduction

The idea of examining institutions in terms of culture, which is a fairly new approach, has led to the emergence of many innovations in terms of management and organization by developing the idea that institutions have personality and culture as well as individuals (Learner and Sprout, 1972, p. 60). Cultural leadership, one of these innovations, is a leadership approach developed as a result of organizational leadership researches towards the end of the 20th century. Being generated for the creation and shaping of a strong cultural structure within the organization, cultural leadership ensures that organizational norms are internalized by subordinates and stakeholders, along with the concretization and shaping of organizational values (Geylani, 2013, p. 2). A large part of cultural values are not only reflected in commercial organizations and companies, but spread throughout the society. These values show their effects, especially in the field of social services. This reflection also represents a mutual interaction. While some social values create the unique subcultures of the organization, the organization is heavily influenced by the society it is in (Hofstede, 2011).

In this study, the effect of cultural leadership on motivation is investigated. The curiosity of the research is whether cultural leadership affects employee motivation, and if so, at what level. Based on the idea that different institutions and geographies have different cultural dimensions, it is aimed to investigate the relationship between cultural leadership and motivation based on individuals and businesses that take cultural values into account. During the research, rules of research and publication ethics were followed.

The cultural competence of social service workers is a dimension that overlaps with the ethical and value principles of the profession. Cultural competence requires the awareness of the cultural characteristics of the staff and clientele working (Alsancak, 2020, p. 1746). It is also being known that pro-social motivation has effects on the delivery of public services (Francois and Vlassopoulos, 2008).

Researches reveal that social workers experience problems such as issues with legislation, mobbing, excessive paperwork, underappreciation, inconvenience of physical conditions in institutions, workload, lack of personnel, insufficient salaries, burnout and dissatisfaction (Harrison, 1980; Berkün, 2010; Çüm and Köroğlu, 2021). Therefore, it is important to examine the research variables within the framework of the cultural values of social service workers, which is an ever-growing field of employment. Because, unlike the traditional Turkish family structure, families are increasingly choosing social services for the care of their sick, elderly and disabled relatives in today's difficult and busy living conditions. Services carried out in nursing homes require patience and persistence. It is thought that care services can be achieved better by keeping the employees' motivation levels high. While it is certain that many factors affect the motivation levels of social service workers, this seems possible, especially by supporting cultural values.

When cultural leadership researches in the literature are examined, it is seen that cultural leadership researches in Turkish literature are generally found in educational institutions (Uygur, 2021; Yıldırım, 2018; Gökalp, 2018; İlknur, 2017) and mostly studied with job satisfaction (Yıldırım, 2018; Çek, 2011), profession ethics (Yıldırım, 2018) or organizational commitment (Sağban, 2011). In the international literature, it is seen that rather the epistemic and theoretical foundations of cultural leadership are investigated than its relationship with different variables (Trice and Beyer, 1991; Grisham and Walker, 2008; Smith and Peterson, 2017; Nicoara, 2018; Tsai, Carr, Qiao and Supprakit, 2019). Additionally, no study has been found in which the effect or relationship of cultural leadership with motivation has been investigated.

In terms of the relationship between leadership and motivation, it is possible to come across studies investigating the relationship between various types of leadership and motivation. The main ones are general leadership studies (Khaliq, Usman and Ahmed, 2021; Galperin, Lituchy, Acquah, Bewaji and Ford, 2014; Tezcan, 2006; Kurt, 2013, Bulut and Çavuş, 2015; Büyükdoğan and Arslanoğlu, 2017; Vural, 2016), while the others are researches on the transformational leadership (Kahya, 2020; Songur and İnce, 2020), authentic leadership (Aydınoglu, 2020; Özerten, 2018), paternalistic leadership (Aydınoglu, 2020; Nal and Sevim, 2019), charismatic leadership (Khaliq et al., 2021; Tezcan, 2006), toxic leadership (İskit, 2019), transactional leadership, and liberating leadership (Songur and İnce, 2020). However, it is seen that research on the relationship between leadership and motivation is mostly conducted by school administrators and schools (Kahya, 2020; Özerten, 2018; Vural, 2016; Büyükdoğan and Arslanoğlu, 2017; Ergen, 2009; Kurt, 2013; Ugar, 2019).

In summary, the concepts of leadership and motivation are necessary for an effective organization in today's business life. From this point of view, it is thought that investigating the relationship and effect of these two concepts by social service workers who adopt cultural values will contribute to the gap in national and international literature. For this purpose, in the study, firstly, the concepts of cultural leadership and motivation were explained and the interrelationship of the variables was examined within the scope of the literature, and some similar studies have been mentioned. Thus, research hypotheses were developed based on the institutional infrastructure and relevant literature. The hypotheses were tested by analyzing the data obtained from questionnaires distributed by convenience sampling with SPSS and AMOS statistical programs. Then, the findings of the research are mentioned. Finally, the research results were discussed in terms of their contributions, and some suggestions were put forward.

Conceptual Framework, Literature Review, Research Model, and Hypothesis Development

In this chapter, the concepts of cultural leadership and motivation are explained. In addition, the interrelationship of cultural leadership and motivation variables within the scope of the literature is examined and some similar studies have been alluded.

Cultural Leadership

Looking at the definitions of leadership in the literature; it can be said that a manager will only gain leadership features if he goes beyond the usual practices and current authority in influencing and directing the beliefs, value judgments, feelings, thoughts, and behaviors of the employees he manages (Yıldırım, 2018). In a cross-cultural situation, leaders and their followers can be guided by different leadership models. Because followers' cultural differences are different patterns that guide their expectations, they are perceived by the same leader at different levels of leadership (Ah Chong and Thomas, 1997, p. 279).

Different cultures have different values and beliefs. Therefore, the issue of leadership should not be considered separately from culture (Lewis, 1996, p. 70). Cultural leadership can be based on Hofstede's theory of cultural dimensions. According to the theory, a person's norms, behaviors, value judgments, and ways of evaluating events are generally influenced by the cultural characteristics of the society in which he lives (Hofstede, 1985). Leader behaviors are also affected by social culture and the power that creates this effect is organizational culture. The values and assumptions shared by the members of the organization have a meaning that indicates what is good, right, and important for them. In this case, there is a mutual interaction between organizational culture and leadership (Paşa Kabasakal and Bodur, 2001, p. 560).

Depending on the cultural elements that differ from society to society, leadership characteristics and organizational cultures also differ. In addition, the arguments valid for any culture may not be similar to other cultures. This situation reveals the importance of the concept of cultural leadership (Boyacıgiller, 2000, p. 3).

Cultural leadership is the process of creating cultural values in the organizational climate, developing these values, ensuring their continuity in the organization, and reaching the goals of the organization (Sergiovanni and Starrat, 1988, p. 198).

However, leadership behaviors exhibited by the cultural leader affect not only the culture of the organization he leads but also the social culture in which he lives (Tuhaoglu and Gedikoğlu, 2009). The leader and his style are shaped differently in every organization according to the conditions of the institution under the influence and pressure of the corporate culture (Learned and Sproat, 1972, p. 60). In short, cultural leadership establishes a relationship that is difficult to establish between people and processes, enabling people to find their work meaningful and to gain satisfaction (Sergiovanni, 1987).

The cultural leader has two basic roles: defending and facilitating culture (Sutherland and Gosling, 2010). As part of the cultural advocacy role, the cultural leader works to inform about the importance of culture and to involve stakeholders in cultural activities. Within the scope of its role as a facilitator, the cultural leader provides stakeholders with the necessary opportunities and resources to participate in cultural activities and thus serves to develop the potential of individuals through culture (Yörük and Sağban, 2012). In addition, culture-oriented leaders create new traditions by adding new values and symbols to the organizational culture and increase the success of the institution by serving the formation of a strong corporate culture with the strong connections they have established between processes, people, and the environment (Cunningham and Gresso, 1993).

Motivation

The concept of motivation is defined as the willingness of the individual to meet his physical and psychological needs, showing the conditioning given by his essence (De Cenzo and Robbins, 1996, p. 296). Motivation, also known as the process of choosing among the actions that people voluntarily perform (Vroom, 1964), is a general name given to the tendency of individuals to act with their own will and desires to achieve a certain goal (Kreitner and Kinichi, 2009). Being derived from the Latin word “movere” meaning “to move” (Adair, 2003, p. 9), the concept owns the characteristics of initiating, maintaining, and constructively directing a certain movement (Eren, 2014, p. 474).

Motivation is what people need and want to do based on both personality and cultural psychology (Morling and Lee, 2017, p. 61). The way an organization motivates its employees to perform their duties varies according to the management style of the organization, the environment they live in, and the cultural values they use from this environment. There is no single method of motivating employees. It is also necessary to effectively determine whether the motivation method applied is suitable for the employee. Thus, a method that is suitable for one employee may not be sufficient or suitable for another employee. Therefore, many theories on motivation have been developed to determine the most appropriate motivation method for humans, who are social beings (Koçel, 2007, p. 501). The developed theories are separated into two main groups. The first is “Content Theories” known as “Traditional Theories” which focus on internal factors, and the second is “Process Theories” known also as “Modern Theories” which focus on external factors (Ryan and Deci, 2000). The content theories category includes Maslow’s hierarchy of needs, Herzberg’s two-factor theory, McClelland’s theory of needs, and Alderfer’s ERG theory. The common feature of these theories is that individuals have different needs and they are motivated when these needs are met. In the category of process theories, Vroom’s expectancy theory and Locke’s goal-setting theory, which explain how individuals can be motivated, are included (Robbins & Langton, 2005). Process theories focus on how individuals are motivated, while content theories focus on what motivates individuals. Apart from these two theories, there are also organizational justice theories and Adams’ equity theory, which are called current theories (Luthans, 2005).

The innate motivation that pushes individuals to behave with the influence of personal, cognitive, social, and cultural factors is discussed under two headings internal and external. Extrinsic motivation is the type of motivation in which the behavior is performed for an outcome. The individual is motivated by external stimuli such as reward, acceptance, punishment, pressure, and being loved to perform a behavior as desired (Deci, Vallerand, Pelletier and Ryan, 1991, p. 327). Intrinsic motivation is the motivation that arises from the needs of the individual and directs him to perform behaviors in line with his needs. The curiosities, interests, learning needs, and self-development feelings that individuals develop to meet their needs are the sources of intrinsic motivation. The important thing in intrinsic motivation is that the individual takes action in line with his own wishes, without being influenced by an external stimulus (İlhan, 2015, p. 75).

Literature Review

Early research on leadership and motivation is based on Hofstede's (1980) work investigating whether American theories are valid in international practice. With the work of Hofstede, leadership and motivation research gained momentum. Among the studies, it is seen that the relationship between various leadership types and motivation has been investigated, but it is seen that the main ones are general leadership studies rather than a specific leadership type (Khaliq et al., 2021; Galperin et al., 2014; Tezcan, 2006; Kurt, 2013, Bulut and Çavuş, 2015; Büyükdoğan and Arslanoğlu, 2017; Vural, 2016). Similarly, Koçyiğit (2019) and Büyükyavuz (2015) has proven with a study conducted by health administrators that the exhibited leadership behavior increases the motivation of employees. Also Fisher (2009) provided an overview of motivation and leadership theories for social work managers and how to apply them to social work. The general conclusion obtained from the studies is that leaders have a positive and important role in work culture and employee motivation (Khaliq et al., 2021). Another important finding is that the leader's rewarding mechanism has a positive effect on motivation (Bulut and Çavuş, 2015), but it is seen that preferences changed in comparative studies. Accordingly, while some societies were motivated by support and non-monetary rewards, others stated task completion and financial rewards as the main motivators (Galperin et al., 2014).

When the literature on the relationship between leadership and motivation is examined, it is possible to come across different results in many studies, with various types of leadership. Research findings show that leaders generally use motivational tools to meet followers' high-level needs, increase employees' internal and external motivation levels and intercultural self-motivation (Budak and Budak, 2010, Wang and Gagné, 2013; Nal and Sevim, 2019; İskit, 2019; Kahya, 2020; Songur and İnce, 2020). However, it has been observed that the expertise and charismatic power of the leader has a stronger effect on employee motivation compared to other power sources (Tezcan, 2006).

Most of the research on cultural leadership in the literature is aimed at revealing the existing tendencies of security, respect, and self-actualization in organizations (Demir and Okan, 2009). While trying to meet a set of basic needs of human beings, the fact that they have different wishes in different cultural focuses (Morling and Lee, 2017, p. 61) has accelerated cultural leadership and motivation studies. In this context, it has been proven that certain needs of people in the national cultural structure are related to the cultural dimensions of individuality and collectivism. It has also been confirmed that the motivational content that directs the working person to a high level of performance will be shaped under the influence of the national culture. So, managerial approaches taking cultural values into account are of vital importance for the success of the organization (Demir and Okan, 2009). Also, it has been found in different studies that culture plays a vital role in employee motivation and therefore in the lives of organizations (Patnaik, 2011). If it is categorized based on motivation, it has been seen that employees' organizational culture perceptions are more effective on their intrinsic

motivation perceptions than the extrinsic ones (İpek and Taşdemir, 2019). When approached from the religious point of view, which is an important dimension of culture, it is seen that the main factors are explained as job motivation and job satisfaction in employee performance (Astuti, Shoikin and Ud-Din, 2020).

It is understood from the literature review that the relationship between leadership and motivation has been investigated within various leadership types and samples. However, no study was found in which the relationship and effect of cultural leadership with motivation were investigated on the foundation of social service workers. Based on these findings, the following research hypothesis was formed in line with the purpose of the research:

H1: Cultural leadership has a significant effect on motivation.

The research model created in line with the hypothesis established for the relationship between cultural leadership and motivation is as follows:

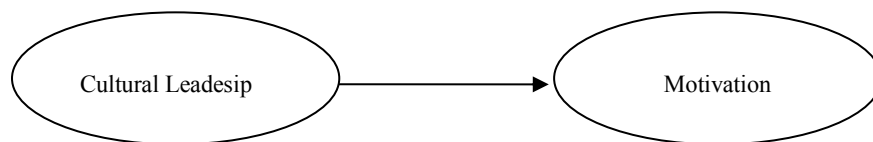

Figure 1. Research Model

Method

The method of the research is empirical and quantitative. To measure the effect of the variables, a field study was conducted with the questionnaire technique. In addition, the research conducted to determine the cause-effect relationships between the variables were designed as explanatory research.

Subject, Purpose, and Importance of the Research

This study aims to measure the effect of cultural leadership on motivation. Whether cultural leadership affects employee motivation, and if so, at what level is the subject of the research. Again, this study is important in examining the relationship between leadership perceptions and motivation within the framework of cultural values of social service workers, which is an ever-growing field of employment. It is thought that researching the subject in the presence of social service workers will contribute to the gap in national and international literature.

Data Collection Tools

To measure the cultural leadership perceptions and motivation of the employees; a questionnaire was prepared that takes the institutional and cultural differences of the employees into account. The questionnaire also includes demographic information, working conditions, the service rendered, and the structural dimension of the institution. In the first part of the three-divided questionnaire, inquiries about demographic information, in the second part, the cultural leadership scale, and in the third part, the motivation scale were included. Both scales are 5-point Likert-type scales ranging from (1) strongly disagree to (5) strongly agree. To determine the perception of cultural leadership, the “Cultural Leadership Scale”, developed by Yıldırım (2001), consisting of

21 items and having a Cronbach Alpha reliability coefficient of 0.88, was used. As a data collection tool on motivation, the 21-item “Adult Motivation Scale” developed by Tulunay Ateş and İhtiyaroğlu (2019) was used. The Cronbach Alpha value of the motivation scale was calculated as 0.94.

To conduct the questionnaires, an ethics committee approval dated 21.03.2022 and decision numbered 02-2022/28 was obtained from the “Karamanoğlu Mehmetbey University Scientific Research and Publication Ethics Committee”. The questionnaires were collected after the approval between 10-20 April 2022. 500 questionnaires were distributed by convenience sampling, but only 456 questionnaires were taken back. From these, 443 valid questionnaires were evaluated, and 13 incompletely filled questionnaires were not taken into consideration.

Universe and Sample

Based on the idea that different institutions and geographies have different cultural dimensions, it is aimed to research individuals and businesses that are especially affected by cultural values. To determine a reasonable universe, the selection of a region bearing traces of Anatolian culture was deemed appropriate. In this direction, the universe of the study consists of social service institutions in Karaman, and the sample consists of nursing homes, care, and rehabilitation institutions operating in Karaman and its districts. In addition to factors such as gender, age, race, and ethnicity; cultural leadership is defined as the process of creating cultural values in the organizational climate, developing these values, ensuring the continuity of them in the organization, and reaching the goals of the organization. Again, the cultural competence of social service workers overlaps with the profession’s requirement of ethical and value principles. The sanctity of the practiced profession highlights the cultural competence that social service workers should own. Therefore, the sample of the study was selected from the social service work sector.

To determine the number of samples, the quantity of personnel that can be included in the research was determined by contacting the Karaman Provincial Directorate Human Resources Branch, dependent on the Ministry of Family and Social Services, and managers of private care and rehabilitation centers in Karaman. A total of around 620 employees were reported, with 390 in public institution residential care centers and 230 in private institution residential care centers.

In this context, professional staff working in different social service organizations were reached. In order of plurality, these professions consist of patient care and support personnel, social workers, nurses, social assistants, and examination officers.

When 443 employees included in the study were evaluated in terms of demographic characteristics; it was determined that 53.5% (n=237) of the employees were male and 46.5% (206) were female. When the age distribution is examined, it stands out that 11.5% (n=51) of the research participants are 18-24 years old, 23.5% (n=104) are 25-30 years old, 29.3% (n=130) are 31-39 years old, 22.1% (n=98) are 40-49 years old and 13.6% (n=60) are 50 years and over. 38.8% (n=172) of the employees are single and 60.3% (n=267) are married. It was determined that the majority of the employees (44.5%; n=197) who participated in the research were university graduates and the majority (31.8%; n=141) worked in the current business for 1-4 years. In addition, it has been appointed that the majority of the participants in the research (32.5%, n=144) work in enterprises with 10 to 49 employees.

Data Analysis Technique

Analysis of the research data was carried out with SPSS and AMOS packet programs. In the study, skewness and kurtosis values were checked to determine whether the data were normally distributed. As a result of the analysis, it was determined that the skewness coefficients range between $-.301/-1.204$, and the kurtosis coefficients range between $-.620/2.659$. In conducted studies, it is stated that the problem of not meeting the normality assumption can be ignored if the number of samples is larger than 200 (Hair, Anderson, Babin, & Black, 2010). As the sample of this study has doubled this number, it is possible to admit a normal distribution. Within the scope of the validity of the scales, exploratory factor analysis (EFA) and confirmatory factor analysis (CFA) was performed, and Cronbach's Alpha values, one of the internal consistency analyses for reliability, were included. In addition to descriptive analyses, correlation analysis was conducted to determine the relationship between cultural leadership and motivation variables. Finally, linear regression analysis was conducted to measure the effect of cultural leadership on motivation.

Results

To ensure the construct validity of the cultural leadership and motivation scales used in the research, Exploratory Factor Analysis (EFA) was applied. The EFA results are given in Table 1. The Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) test shows that the sample is sufficient for factor analysis in both cultural leadership (KMO=.961) and motivation variables (KMO=.911). The Bartlett test, which shows that the correlations between the items are suitable for factor analysis, is significant.

Table 1
EFA Results for Scales

Factors	Eigenvalues	Explained Variance %	Bartlett Test	K-M-O Test
Cultural Leadership	12.225	58.216	.000	.961
Motivation	7.511	41.729	.000	.911

As a result of EFA, it was determined that 21 items belonging to the cultural leadership scale were in a single-factor structure. Factor loads of the expressions were found to be between $.38$ and $.85$. It has been determined that the motivation scale has also a single-factor structure. The factor loads of the expressions were between $.47$ and $.72$. On the other hand, it was determined that the total explained variance for the cultural leadership scale was 58.216% , and the total explained variance for the motivation scale was 41.729% . When evaluated in general, a single factor structure was obtained for both cultural leadership and motivation scales. For the structures obtained as a result of CFA, Confirmatory Factor Analysis (CFA) was performed using the AMOS 21 program and the results are presented in Table 2.

Table 2
Results for the Measurement Models

Factors	Items	Factor Loads	CR
Cultural Leadership	KL1	.80	-
	KL2	.77	27.896
	KL3	.74	21.619
	KL4	.42	9.094
	KL5	.75	17.608
	KL6	.43	9.174
	KL7	.83	20.227
	KL8	.82	19.934
	KL9	.70	16.149
	KL10	.80	19.346
	KL11	.80	19.438
	KL12	.85	21.217
	KL13	.85	20.914
	KL14	.82	20.028
	KL15	.78	18.687
	KL16	.83	20.203
	KL17	.37	7.832
	KL18	.82	20.133
	KL19	.75	17.643
	KL20	.68	19.232
	KL21	.80	-
Motivation	M1	.59	10.189
	M2	.60	10.293
	M3	.47	8.595
	M4	.68	11.303
	M5	.43	7.981
	M7	.64	10.835
	M8	.67	11.201
	M10	.70	11.574
	M11	.46	8.399
	M12	.72	11.725
	M13	.69	11.478
	M14	.70	11.581
	M15	.67	11.136
	M16	.53	9.454
	M17	.52	9.196
	M19	.57	13.502
	M20	.62	15.695
	M21	.59	-

Goodness of Fit Index: $\chi^2/df=2.395$, TLI=.912, IFI=.920, CFI=.919, RMSEA=.056, SRMR=.047

Regarding the goodness of fit values of the measurement model; the (χ^2 / df) value below 5, TLI, IFI and CFI values above 0.90, and RMSEA and SRMR values below 0.08 mean acceptable (İlhan and Çetin, 2014; Meydan and Şeşen, 2015). In this context, as a result of DFA performed with the maximum likelihood method, the Goodness of Fit values of the data show that the model is compatible (Table 2).

On the other hand, Cronbach's Alpha values, one of the internal consistency analyzes related to reliability, were also examined. In this context, Cronbach's Alpha values for cultural leadership and motivation scales were calculated as .94 and .91, respectively, and it can be seen that they are high enough (Table 3).

Table 3
Mean, Standard Deviation, Reliability, and Correlation Values for the Variables

	Cultural Leadership	Mean	Standard Deviation	Cronbach's Alpha
Cultural Leadership	1	3.55	1.02	.94
Motivation	.310**	4.07	.64	.91

**Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed). N=443

According to Table 3, it can be said that the motivation levels of social service workers are quite high (4.07) and their perceptions of cultural leadership are relatively high (3.55). As a result of the correlation analysis, a positive relationship at the level of .310 was determined between cultural leadership and motivation.

Table 4
Regression Analysis Examining the Effect of Cultural Leadership on Motivation

Independent Variable	Beta (β)	T	Sig.
Cultural Leadership	.310**	6.852	.000
F	46.956		
R ²	.096		
Adjusted R ²	.094		

** Value is significant at the .001 level.

In Table 4, the results of the regression analysis examining the effect of cultural leadership perception on motivation are given. Here, cultural leadership is the independent variable and motivation is the dependent variable. The model explains 9.4% (Adjusted R²) of motivation. Looking at Table 4, cultural leadership has a positive effect of .31 on motivation. In other words, a unit change in cultural leadership causes a positive change of .31 in motivation.

To determine the interaction between the variables that are the subject of the research and to test the hypothesis developed, regression analysis has been performed within the scope of this study. When the results were evaluated, H1 established for the effect of cultural leadership on motivation is accepted. In other words, employees' cultural leadership perceptions are effective in their motivation levels.

Conclusion

In today's working life, the success of the organization depends on the efficiency and productivity of the employee, and the effectiveness and efficiency of the employee depends on his motivation. It is not enough to motivate the employees, it is also important how they are motivated. Especially those who take part in tasks where cultural values gain importance, such as social services, need moral support to facilitate the difficult task they do during this process. Cultural leadership, which is a type of leadership that supports the beliefs, values,

feelings, and thoughts of employees, has a key position in this regard. The characteristics of the cultural leader, the behaviors he exhibits, and the power sources he applies have a positive effect on employees such as caregivers, nurses, and patient support staff. Therefore, the leader should be aware of this effect and use it in employee motivation in the most effective way.

This study was applied to 443 professional staff working in nursing homes, care and rehabilitation institutions operating in Karaman city center and its districts to measure the effect of cultural leadership perceptions of social service workers on their motivation levels. H1, examining the research subject was tested and accepted according to the results of the analysis. According to the results obtained, cultural leadership has a significant and positive effect on motivation. This is thought to be because the participants are sensitive to cultural values in terms of their social service work profession and the geography they live in. The structure of the social service work sector based on human relations and empathy makes this conclusion logical.

Results of some studies carried out in different leadership types and sample groups on the relationship between leadership and motivation are also similar to the results of this study. Khaliq et al. (2021) and Bulut and Çavuş (2015) concluded that the leader's rewarding mechanism has a positive effect on motivation and that leaders have a positive and important role in the work culture and employee motivation. Galperin et al. (2014) stated in a comparative study that some societies are motivated by support and non-monetary rewards, while others are motivated by task completion and material rewards. When analyzed based on specific leadership types, it has been seen that transformational leadership (Budak and Budak, 2010; Wang and Gagné, 2013; Kahya, 2020; Songur and İnce, 2020), charismatic leadership (Tezcan, 2006), paternalist leadership (Nal and Sevim, 2019) and Islamic leadership (Astuti et al. 2020) have a significant and positive effect of on motivation. On the other hand, it has been observed that toxic leadership has a negative effect on intrinsic motivation and job satisfaction (Iskit, 2019). However, toxic leadership is a negative concept. This means that the negative effect of toxic leadership on motivation and job satisfaction is essentially in line with the other results obtained. Therefore, results obtained from the study, which examines the relationship between toxic leadership and motivation, also overlap with the results of this study. Similar findings have been reached in studies on one-to-one cultural leadership and motivation. A similar situation exists in social services. Koçyiğit (2019) has revealed that the leadership behavior exhibited by health administrators increases employee motivation. Also Büyükyavuz (2015) found that various leadership approaches increase the level of motivation in healthcare workers. According to the results of the research, cultural leadership and culture have a significant effect on employee motivation (Demir and Okan, 2009; Patnaik, 2011; İpek and Taşdemir, 2019).

It is thought that investigating the effect of cultural leadership on the concept of motivation, which are necessary factors for an effective organization in today's business life will contribute to the gap in the literature. Also, presenting a valid model proposal about the analyzed variables and considering that these are especially important for social service workers, who adopt cultural values, fills a theoretical gap in the literature. From an application point of view, it is clear that social service workers need to be motivated to perform their work more efficiently and more easily. For this, managers of social organizations have important duties. While managing employees, it is necessary to support them in terms of cultural values.

Similarly, a practical contribution is provided for institutions and their managers. One of the roles expected from managers, who are at the forefront of important institutions that affect the culture and enable its change, is the role of cultural leadership. In this context, knowing which groups have what kind of cultural characteristics and what motivates them, plays an important role in the smooth progress of the projects. Especially managers of institutions relying on human relations and empathy, such as the social service sector, should analyze the cultural structure of the society they live in and their immediate surroundings. For this,

social work administrators should receive training within the scope of leadership and motivation models. Cultural leaders should also interpret the values they analyze well and ensure that these values are transferred to society.

The general limitation of the study is that the study was not conducted in non-governmental organizations or multinational companies where immigrant individuals work relatively intensively. If the work area was an institution where foreign nationals work intensively, factors such as race and ethnicity would be the first area of consideration. It can be suggested that future studies on the subject can be implemented in such institutions with different methods at different times. Again, this study was limited in terms of variables. It is suggested that future studies can be enriched with variables such as empathy, organizational commitment, burnout, and dissatisfaction.

This and similar studies are important in terms of understanding the values that motivate employees trained in Turkish culture and the effect of culture on these values. Results obtained from this study also necessitate international research as mentioned above including different cultural elements; as a matter of fact, it is recommended to investigate cultural leadership studies based on different professional groups, different countries, at different times, and different demographic factors in terms of the applicability of projects.

References

- Adair, J. (2003). *Etkili motivasyon: İnsanlardan en iyi verimi nasıl alabilirsiniz?* İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.
- Ah Chong, L. M. and Thomas, D. (1997). Leadership perceptions in cross-cultural context: Paheka and Pacific Islanders in New Zealand. *Leadership Quarterly*, 8(3), 275-293. doi.org/10.1016/S1048-9843(97)90004-7
- Alsancak, F. (2020). Kültüre duyarlı sosyal hizmet uygulamalarında sağır toplumunu düşünmek. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 31(4), 1746-1763. doi.org/10.33417/tsh.700948
- Astuti, S. D., Shoikin, A., and Ud-Din, M. (2020). Islamic leadership, Islamic work culture, and employee performance: The mediating role of work motivation and job satisfaction. *The Journal of Asian Finance, Economics, and Business*, 7(11), 1059-1068. https://doi.org/10.13106/jafeb.2020.vol7.no11.1059
- Aydınoglu, N. (2020). *Yöneticilerin otantik ve paternalist liderlik davranışlarının öğretmenlerin motivasyon, iş tatmini ve örgüt bağlılığına etkilerinin incelenmesi: Ankara özel okullar örneği* (Unpublished doctoral dissertation), İstanbul Gelişim University, İstanbul.
- Berkün, S. (2010). Sosyal hizmet uzmanlarının çalışma hayatında karşılaştıkları mesleki sorunlar: Bursa örneği. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 21(1), 99-109. Retrieved from: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/797198
- Boyacıgiller N. A. (2000). *Örgüt biliminden Türk yöneticilerinin alacağı dersler: Bazı uyarılar ve öneriler (1st Ed.)*. Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları.
- Bulut, E. and Çavuş, G. (2015). Liderlik, motivasyon ve ödüllendirme ilişkilerinin incelenmesinde kısmi en küçük kareler yol analizinin kullanılması. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(2), 591-614. Retrieved from: https://dergipark.org.tr/en/pub/ckuiibfd/issue/32905/365568?publisher=karatekin;?publisher=karatekin

- Büyükdoğan, B. and Arslanoğlu, Ş. (2017). Lise müdürlerinde liderlik, liderlik düzeylerinin öğretmenlerin motivasyonuna etkisi: Konya İli örneği. *International Journal of Academic Value Studies*, 3(11), 224-234. Retrieved from: <http://hdl.handle.net/20.500.12498/1644>
- Büyükyavuz, S. (2015). *Liderlik stillerinin çalışan motivasyonuna etkisi: Konya sağlık kuruluşları çalışanları örneği* (Unpublished master's thesis), Beykent University, İstanbul.
- Cunningham, W. G. and Gresso, D. W. (1993). *Cultural leadership: The culture of excellence in education*. Boston: Allyn and Bacon, Needham Heights N/A
- Çek, F. (2011). *Bağımsız anaokulu ve ilköğretim okulu müdürlerinin kültürel liderlik davranışları ile okul öncesi öğretmenlerinin iş doyumu arasındaki ilişki* (Unpublished doctoral dissertation), Dokuz Eylül University, İzmir.
- Çüm, B. and Köroğlu, C.Z. (2021). Sosyal hizmet uzmanlarının çalışma yaşamlarında karşılaştıkları sorunlar: Burdur ili örneği. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 8(1), 165-182. doi:10.17541/optimum772700
- DeCenzo, D. A. and Robbins, P. S. (1996). *Human resource management (5th Ed.)*. New York: John Wiley and Son.
- Deci, E. L., Vallerand, R. J., Pelletier, L. G., and Ryan, R. M. (1991). Motivation and education: The self-determination perspective. *Educational Psychologist*, 26(3-4), 325-346. doi.org/10.1080/00461520.1991.9653137
- Demir, H. and Tarhan, O. (2009). Motivasyon üzerinde ulusal kültür etkisi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), 121-142. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/en/pub/gaziuiibfd/issue/28326/301013>
- Eren, E. (2014). *Örgütsel davranış ve yönetim psikolojisi (14th Ed.)*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Ergen, Y. (2009). *İlköğretim okulu müdürlerinin öğretim liderlik davranışlarının öğretmenlerin motivasyonu üzerindeki etkisi: Manisa ili örneği* (Published master's thesis), Celal Bayar University, Manisa.
- Fisher, E. A. (2009). Motivation and leadership in social work management: A review of theories and related studies. *Administration in Social Work*, 33(4), 347-367. <https://doi.org/10.1080/03643100902769160>
- Francois, P. and Vlassopoulos, M. (2008). Pro-social motivation and the delivery of social services. *CESifo Economic Studies*, 54(1), 22-54. <https://doi.org/10.1093/cesifo/ifn002>
- Galperin, B. L., Lituchy, T. R., Acquah, M., Bewaji, T., and Ford, D. (2014). Leadership and motivation in the African diaspora: The United States and Canada. *Canadian Journal of Administrative Sciences/Revue Canadienne des Sciences de l'Administration*, 31(4), 257-269. doi.org/10.1002/cjas.1296
- Geylani, A. (2013). Okul yönetiminde kültürel liderlik yaklaşımı ve toplumsal boyutu. *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi (KAREFAD)*, 1(1), 1-23. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/en/pub/karefad/issue/19204/204170>
- Gökalp, S. (2018). *Okul yöneticilerinin kültürel sermaye yeterliklerinin ve kültürel liderlik rollerini yerine getirme düzeylerinin incelenmesi* (Unpublished doctoral dissertation), Gaziantep University, Gaziantep.
- Grisham, T. and Walker, D.H. (2008). Cross-cultural leadership. *International Journal of Managing Projects in Business*, 1(3), 439-445. doi.org/10.1108/17538370810883873

- Hair, J. F., Anderson, R. E., Babin, B. J., and Black, W. C. (2010). *Multivariate data analysis: A global perspective (7th Ed.)*. New York: Pearson Upper Saddle River.
- Harrison, D. W. (1980). Role strain and burnout in child-protective service workers. *Social Service Review*, 54(1), 31-44. Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/30015799>
- Hofstede, G. (1980). Motivation, leadership, and organization: Do American theories apply abroad? *Organizational Dynamics*, 9(1), 42-63. doi.org/10.1016/0090-2616(80)90013-3
- Hofstede, G. (1985). The interaction between national and organizational value systems. *Journal of Management Studies*, 22(4), 347-357. doi.org/10.1111/j.1467-6486.1985.tb00001.x
- Hofstede, G. (2011). Dimensionalizing cultures: The Hofstede Model in context. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(1), 8. Retrieved from: <http://scholarworks.gvsu.edu/orpc/vol2/iss1/8>
- İlhan, M. and Çetin, B. (2014). Comparing the analysis results of the structural equation models (SEM) conducted using LISREL and AMOS. *Journal of Measurement and Evaluation in Education and Psychology*, 5(2), 26-42. doi.org/10.21031/epod.31126
- İlhan, T. (2015). Öz belirleme. B. Ergüner Tekinalp and Ş. Işık Terzi (Eds.). In *Eğitimde pozitif psikoloji uygulamaları* (pp. 75-109). Ankara: Pegem Akademi.
- İlknur, M. (2017). İlkokul öğretmenlerinin algılarına göre okul müdürlerinin kültürel liderlik davranışlarını gösterme düzeyleri. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 15(29), 107-126. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/en/pub/comuybd/issue/43627/534288>
- İpek, C. and Taşdemir, R. (2019). İlkokul ve ortaokul öğretmenlerinin örgütsel kültür ve motivasyon algıları: Nevşehir örneği. *Electronic Journal of Education Sciences*, 8(16), 130-151. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/en/pub/ejedus/issue/51353/591054>
- İskit, B. (2019). *Liderliğin karanlık yüzüne bir bakış: Toksik liderlik kavramı ve toksik liderliğin işgören motivasyonu ve tutumları üzerindeki etkileri* (Unpublished master's thesis), Kocaeli University, İzmit.
- Kahya, S. (2020). *Eğitim yöneticilerinin dönüşümcü liderlik davranışlarının öğretmen motivasyonuna etkisi* (Unpublished master's thesis), Akdeniz University, Antalya.
- Khaliq, M., Usman, A. and Ahmed, A. (2021). Effect of leadership style on working culture and employees motivation. *The Journal of Educational Paradigms*, 3(1), 166-170. doi:10.47609/0301052021
- Koçel, T. (2007). *İşletme yöneticiliği (11th Ed.)*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Koçyiğit, Ş. (2019). *Sağlık Yöneticilerinin Liderlik Davranışlarının Çalışan Verimliliğine Etkileri Üzerine Bir Araştırma* (Unpublished master's thesis), Türk Hava Kurumu University, Ankara.
- Kreitner, R. and Kinichi, A. (2009). *Organizational behavior (9th Ed.)*. New York: McGraw-Hill.
- Kurt, B. (2013). *İlkokul ve ortaokul yöneticilerinin öğretim liderliği davranışlarının öğretmen motivasyonuna etkisi* (Unpublished doctoral dissertation), Marmara University, İstanbul.
- Learned, E. and Sproat, A. (1972). *Organization theory and policy: Notes for analysis*. Homewood: R. D. Irwin Publishing.
- Lewis, R. D. (1996). *When cultures collide: managing successfully across cultures*. London: Nicholas Brealey Publishing.

- Luthans, F. (2005). *Organizational behavior*. Boston: McGraw-Hill International Edition.
- Meydan, C. H. and Şeşen, H. (2015). *Yapısal eşitlik modellemesi amos uygulamaları*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Morling, B. and Lee, J. M. (2017). Culture and motivation. A. T. Church (Ed.). In *The Praeger handbook of personality across cultures: Culture and characteristic adaptations* (pp. 61–89). Santa Barbara: Praeger/ABC-CLIO.
- Nal, M. and Sevim, E. (2019). Paternalist liderliğin iş motivasyonu üzerine etkisi: Sağlık çalışanları üzerinde bir araştırma. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 8(4), 397-410. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/en/pub/gumussagbil/issue/50658/532702>
- Nicoara, O. (2018). Cultural leadership and entrepreneurship as antecedents of Estonia's Singing Revolution and post-communist success. *TalTech Journal of European Studies*, 8(2), 65-91. doi.org/10.1515/bjes-2018-0016
- Özerten, K. N. (2018). *Okul yöneticilerinin algılanan otantik liderlik özelliklerinin öğretmenlerin mesleki motivasyonuna etkisi* (Unpublished master's thesis), İstanbul Sabahattin Zaim University, İstanbul.
- Patnaik, J. B. (2011). Organizational culture: The key to effective leadership and work motivation. *Social Science International*, 27(1), 79. Retrieved from: <https://www.proquest.com/openview/9826763278a16d98bb4edf5213f84580/1?cbl=506333&pq-origsite=gscholar>
- Paşa, S. F., Kabasakal, H. and Bodur, M. (2001). Society, organizations and leadership in Turkey. *Applied Psychology: An International Review*, 50(4), 559-589. doi.org/10.1111/1464-0597.00073
- Robbins, S. P. and Langton, N. (2005). *Organizational behavior (11th Ed.)*. Melbourne: Pearson Prentice Hall.
- Ryan, R. M. and Deci E. L. (2000). Intrinsic and extrinsic motivations: Classic definitions and new directions. *Contemporary Educational Psychology*, 25(1), 54-67. doi.org/10.1006/ceps.1999.1020
- Sağban, Ş. (2011). *Okul müdürlerinin kültürel liderlik rollerinin öğretmenlerin örgütsel bağlılık düzeyine etkisi: Afyonkarahisar ili örneği* (Unpublished master's thesis), Afyon Kocatepe University, Afyonkarahisar.
- Sergiovanni T. J. (1987). The theoretical basis for cultural leadership. L.T. Sheive, B. Schoenheit (Eds.). In *Leadership: Examining the elusive* (pp.120-133). Alexandria, Va: Association for Supervision and Curriculum Development.
- Sergiovanni, T. J. and Starrat, R. J. (1988). *Supervision human perspectives*. New York: Supervision Human Perspectives.
- Smith, P. B. and Peterson, M. F. (2017). Cross-cultural leadership. *The Blackwell Handbook of Cross-Cultural Management*, 11, 217-235. doi.org/10.1002/9781405164030.ch11
- Songur, A. and İnce N. (2020). Liderlik türlerinin çalışan motivasyonu ve performansına etkisi: bir uygulama. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(Special Issue), 906-925. Retrieved from: [org/10.30798/makuiibf.690754](https://doi.org/10.30798/makuiibf.690754)
- Sutherland I. and Gosling J. (2010). Cultural leadership: Mobilizing culture from affordances to dwelling. *The Journal of Arts Management, Law, and Society*, 40, 6-26. doi.org/10.1080/10632921003603984
- Tezcan, Y. (2006). *Liderliğin çalışanların motivasyonu üzerindeki etkisi* (Unpublished doctoral dissertation), Dokuz Eylül University, İzmir.

- Trice, H. M. and Beyer, J. M. (1991). Cultural leadership in organizations. *Organization Science*, 2(2), 149-169. doi.org/10.1287/orsc.2.2.149
- Tsai, C. J., Carr, C., Qiao, K. and Supprakit, S. (2019). Modes of cross-cultural leadership adjustment: adapting leadership to meet local conditions and/or changing followers to match personal requirements? *The International Journal of Human Resource Management*, 30(9), 1477-1504. doi.org/10.1080/09585192.2017.1289549
- Tulunay Ateş Ö. and İhtiyaroğlu, N. (2019). Yetişkin motivasyon ölçeği: Bir ölçek geliştirme çalışması. *Kastamonu Education Journal*, 27(2), 611-620. doi.org/10.24106/kefdergi.2612
- Ugar, Y. (2019). *Okul müdürlerinin liderlik uygulamaları ile öğretmenlerin motivasyonu arasındaki ilişki* (Unpublished master's thesis), İstanbul Sabahattin Zaim University, İstanbul.
- Uygur, M. (2021). İlkokul yöneticilerinin kültürel liderlik davranışları ile öğretmenlerin örgütsel imajı arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 15-31. doi.org/10.31592/aeusbed.683343
- Vroom V. H. (1964). *Work and motivation*. New York: Wiley.
- Vural, G. (2016). *Okul yöneticilerinin liderlik stillerinin çalışanların motivasyonu üzerindeki etkisi: Rize ili örneği* (Unpublished master's thesis), Avrasya University, Trabzon.
- Wang, Z., and Gagné, M. (2013). A Chinese-Canadian cross-cultural investigation of transformational leadership, autonomous motivation, and collectivistic value. *Journal of leadership and organizational studies*, 20(1), 134-142. doi.org/10.1177/1548051812465895
- Yıldırım, B. (2001). *Okul yöneticilerinin kültürel liderlik rollerinin öğretmenlerin iş doyumuna ve meslek ahlakına etkisi* (Unpublished doctoral dissertation), Fırat University, Elâzığ.
- Yıldırım, B. (2018). Eğitim politikası, liderlik ve etik. Y. Çelikten (Ed.). In *Eğitim örgüt ve lider* (pp.149-217). Konya: Eğitim Yayınevi.
- Yörük S. and Sağban Ş. (2012). Okul müdürlerinin kültürel liderlik rollerinin öğretmenlerin örgütsel bağlılık düzeyine etkisi. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7(3), 2795-2813. Retrieved from: <https://search.trdizin.gov.tr/yayin/detay/265078/>

Genişletilmiş Özet

Amaç

Bu çalışmada kültürel liderliğin motivasyona etkisinin ölçülmesi amaçlanmıştır. Kültürel liderliğin çalışan motivasyonuna etki edip etmediği, ediyorsa bunun ne düzeyde olduğu araştırmanın merak konusudur. Bu çerçevede farklı kurum ve coğrafyaların farklı kültür boyutlarına sahip olduğu düşüncesinden hareketle özellikle kültürel değerlerden etkilenen bireyler ve işletmeler temelinde araştırma yapılması amaçlanmıştır. Dolayısıyla, gittikçe büyüyen bir istihdam alanı olarak karşımıza çıkan sosyal hizmet çalışanlarının kültürel değerleri çerçevesindeki liderlik algıları ve motivasyon ilişkisinin incelenmesi kararlaştırılmıştır. Çalışmanın bulgularının ulusal ve uluslararası yazındaki boşluğa bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Tasarım ve Yöntem

Araştırmanın yöntemi, ampirik ve niceldir. Araştırmada değişkenlerin etki ölçümü amacıyla alan araştırması yapılmıştır. Veri toplama aracı olarak anket tekniğinden yararlanılmıştır. Ayrıca değişkenler arasındaki neden-sonuç ilişkilerinin belirlenmesi amacıyla yapılan araştırma, açıklayıcı bir araştırma olarak tasarlanmıştır.

Çalışanların kültürel liderlik algıları ve motivasyonunu ölçmek amacıyla; kurumsal ve kültürel farklılıklar göz önünde bulundurularak çalışanların demografik bilgileri, çalışma koşulları, verilen hizmet/işin doğası ve kurumun yapısal boyutunu içeren bir anket formu hazırlanmıştır. Üç bölümden oluşan anket formunun birinci kısmında demografik bilgilere ilişkin sorular, ikinci bölümünde kültürel liderlik ölçeği (Yıldırım, 2001) ve üçüncü bölümde motivasyon ölçeği (Tulunay Ateş ve İhtiyaroğlu, 2019) yer almıştır. Anketlerin uygulanabilmesi için “Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etik Kurulu”ndan 21.03.2022 tarihli ve 02-2022/28 karar numaralı etik kurul izni alınmış, veriler 10-20 Nisan 2022 tarihleri arasında toplanmıştır.

Farklı kurum ve coğrafyaların farklı kültür boyutlarına sahip olduğu düşüncesinden hareketle özellikle kültürel değerlerden etkilenen bireyler ve işletmeler temelinde araştırma yapılması amaçlanmıştır. Makul bir evren belirlemek maksadıyla Anadolu kültürünün izlerini taşıyan bir bölgenin seçimi uygun görülmüştür. Bu doğrultuda çalışmanın evrenini Karaman genelindeki sosyal hizmet kuruluşları, örneklemini ise Karaman ve ilçelerinde faaliyet gösteren huzurevi, bakım ve rehabilitasyon kurumları oluşturmaktadır. Kültürel liderlik; cinsiyet, yaş, ırk, etnik köken gibi faktörlerin yanında örgüt ikliminde kültürel değerler oluşturma, bu değerleri geliştirerek örgütte kültürel değerlerin devamlılığını sağlayıp örgütün amaçlarına ulaşma süreci olarak tanımlanmıştır. Sosyal hizmet uzmanlarının kültürel yeterliliğe sahip olmaları ise, mesleğin etik ve değer ilkeleri gerektirmesi açısından örtüşmektedir. İcra edilen mesleğin kutsallığı sosyal hizmet çalışanlarında bulunması gereken kültürel yeterliliği ön plana çıkarmaktadır. Dolayısıyla çalışmanın örneklemini sosyal hizmet sektöründen seçilmiştir.

Örneklem sayısının belirlenebilmesi için Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Karaman İl Müdürlüğü İnsan Kaynakları Şubesi ve Karaman ilindeki özel bakım ve rehabilitasyon merkezleri müdürleri ile iletişime geçilerek araştırmaya dahil edilebilecek personelin sayısı tespit edilmiştir. Resmi kurum yatılı bakım merkezlerinde 390, özel kurum yatılı bakım merkezlerinde ise 230 olmak üzere toplamda 620 civarı çalışan sayısı bildirilmiştir.

Bu çerçevede kolayda örnekleme yoluyla farklı sosyal hizmet kuruluşlarında görev yapan meslek elemanlarına ulaşılmıştır. Bu meslek elemanları; hasta bakım ve destek personeli başta olmak üzere sosyal hizmet uzmanları, hemşireler, sosyal yardım ve inceleme görevlilerinden oluşmaktadır. Elde edilen 443 geçerli veri analize tabii tutulmuştur. Araştırma verilerinin analizi, SPSS ve AMOS analiz programlarıyla gerçekleştirilmiştir.

Ölçeklerin geçerliliği kapsamında keşfedici faktör analizi (KFA) ve doğrulayıcı faktör analizi (DFA) yapılmış olup güvenilirliğine ilişkin içsel tutarlılık analizlerinden Cronbach Alfa değerlerine yer verilmiştir. Tanımlayıcı analizlerin yanı sıra kültürel liderlik ile motivasyon değişkenleri arasındaki ilişkinin tespit edilmesine yönelik korelasyon analizi yapılmıştır. Son olarak kültürel liderliğin motivasyona etkisini ölçmeye yönelik doğrusal regresyon analizi yapılmıştır.

Bulgular

Elde edilen bulgulara göre sosyal hizmet çalışanlarının motivasyon düzeylerinin oldukça yüksek (4,07) olduğu, kültürel liderlik algılarının nispeten yüksek (3.55) düzeyde olduğu söylenebilir. Korelasyon analizi sonucunda, kültürel liderlik ile motivasyon arasında .310 düzeyinde pozitif bir ilişki tespit edilmiştir. Özetle, kültürel liderliğin motivasyon üzerinde .31'lik pozitif bir etkisi bulunmaktadır. Diğer bir ifadeyle işgörenlerin kültürel liderlik algıları motivasyon düzeylerinde etkili olmaktadır. Kültürel liderlik algısının motivasyon üzerindeki etkisini inceleyen regresyon analizi sonuçlarına göre ise kültürel liderlik, motivasyonun %9,4 (Adjusted R²)'ini açıklamaktadır. Bu durumun, katılımcıların icra ettikleri sosyal hizmet mesleği ve yaşadıkları coğrafya itibarıyla kültürel değerler konusunda hassasiyet taşıdıklarından ileri geldiği düşünülmektedir. Sosyal hizmet sektörünün insan ilişkilerine ve empati duygusuna dayanan yapısı bu sonucu mantıklı kılmaktadır.

Liderlik ve motivasyon ilişkisi konusunda farklı liderlik türleri ve örneklem gruplarında gerçekleştirilen bazı çalışmaların sonuçları da bu çalışmanın sonuçları ile benzerlik göstermektedir. Khaliq vd. (2021) ile Bulut ve Çavuş (2015) çalışmalarında, liderin ödüllendirme mekanizmasının motivasyona olumlu etki ettiği ve liderlerin çalışma kültürü ve çalışan motivasyonu üzerinde olumlu ve önemli bir rolü olduğu sonucunu elde etmişlerdir. Galperin vd. (2014), karşılaştırmalı bir çalışmada bazı toplumların destek ve parasal olmayan ödüllerle motive olurken, diğerlerinin görev tamamlama ve maddi ödüllerle güdülendiğini belirtmişlerdir. Spesifik liderlik türleri temelinde incelendiğinde, dönüşümcü liderliğin (Budak ve Budak, 2010; Wang ve Gagné, 2013; Kahya, 2020; Songur ve İnce, 2020), karizmatik liderliğin (Tezcan, 2006), paternalist liderliğin (Nal ve Sevim, 2019) ve İslami liderliğin (Astuti vd. 2020) motivasyon üzerinde anlamlı ve pozitif yönde etkisini saptayan çalışmalara rastlanmıştır. Toksik liderliğin ise içsel motivasyona ve iş tatminine negatif etki ettiği görülmüştür (İskit, 2019) fakat toksik liderlik negatif bir kavram olup, motivasyona ve iş tatminine negatif etki etmesi sonucu elde edilen diğer sonuçlarla aynı doğrultuda olduğu anlamını taşımaktadır. Dolayısıyla toksik liderlik ve motivasyon ilişkisinin irdelendiği çalışmadan elde edilen sonuçlar da bu çalışmanın sonuçlarıyla örtüşmektedir.

Birebir kültürel liderlik ve motivasyon ile ilgili yapılan araştırmalarda da benzer bulgulara erişilmiştir. Araştırma sonuçlarına göre kültürel liderlik ve kültür, çalışan motivasyonu üzerinde anlamlı bir etkiye sahiptir (Demir ve Okan, 2009; Patnaik, 2011; İpek ve Taşdemir, 2019).

Sınırlılıklar

Çalışmanın sınırlılığı, göçmen bireylerin görece yoğun olarak çalıştıkları sivil toplum kuruluşlarında veya çok uluslu şirketlerde yapılmamış olmasıdır. Çalışma alanı, yabancı uyrukluların yoğun olarak çalıştığı bir kurum olsaydı, ırk ve etnik köken gibi faktörler ilk dikkate alınan konu olurdu. Konuyla ilgili gelecekte yapılacak çalışmaların bu tür kurumlarda farklı zamanlarda farklı yöntemlerle uygulanması önerilebilir. Yine bu çalışma değişkenler açısından sınırlandırılmıştır. Gelecekteki çalışmaların empati, örgütsel bağlılık, tükenmişlik ve memnuniyetsizlik gibi değişkenlerle zenginleştirilebileceği önerilmektedir.

Öneriler

Kültürü etkileyen ve kültürün değişimini sağlayan önemli kurumların başında gelen yöneticilerden beklenen rollerden biri de kültürel liderlik rolüdür. Bu kapsamda hangi grupların ne tür kültürel özelliklere sahip oldukları ve kendilerini motive eden unsurların neler olduklarını bilmek, projelerin aksamadan ilerlemesinde önemli rol oynamaktadır. Özellikle sosyal hizmet sektörü gibi insan ilişkilerine ve empati duygusuna dayanan kurumların yöneticileri yaşadığı toplumun ve yakın çevresinin kültürel yapısını iyi analiz etmelidir.

Kültürel liderler aynı zamanda, analiz ettiği değerleri iyi yorumlamalı ve bu değerlerin topluma aktarımını sağlamalıdır. Bu ve benzeri araştırmalar Türk kültüründe yetişmiş çalışanları motive eden değerler ve bu değerler üzerinden kültürün etkisini anlamak açısından önemlidir. Buradan elde edilen sonuçlar farklı kültür unsurlarını barındıran uluslararası araştırmaları da gerekli kılmaktadır; nitekim kültürel liderlik çalışmalarının farklı meslek grupları, farklı ülkeler ve farklı demografik etkenler temelinde araştırılması projelerin uygulanabilirliği açısından önerilmektedir.

Özgün Değer

Günümüz iş hayatında etkili bir örgüt için gerekli bir unsur olan kültürel liderliğin yine gerekli diğer bir unsur olan motivasyona etkisinin araştırılmasının yazındaki boşluğa katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca incelenen değişkenler çerçevesinde geçerli bir model önerisinin sunulması ve bunun öneminin özellikle kültürel değerleri benimseyen sosyal hizmet çalışanları için ortaya konulması alan yazın için teorik bir katkı oluşturmaktadır.

Bu çalışmayla aynı zamanda kurumlara ve yöneticilerine de pratik bir katkı sağlanmaktadır. Kültürü etkileyen ve değişimini sağlayan önemli kurumların başında gelen yöneticilerden beklenen rollerden biri de kültürel liderlik rolüdür. Bu bağlamda, hangi grupların ne tür kültürel özelliklere sahip olduğu ve onları neyin motive ettiğini bilmek, projelerin sorunsuz ilerlemesinde önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle sosyal hizmet sektörü gibi insan ilişkilerine ve empatiye dayalı kurumların yöneticileri, içinde yaşadıkları toplumun ve yakın çevrelerinin kültürel yapısını iyi analiz etmelidir. Kültürel liderler analiz ettikleri değerleri iyi yorumlamalı ve bu değerlerin topluma aktarılmasını sağlamalıdır.

Araştırmacı Katkısı: Filiz DEMİR (%100).

Eskişehir ve Çevresindeki Bizans Dönemi Yapıları ¹

Seçkin EVCİM ²

Başvuru Tarihi: 10.02.2023

Kabul Tarihi: 27.03.2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Eskişehir çağlar boyunca günümüzde olduğu gibi İç Anadolu ile Batı ve Kuzeybatı Anadolu arasında önemli bir kavşak noktası olmuştur. Roma döneminde adı Latinceye dönüşmüş haliyle Dorylaeum ya da Dorlaeum olan yerleşim, Bizans döneminde ise Hellenistik dönemden gelen Grekçe adıyla Dorylaion olarak anılmaktadır. Arap kaynaklarında Darauliya, Adruliya veya Drusilya isimleriyle anılan şehrin Anadolu'daki pek çok şehirden farklı olarak antik ismi korunamamış, yerleşim merkezinin değişmesiyle zamanla Dorylaion ismi unutulmuştur. Günümüzde şehrin Odunpazarı olarak anılan bölgesine yerleşen Türkler terkedilen ve harabeye dönüşen Dorylaion Kalesi'ni Şarhöyük (Şahr / Şehir höyük) çarşısı ve hamamların bulunduğu yerleşim merkezini ise eski şehir olarak adlandırmış, zamanla yerleşimin tekrar o bölgeye doğru yayılmasıyla kent merkezi Eskişehir ismini almıştır. Şehrin territoryumuna dahil olup günümüze ulaşabilmiş Bizans dönemine ait en erken kalıntılar İmparator I. Iustinianus dönemine aittir. Günümüzde Dağlık Frigya, Erken Bizans döneminde ise Phrygia Salutaris (Şifalı Frigya) olarak adlandırılan bölge içerisinde yer alan yerleşim bu isme uygun bir şekilde doğal sıcak su kaynaklarının beslediği hamamları ile ünlüdür. Günümüzde halen Sıcaksular bölgesinde pek çok hamam yer almakla birlikte Bizans dönemine ait bir hamamın kalıntısına henüz rastlanmamıştır. Bizans dönemi yapıları yerleşim merkezinde iki kale ile temsil edilirken, günümüze ulaşan dönem eserlerinin büyük bir kısmı Frig Vadisi'nde yer alan kaya yapılarıdır. Bu çalışma Eskişehir ilinin günümüz idari sınırları içerisinde kalan Bizans Dönemi yapılarını genel hatlarıyla tanıtmayı ve Eskişehir'e yönelik olarak gerçekleştirilecek kültür, turizm, tarih, sanat tarihi ve arkeoloji alanlarındaki çalışmalara destek olmayı amaçlamaktadır. Sunulan bilgiler sadece kütüphane çalışması ile kaynaklardan derlenmiş olmayıp yaptığımız yüzey araştırmaları ve belgeleme çalışmaları ile desteklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eskişehir, Dorylaion, Bizans Döneminde Frigya, Kale, Kaya Mimarisi

Atıf: Evcim, S. (2023). Eskişehir ve çevresindeki Bizans dönemi yapıları. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 325-352.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, seckinevcim@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2082-1247

Byzantine Period Buildings in Eskişehir and its Vicinity

Seçkin EVCİM³

Submitted by: 10.02.2023

Accepted by: 27.03.2023

Article Type: Research Article

Abstract

Eskişehir has been an important crossroads between Central Anatolia and West and Northwest Anatolia throughout the ages. The ancient name of the city could not be preserved unlike various cities in Anatolia and the name "Dorylaion" was forgotten with the change of the population in time. The Turks settled in the district of Odunpazarı called abandoned and ruined Dorylaion fortress as Şarhöyük (şahr / şehir-höyük, means city-mound) and the center of settlement where the bazaars and baths are located as the old city; due to the expand of the settlement to that area over time, the city center has been named Eskişehir (means Old-city). The earliest ruins involving in the city territory belonging to the Byzantine period and reaching today belong to the Emperor Justinian I. The settlement located in the region called as Highlands of Phrygia nowadays and called as Phrygia Salutaris (healthy Phrygia) in the early Byzantine is famous for its baths fed by natural hot water resources related to this name. While the structures of Byzantine period are represented by two castles in the settlement, most of structures of that period reaching to the present day are rock structures located in the Phrygian Valley. This study aims to introduce the buildings of Byzantine Period in Eskişehir in general terms and to support the studies in the fields of culture, tourism, history, art history and archeology which will be carried out in Eskişehir. The presented information is supported both library sources, and surveys and documentations.

Keywords: *Eskişehir, Dorylaion, Phrygia in the Byzantine period, fortification, rock-cut architecture*

³ Ordu University Faculty of Arts and Sciences Department of Art History, seckinevcim@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2082-1247

Giriş

Eskişehir'in de içerisinde yer aldığı Dağlık Phrygia Bölgesi'nin Bizans Dönemi tarihsel olayları çoğunlukla çatışma, ayaklanma ve mezhep problemleriyle ilgilidir. İlk sayabileceğimiz olay iktidarda hak sahibi olduğunu düşünen Procopius'un isyanının 366 yılında Nakoleia'da (Seyitgazi) Valens tarafından bastırılmasıdır (Kazhdan, 1991, s.1434). Nakoleia Erken Bizans Dönemi'nde bir başka ayaklanma ile tekrar gündeme gelir. İmparator Theodosius'un 386 yılında Karadeniz'in kuzeyinden getirip Phrygia'ya yerleştirdiği Got kavminin reisi Tribigild, 399 yılında Nakoleia merkezli bir isyan başlatır ve İmparator Arcadius bu isyanı bastırır (Kazhdan, 1991, s.1434). Tribigild'in liderlik ettiği isyancı Gotların daha sonraki dönemlerde bölgedeki varlığı ve kaderleri belirsizdir. Burada yerleşip tarımla uğraştıklarını ihtimal dahilindedir (Claudian, 1922, s.220-202; Speidel, 1984, s.388).

7. yüzyılda başlayan Arap akınları, Phrygia Bölgesi'nde de Anadolu'nun güney kıyılarında olduğu gibi etkili olmuştur. Arap ordusu 644 yılında Phrygia'nın en önemli kentlerinden Amorion'u (Emirdağ/Hisarköy) kuşatmış fakat alamamıştır (Ostrogorsky, 1991, s.108). İmparator Herakleios (MS 610–641) tarafından ilk defa uygulanmaya başlanan "Thema" adı verilen birimlerden oluşan "Themata" sisteminde Phrygia'nın taksimatı değişmiş ve önemi artmıştır (Ostrogorsky, 1991, s.89-92). Bu sistemin ilk dört teması Armeniakon, Anatolikon, Thrakesion ve Opsikion'dur. Phrygia'nın büyük bir kısmını içeren ve 669'da kurulan Anatolikon'un merkezi Amorion'dur. 680'de kurulan, kuzey Phrygia ile birlikte Bithynia, Paphlagonia ve Galatia'nın bir kısmını içeren Opsikion'un başkenti önce Ankyra (Ankara) daha sonra ise Nikaia (İznik) olmuştur. Dorylaion thema sisteminde Midaion (Karahöyük) ve Kotiaion (Kütahya) ile beraber Opsikion Teması içerisinde yer almıştır (Parman, 2002, s.52; Öztaşkın, 2010, s. 24).

Anatolikon ve Opsikion themaları için 7-9. yüzyıllar, Arapların başkent Konstantinopolis'e doğru ulaşımı sağlayan yolları ve bu yollar üzerindeki savunma sistemlerini ele geçirmeyi hedefleyen saldırıları ve zaman zaman da azınlıkların sebep olduğu sorunlarla geçmiştir. Amorion, Nakoleia ve Dorylaion çevresi bu dönemde yaşanan çatışma ve karışıklıklardan en fazla etkilenen bölge olmuştur. Arap saldırılarının 10. yüzyılın ikinci yarısından sonra etkisini yitirmesi I. Haçlı Seferi'ne (1097) kadar Phrygia'nın kısa süreli bir barış ve yenilenme dönemi yaşanmasını sağlamıştır.

1097 yılında Dorylaion'da Haçlılar ile Anadolu Selçukluları arasında gerçekleşen savaş sonucunda Türk boylarının Batı Anadolu'ya yayılışı kısa bir süre için de olsa yavaşlamıştır. Dorylaion Muharebesi olarak tarihe geçen bu savaştan sonra Eskişehir çevresi yaklaşık yüz yıl daha Bizans sınırları içerisinde kalmış; 12. yüzyılda Türk gruplarının batıya doğru hareketlenmesiyle çatışmalar tekrar başlamıştır. Bizans ordusu 1116 Polybotos (Bolvadin) ve 1176'da Myriokephalon savaşlarında Selçuklulara yenilmiş ve sonrasında bölge hemen hemen tamamen Türklerin eline geçmiştir. Dorylaion ve çevresinin Türklerin kontrolüne geçmesinden sonra Bizans imparatoru Manuel Komnenos döneminde yeniden ihya edilerek surları onarılmış (Khoniates, 1995, s.121-122) olan Dorylaion kalesinin (Şarhöyük) önemi azalmış, bakımsız kalarak tahrip olmaya başlamıştır.

Türklerin hakimiyeti sonrası Dorylaion'da yaşayan Hıristiyan halk Bizans'ın bölgedeki son savunma hattı olan Karacahisar Kalesi ve eteklerine yerleşmiş olmalıdır. Türkler ise Dorylaion yerine bugünkü Odunpazarı bölgesine yerleşmişlerdir.

Eskişehir'deki Bizans Dönemi Eserleri

Eskişehir kent merkezinde günümüze ulaşabilmiş iki önemli yapı Dorylaion ve Karacahisar kaleleridir. Bu iki kale dışında günümüze ulaşamamış Bizans dönemi yapıları ise kaynaklardan öğrenilmektedir. Günümüzün kent merkezinde Sıcaksular olarak anılan mevkide Bizans döneminde de hamamlar bulunduğu bilinmektedir. Termal bölge ile Dorylaion arasında, Porsuk Çayı'nın yan kollarından birinde Roma dönemine ait malzemeler devşirilerek yapılmış üç gözlü bir erken Bizans dönemi köprüsü olduğu, Dorylaion civarında imparator

Iustinianus'un bir saray yaptırdığı, Dorylaion'da 6.-7. yüzyıllarda yapılmış Aziz Georgios Manastırı ile Aziz Sissinius ve Meryem'e adanmış birer kilise bulunduğu da kaynaklardan öğrenilmektedir (Belke ve Mersich, 1990, s.241).

Eskişehir'in Türk dönemi yerleşimi olan Odunpazarı'nın günümüzdeki dokusu içinde de Bizans yerleşimi ya da yapılarına ilişkin somut bulgu yoktur. Bununla birlikte mevcut doku içinde Bizans taş eserleri tespit edilmektedir. Anadolu'nun zengin kültür çeşitliliği içinde devşirme olarak rastladığımız çoğu bezemeli taş eserler gerek sivil mimaride gerekse kamusal yapılarda karşımıza çıkar. Konutlarda, çeşmelerde ve Kurşunlu Külliyesi içinde saptanan eserler, bu alanda veya yakın çevresinde günümüze ulaşamamış Bizans dönemine ait yapılar olabileceğini düşündürmektedir. Ne yazık ki bunu doğrulayacak herhangi bir belge günümüze ulaşamamıştır. Bu taş eserlerin, yukarıda sözü edilen ve kaynaklardan öğrendiğimiz, Dorylaion ve Sıcaksular mevkiindeki yapılardan getirilmiş olmaları da olasıdır. Eskişehir ve çevresinin Bizans dönemi eserlerine yönelik müze ve yüzey araştırması çalışmalarında da pek çok mimari taş eser tespit edilmiştir (Parman, 2002). Kilise yapılarına ait olan bu parçaların çoğunluğu bağımsız olarak bulunmuş olup hangi yapı ya da yapılara ait oldukları belirsizdir. Bununla birlikte parçaların sayısına bakarak bölgede Bizans döneminde çok sayıda kilise olduğu ve bu kiliselerin dekorasyon açısından iyi donatılmış yapılar oldukları anlaşılmaktadır.

Kent Merkezi dışında merkeze yakın pek çok ilçe ve köyde Bizans dönemi taş eserlerinin konut, çeşme, camilerde kullanılmış olması zamanla bir şekilde işlevini yitiren yerleşimlerin izlerini yansıtmaları bakımından önemlidir. Bunun dışında Bizans dönemini özellikle kırsalda en iyi tanımlayan unsur kaya mimarisidir. Frigya Bölgesinde oldukça yaygın olan kaya mimarisi geleneğinin geçmişi Friglere kadar uzanır. Bölgenin elverişli coğrafi yapısından kaynaklı olarak başladığı anlaşılan bu geleneğin Frigler sonrasında gerek Roma döneminde gerekse Bizans döneminde sürdürüldüğü anlaşılır. Bölgede yapılan çalışmalar, Bizans döneminde var olan kaya mekânlarının kullanımına devam edildiğini ve/veya yeni mekânlar eklendiğini göstermektedir (Mimiroğlu, 2010; Olcay Uçkan, 2010; Öztaşkın ve Evcim, 2010; Evcim, 2015). Bu durum, bölgede farklı kültür katmanlarının bulunduğu örneklerin belgelenmesi açısından dikkat çekicidir. Eskişehir'in ilçe ve köylerinde kaya yapıları dışında arkeolojik kazılar ile belgelenmiş duvar yapısı örnekleri de mevcuttur. Kent merkezi ve çevresindeki Bizans Dönemi yapıları aşağıda başlıklar halinde kısaca tanıtılmaktadır.

Dorylaion Kalesi

Dorylaion Kalesi, Eskişehir kent merkezinin 3 km kuzeyindeki Şarhöyük ören yerinin üzerinde yer almaktadır (Resim 1). Eskişehir'in İlk Çağ ve Orta Çağ geçmişi temsil eden Dorylaion, Porsuk Çayı'nın (Tembrys) güneyinde, Eskişehir Ovası'nın güney kenarına kurulmuştur. Yerleşim İç Anadolu'nun Ege'ye, Akdeniz'e ve Marmara'ya uzanan yollarının kavşak noktası konumundadır. Dorlylaion'dan geçen yollardan Pessinus - Lykaonia; Midaion - Ankyra; Midaion - Pessinus - Amorion; Nakoleia - Kotiaieion istikametine giden yollar en önemlileridir. Hitit döneminden itibaren yerleşim gördüğü bilinen Dorylaion şehrinin Helenistik Dönem'de oldukça stratejik bir merkez olmasının dışında nasıl bir durum içinde olduğu ise tam olarak açık değildir. Roma Dönemi'nde Phrygia Epiktetos sınırları içerisinde yer alan Dorylaion, doğu-batı doğrultusundaki yolların bağlantı noktası olması bakımından bu önemini devam ettirmiştir.

Resim 1. Şarhöyük'ün havadan görünümü ve Dorylaion surlarının izleri

Dorylaion, Roma çağında olduğu gibi Bizans çağında da önemli bir kent olmaya devam etmiştir. Erken Bizans döneminde Phrygia Salutaria eyaletinde, Orta Bizans döneminde ise Opsikion temasında yer alan Dorylaion, önce Arap akınları, sonrasında Türk akınları nedeniyle başkente açılan yolları kollayan önemli bir askeri merkez haline gelmiştir. 1080 yılında Selçukluların eline geçen kent, 1175'te Bizans İmparatoru Manuel Komnenos tarafından geri alınmış ve aynı yıl imparatorun bizzat denetlediği surların yapımına başlanmıştır (Stone, 2003, s.183-199). 1176'da Manuel Komnenos'un ordusu II. Kılıç Arslan tarafından Miryakefalon savaşında yenilgiye uğratıldıktan sonra Dorylaion surları yıkılmış ve yerleşim terkedilmiştir (Ramsay, 1890, s.86).

Dorylaion Kalesi'nin varlığı kaynaklardan bilinmekle birlikte, kale tamamen toprak altında kaldığı için, fiziksel özelliklerine dair bir miktar bilgi ancak Şarhöyük'te gerçekleştirilen kazı çalışmalarıyla elde edilebilmiştir. 1989-1992 yılları arasındaki çalışmalarda Bizans kalesinin bir kısım duvarı ve yarım daire planlı bir kulesine dair ilk veriler elde edilmiştir (Darga, 1994, s.484). 1993 yılı çalışmalarında da aynı alanlarda çalışılmaya devam edilerek sur duvarının ve kulenin malzeme-tekniği özellikleri tamamen belirlenmiştir (Darga, 1995, s.356-358). Yüzeiden ve hava fotoğraflarından sur hattı ve kulelerin izlenebildiği Bizans kalesi, yaklaşık olarak 160 x 110 m boyutlarındadır ve belirli aralıklarla yerleştirilmiş olan yarım daire biçimli kuleler ile güçlendirilmiştir. N/22-M/22 plan karelerinde gerçekleştirilen kazı çalışmalarında iri kireçtaşı ve mika-şist moloz parçalarıyla örülmüş, büyük çakıl taşları, şist parçacıkları ve iri kuvarslu kumla harmanlanmış, beyaz bir harçla pekiştirilmiş sur duvarının iri taşlı temel duvarlarının, yan kesimlerde ve yer-yer altta moloz taştan, zayıf yapılı bir duvarla devam ettiği ve toprağa oturduğu tespit edilmiştir. M/22 plan karesindeki yarım daire planlı bir kulenin dış yüzü de gün ışığına çıkarılmıştır. Sur bedeni genişliği 3.00 m; kule dıştan 9.5 x 6.00 m; kule duvarı genişliği 2.60 m'dir. N/22 plan karesinde yapılan sondajda tabanda iri, düzgün bir sıra taş ortaya çıkarılmıştır. Bu taşların üzerinde ve arasında bulunan gri renkte, torna işi kap parçaları, Orta Frig dönemine tarihlendirilmiştir. Buna göre Orta Bizans çağı sur bedeni, Frig kültür katının üzerine inşa edilmiştir. Henüz kesin bir tarihlendirme yapılmamış olmakla birlikte bu surlar Bizans imparatoru Manuel Komnenos'un 1175 civarında onarttığı veya yeniden yaptırttığı kaynaklardan bilinen ve kenti ancak birkaç yıl koruyabilmiş olan surlar olmalıdır (Baştürk, 2019, s.575; Tüfekçi Sivas, 2018, s.99-127).

Şarhöyük kazılarında sur duvarları dışında tespit edilen bir diğer Bizans yapısı ise kalenin merkezinde narthekslili bir kiliseye ait olduğu düşünülen yapı kalıntılarıdır. Maalesef yapı taşları temele kadar devşirilmiş olup kilisenin mimarisi hakkında yeteri kadar bilgi edinilememiştir. Kilisenin 1175 yılında Manuel Komnenos tarafından yapımının başlatıldığı ya da var olan bir kilisenin o tarihte yenilendiği düşünülmektedir (Manaz, 2019, s.91-92). Yapının etrafında çok sayıda Bizans dönemine ait mezar bulunmuştur.

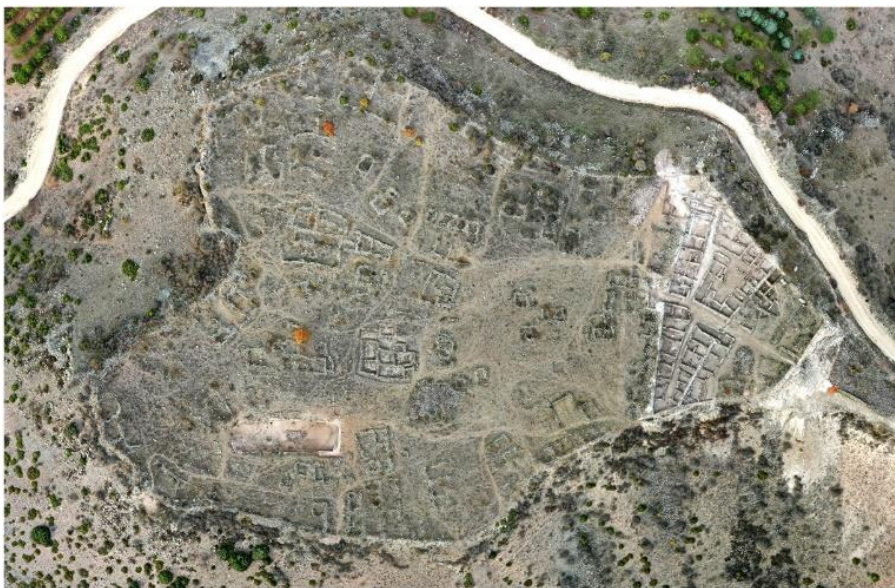
Karacahisar Kalesi

Eskişehir kent merkezinde, varlığı kaynaklardan bilinen ve bugün bulunmayan anıtsal yapılar dışında, tespit edilebilmiş iki Bizans yapısından diğeri yine Manuel Komnenos tarafından onarılıp güçlendirilen Karacahisar Kalesi'dir (Ramsay, 1890, s. 212-213; Doğru, 2001, s. 108-109). Tarihi kaynaklar kalenin ne zaman inşa edildiği ile ilgili net bir bilgi vermemektedir ancak gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalardaki en erken tarihli sikkeler 7. yüzyıl başlarına aittir (Yılmazyaşar ve Demirel Gököl, 2022, s. 314).

Karacahisar Kalesi, Eskişehir kent merkezinin 7 km güneybatısında yer alır (Resim 2). Kaleye, Eskişehir-Kütahya yolundan Karacaşehir Köyü yoluna girerek ulaşılmaktadır. Üç yönünde oldukça dik yamaçlar olan kalenin yegâne girişi kolay erişilebilir olan doğu tarafındadır.

Kale, birbirini gören mevkiilerdeki kale ve kulelerin, ateş ve duman vasıtasıyla haberleşme ağı oluşturduğu Bizans savunma sisteminin bir parçasıdır. Bu haberleşme sisteminin en önem hattı Kilikya'dan başkent Konstantinopolis'e uzanan hattır. İmparator Theophilos (829-842) ve III. Mikael (842-867) dönemlerinde geliştirilen bu sistem Tarsus'tan Kapadokya'ya, Tuz Gölü'nün batısından Phrygia'daki Dindymos Dağı (Murat Dağı) eteklerine ve oradan da Dorylaion'a ulaşacak şekilde tasarlanmıştır. Hat üzerindeki kaleler, Bithynia ve Propontis'deki kalelerle ateş ve duman yoluyla bağlantı kurup sinyali başkente kadar iletebilmektedirler (Parman, 2001, s. 452).

Karacahisar Kalesi, Bizans döneminin ateşle haberleşme sistemi içerisinde önemli bir yere sahip olduğu gibi, Batı Anadolu'ya doğru yayılan Türkmenlerle mücadelede, Bizans İmparatorluğu'nun bölgede hakimiyeti sağlama çabasında ve Osmanlı'nın bir beylik olarak tarih sahnesine çıkışında da önemli bir yere sahiptir. Karacahisar Kalesi, Türk-Bizans mücadelesinde önemli bir merkez olmuş ve Osmanlı tarihinde Osman Bey tarafından gerçekleştirilen ilk fetih olarak kayda geçmiştir (İnalçık, 2007 s. 500-503).

Resim 2. Karacahisar Kalesi'nin havadan görünümü (Yılmazyaşar ve Karasu, 2022, Görsel 1)

1999 yılında Prof. Dr. Halil İncalcık'ın danışmanlığı ile Anadolu Üniversitesi bilimsel araştırma projeleri koordinasyon birimi tarafından da desteklenen "Osman Bey'in ilk fethi: Karacahisar Kalesi" projesi başlatılmıştır. İlk yılında Prof. Dr. Halime Doğru'nun yöneticiliğini üstlendiği çalışma yüzey araştırması şeklinde gerçekleştirilmiştir. 2000 yılı itibariyle kazı çalışmaları başlamış ve kazı çalışmaları 2005 yılına kadar Prof. Dr. Ebru Parman başkanlığında devam etmiştir. 2005'ten sonra çalışmalar durmuş, 2009-2010 yıllarında Eskişehir Arkeoloji Müzesi tarafından devam ettirilen çalışmalar 2011-2014 yılları arasında Prof. Dr. Erol Altınsapan başkanlığında gerçekleştirilmiştir (Altınsapan, Demirel Gökalp, Yılmazyaşar ve Gerengi, 2015, s.621-633). 2020 yılından itibaren ise Dr. Öğr. Üyesi Hasan Yılmazyaşar başkanlığında gerçekleştirilmektedir (Yılmazyaşar, 2021). Kaledeki kazı çalışmaları bugüne kadar giriş kapısı ile iç sur arasında kalan alanda, giriş kapısı çevresinde, kale içinde çok bölümlü bir yapıda ve 45 x 14 m boyutunda ve 4 m derinliğindeki sarnıçta gerçekleştirilmiştir. Elde edilen küçük buluntular, seramikler ve sikkeler kale alanının ilk kullanımının Erken Bizans dönemine kadar uzanmakla birlikte kalenin özellikle 11-15. yüzyıllar arasında, Bizans-Selçuklu ve Bizans-Osmanlı geçiş dönemlerinde önem kazandığını göstermektedir (Palalı, 2021; Yılmazyaşar ve Demirel Gökalp, 2022; Yılmazyaşar ve Karasu, 2022).

Kalıntılardan anlaşıldığı üzere kale, yaklaşık 200 x 300 metre ölçülerinde bir alanı kaplamakta ve günümüze ulaşabilmiş kısımlarda görüldüğü üzere 2-4 m arasında değişen bir duvar ile tahkim edilmiştir. Sur duvarları yarım daire planlı kulelerle desteklenmiştir. Kalenin duvarlarının inşasında Orta Bizans döneminde yaygın olarak kullanılan almaşık teknik kullanıldığı açıkça görülmektedir.

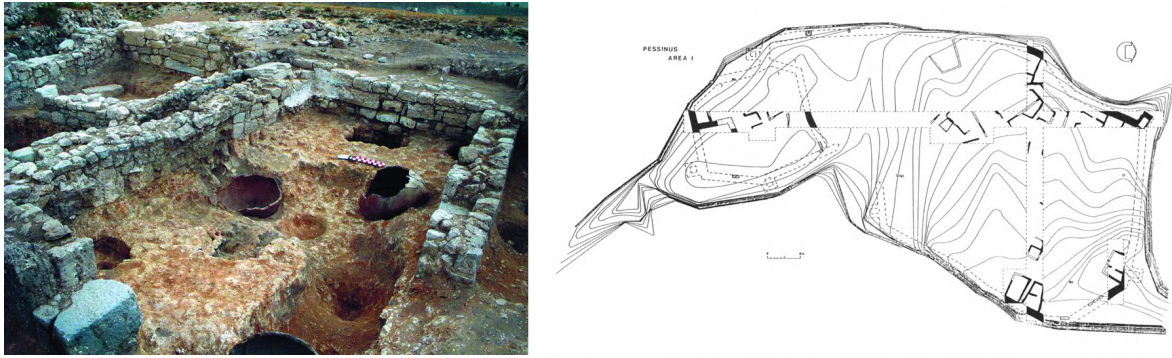
Karacahisar Kalesi'nin doğu cephesi diğer yönlerinden farklı olarak düz bir alana açılmaktadır. Giriş de bu yönde bulunup en zayıf nokta durumundadır. Bu bölümde kalenin ayakta kalan en yüksek ve geniş duvarları bulunmaktadır.

Kalenin nispeten korunmasız olan girişini güçlendirmek için yapıldığı anlaşılan ve kale alanını kuzey güney istikametinde kat eden, yaklaşık 95 m boyunda, 1.5 m genişliğinde ve yüksekliği yer yer 2 metreyi aşan bir duvar dikkati çekmektedir. Duvar ana kale kapısıyla aynı hat üzerinde yaklaşık 5.50 m genişliğinde bir kapıya sahiptir. Ana giriş ile bu iç sur arasından, sur duvarına paralel olarak yapılmış iki odalı ve dikdörtgen planlı mekânlar bulunur. Bu mekânların haricinde henüz işlevi belli olmayan çeşitli yapılar ve mekânlar bütün kale alanına yayılmıştır.

Pessinus Kalesi

Pessinus, Eskişehir-Ankara karayolu üzerinde Sivrihisar'ın 16 km güneyindeki Ballıhisar'da bulunmaktadır. Bizans dönemi kalesi, Ballıhisar Köyü'nün 300 m kuzeyinde, akropolis olarak adlandırılan tepenin üzerinde yer alır.

Pessinus Bizans Kalesi, kuzey-güney doğrultusunda, 150 m uzunluğunda ve 50 m genişliğindeki yaklaşık 8500 m² alanı çevreleyen sur duvarları, iç kale ve surların içinde yer alan ev, işlik ve günlük yaşama dair diğer birimlerden oluşmaktadır. Alan Helenistik ve Roma dönemlerinde nekropol olarak kullanılmış olup, 6. yüzyıl itibariyle surlarla çevrelenmiş ve yerleşim alanına dönüştürülmüştür. Yerleşim alanı kalenin kuzey yarısına doğru yayılmıştır (Devreker, Thoen ve Vermeulen, 2003, s. 347-363).

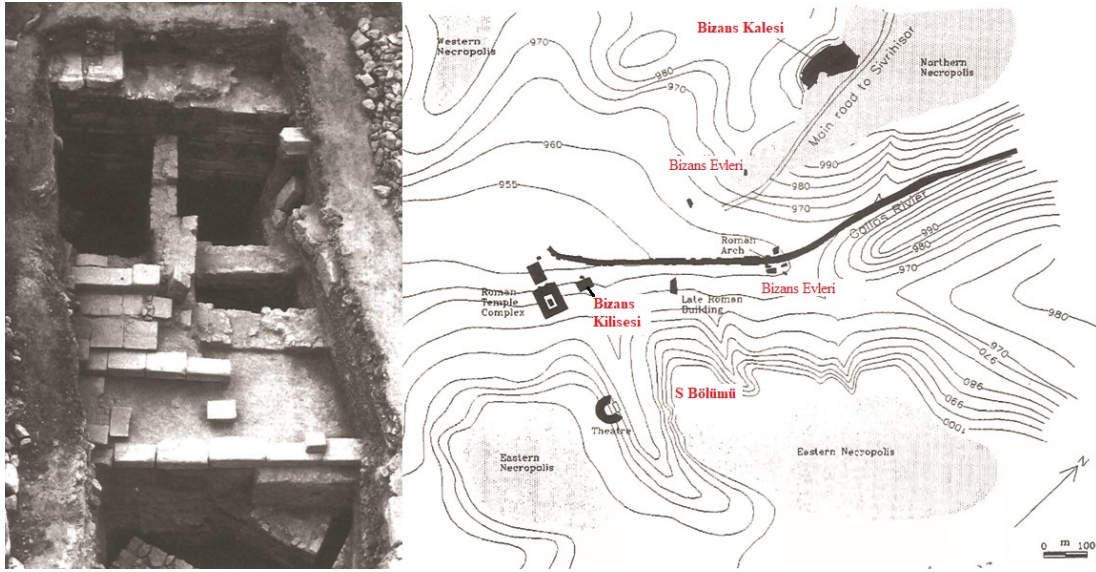
Resim 3. Pessinus, akropolisteki bir Bizans evi ve kalenin genel yerleşim planı
(Devreker, Thoen ve Vermeulen, 2003, s.348, figüre 193)

Sur duvarlarının yaklaşık 30-40 m aralıkla inşa edilmiş kulelerle donatılmış olduğu düşünülmektedir. Kulelerden yalnızca birinde kazı çalışması gerçekleştirilmiştir (kale tamamen toprak altında kaldığından ve neredeyse temel seviyesine kadar yıkıldığından diğer kulelerin tespiti mümkün olmamıştır). Dikdörtgen planlı bu kule dışında diğer kulelerin özellikleri hakkında bilgi bulunmamaktadır. Kazı çalışmaları sırasında kale kapısı keşfedilememiş olmakla birlikte, topografik unsurlar ve iç kalenin bu alanda bulunması ana girişin güneydoğu kesimde olabileceğine işaret etmektedir. Sur duvarları gibi sağlam ve geniş inşa edilmiş duvarlara sahip olan iç kale güney kesimde yaklaşık 900 m² alanı kaplamaktadır. İçinde yer alan yapıların duvarları yerleşim alanındakilere benzemektedir. Bunların arasında bir yapı kalıntısı ise kalın duvarlarıyla dikkati çeker; bu yapının bir iç kule ya da cephanelik olabileceği düşünülmektedir. İç kalede diğer bir önemli kısım sur duvarına bitişik inşa edilmiş mermer döşemeli yapıdır. Bir kısmı günümüze ulaşabilmiş olan bu yapının bir kilise olabileceği düşünülmektedir ancak bunu destekleyecek herhangi bir bulguya rastlanmamıştır.

Sur içinde kalan Bizans evlerinden üçünün kazısı tamamlanmıştır (Resim 3). Bunlar kireçtaşı ile inşa edilmiş, içi sıvalı, tek bir girişi olan yapılardır. Genellikle bir ya da iki odaları yiyecek saklama alanı olarak kullanılmıştır; pithos ve saklama çukurlarının varlığı bunu göstermektedir. Bu pithos ve saklama kapları killi toprak içine yerleştirilmiştir. Bu evlerde bulunan diğer günlük yaşam düzenekleri, ocaklar, nişler, sarnıçlar ve pişmiş toprak malzemelerdir.

Pessinus ve Çevresi Bizans Dönemi Kalıntıları

Pessinus antik kentinde gerçekleştirilen kazı ve yüzey araştırması çalışmaları kentin Roma dönemine odaklanmış olmakla birlikte araştırmacılar Erken Bizans döneminde başlayan değişimi de irdelemiş, kazı ve yüzey araştırmalarında bazı Bizans yapıları tespit edilmiştir. Bunların başında antik kent merkezinde, Sebasteion'un hemen kuzeyindeki büyük kilise gelir. Muhtemelen bazilikal planlı olan bu yapı buradaki bir geç Roma bazilikasından dönüştürülmüştür ve kaynaklarda bahsedilen Pessinus'un büyük Hagia Sophia Kilisesi olduğu tahmin edilmektedir. Neredeyse tamamı köy evlerinin altında kalan kilisenin ancak dış duvarının 5 m derinliğindeki temelleri ve ana girişine ait anıtsal bir mermer merdiveni kazılabılmıştır (Devreker ve Vermeulen, 1996, s. 67-73) (Resim 4). Buluntular kilisenin 5. yüzyılın sonlarında veya 6. yüzyılın ilk yarısında inşa edildiğini ve büyük ihtimalle 7. yüzyılın sonlarında terkedildiğini ve sonra kullanılmadığını göstermiştir (Vermeulen, Devreker ve De Mulder, 1998, s. 790).

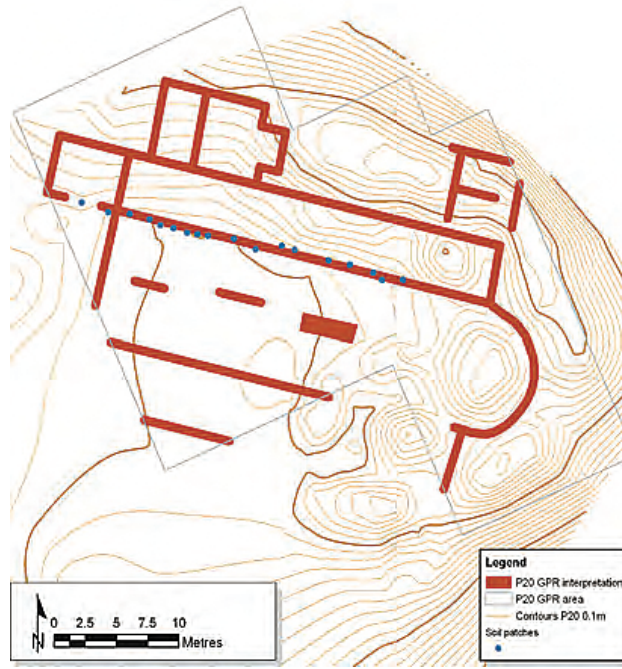
Resim 4. Solda Hagia Sophia Kilisesi (?) kalıntıları, sağda kent planında Bizans yapıları (Devreker ve Vermeulen, 1996, Fig. 1 ve Fig. 5).

Pessinus'ta "S bölümü" olarak adlandırılan bölgede gerçekleştirilen jeofizik çalışmalarıyla kule ile duvarları içeren bir sur sisteminin varlığı tespit edilmiş, 2011 ve 2013 yılında bu kısımda yapılan kazılar ile büyük ihtimalle Erken Bizans Dönemi'ne ait olan kule ve duvarlara ait bir bölüm açığa çıkarılmıştır (Tsetschladze, 2013a, s.53-56) (Resim 5).

Antik kent territorumunda yapılan yüzey araştırmalarında da yer radarı sayesinde önemli keşifler gerçekleştirilmiştir. Bunlardan biri Ballıhisar'ı Sivrihisar'a bağlayan ana yolun uzak bir tarafında ve Batı Nekropolü'nün aşağısındaki düzlükte yer alan alanda büyük bir Bizans kilisesidir. Yer radarı sonuçlarından bazilikal planlı olduğu anlaşılan kilisenin kaynaklarda adı geçen Myriangeloi Kilisesi olduğu düşünülmektedir (Tsetschladze, 2014, s.14) (Resim 6). Myriangeloi Kilisesi aşağıda tanıtılan Germia Başmelek Mikhail Kilisesi ile birlikte Phrygia Bölgesi'nin bilinen iki büyük baş melek kültü merkezinden biridir. Bu tespiti doğrulamak için ve yapının özelliklerinin ortaya çıkarılması adına arkeolojik çalışmalara başlanması gerekmektedir.

Resim 5. Pessinus S Bölümü'ndeki sur duvarından bir kule ve yer radarı görüntüsü (Tsetschladze, 2013a, Figure 15).

Resim 6. Pessinus'un hemen dışında yer alan kilisenin (Myriangeloï Kilisesi?) yer radarı sonucu tahmini planı (Tsetskhladze, 2014, s.14).

Germia (Gümüşkonak) Mikhail Kilisesi

Gümüşkonak Belediyesi, Eskişehir'e 135 km uzaklıktaki Günyüzü İlçesi'nin 7 km güneyinde yer almaktadır. Kilise Gümüşkonak merkezinde yer almaktadır.

Başmelek Mikhail Kilisesi'nde en az üç yapı evresi ayırt edilebilmektedir. İlk ve üçüncü evreler Konstantinopolitan bir karakter sergilerken ikinci evre taşra özelliklerine sahiptir. Kilisenin ilk inşası 5. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştirilmiştir. Yazılı kaynaklar 454 yılında Konstantinopolis'te toplanan konsilde, Patrik Studios'un anlatılan bir mucizeden etkilenerek kilisenin inşasına karar verdiği yönündedir (Mango, 1986, s. 124-125; Mitchell, 1993, s. 117). İkinci evre, yapı çevresinde bulunan I. Iustinianus ve eşi Theodora'nın monogramlarının bulunduğu sütun başlıkları kanıt gösterilerek 6. yüzyılın ortalarına tarihlenir (Strzygowski, 1903, s.115; Mango, 1986, s. 124-125). Üçüncü evre ise kubbeye geçiş sistemindeki Erken Bizans döneminde görülmeyen değişiklikten dolayı Orta Bizans dönemine, olasılıkla Germia'nın otokefal piskoposluğa yükseltildiği 10. yüzyıl sonrasına tarihlenmektedir (Niewöhner, 2011, s. 50).

Kilisenin en iyi korunmuş kısımları nartheksin güney kısmı, kuzeydeki neflerden içte kalanı (Resim 7) ve güneydoğu köşedeki ek mekândır. Kalıntılar birbirinden ayrı on parça halindedir ve yapının orijinal zemini birkaç metre toprak altında kalmıştır. İlk bakışta bu parçalar birbirine ait değilmiş gibi görünse de çıkartılan plan kalıntılarının birbirleriyle olan ilişkilerini ortaya koymakta ve yapının tanımlanmasını sağlamaktadır.

Başmelek Mikhail Kilisesi'nin ilk evresi üç nefli bazilika, ikinci evresi kuzey ve güneye birer nef eklenerek ve batıya bir nartheks inşa edilerek beş nefli bazilika ve üçüncü evresi haç planlı kubbeli bazilikadır (Niewöhner, Dikilitaş, Erkul, Giese, Gorecki, Prochaska, Sarı, Stümpel, Vardar, Waldner, Walser ve Woith, 2013, s. 128). Doğu-batı doğrultusunda uzunluğu 50 m, batı cephenin iki yanındaki kuleler hariç genişliği 27 metredir. Batıda beş girişli, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı nartheks yer alır. Nartheksin doğu yarısının büyük bir kısmı ayaktadır. Ön cepheyi de oluşturan batı bölümünün ise sadece güney kısmı günümüze

ulaşmıştır; güneybatı köşede yer alan merdiven kulesinin ise ancak bir kısmı görülebilmektedir. Kilisenin doğu yarısı ve apsis kısmının özellikleri ise günümüzde anlaşılamamaktadır. Bu kısımda yalnızca güneydoğu köşede yer alan kare planlı bir ek mekân görülebilmektedir.

Resim 7. Germia Mikhail Kilisesi kalıntıları ve planı (Mango, 1986, s. 120, Fig. b).

Yapının kuzey iç nefte görülebilen taşıyıcıları kare, dikdörtgen, “L” ve haç kesitli payeler şeklindedir. Nefte, her iki yönde, birbirine karşılıklı yerleştirilmiş olan bu payeler kare planlı bölüntüler oluşturmaktadır. Nefin batısında, paye ve kemerlerde düzgün kesilmiş kare blok taşlar görülür. Yapının doğusunda ise üç sıra kaba yonu kesme taş ve dört sıra tuğla ile örülmüş almaşık tekniğe çarpar.

Batı cephede, eksendeki giriş açıklığının iki yanında simetrik olarak yer alan ve varlıklarını geçmiş çalışmalardan bildiğimiz kemerli levhalar bugün yerinde bulunmamaktadır. Bu levhaların bir kısmı günümüzde Gümüşkonak Merkez Camii'nin minaresinin kaidesinde yer alır. Esasında girişin iki yanında yer alan kör kemerli plasterler ise bugün kilisenin doğusundaki bir çeşmede bulunmaktadır.

Gümüşkonak merkezinde dağınık bir şekilde bulunan ve yapıya ait olduğu düşünülen pek çok mimari plastik malzeme yer almaktadır. Yerel kireçtaşı ve mermer kullanılarak üretilmiş olan bu eserlerin büyük bir bölümü Merkez Camii'nin bahçesinde, caminin girişinde ve duvarlarında görülebilmektedir (Demirel Gökalp, 2005, s.391). Mimari plastik malzemelerin çoğunluğu Erken Bizans dönemine aittir. Bu malzemelerin arasında en dikkat çekici olan I. Iustinianus ve Theodora'nın monogramlarının işlendiği impost başlıktır. Bunların dışında kilisenin ilk evresinin 5.yüzyıla ait olduğuna işaret eden Theodosian tipte başlık parçaları ön plana çıkar. Bahsedilen eserler için Dokimeion'dan gelen yerel mermer kullanılmıştır. Son yıllarda yapılan yüzey araştırması sırasında tespit edilen bir diğer taş eser grubunu ise mezar yazıtları oluşturmaktadır. Çoğu haçlarla dekore edilmiş bu mezar yazıtları Erken Bizans dönemine aittirler.

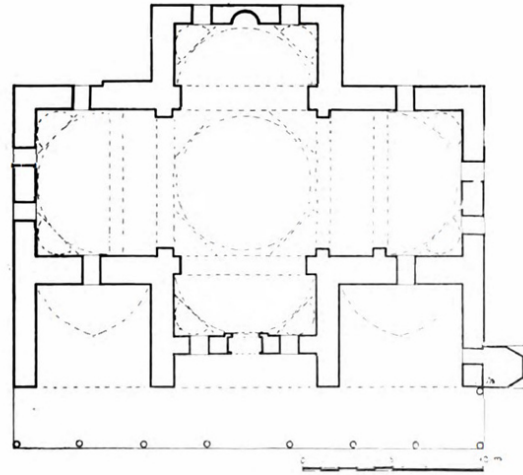
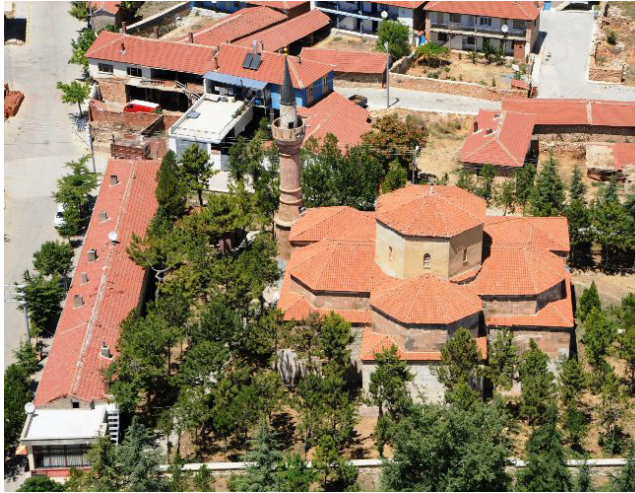
Mikhail Kilisesi'nde son yıllarda gerçekleştirilen çalışmalarda, kuzey nefin doğu kısmında dekoratif ve bitkisel süsleme öğelerinin bulunduğu mozaik bordürler de tespit edilmiş olup bu mozaik kalıntıları Orta Bizans dönemine tarihlendirilmektedirler.

Han Hüsrev Paşa Camii

Yapımına Sadrazam Hüsrev Paşa tarafından başlanan ve 1628-1638 yılları arasında tamamlanan bir külliye parçası olan Han Hüsrev Paşa Camii her ne kadar zaviyeli tipte camilere benzese de ters “T” değil haç biçimli planıyla dikkati çeker. Temelinden itibaren ünik bir Osmanlı eseri olması ihtimali üzerinde durulmuş olsa da gerek daha önce yerinde Ulukilise veya Kızılkilise adı verilen bir kilisenin bulunduğu bilgisi gerekse yapımında

kullanılan devşirme malzemeler nedeniyle bir Bizans yapısının önemli bazı değişikliklerle camiye çevrilmiş olabileceği de ihtimal dahilindedir (Eyice, 1969, s. 179-204).⁴ Yapının orijinal mimarisine dair tartışma bu çalışmanın kapsamı dışındadır ancak bir Bizans dönemi eseri olabileceği ihtimali göz önüne alınarak Hüsrev Paşa Camii'ne de yer verilmiştir.

Cami geniş bir avlunun içinde bulunmaktadır (Resim 8). Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş olan yapı ilk bakışta dış hatları, dışarı taşkın mihrap kısmı, örtü sistemi ve özellikle kubbe kasnağı ile Türk mimarisine yabancı bir dış görünüş ortaya koyar. Bununla birlikte duvar kaplamaları, sivri kemerleri, pencere biçimleri ve düzeninin Türk tarzı olduğu da açıktır. Yapının cephelerinde pek çok devşirme Bizans malzemesi olduğu görülür. Bunlardan bir tanesi büyük oranda eksik olmakla birlikte bir yapıdan bahsetmektedir ve banisi olabilecek Aleksandros ismi okunmaktadır (Calder, 1928, s. 207, no. 396). Son cemaat yeri ile uzunluğu 24.30 m, genişliği ise 25.40 m olan yapı, mihrab tarafındaki kolu daha kısa olan, dört yönde ileriye uzanan mekanlarıyla haç planına sahiptir. Orta kısım sekiz köşeli yüksek bir kasnağa sahip kubbe, dört kolun üstleri ise yarım kubbeler ile örtülüdür.

Resim 8. Han Hüsrev Paşa Camii ve planı (Eyice, 1969, Levha 1-Resim 2)

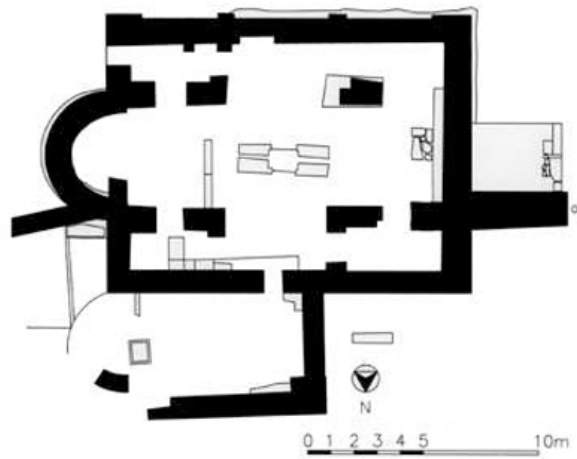
Semavi Eyice Han Hüsrev Paşa Camii'nin plan tipine benzer örnekler olarak aslen bir Hıristiyan yapısı olan Edirne'deki Yıldırım Bayezid İmareti ve Yalova-Karamürsel arasındaki Karakilise denilen yapıyı göstermektedir. Eyice, harap durumda ve orijinal planı tam olarak anlayamayan bir Bizans yapısının kalıntılarından faydalanılıp apsis, nartheks gibi bazı kısımlar kaldırıldıktan sonra, örtü sisteminin güçlendirilip yapının beden duvarlarının büyük oranda yenilenmesiyle camiye dönüştürülmüş olabileceğini önermiştir (Eyice, 1969, s. 198-199).

Başara Köyü Kiliseleri

Eskişehir'e bağlı Han İlçesi'nin 5km Güneydoğusunda bulunan Başara Köyü'nde kazı çalışmaları sonucunda iki kilise tespit edilmiştir. Birbirlerine 100 m mesafedeki bu kiliseler Kuzey Kilise ve Güney Kilise olarak adlandırılmışlardır (Alp ve Çağlar, 2008; Alp, 2010a; Alp, 2010b).

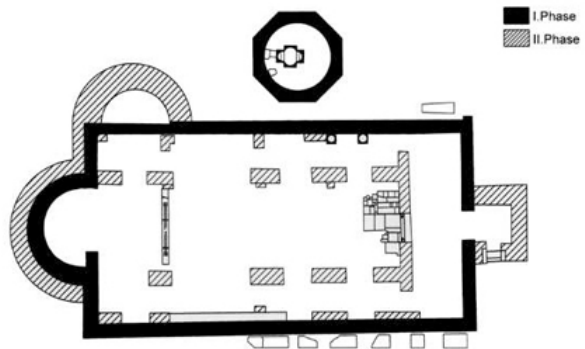
⁴ Bu satırların yazıldığı tarihte A.O. Alp tarafından "Bir Bizans Yapısının Sıra Dışı Dönüşümü: Han Hüsrev Paşa Camii" başlıklı yapının orijinal işlevine ve dönüşümüne detaylı bir çalışma yayına hazırlanmaktaydı.

10. yüzyıla tarihlenen Kuzey Kilise, kareye yakın dikdörtgen formda ve dıştan 15.80 (apsis dâhil 18.38 m) x 11.90 m ölçülerindedir (Resim 9). Temel seviyesinin biraz üzerinde korunmuş olan duvarlar ve destek sistemi, kilisenin, Basit, Taşra veya Köşe duvarlı Kapalı Yunan Haçı olarak adlandırılan plan tipinde inşa edildiğini gösterir. Giriş kapısı, doğrudan yanlarda duvara bitişik payeler ile sınırlanan batı haç koluna açılır. Naos'ta kubbeyi taşıyan dikdörtgen formlu dört kalın paye yer alır. Payelerin oluşturduğu kare mekânın ortasında yer alan ambon kaidesi, eski yapılardan getirildiği anlaşılan dört büyük bloktan yapılmıştır. İçte ve dışta dairevi planlı apsisin her iki yanındaki pastaphorion hücreleri dikdörtgen planlıdır. Prothesiste taban seviyesine başlayan dar bir açıklık bulunmaktadır. Kuzeyde kiliseye bitişik dikdörtgen planlı bir şapel yer alır. Apsisi büyük ölçüde tahrip olan şapelin, biri batıya, diğeri kilisenin kuzey haç koluna açılan iki girişi bulunur.

Resim 9. Başara Kuzey Kilise (Alp, 2010b, Res. 1-Şek. 3).

Güney Kilise dıştan apsis dâhil 25.60 m uzunluğunda, 14.10 m genişliğinde bir yapıdır (Resim 10). Erken Bizans Dönemi'nde bazilikal planlı iken, iç mekânı olasılıkla Orta Bizans Dönemi'nde destek ve örtü sisteminde yapılan değişikliklerle Kapalı Yunan Haçı planının varyantı olarak adlandırabileceğimiz bir planda tekrardan inşa edilmiştir. Yapının, yerleşimin terk edilmesi sonrasında, Türk yerleşimciler tarafından farklı işlevde kullanıldığı 12 yüzyıl sonrasına ait olması gereken yapısal değişiklikler ise üçüncü yapı evresini teşkil eder.

Resim 10. Başara Güney Kilise (Alp, 2010b, Res. 2-Şek. 7).

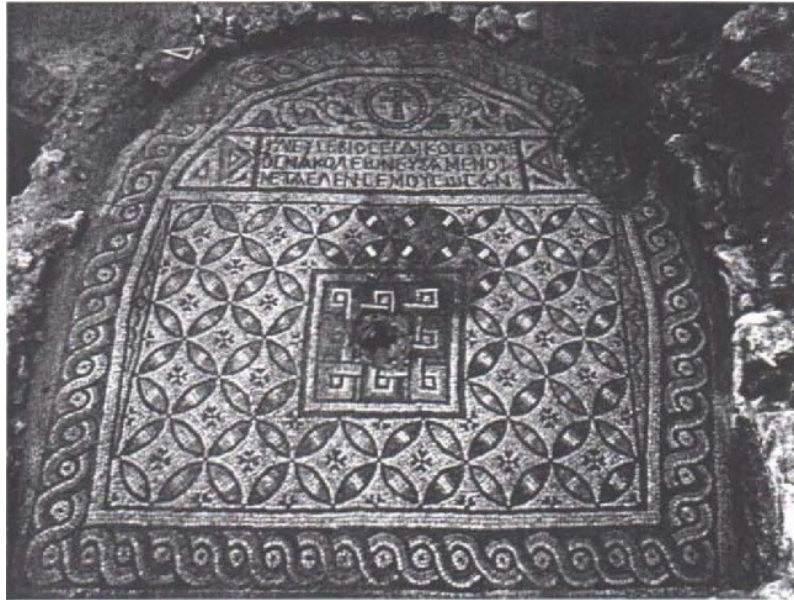
Orta Bizans Dönemi'nde bazilikal planlı eski kilisenin nef ayırımındaki sütun dizileri kaldırılarak, yerine dikdörtgen biçimli paye dizisi ve yan nef duvarlarına duvar payeleri eklenmiştir. Destek sisteminin düzeni, ikinci yapı evresinin, yanlarda tonoz örtülü haç kollarının bema önünde kubbeli birime açıldığı Kapalı Yunan Haçı varyantı olarak adlandırabileceğimiz bir plana sahip olduğunu göstermektedir. Apsis, batı giriş kapısı ve nartheks birinci yapı evresindeki özgün biçimlerini korumuştur. Doğu cephede ana nef karşılık gelen apsis içten ve dıştan daire formludur.

Güney Kilise'nin hemen güneyinde yer alan sekizgen planlı vaftizhane binası, dıştan 5.90 x 5.90 m, içten 4.43 m boyutlarındadır. Yapının doğu duvarına yakın konumda yerleştirilmiş vaftiz teknesi ve düzgün kesme taşlardan yapılmış taban döşemesi oldukça iyi korunmuştur. Beyaz mermerden yapılmış monolit vaftiz teknesi dıştan haç, içten dört yapraklı yonca formunda ve doğu-batı yönünde iki basamaklıdır. Vaftizhane, plan, kaliteli duvar işçiliği ve vaftiz teknesi formunun işaret ettiği üzere, kilisenin 5 yüzyıla ait erken evresi ile çağdaş olmalıdır.

Seyitgazi Kilise Mozaiği

Eskişehir'in Seyitgazi İlçesi, İkiçeşme Mahallesi Karaköprü Caddesi No: 32 adresli konutun avlusunda bulunmuştur. Erken Bizans Dönemi'ne ait olan mozaik kazısı yapıldıktan sonra üzeri toprakla örtülerek kapatılmıştır (Özçatal, 1998, s. 529-550).

Mozaik içten ve dıştan yarım yuvarlak bir apsis içerisinde yer almaktadır (Resim 11). Apsisin boyutları 4.00 x 6.60 m; duvar genişliği 82 cm'dir. Apsise bitişik, kuzeye doğru uzanan 70 cm genişliğinde benzer malzeme ve tekniğe sahip başka bir temel daha mevcuttur. Burada yapılan kazı çalışmalarının sonucunda bugünkü toprak seviyesinden 2.20 m derinlikteki mozaiğe ulaşılmıştır. Apsis yuvarlağından 1.10 m içeride ve apsisin biçimine uygun olan mozaik 2.60 x 2.75 m boyutlarındadır. Yaklaşık 6 m² bir alan kaplayan mozaik beyaz, mavi, kırmızı, turuncu ve kirli beyaz renkte kübik taşlardan yapılmıştır.

Resim 11. Seyitgazi Kilise Mozaiği (Özçatal, 1998'den).

Opus tessellatum tekniğinde yapılan mozaik dilimli rozetlerden oluşmaktadır. Merkezinde bulunan kare çerçevenin ortası boş bırakılmıştır. Bu kısma altar ayağı oturtulmuş olmalıdır. Etrafı antrolak motifi ile çevrili olan mozağin üst kısmında, içinde üç satır Grekçe yazıt olan bir tabula ansata yer alır. Yazıtta "Nakolea

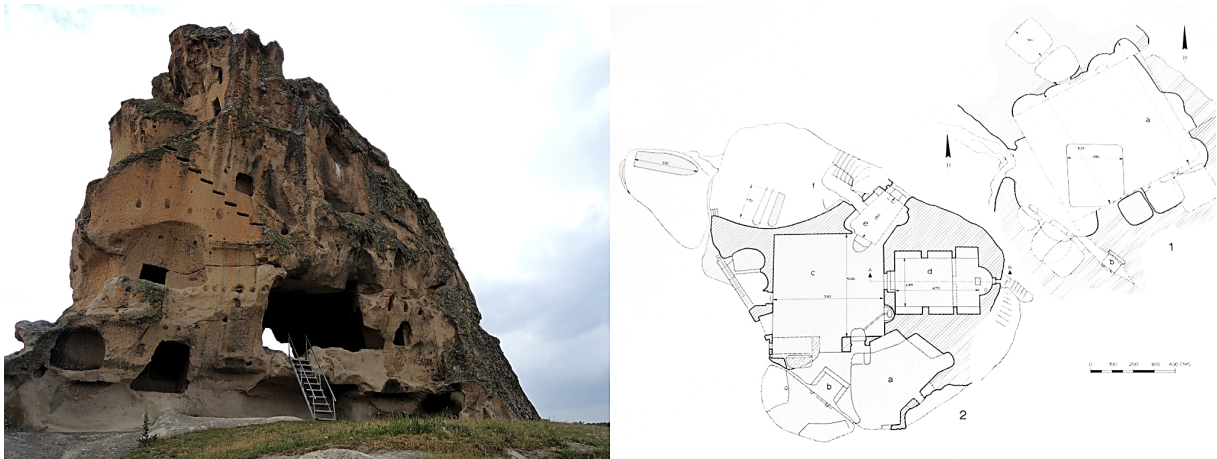
şehrinin savcısı Flavius Eusebios, Helena ile beraber dua edip bu mozaiği koydurdu" yazmaktadır. Tabula ansatanın üzerinde ise daire içinde haç ve sarmaşık motifi uygulanmıştır. Orta alandaki rozet motiflerinin her birinin içinde uçları süslü haç motifleri bulunmaktadır. Mozaik, kırma taşlar ve horasan harcıyla yapılan bir blokaj üzerine oturtulmuştur. Mozaikin kenarları son derece şekilsiz taşlarla çevrili olup devşirme taşlar da kullanılmıştır. Mozaik ile apsis arasında paralel yerleştirilmiş kalitesiz mermerden iki oluk taşı yer alır.

Doğanlı Kale Kaya Yerleşimi

Eskişehir'in 70 km güneyinde yer alan Çukurca Köyü'nün 1,8 km kuzeybatısında yer alır (Resim 12). Doğanlı Kale ismiyle bilinen kaya yerleşimi, Yazılıkaya Frig vadilerindeki önemli yerleşim alanlarından birisidir. Yerleşimin oluşturulduğu kayalık güneybatıya doğru 1 km kadar uzanan 500 m genişliğindeki Doğanlı Vadisi içerisinde yer almaktadır. Doğanlı Kale'de Friglere ait herhangi bir yapı izi görülmemekle birlikte, tepenin etrafına dağılmış olan Frig seramiklerine ait parçalar ilk yerleşimin Frig Dönemi'nde gerçekleşmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Doğanlı Kale Kaya Yerleşimi ara katlar dışında gerçekte yedi kattan oluşmaktadır. Pek çok araştırmada bu yerleşimin ismi anılsa da detaylı tanımı E. Haspels tarafından yapılmıştır (Haspels, 1971, C.1, s. 238-240). İkinci katta yer alan, kayanın içine doğru oyulmuş olan büyük mekân dışında ilk beş kattaki odalar kaya yüzeyine sıralanmışlardır. En üstte kalan iki kattaki mekânlar ise kayanın içine doğru oyulmuşlardır. Zemin katta oldukça tahrip olmuş durumda birkaç mekân kalıntısı göze çarpar. İkinci katta ise etrafına birçok mekân ve niş oyulmuş 6 x 7 m ebatlarında bir salon yer alır. Salonun güneyinde, ara kat oluşturacak şekilde küçük bir oda bulunmaktadır. Bu odadan üst katlara ulaşılmaktadır. Çıkış doğal bir yarığın düzenlenmesiyle oluşturulmuştur. Yarık dışı açıldığı kısımda dikey, dikdörtgen bir şaft dönüşür. Şaftın duvarlarına düzensiz bir şekilde basma ve tutunma oyukları oluşturulmuştur. Şaft vasıtasıyla kaya kilisesinin olduğu kata ulaşılmaktadır.

Kilisenin bulunduğu üçüncü katta, çıkışta sağda düzensiz planlı bir depolama mekânı yer alır; solda ise yaklaşık 6 x 6 m boyutlarında bir salon bulunur. Salonun doğusundan kiliseye girilir: Tek nefli kilisenin tavanı tonoz şeklinde işlenmiş olup, naosun duvarlarında karşılıklı üçer adet yuvarlak kemerli niş yer almaktadır. Apsisin önünde, yerde dikdörtgen biçimli bir oyuk görülür. Bu oyuk muhtemelen altların yerleştirilmesi için yapılmıştır. Kilisenin kuzeybatısında bir mekân daha yer alır. Doğu duvarındaki niş nedeniyle kilisenin şapeli olarak kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Bu mekânın batısından geniş bir boşluğa, oradan da dördüncü kata ulaşılır. Dördüncü kata aynı zamanda kayalığın dış yüzeyinde izleri görülen merdiven de ulaşmaktadır.

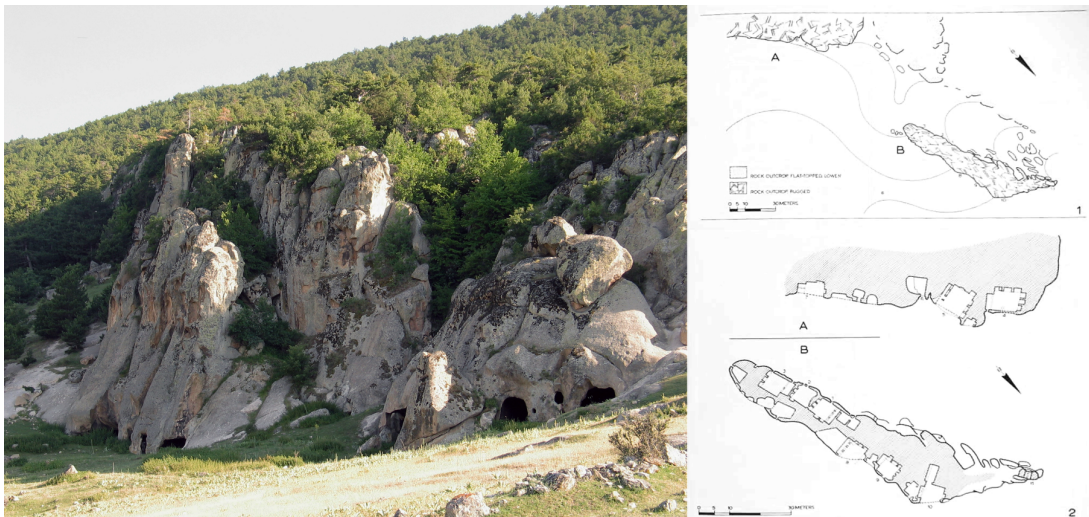
Resim 12. Doğanlı Kale ve kat planları (Haspels, 1971, C.2, fig. 574).

Dördüncü kat da ikinci kat gibi geniş bir salonun etrafındaki düzensiz planlı mekânlardan oluşur. Bu katın kuzeybatısında bağımsız bir mekân daha bulunmaktadır. Oval formlu mekânın girişinin üzerine uçları çatallı bir haç kazınmıştır. Dördüncü katın kuzeyindeki basamaklardan beşinci kata ulaşılmaktadır.

Kayalığın zirvesini teşkil eden beşinci kat iki platformdan meydana gelmiştir: Kuzeydekinde zemine oyulmuş üç adet mezar görülür; güneydekinde ise bir sarnıcın dairesel açıklığı ve ona ulaşan suyun açtığı doğal kanallar görülmektedir.

İnli Yayla Kaya Yerleşimi

Seyitgazi ilçesinin 35 km güneybatısında yer alan Yapıldak Köyü'nün 3.5 km doğusunda, İnli Yaylası'ndaki kayalıklardadır (Resim 13). Yazılıkaya'dan Yapıldak'a giden asfaltın 4. km'sinden doğuya dönüp, toprak yoldan 1 km devam ederek ulaşılır. Günümüzde Yapıldak ve Gökçeğüney köylerinin merası olarak kullanılan alanda yer alan kaya mekânları hayvan barınağı olarak kullanılmaktadır. Yerleşim yoldan fark edilmeyen bir düzlük etrafında yer alan iki ayrı kaya kütesinden oluşur. Bu düzlüğün kuzeyindeki, yola yakın tarafı etrafı açık olacak şekilde bağımsızdır. Alanın güneyinde kalan yerleşim ise dağın eteklerinde yer alır. Kuzey ve Güney kompleksi olarak adlandırılan bu kayaların ve düzlük alanın doğusunda, yaklaşık 1 km mesafede yer alan kaya kütesi mezar nişleri ve bir mezar yapısı barındırır (Haspels, 1971, C.1, s. 234-235; Öztaşkın ve Evcim, 2010, s. 106-111).

Resim 13. İnli Yayla Kaya Yerleşimi ve yerleşim planı (Haspels, 1971, C.2, fig. 571).

Kuzey Kompleks'in kaya kütesinde koparak ayrılan bloklar ve günümüzde seçilebilen izler dikkate alındığında beş katlı olduğu söylenebilir. Zaman içinde oluşan erozyon nedeniyle özellikle birinci kat hizasına denk gelen mekânların toprakla dolduğu görülür. Günümüzde zemin hizasından girilen ve aşağıda ayrıntılı tanımı yapılan mekânlar ikinci katı oluşturur. Üçüncü ve dördüncü katlar kaya kütesindeki doğal ayrılmalar sonucu kısmen tespit edilebilir durumdadır. Beşinci kat olarak düşündüğümüz kısım ise kaya kütesinin en üstünde yer alır ve neredeyse tümüyle harap olmuştur. Bazı niş ve duvar izlerinden burada da mekânlar bulunduğu anlaşılmaktadır.

Güney Kompleks zemin kotta yan yana sıralanmış çeşitli mekânlardan oluşmaktadır ancak kuzeye göre daha az mekâna sahiptir. Yerleşimin her iki parçasında da Bizans Dönemi'nde kullanıldıklarını gösteren haç kazıma ve kabartmaları görülmekle birlikte kilise ya da şapel olarak kullanıldığı net olan bir mekân bulunmamaktadır.

Şükranlı Kaya Nekropolü

Eskişehir'in 65 km güneyinde yer alan Şükranlı Köyü'ne Eskişehir-Seyitgazi-Yazılıkaya yolu üzerinden ulaşılmaktadır. Nekropol, Şükranlı Köyü'nün hemen doğusundaki tarım alanının üzerindeki yamaçta yer almaktadır.

Kazı çalışmaları ile belgelenen mezar alanında Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen kaya mezarları yer almaktadır (Tokgöz, 1976). Sekiz adet mezarın hepsi de haç planında kaya içine oyulmuşlardır. 3 ve 7 no.lu mezarlar iki odalı olması ve bu odalarının ihtiva ettiği arcosoliumlarla çift kollu haç biçiminde bir plana sahiptirler (Resim 14). Mezar odaları arcosoliumlu klineli tipinde düzenlenmiştir. Bütün mezarlarda dikdörtgen üstü açık birer giriş vardır. Bu girişlerin içine 2-3 basamakla inilmekte ve girişler mezar odasına açılan küçük bir kapı ile bitmektedir. Mezarların örtüsü, düz örtülü olan 4 no.lu mezar dışında, tonoz şeklindedir.

Mezarların içlerinde oyma, kazıma veya boyama ile yapılmış çeşitli tipte haçlar vardır. Bunların çoğunluğu Latin haçı olmakla beraber, Yunan, Aziz Andreas, Malta, Çift kollu, altı kollu ve rozet şeklinde olanlar da vardır. Mezarların içleri kırmızı, mavi ve nadiren de siyah boylarla süslenmiştir. Zikzak, üçgen, baklava, yarım ve tam daire gibi motifler ya bu renk boylarla yapılmış ya da kazımayla yapıp boyanmıştır.

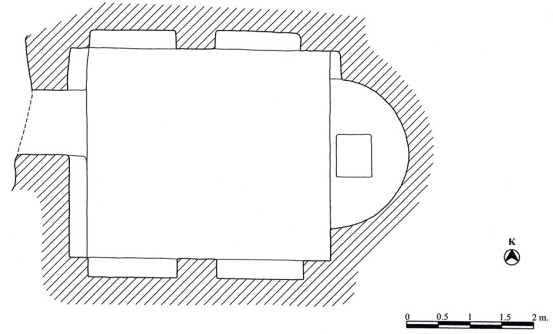

Resim 14. Şükranlı Kaya Nekropolü'nden 7 No'lu mezar odası.

Midas Kenti Kaya Kilisesi

Yazılıkaya Köyü-Midas Anıtı'nın 500 m güneybatısında, Yazılıkaya-Yapıldak yolu üzerinde yer almaktadır. Tek mekânlı, tek apsisli basit bir yapıdır (Resim 15). Yapıya batısındaki sade bir açıklıktan girilmektedir. Bu açıklığın üzerinde ve yaklaşık aynı boyutlardaki diğer açıklık ise aydınlatma amacıyla açılmıştır. Kilisede bu ikisinden başka açıklık bulunmamaktadır.

Naosa girişte, giriş açıklığının iki yanında sekiler yer alır. Naosun kuzey ve güney duvarlarında simetrik olarak yerleştirilmiş nişler yer alır. Naosun üzeri -kuzey ve güney duvarlar tonoz oluşturacakmışçasına nişler üzerinden itibaren içe doğru eğimlense de- düz bir tavanla örtülüdür. Naosun doğusunda, eksende apsis yer alır. Apsis yarım kubbesi yıkılmıştır. Bu yıkıntı güneydoğu köşeye doğru devam eder. Apsis duvarının güneyinde de tahribat sonucu küçük bir gedik açılmıştır. Apsisin ortasında günümüze bir kısmı ulaşabilmiş bir altar yer almaktadır. Altarın önünde templon olup olmadığına dair bir iz bulunmamaktadır (Öztaşkın ve Evcim, 2010, s.112-113).

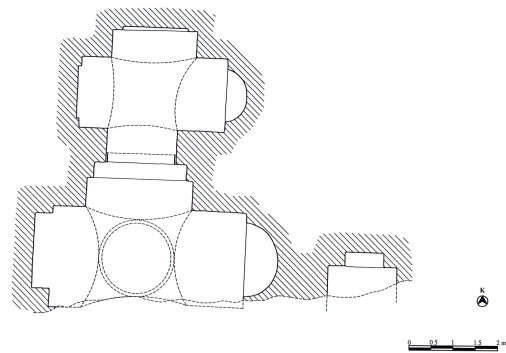
Resim 15. Midas Kenti Kaya Kilisesi ve planı (Öztaşkın ve Evcim, 2010, s.112).

Eymir Çiftlik Kaya Kilisesi

Eskişehir ili Kızılınler Köyü'nün güneyinde Kızılınler-Gökçekısık yolu üzerindeki Eymir Çiftlik Mevkii'nde bulunmaktadır (Resim 16). Kilisenin içi definciler tarafından bilinçsizce kazı yapılarak tahrip edilmiştir ve bu sebepten yapının plan detayları tam olarak tespit edilememektedir. Kalan izlere ve örtü sistemine de bakarak yapının, doğuda birer apsisi olan haç planlı iki mekândan oluştuğu söylenebilir.

Güneydeki daha büyük olan mekânın güney kanadı yıkılmıştır ve yapıya bu yıkık kısımdan girilir. Güney mekânın ortası kubbe, haç kolları tonozla örtülüdür. Kuzey mekân ise tonozlarla örtülmüştür. İki mekân arasında kademeli bir geçiş bulunmaktadır. Kilisenin doğusunda, yine güney tarafı bugün olmayan, kuzey duvarında dikdörtgen bir nişin bulunduğu, işlevi ve kiliseyle ilişkisi bilinmeyen bir mekân daha vardır.

Yapıda tahrip olmayan kemerlerin içlerinde ve merkez mekâna bakan yüzlerinde doğrudan kaya yüzeyine kırmızı, koyu yeşil ve siyah renkler kullanılarak yapılmış geometrik motifli süslemeler yer alır (Öztaşkın ve Evcim, 2010, s.104-105).

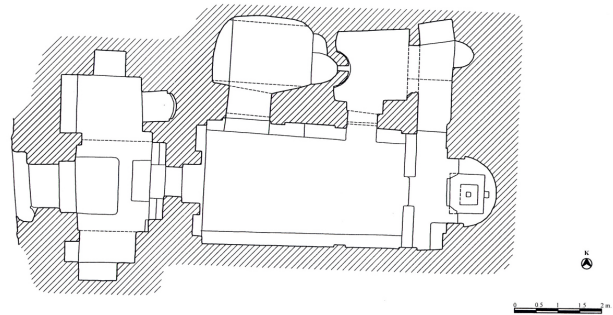
Resim 16. Eymir Çiftlik Kaya Kilisesi apsisi ve planı (Öztaşkın ve Evcim, 2010, s. 105).

Berber İni Kaya Kilisesi

Seyitgazi ilçesine bağlı Kümbet Köyü'nün 1.8 km kuzeydoğusunda, Berber İni olarak adlandırılan kayalıkta yer almaktadır (Haspels, 1971, C.1, s.250; Öztaşkın ve Evcim, 2010, s.114-115). Kayalığın doğusunda Berber İni Anıtı olarak tanınan Frig kaya fasadı ve kayalığın 300 m güneybatısında, yüksek kaya platosu üzerinde Frig kalesi Kümbet Asar Kale bulunmaktadır.

Doğu-batı doğrultusunda, kuzeyinde iki yan şapeli olan, beşik tonozlu ve nartheksli bir kilisedir (Resim 17). Dikdörtgen bir kapıdan girilen nartheks üç bölümlüdür. Orta ve kuzey kısımlar beşik tonozla, güney bölüm ise düz tavan biçiminde örtülüdür. Batıdaki naosa giriş açıklığı iki kademeli olup kapının yuvarlak kemerli alınlığının içinde, haç biçimli bir pencere vardır. Alt tarafı tahrip olan bu haçın kollarının arasında kırmızı boya ile çizilmiş iki malta haçı görülür. Alınlığın yuvarlak kemerinin etrafında iki silme görülür ve bunların arası da geometrik bezemelerle süslenmiştir.

Naosun kuzey iç cephesi dikey silmelerle üç bölüme ayrılmıştır ve iki uçta kuzeydeki mekâna geçişi sağlayan birer açıklık bulunur. Bunların üzerindeki fresko izleri farkedilmektedir. İki açıklığın arasında, silmelere oluşturulan çerçevenin içine büyük boyutlu kabartma bir haç görülmektedir. Bu kabartmanın etrafındaki yüzeylerde de fresko izleri görülmektedir. Kalan parçalara dayanarak kilisenin temponunun kemerli açıklıklara sahip yüksek tipte bir tempon olduğu söylenebilir. Bemanın kuzeyinde yan mekâna açılan bir kapı, güneyinde ise bir seki bulunur. Apsis, yakın çevrede pek rastlanılmayan farklı bir şekilde oyulmuştur. Silmelerle geçiş sağlanan apsis örtüsünde tonoz başlangıcındaki silmeye içe dönük yarım daireler serisi yontulmuş ve içleri boyanarak süslenmiştir. Apsisin içinde altara ait kalıntılar vardır. Naosun güney duvarı da kuzey duvar gibi bölümlere ayrılmıştır ve buradaki iki bölümden batıdaki daha geniştir. Bu duvar boyunca uzanan bir seki bulunmaktadır.

Resim 17. Berber İni Kaya Kilisesi ve planı (Öztaşkın ve Evcim, 2010, s.114).

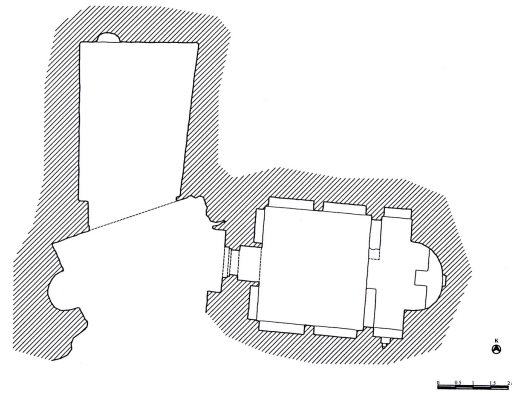
Bemadan geçilen kuzeydeki mekân bir şapel olmalıdır. Naosun kuzey duvarının batısındaki açıklıktan geçilen, düzensiz dikdörtgen planlı, tonoz örtülü ve doğusunda yarım yuvarlak nişi olan diğer mekân da muhtemelen bir diğer şapeldir. Doğudaki niş kuzeye doğru genişletilmiştir ve merkezinde doğusundaki şapele açılan küçük bir açıklık bulunmaktadır.

Ayterek Kaya Kilisesi

Seyitgazi ilçesinin 35 km güney/güneybatısında yer alan Yapıldak Köyü'nün güneydoğusunda, Ayterek mevkiinde yer almaktadır. Ayterek Kaya Kilisesi'nin bulunduğu Yapıldak Köyü çevresi Frig, Roma, Helenistik ve Bizans dönemlerine ait kaya yapıları barındırmaktadır. Yapıldak Köyü'nün 500 m güneybatısında Asarkaya mevkiinde bir Frig kaya mezarının da bulunduğu Frig kalesi yer alır.

Kiliseye batısındaki kuzeydoğu-güneybatı yönündeki işlevi bilinmeyen mekândan geçilerek, batı duvarının ortasındaki yuvarlak kemerli bir alınlığı olan kademeli dikdörtgen bir kapıdan girilmektedir. Girişi sağlayan bu mekânın kuzey duvarına bitişik yine işlevi belirsiz bir mekân daha vardır.

Kilise tek mekânlı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır ve beşik tonoz tavanlıdır (Resim 18). Batıdaki girişin üzerine derinliği fazla olmayan iki niş oyulmuştur. Girişin iki yanında yuvarlak kemerli, zemine kadar inen iki niş daha vardır. Naosun kuzey ve güney duvarında içlerinde sekiler olan ikişer yuvarlak kemerli niş yer alır. Duvarlar bu nişlerin kemerlerinin hemen üst hizasından itibaren dışa taşkın olup, nişlerin araları da payanda görüntüsü verecek şekilde dışa taşkın olarak oyulmuştur. Templonun alt kısmı güney yarıda tama yakın kuzey yarıda ise 3/2 oranında sağlamdır. Kemerli bir düzenlemeye sahip olduğu kuzey ve güney duvarlarda kalan izlerden anlaşılan bir templonun naostan ayırdığı bema kısmının duvarlarında karşılıklı, yuvarlak kemerli iki niş daha bulunur. Yarım yuvarlak olan apsisinin önüne bir bütün oluşturacak şekilde bir seki ve altar oyulmuştur (Haspels, 1971, C.1, s. 249; Öztaşkın ve Evcim, 2010, s. 116-117).

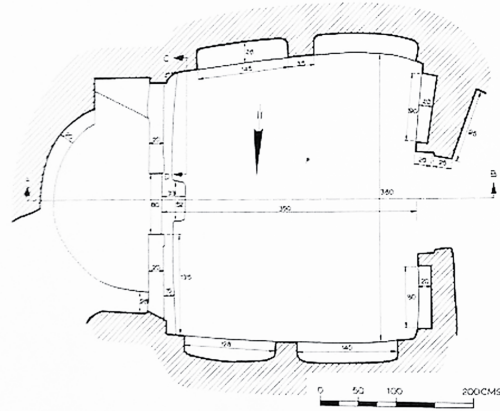
Resim 18. Ayterek Kaya Kilisesi ve planı (Öztaşkın ve Evcim, 2010, s.117).

Akhisar Kale Kaya Kilisesi

Eskişehir' in Han İlçesi'nin 25 km güneybatısında yer alan Akhisar Köyü'nde yer almaktadır. Kilise, köyün kuzeyine açılan toprak yoldan, kuzeybatıya doğru bir kilometre giderek ulaşılan Akhisar Kale mevkiindeki kayalıkta yer alır.

Akhisar Kilisesi'nin bulunduğu Akhisar Kale ismindeki yekpare kaya kütleli, oda mezarlar şeklinde düzenlenmiş bir nekropol alanı niteliğindedir. Nekropol 11 adet tek odalı mezar içermektedir; mezar odaları bu bölgede birçok yerde gördüğümüz gibi, Roma döneminde yapılmış ve Bizanslılar tarafından da kullanıldığı anlaşılan arkosolium tipinde mezarlar barındırmaktadır. Kilise bu mezar odalarının arasında, birinin hemen üzerinde ve bir diğeriyle iç içe geçecek şekilde kayaya oyulmuştur (Haspels, 1971, C.1, s.247; Belke ve Mersich, 1990, s.175).

Alçak tonoz tavanlı, nartheksi olmayan özensizce oluşturulmuş küçük bir kaya kilisesidir (Resim 19). Doğu kısmı, apsis dahil, Roma dönemine ait arkosoliumlu bir mezar odasıyla iç içe geçecek şekilde inşa edilmiş olup, büyük ihtimalle bu sorun iki mekân arasına basit bir duvar örülerek giderilmiştir. Bununla beraber günümüzde böyle bir duvar görülememektedir. Kilisenin girişi batıda olmakla birlikte mezar odasının güneydoğuda yer alan girişinden de yapıya ulaşabilmektedir. Naos yaklaşık kare planlı olup kuzey ve güney duvarlarında ikişer adet karşılıklı yerleştirilmiş niş bulunmaktadır. Naosun batısında, girişin iki yanında daha küçük boyutlu birer niş daha vardır. Doğuda apsisin önünde günümüze kısmen ulaşabilmiş olan templon görülür. Apsis duvarı yıkılmış, ya da arkasındaki mezar odasının içine doğru taşıdığı için, mezar odasıyla arasına günümüze ulaşamayan bir duvar örülmüştür.

Resim 19. Akhisar Kale Kaya Kilisesi ve planı (Haspels, 1971, C.2, fig. 582/3).

Sonuç

Anadolu'nun batı ve güney antik şehirlerinde görülen Erken Bizans dönemine ait hızlı ve anıtsal ölçekli yapılaşmanın izlerine Eskişehir (Dorylaion) çevresinde pek rastlanmaz. Bununla birlikte bölge, Anadolu'nun Marmara'ya açılan kapısı olarak Arap akınlarının başladığı yıllardan itibaren Bizans İmparatorluğu için stratejik açıdan büyük önem arz etmiştir. Erken dönemde yalnızca kaplıcalarıyla belirgin bir potansiyel kazanmış olan Eskişehir ve çevresinde tahkimatlar, önce Arap akınları sonrasında Türkleşme dönemlerinde kamu ve dini yapılardan daha büyük önem kazanmıştır. Haçlı ve Anadolu Selçuklu orduları arasından gerçekleşen Dorylaion Muharebesi (1097) ve Karacahisar Kalesi'nin fethi (1288) ile Osmanlı Beyliği'nin tarih sahnesinde çıkması Eskişehir'in stratejik önemini gösteren iki büyük olaydır. Her iki kalede de kazı çalışmalarına devam ediliyor olması söz konusu dönüm noktalarının aydınlatılması için önem taşımaktadır.

Eskişehir çevresinde anıtsal Bizans dini mimarisine dair her ne kadar sağlam durumda yapı ulaşmadıysa da Pessinus kiliseleri, Germia (Gümüşkonak) Aziz Mikail Kilisesi ve Başara'daki kiliselerin bize gösterdiği üzere arkeolojik çalışmalarla bu tip yapıların sayısı zamanla artacaktır. Söz konusu bu kiliseler Erken Bizans döneminde inşa edilmiş olmakla birlikte Orta Bizans döneminde geçirdikleri yapısal değişimlerle de Bizans mimarisinin değişim/dönüşüm sürecine dair önemli bilgiler sunmaktadırlar. Anlaşıldığı kadarıyla Han Hüseyin Paşa Camii de bir Bizans yapısının Türk-İslam yapısına nasıl dönüştürüldüğü konusunda özel bir yapıdır. Halen sürmekte olan araştırmalarla bu dönüşüm süreci daha açık bir şekilde anlaşılacaktır.

Eskişehir'in hemen güneyinden başlayan Frig vadileri, jeolojik yapısının uygunluğuyla en azından Friglerden beri kaya mimarisinin çeşitli örneklerini sergilemektedir. Friglerden sonra Hellen, Roma ve Bizans medeniyetleri de kaya mimarisi geleneğini sürdürmüş, bölgenin Hıristiyanlaşmaya başlamasıyla birlikte mezar

ve konutların yanı sıra tıpkı Kapadokya'da olduğu gibi kaya kilise ve şapelleri de inşa edilmiştir. Eskişehir sınırları içerisinde kalan Bizans devri eserlerinin en sağlam durumda olanları bu kaya yapıları olup barınma ve savunma amaçlı kullanılan diğer kaya yapıları ile birlikte bölgenin Ortaçağ yaşamına ışık tutmaktadırlar.

Bütün bu eserler bilimsel önemleriyle berabere kültür turizmine katkılarıyla da özenle ele alınmalı ve kondisyonları yenilenen envanter çalışmalarıyla takip edilip ihtiyaç duyulan müdahalelerle mümkün olan en uzun korunma ömrü sağlanmalıdır.

Kaynakça

- Akyürek, E., Çömezoğlu, Ö., Tiryaki, A., Yamaç, A., Karakaya, N., Mimirolu, M., Barut, F., Uyar, T. ve Evcim, S. (2015). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 8 (İç Anadolu Bölgesi Bizans Dönemi Eserleri Envanteri)*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Alp A.O. ve Çağlar, M. D. (2009). Eskişehir-Han ilçesi ve Başara Köyü kazıları (2004-2007). H. Dönmez ve A. Özme (Ed.), *30. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1* içinde (s. 189-200). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. Erişim adresi: http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/kazilar/30_kazi_1.pdf
- Alp, A.O. (2010a). The newly discovered middle Byzantine churches from Phrygia. D. D. Elsin (Ed.), *Architektura Vizantii i Drevnej Rusi IX - XII vekov: materialy mezhdunarodnogo seminara, 17 - 21 nojabrja 2009 goda [Architecture of Byzantium and Kievan Rus from the 9th to the 12th century. Materials of the International Seminar November 17-21, 2009]* içinde (s. 9-20). St. Petersburg: The State Hermitage Publishers.
- Alp, A.O. (2010b). Eskişehir, Başara Köyü Kazılarında Bulunan Bizans Dönemi Kiliseleri. K. Pektaş ve diğerleri (Ed.), *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 14-16 Ekim 2009* içinde (s. 21-30). İstanbul: Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınları.
- Altınsapan, E., Demirel Gökalp, Z., Yılmazyaşar, H. ve Gerengi, A. (2015). 2011-2014 kazıları ışığında Eskişehir Karacahisar Kalesi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3 (10), 621-633. <https://doi.org/10.16992/ASOS.582>
- Baştürk, M. B. (2019). Stratigraphic sequence at Şarhöyük/Dorylaion: An Overview. G.R. Tsetschladze (Ed.), *Phrygia in Antiquity: from the Bronze Age to the Byzantine Period: Proceedings of an International Conference "The Phrygian Lands over Time: From Prehistory to the Middle of the 1st Millennium AD", Anadolu University, Eskişehir, Turkey, 2nd-8th November, 2015 (Colloquia Antiqua 24)* içinde (s.561-580). Leuven/ Paris/Bristol, CT: Peeters. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/j.ctv1q26v1n.32>
- Belke, K. ve Mersich, N. (1990). *Tabula Imperii Byzantini 7: Phrygien und Pisidien*. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Calder, W. M. (1928). *Monumenta Asiae Minoris Antiqua I*. London: Manchester University Press.
- Claudian (1922). *In Eutropium II*. (M. Plautnauer, Çev.) London: Harvard University Press.

- Darga, A. M. (1994). Şarhöyük-Dorylaion kazıları (1989-1992). H. Eren ve diğerleri (Ed.), *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı, I* içinde (s. 481-502). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi. Erişim adresi: http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/kazilar/15_kazi_1.pdf
- Darga, A. M. (1995). 1993 yılı Şarhöyük-Dorylaion (Eskişehir) kazıları. İ. Eroğlu ve diğerleri (Ed.), *XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı, I* içinde (s. 351-368). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi. Erişim adresi: http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/kazilar/16_kazi_1.pdf
- Demirel Gökalp, Z. (2005). Phrygia-Galatia sınırında bir kent: Germia ve Baş Melek Mikhael'e ithaf edilen kilise. O. B. Çetin, A.O. Alp, E. İznik (ed.), *I. Uluslararası Dünden Bugüne Eskişehir Sempozyumu. Siyasal, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Yapı 12-15 Mayıs 2004* içinde (s. 389-402). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Devreker, J. ve Vermeulen, F. (1996). Pessinus (Pessinonte) 1992: preliminary report. *Anatolia Antiqua*, 4, 67-80. <https://doi.org/10.3406/anata.1996.1191>
- Devreker, J., Thoen, H. ve Vermeulen, F. (2003). *Excavations in Pessinus: The so-called Acropolis: From Hellenistic and Roman Cemetery to Byzantine Castle*. Ghent: Academia Press.
- Doğru, H. (2001). Karacahisar Kalesi ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşundaki önemi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 105-127. Erişim adresi: <https://earsiv.anadolu.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11421/527/153748.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Evcim, S. (2015). *Dağlık Frigya bölgesi Bizans dönemi kaya mimarisi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Eyice, S. (1969). Han Köyü'nde Hüsrev Paşa Camii, Sultan IV. Murad'ın sadrazamı Hüsrev Paşa'nın bir eseri. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 23, 179-204. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih/issue/9596/119755>
- Haspels, C. H. E. (1971). *The Highlands of Phrygia: Sites and Monuments*. (Cilt 1-2). Princeton: Princeton University Press.
- İnalçık, H. (2007). Osmanlı Beyliği'nin kurucusu Osman Beg. *Belleten*, 71(261), 479-536. <https://doi.org/10.37879/belleten.2007.479>
- Kazhdan, A. P. (1991). *Nakoleia*. A. P. Kazhdan ve diğerleri (Ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 2 (s.1434) içinde. New York: Oxford University Press.
- Khoniates (1995). *Historia. Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri*. (F. Işıltan, Çev.) Ankara: TTK Yayınevi.
- Manaz, S. (2019). *Bizans dönemi Dorylaion'u ile Anadolu Selçuklu şehri Sultan Eyüğü/Sultan Öyüğü'nün (Eskişehir) fiziki yapıları* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Mango, C. (1986). The pilgrimage centre of St. Michael in Germia. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 36, 117-132. Erişim adresi: <https://archive.org/details/Jahrbuch-der-osterreichischen-byzantinistik>
- Mimiroğlu, İ. M. (2010). Frigya (Phrygia) Bölgesi kaya kiliselerinin Anadolu'daki yeri. B. Y. Olcay Uçkan (Ed.), *Frigya (Phrygia) Bölgesinde Bizans Dönemi Kaya Mimarisi* içinde (s. 130-141). Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi.

- Mitchell, S. (1993). *Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor, Vol. II: The Rise of the Church*. Oxford: Clarendon Press.
- Niewöhner, P. (2011). Germia and vicinity western Galatia during the Roman and Byzantine period. K. Olşen ve diğerleri (Ed.), *XXVIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, I* içinde (s. 47-66). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. Erişim adresi: http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/arastirmalar/28_arastirma_1.pdf
- Niewöhner, P., Dikilitaş, G., Erkul, E., Giese, S., Gorecki, J., Prochaska, W., Sarı, D., Stümpel, H., Vardar, A., Waldner, A., Walser, A. V. ve Woith, H. (2013). Bronze Age höyüks, Iron Age hilltop forts, Roman poleis and Byzantine pilgrimage in Germia and its vicinity. 'Connectivity' and a lack of 'definite places' on the central Anatolian high plateau. *Anatolian Studies*, 63, 97-136. <https://doi.org/10.1017/S0066154613000069>
- Olçay Uçkan, B. Y. (2010). Değerlendirme. B. Y. Olçay Uçkan (Ed.), *Frigya (Phrygia) Bölgesinde Bizans Dönemi Kaya Mimarisini* içinde (s. 142-170). Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi.
- Ostrogorsky, G. (1991). *Bizans Devleti Tarihi*. (F. Işılta, Çev.) Ankara: TTK Yayınları.
- Özçatal, M. F. (1998). 1997 Yılı Seyitgazi İlçesi Mozaik Kurtarma Kazısı. H. Çakmak ve diğerleri (Ed.), *VIII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri* içinde (s. 529-550). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. Erişim adresi: http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/muze_kurtarma/08.muze.kurtarma.pdf
- Öztaşkın, G. K. ve Evcim, S. (2010). Bölgedeki kaya kiliseleri. B. Y. Olçay Uçkan (Ed.), *Frigya (Phrygia) Bölgesinde Bizans Dönemi Kaya Mimarisini* içinde (s. 37-129). Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi.
- Öztaşkın, M. (2010). Frigya (Phrygia) Bölgesi Bizans Dönemi tarihi coğrafyası. B. Y. Olçay Uçkan (Ed.), *Frigya (Phrygia) Bölgesinde Bizans Dönemi Kaya Mimarisini* içinde (s. 17-25). Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi.
- Palalı, M. (2021). Karacahisar Kalesi'ndeki küçük eserler. *Fetih ve Medeniyet Dergisi*, 1, 22-29. Erişim adresi: http://www.eskisehir.gov.tr/kurumlar/eskisehir.gov.tr/Dergi/dergi_2021_1.pdf
- Parman, E. (2001). Eskişehir-Karacahisar'da bir Ortaçağ kalesi. S. Alpaslan (Ed.), *V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu 19-20 Nisan 2001* içinde (s. 451-462). Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Parman, E. (2002), *Ortaçağda Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Ramsay, W. M. (1890), *The Historical Geography of Asia Minor*. London: John Murray.
- Speidel, M. (1984). A Latin Gravestone of AD 390 from Sebaste/Phrygia. *Roman Army Studies, Vol. 1* içinde (s. 381-389). Amsterdam: J.C. Gieben.
- Stone, A.F. (2003), Dorylaion revisited. Manuel I Komnenos and the refortification of Dorylaion and Soublaion in 1175. *Revue des études Byzantines*, 61, 183-199. Erişim adresi: https://www.persee.fr/doc/rebyz_0766-5598_2003_num_61_1_2276
- Strzygowski, J. (1903), *Kleinasien. Ein Neuland der Kunstgeschichte*. Leipzig: J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Tokgöz, D. (1976), Şükranlı Nekropolü kazısı-1974. *Türk Arkeoloji Dergisi*, XXIII (2), 117-142. Erişim adresi: http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/turk_arkeoloji/23_2.turk.arkeoloji.pdf

- Tsetskhladze, G. R. (2013a), Pessinus in Central Anatolia: New Investigations. H. Bru ve G. Labarre (Ed.), *L'Anatolie des peuples, des cités et des cultures (Ile millénaire av. J.-C. – Ve siècle ap. J.-C.). Colloque international de Besançon - 26-27 novembre 2010. Volume 2 Approches locales et régionales* içinde (s. 41-80). Besançon: Presses universitaires de Franche-Comté. Erişim adresi: www.persee.fr/doc/ista_0000-0000_2013_act_1277_2_3744
- Tsetskhladze, G. R. (2014), Pessinus: Yeni Sırları Açığa Çıkıyor. *Aktüel Arkeoloji*, 38, 12-14. Erişim adresi: <https://aktuelarkeoloji.com.tr/kategori/guncel-kazilar/pessinus-yeni-sirlari-aciga-cikiyor>
- Tüfekçi Sivas, T. (2018), Excavations at Dorylaion/Şarhöyük in Phrygia Epiktetos. G.R. Tsetskhladze (Ed.), *Pessinus and Its Regional Setting, vol. 1. (Colloquia Antiqua 21)* içinde (s. 99-127). Leuven/ Paris/Bristol, CT: Peeters.
- Vermeulen, F., Devreker J. ve de Mulder, G. (1998), Urban Developments in Early Byzantine Pessinus (Asia Minor). N. Cambi ve E. Marín (Ed.), *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae (Split-Porec 25 settembre - 1 ottobre 1994) Vol. 3* içinde (s. 787-796). Rome: Pontificio Instituto di Archeologia Cristiana.
- Yılmazyaşar, H. (2021), Bilgiyi ararken: Karacahisar Kalesi araştırma-kazı süreci (1999-2020). *Fetih ve Medeniyet Dergisi*, 1, 14-21. Erişim adresi: http://www.eskisehir.gov.tr/kurumlar/eskisehir.gov.tr/Dergi/dergi_2021_1.pdf
- Yılmazyaşar, H. ve Demirel Gökalp, Z. (2022), Tarihsel bağlamda Karacahisar Kalesi'nde bulunan Bizans ve Avrupa sikkeleri. *Anadolu Araştırmaları-Anatolian Research*, 27, 305-335. <https://doi.org/10.26650/anar.2022.1154783>
- Yılmazyaşar, H. ve Karasu, Y. E. (2022), Ortaçağ Seramik Sanatı Bağlamında Karacahisar Kalesi Seramikleri. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, V/II, 336-367. <https://doi.org/10.48120/oad.1156404>

Extended Abstract

Purpose

Eskişehir has been an important crossroads between Central Anatolia and West and Northwest Anatolia throughout the ages. In the Byzantine period it was named as Dorylaion being a Greek name of the Hellenistic period. The traces of the rapid and monumental-scale buildings of the Early Byzantine period are not very common around Eskişehir (Dorylaion). However, as the gateway of Anatolia to Marmara, the region has been of great strategic importance for the Byzantine Empire since the Arab raids began.

This study aims to introduce the buildings of Byzantine period in Eskişehir in general terms and to support the studies in the fields of culture, tourism, history, art history and archeology which will be carried out in Eskişehir. Another purpose of the paper is to mention the studies about the Byzantine period of Eskişehir and its vicinity by referring to them.

Design and Methodology

The main method of this study is to compile basic information about the buildings and remains of the Byzantine period, which were identified by various researchers, including the author. The presented information is supported both library sources, and surveys and documentations.

In the introduction, the history of the city in the Byzantine period is briefly discussed, in order to point out Eskişehir's place in the Byzantine historical geography. Then there are short introductions of the buildings. Priority are given to the fortifications in the introduction of the buildings because Eskişehir took its place in the history with conflicts for a long time during the Byzantine period. Although in the early period Eskişehir and its environs only gained a significant potential with its thermal springs; the fortifications in the region gained greater importance than public and religious buildings during the Arab invasions and then Turkization periods. The Battle of Dorylaion (1097) between the Crusaders and Seljuks of Rum, and the conquest of Karacahisar Castle (1288) which resulted in the appearance of Ottoman Beylik in history are two great historical events that show the strategic importance of Eskişehir. The fact that the excavation works are continuing in both castles is important for illuminating these turning points.

After the fortresses, the religious buildings, which are the majority of the buildings and ruins that have survived to the present day, were introduced. These are listed as the first built structures and then the rock-cut structures.

Finally, in the third chapter, under the title of "conclusion", Eskişehir's cultural heritage of the Byzantine period is evaluated in general terms and the study is concluded.

Findings

The earliest ruins involving in the city territory belonging to the Byzantine period and reaching today belong to the Emperor Justinian I. The settlement located in the region called as Highlands of Phrygia nowadays and called as Phrygia Salutaris (healthy Phrygia) in the early Byzantine is famous for its baths fed by natural hot water resources related to this name. Although there are several baths in the Hot Water district today, any remains of a Byzantine bath have not been found in this area yet.

Although there is no well preserved sample of monumental Byzantine religious architecture around Eskişehir, the church of Germia (Gümüşkonak) Saint Michael and the churches in Başara show that the number of these kind of buildings will increase in progress of time with archaeological studies. These churches built in the early Byzantine period present important information on the change / transformation process of Byzantine

architecture with the structural changes during the Middle Byzantine period. Apparently, Han Hüsrev Pasha Mosaque is also a particular sample in terms of a transformation of a Byzantine building into a Turkish/Islamic building. This transformation process will be more clear with ongoing researches.

The traces of the rapid and monumental-scale construction of the Early Byzantine period, seen in the western and southern ancient cities of Anatolia, are not very common around Eskişehir (Dorylaion). However, as the gateway of Anatolia to Marmara, the region has been of great strategic importance for the Byzantine Empire since the Arab raids began.

The Phrygian valleys taking place in the south of Eskişehir have been setting various examples of rock architecture with the suitability of their geological structure since the Phrygian era. Hellenistic, Roman and Byzantine period peoples also pursued the tradition of rock architecture after the Phrygians. Rock churches and chapels along with the tombs and dwellings were built with the Christianization of the region just as in Cappadocia. These rock structures being the durable works of Byzantine period within the borders of Eskişehir offer an insight to the medieval life of this region with the other rock structures used for sheltering and defending.

Research Limitations

The main limitation of the study, as the title suggests, is geographical. However, political geography was taken as a basis rather than physical geography, and the Byzantine buildings within the administrative borders of today's Eskişehir city were taken into consideration.

Second limitation is a time constraint; the term "Byzantine period" mostly refers to the period from Emperor Constantine's making Byzantium (Constantinople) the capital in 330 AD until the conquest of the city by the Ottomans in 1453. Our research is focused on the buildings that were built between these dates within the geographical boundaries mentioned above.

Implications (Theoretical, Practical and Social)

All Byzantine structures within the provincial borders of Eskişehir should be considered with their contribution to cultural tourism as well as their scientific importance, and their current status should be followed up with renewed inventory studies and the longest possible preservation life should be ensured with necessary conservation and restoration works.

Many architectural sculpture artifacts have been identified during the museum works and surveys on Byzantine period artifacts in Eskişehir and its environs. The majority of these pieces belonging to church buildings were found independently, and it is unclear which building or composition they belong to. However, looking at the number of pieces, it is understood that there were many churches in the region during the Byzantine period and these churches were richly decorated. The fact that Byzantine architectural sculptures were used in households, fountains and mosques in many rural districts and villages close to the city center is important in terms of reflecting the traces of settlements that lost their presence over time. These architectural sculptures, which are located in museums, streets, fields and included in the buildings as spolia, can provide important information about the Byzantine period monuments of Eskişehir and its surroundings and should be evaluated with statistical studies together with inventory studies.

Originality/Value

This study is a compilation and accordingly, there is no structure that has not been included in any scientific publication before. Also, there is no new information or argument about the buildings in the study. The study cannot be described as original in these contexts, but it has a value as it is the first time that the Byzantine period structures in Eskişehir which are "included in the literature" were brought together. With this aspect, it provides basic information about the Byzantine period of Eskişehir and serves to make the resources known.

In addition, it is expected that the study will contribute to the protection and promotion of these cultural assets by drawing attention to the status and importance of the works.

Araştırmacı Katkısı: Seçkin EVCİM (%100).

Aykırı Kültür ¹

Sedat KARAL ²

Başvuru Tarihi: 04.01.2023

Kabul Tarihi: 01.03.2023

Makale Türü: Kitap İncelemesi

Aykırı Kültür (Kitap İncelemesi)

Birmingham Üniversitesi bünyesinde 1964 yılında kurulan, ağırlıklı olarak kültürel çalışmalara odaklanan ve bunu yaparken de anti-elitist bir tavır takınan Çağdaş Kültürel Çalışmalar Merkezi'nin ya da diğer adıyla Birmingham Okulu'nun mezunlarından biri olan Paul E. Willis'in "Aykırı Kültür" (2022) adlı kitabı, Gökben Demirbaş tarafından Türkçeye kazandırılarak Ayrıntı Yayınları'nca yayımlandı. 1960'lı yılların sonu ve 1970'li yılların başlarında İngiltere'de yapılmış iki farklı etnografik çalışmanın bir araya getirilmesinden oluşan kitap, "motorcular"ın ve "hippiler"ın dünyasına odaklanmaktadır. Bu nedenle kitap, farklı kültürel dünyalardan elde edilen verileri yorumlayarak analiz eden iki ana bölümden ve ayrıca çeşitli gruplar hakkında etnografik araştırma yapmak isteyenler için bir nevi kılavuz denilebilecek teorik ek bölümden oluşmaktadır. Bu değerlendirme yazısında ilk olarak motorcuların sonrasında ise hippilerin, diğer bir deyişle iki farklı kültürel dünyanın yazar tarafından nasıl sorunsallaştırılıp ele alındığı kitapta sunulan çeşitli gözlemlerden hareketle incelenecek, daha sonra kitabın zayıf ve güçlü yanları üzerinde durulacaktır.

Atıf: Karal, S (2023). Aykırı Kültür [Gökben Demirbaş tarafından yayına hazırlanan Aykırı Kültür başlıklı kitabın değerlendirmesi]. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 353-358.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, sedkaral@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3583-2910

Motorcuların Dünyası

Seçkin kültür incelemelerinin aksine, sıradan olarak adlandırılan insanların yaşam biçimine ve kültürlerine odaklanmayı tercih eden Birmingham Okulu, bu anlamda, kültürün sıradan yanına vurgu yapar. Bir tür kültürel materyalizm olarak adlandırılan kültürelci yaklaşıma sahip olan okul, bir sosyal sınıfın bütün yaşam biçimlerini araştırmayı konu edinir (Rojek, 2006, s. 40). Bu geleneğin temsilcilerinden biri olan Paul E. Willis, yaşamları, görünüşleri, dili kullanma biçimleri, mekânları, dinledikleri müzikleri ve dünyayı anlamlandırma tarzlarıyla kendilerini egemen kültürden ayırıp farklı kılan motorcuların dünyasına, etnografik araştırma yönteminin de yardımıyla, yakından ve detaylı bir şekilde eğilmektedir. Willis (2022, s. 18) bu eğilmeyle, “kültür nesnelere seçen ve hangi anlama gelmelerini gerektiğini belirleyen burjuva kurumsal imtiyazlarının ilk yerinden oynatışlarını gösterme”yi amaçlamaktadır. Çünkü motorcular (ve başka kültürel gruplar) içinde doğdukları dönemin, yani önemli toplumsal değişim ve dönüşümlerin yaşandığı 1960’ların politik ve kültürel ortamında, farklı varoluş ve yaşam formlarıyla, tüm toplumsal gruplar için alternatif olabilecek bir dünya tasavvuru geliştirmişlerdir. Dolayısıyla motorcular, çeşitli aygıtlar aracılığıyla kitlelere tepeden kabul ettirmeye çalışılan ve pasifize edici olduğu söylenen yaygın kültürün aksine, çeşitli nesnelere, duyguların, imgelerin, yaşayışların ve sosyalleşme pratiklerin başka şekillerde anlamlandırılabilirliğini gösterip kültür denilen şeyin yaratımında etkin bir rol oynamışlardır. Ancak söz konusu kültür bir kere yaratılınca kendisiyle ilişkili olan üyelerine yeni bir kimlik ya da bir varoluş biçimi kazandırır. Bu kimlik ve varoluş biçimi içinde eylemde bulunan kültürün korunması ve sürdürülmesi için ayrıca gereklidir. Dolayısıyla Willis, bu araştırmasıyla, kültür ile birey ya da gruplar arasındaki diyalektik ilişkinin varlığını sorunsallaştırmıştır. Yazarın motorcular özelinde tartışmaya çalıştığı şey temelde budur.

Hâkim kültürün aksine, kendi kültürel kod ve anlamlandırmalarını yaratarak bu anlamlandırmalar ve kodların etrafında bir kimlik inşa eden motorcular, bu kimliği bir grup düşüncesine dönüştürmeye başlarlar. Kendisine has bazı özelliklerle tanımlanabilecek bu grup düşüncesi, üyelerine benzer şekilde giyinmeyi, aynı jargonu konuşmayı, aynı duygu ve düşünceleri paylaşmayı, aynı nesnelere kullanmayı ve aynı şekillerde davranmayı dayatır. Bu durum sadece grup içinde uzun süredir bulunan bir insan için değil, aynı zamanda gruba yeni dâhil olan ya da dâhil olmak isteyen kişi için de geçerlidir. Çünkü söz konusu gruba dahil olmak ve sonrasında da dışlanmamak, başka bir deyişle gruba tutunmak her şeyden önce, “oyunu kuralına göre oynayıp” grup dinamiklerini içselleştirmek ve bu içselleştirmeyi grubun diğer üyelerine de kabul ettirmekle mümkündür. Bu anlamda grubun kendisi kimi durumlarda birey üzerinde baskıcı bir unsur olarak belirmeye başlar.

Kişilere varoluş ve kimlik kazandırmakla yetinmeyen grup, bu varoluş ve kimliğin kendi çizdiği sınırlar içerisinde şekillenmesine müsaade eder. Bu noktada Willis, özellikle de motorcuların maskülen (erkeksi/eril) tarzları ve bu maskülen tarzın içselleştirilmesinin yarattığı güvenlik duygusu üzerinde durur. Motorcuların saldırgan denebilecek kadar güçlü maskülen görünüşleri, onlara “fazlasıyla fiziksel, hatta göz korkutucu, pratiğe dayalı dünyada, hızlıca ve özgüvenli harekete etme” (Willis, 2022, s. 51) kabiliyeti ve avantajı sağlar. Grup kültürü bedene ve kullanılan nesnelere, örneğin motosikletlere, botlara ve ceketlere yansır. Bu da karşılıklı etkileşime fiziksel, başka bir deyişle bedensel bir görünüm kazandırır. Willis (2022, s. 46) bunu “etkileşimin fizikselliği” olarak adlandırır. Dolayısıyla maskülen tarz, grup dinamiğinin önemli bir kültürel göstereni olarak karşımıza çıkmaktadır. Erkekliğe baskın şekilde göndermede bulunan ve gruba bir tür kimlik kazandıran bu gösteren, grup içi ya da grup dışındakilere karşı farklı bir tavır geliştirilmesini de neden olur.

Motorcuların feminen (kadını) görünen birey ve gruplara karşı geliştirdikleri tavırları oldukça sert ve dışlayıcıdır. Bu durumu yaptığı görüşme ve gözlemlerle detaylandıran Willis, motorcu oğlanlardan biri olmayan, ama yine de motorcu kulübünde takılan ve motosiklete olan ilgisi geleneksel düzeyde olan Percy örneğini verir. Kadınlara karşı “gerçek bir erkek-avcı-tipi yaklaşımından yoksun görünen” Percy, motorcular tarafından kendisi için üretilen ve zayıf, feminen ve homoseksüel olduğunu ima eden şakaların hedefi olur.

Hatta Percy'nin utangaçlığı dahi, "şüpheli erkekliğine" kanıt olarak gösterilmektedir (Willis, 2022, s. 50). Bu anlamda grup kendi iç mantığını kurmak ve korumak için çeşitli kontrol ve dışlama mekanizmaları geliştirmiştir. Bu mekanizmalar motorcuların kimliğini korumanın yanı sıra, onlara bir "ontolojik güvenlik" de sağlar. Çünkü motorcular, neredeyse her şeyleriyle aykırıdırlar. Bu aykırılık, kendisiyle birlikte dıştan gelebilecek olası reaksiyonlara karşı bir korunma stratejisi geliştirmeye de iter. Bu da yukarıda da yazıldığı gibi maskülen görünümle sağlanır. Diğer yandan motorcular, çeşitli dış grupların tavır ve tutumlarını küçümseyip bir tür "kültürel üstünlük" duygusu da geliştirirler. Willis'in (2022, s. 76) ifadesiyle, toplum tarafından reddedilen bir grup olarak motorcuların kendileri gibi reddedilen diğer gruplar karşısında geliştirdikleri bu ayırım, onlara otantik oldukları hissini verir.

Motorcu oğlanlar özelinde verilebilecek bir başka önemli örnek "yabancı düşmanlığı"dır. Maskülen tarzın motorcular için önemli bir korunma biçimi olduğu gerçeğinden yola çıkan Willis, motorcuların siyahilere karşı olan dışlayıcı nefretini erkeklikle ilişkilendirerek gözler önüne serer. Bu nefretin yüzeyde görülen kısmı her ne kadar ırksal bir tona sahip olsa da söz konusu olan şey "otantik"liğin yitirilme olasılığına karşı duyulan paniktir. Willis (2022, s. 61), "[e]ğer başka türlü dünyalar varsa, o zaman onlarınki *otantik* olan olmayabilir" diye yazar. Motorcuların siyahiler özelinde geliştirdikleri dışlayıcı tavrın maskülen tonu, otantik olma durumunun yitirilme olasılığına karşı duyulan kaygıyla ilişkili olduğu kadar, maskülen tarzda ifade edilen güvenlik çeperinin doğrudan ya da dolaylı şekilde gelebilecek dışsal bir etkiyle sarsılması korkusunun da dışavurumudur. Willis bu durumu, "çünkü güvenlik maskülen tarzda ifade ediliyor ve korunuyordu. Eğer başka türlü yaşam biçimleri vardiysa, başka türlü erkeklikler de vardı. Daha iyi olabilirlerdi" (Willis, 2022, s. 61) şeklinde ifade eder.

Yukarıda verilen örnek gözlemlerden de hareketle Willis, incelediği motorcu oğlanlar kültürünün "görünen" kısımlarıyla yetinmeyip, onun ardındaki "görünmeyeni" görmeye, diğer bir deyişle şeylerin üzerine serili örtüyü kaldırmaya çalışır. Motorcuların dünyasına girerek grup dinamiklerinin nasıl işlediğini, bu dinamiklerin ne tür bir dayanışma yarattığını, kişilere ne tür bir kimlik kazandırdığını ve bu kimliğin grup düşüncesini koruma ve sürdürmede ne kadar önemli olduğunu ayrıntılı gözlem ve görüşmelerle aktarır. Geleneksel ve egemen kültüre karşılık yaratılan "karşı kültüre" içkin olan etkileşimlere, nesnelere, duygulara, düşüncelere, konuşma tarzlarına, beğenilere, özdeşlik kurma biçimlerine, tavır ve tutumlara, kısacası motorcuların gündelik hayatlarına ve yaşam biçimlerine odaklanarak, en genel anlamıyla, kültürün insan benliği üzerindeki etkisini ve bu etkinin söz konusu kültürel alanın korunması ve sürdürülmesi için ne kadar önemli olduğunu başarılı bir şekilde yorumlar. Bu anlamda etnografik yaklaşımın iyi bir şekilde uygulandığında ne tür özgün farklılıklar yaratabileceğini sosyal bilim alanında çalışma yapmak isteyen araştırmacıların dikkatine sunmuş olur. Bu durum özellikle de "marjinal" olarak adlandırılan ya da marjinalleştirilen kültürel grupları incelemek isteyen araştırmacılar için cesaretlendirici bir etki yaratabilir.

Hippilerin Dünyası

Kitabın incelenen ikinci grubunu oluşturan hippiler ise tarz, görünüş, bilinç ve gündelik hayatı deneyimleme biçimleri anlamında motorculardan daha farklı bir kültürel grubu temsil etmektedirler. Bu anlamda kitap okuyucularını birbirinden oldukça farklı iki kültürel dünyanın içine taşımakta, deyim yerindeyse bu dünyaların içinde gezintiye çıkarmaktadır. Bu incelemede Willis, hippie kültürü ile bu kültürün taşıyıcısı olan hippilerin kesişim noktalarını sorunsallaştırır. Hippiler her şeyden önce dünyaya, toplumsal yapı ve mekanizmalara, geleneksel değerlere ve içinde buldukları egemen kültüre karşı eleştirel bir bilince sahiptirler. Bu da onları dünyayı farklı şekillerde anlamlandırmaya, zamanı farklı şekillerde değerlendirmeye ve dolayısıyla hayatlarını farklı şekillerde yaşamaya yöneltir. Saçları, kıyafetleri, yaşadıkları yerleri, dinledikleri müzikleri, öznel deneyimleri ve en genel anlamıyla "kafaları" (Willis, 2022, s. 135-137) yapay olana karşı bir

tür başkaldırı niteliğindedir. Bütün bunlar hippilere kendilerini istedikleri şekilde ifade edebilecekleri bir kimlik ve varoluş kipi kazandırır. Bu kimlikte baskın olan durumlardan biri zamanın nasıl algılandığıyla ilişki olan bir tinsellik ve bu tinsellik de hippilerin hayatı deneyimleme tarzlarında önemli bir etmendir.

Hippiler için hayat “şimdi” demektir. Willis’e (2022, s. 118) göre hippiler geçmiş ve gelecekte değil, “şimdi”nin içinde yaşarlar. Şimdiyi olumlayıp onu yoğun olarak deneyimlenmesi gereken tinsellik için önemli bir imkân dönüştürürler. Bu noktada hippiler için geçmiş hayal kırıklıklarıyla, gelecek ise oluşturulan planları, dolayısıyla da ileriye dönük amaçları boşa çıkarabilecek belirsizliklerle doludur. Bu durumda şimdi, en önemli andır: “Çünkü geçmiş veya gelecek, [hippilere] ‘olayların ortasında’ olma hissini vermiyordu. [...] Geçmiş veya gelecekte soruları cevaplamak için zaman vardı ve bu cevaplar tinsel arzuların sonlanmasına neden olabilirdi” (Willis, 2022, s. 118). Dolayısıyla hippiler için zaman tek boyutludur ve olabildiğince tinsellik ile doldurulması gerekir. Bu anlamda hippî kültürü, hippilerin zaman algısını ya da zamanla kurduğu ilişkiyi değiştirip dönüştürür.

Hippiler özelinde gözlemlenen ve yazarın araştırmacı yönünün ne kadar önemli olduğunu gösteren bir diğer durum ise uyuşturucuyla mücadele ekipleri ile hippiler arasında kurulan ilişkinin aktarılmasıdır. Hippî kültürüne içkin olan uyuşturucu madde kullanımı toplumdaki, hippilerin adlandırdığı şekilde ifade edilirse “sıradan” olanlardan sembolik olarak ayrışmayı temsil eder (Willis, 2022, s. 148). Dolayısıyla uyuşturucu kullanmak basit bir kendinden geçme ya da “kafayı bulma” deneyimi olarak değil, kültürel bir anlamlandırma olarak karşımıza çıkar. Bu yüzden Willis (2022, s. 177), hippilerin yoğun uyuşturucu kullanımlarının kültürel düzeyde anlaşılması gerektiğini belirtir. Willis, sadece hippilerle değil, uyuşturucuyla mücadele ekiplerinde görev alan polislerle de görüşür, gözlemlerde bulunarak, hippiler için bir tür varoluş olan bu kültürel anlamlandırmanın, uyuşturucuyla mücadele eden ekipler tarafından patolojik bir durum olarak değerlendirildiğini belirtir. Ancak Willis’in gözlemlerinde ilginç olan, ekiplerin minimum düzeyde de olsa hippî kültürünün bir parçası olmayı arzulama durumlarıdır. Bu anlamda yasal mevzuatın talep ettikleri ile ekiplerin kendi öznel talepleri çatışır gibi görünür. Oysa durum bununla sınırlı değildir. Ekiplerin hippî kültürünün bir parçası olmaya çalışmaları ve hatta hippilerle yer yer iyi anlaşmaları bir tür işlevsellik göndermede bulunur. Bu işlevsellik hippileri kontrol ederek onları kendi sınırları içinde tutmak, daha fazla üye katılımını engellemek ve bütün bunları yaparken de içerden görünmek, hippileri tanımak ve dolayısıyla onları güvenli alanlarda tutma çabasıyla ilgilidir (Willis, 2022, s. 146-147). Bu noktada Willis, sadece incelediği grubun iç mantığını değil, bu grubun dışında olan ama bir şekilde grupla ilişkili olan yasal yapıların iç mantığını da gözleme fırsatı edinmiş olur. Bu da araştırmacı için önemli olan “şeyleri olduğu gibi kabul etmeyip, onun ötesine geçme” durumu için örnek bir yaklaşımdır.

Hippiler özelinde kayda değer durumlardan biri, onların dünyayla kurdukları ilişkidir. Hippiler doğallığı kimliklerinin bir parçası haline getirip onu bedensel görünüşleriyle dışa vururlar. Bu doğallık teması, kapitalizm ve onun ürettiği rasyonellik, disipline edicilik ve standardizasyona karşı bir tür isyandır. Hippilere göre Batı’nın aklı, tekniği ve standardizasyonu insani duyarlılığı boğmuştur. Hippilerin arayışı bu duyarlılık ve otantikliktir. Bu duyarlılık ve otantikliğin ve hatta mistizmin Doğu’da olduğuna inanırlar, çünkü onlara göre Doğu, Batı’nın materyalist ve rasyonalist geleneğinden, böyle olduğu için de öznelliği boğan toplumsallığından uzak olan ve gidilmesi gereken bir coğrafyadır. Bu anlamda içinde buldukları dönem ve mevcut toplumsal düzene karşı eleştirel bir bilinç geliştirip bunu yaşamlarıyla pratiğe dökerler. Bu eleştirel bilinç ve pratik yaşayış hippilerde kültürel üstünlük duygusunun gelişmesine de neden olur. Örneğin bir katılımcı, “[bizler] disipline ihtiyacı olan insanlar değiliz, hiçbir disiplin şekline ihtiyacımız yok, ama buna ihtiyacı olan insanlar var” (Willis, 2022, s. 122) diyerek bu kültürel üstünlük duygusunu açığa vurur.

Tartışma

Bilinmeyen, nüfuz edilmesi güç, kimi zaman korkulan ve bu nedenlerle farklı söylem, imge ve araçlarla marjinalleştirilen ve hatta sapkın olarak adlandırılan kültürel grupların dünyasını sosyolojinin ve etnografik yöntemin imkânlarından faydalanarak kamuoyuna tanıtmak, diğer bir deyişle bir grubun sosyal gerçekliğine dair bilimsel bir anlamlandırma çabasına girip, birtakım açıklamalar getirmek sosyal bilimlerin araştırma konularının çeşitlendirilip zenginleştirilmesi bakımından önemli bir adımdır. Bu adımı önemli kılan bir diğer etken, araştırılan gruplarla temas halinde olmak, o grupların yaşayışlarına, ilişki tarzlarına bizzat “içerden” tanıklık etmek, dolayısıyla elleri kirletmektir. Bu noktada bizzat sahadan elde edilen verilerden hareketle toplumsal gerçekliğe dair açıklamalar getirme çabasında olan Paul E. Willis, araştırmalarıyla sadece sosyologlar için değil, nitel araştırma yöntemleri kullanarak saha çalışması yapmak isteyen farklı disiplinlerdeki araştırmacılar için de değerli bir imkân sunmaktadır.

Kitap yazarın işçi sınıfının kültürüne odaklandığı “İşçiliği Öğrenmek: Sınıf, İşçilik ve Eğitim: İşçi Çocukları Nasıl İşçi Oluyor?” (2016) adlı kitabının aksine sınıfsal temalara yer vermez. Motorcular ve hippilerin toplumsal konumları normal ve yaygın olandan sapmalarıyla, diğer bir deyişle alt kültür olmalarıyla tanımlanır. Kitaba konu edilen kültürlerin içsel görünümüne dair çok yoğun ve zengin gözlemler vardır, ama bu kültürel grupların dışarıyla olan ilişkisine dair görece daha az gözlemler mevcuttur. Dolayısıyla araştırmada gözlemlenen ve görüşmeler yapılan özneleri bu kültürlerle bütünleştirmeye, bu kültürlerin içinde bir kimlik ve varoluş kazandırmaya iten sebeplere kısmen ve dönem bağlamında değinilir. Bu nedenle motorcular ve hippiler kültürün içine doğmuş gibi görünürler. Ayrıca her iki kültür de baskın olarak erkek merkezli görünür. Willis bu kültürlerin içinde var olmaya çalışan kadınların seslerine, onların grubu ve kültürü nasıl deneyimlediklerine yer vermez. Hem motorcular hem de hippilerin dünyasında konuşanlar, tartışılanlar ve tartışanlar erkeklerdir. Kadınların tartışılma biçimi yine erkekler üzerinden yürütülür. Dolayısıyla okur, bu kültürel grupların içindeki kadınların deneyimleri hakkında pek bir şey bulamaz.

Nitel araştırma desenleri içinde uygulanması belki de en zor olanı ve hatta araştırmacı için hayati tehlike barındıran bir yaklaşım olan etnografik deseninin profesyonel bir şekilde icra edilmesi, Willis’in çalışmalarını oldukça değerli kılmaktadır. Dolayısıyla kitap, sadece bir döneme ve bu dönemin karşı kültürlerine içerden tanıklık etmesi, bu kültürlerin tezahürlerini bilimsel anlamda ete kemiğe büründürmesi anlamında değil, farklı grupların nasıl inceleneceğini örnekleme bakımından da önemlidir. Teorik Ek Bölüm’de yazar (2022, s. 217), “kendi toplumsal araştırması ile ilgili, endişeleri olanlara yardım edebilecek bazı teknik terim ve ayrımları” açıklayarak, etnografi yapmak isteyenler araştırmacılar için bir tür kılavuz sunar. Diğer yandan Willis, araştırmalarını veriye boğup kendi sesinin silinip yok olmasına izin vermez. Aktif ve etkili bir yorumlamayla çalışmasını zenginleştirir. Bu anlamda hem gözlemlerinden hem de görüşmelerden elde ettiği verilerle kurduğu ilişki diyolojik bir ilişkidir. Gözlem ve görüşmelerden elde ettiği çarpıcı verileri yaptığı analizlerle açımlayarak, araştırmalarını betimsel olanın ötesine taşır. Bu da onun çalışmalarını, hakkında konuştuğu farklı kültürel grupların sosyolojisini yapması bakımından, daha güçlü ve ilginç kılar. Willis, bu çalışmasıyla hem kültürel çalışmalar hem de sosyoloji literatüründeki önemli bir boşluğu doldurarak, “kültürel gruplar”, “gündelik hayat”, “sapkınlık”, “beden” ve “toplum cinsiyet” gibi önemli alt alanlarla ilişki bir şekilde okunabilecek özgün bir katkı sunmaktadır. Bu anlamda Türkiye gibi farklı kültürel grupların çok olduğu, ama bu kültürel grupların gündelik hayatlarına ve ilişki biçimlerine dair çalışmaların sınırlı, etnografik saha araştırmalarının ise neredeyse olmadığı bir ülke için Willis’in araştırması bugün dahi güncelliğini korumaktadır.

Kaynakça

- Rojek, C. (2006). Birmingham centre for contemporary cultural studies. In Bryan S. Turner (Eds.), *The cambridge dictionary of sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Willis, P. E. (2022). *Aykırı kültür*. (G. Demirbaş, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Willis, P. E. (2016). *İşçiliği öğrenmek: sınıf, işçilik ve eğitim: işçi çocukları nasıl işçi oluyor?* (F. D. Elhüseyni, Çev.). Ankara: Heretik Yayınları.

Araştırmacı Katkısı: Sedat KARAL (%100).

ANADOLU
ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ